

I. kötet.

1906.

I. füzet.

NYELVTUDOMÁNY

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ASBÓTH OSZKÁR

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1906.

TARTALOM.

	Lap
PETZ GEDEON: Nyelvtudományi irányok és föladatok	1
ASBÓTH OSZKÁR: A szláv torokhangok változásai. I. A $k > \check{c}$ -féle változás	12
SCHMIDT JÓZSEF: Egytagú basisok	48

Ismertetések.

Το πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνικῆς ὑπὸ <i>K. Krumbacher</i> καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι. Ism. PECZ VILMOS	55
<i>Hans Oertel</i> : Lectures on the Study of Language és <i>Edward Wheeler Scripture</i> . The Elements of Experimental Phonetik. — Ism. BALASSA JÓZSEF	59
<i>Ernst A. Meyer</i> : Englische lautdauer és Zur vokaldauer im deut- schen. — Ism. GOMBOCZ ZOLTÁN	69
<i>A. Thumb</i> : Handbuch des Sanskrit. — Ism. SCHMIDT JÓZSEF	73
<i>T. A. Wood</i> : Indo-European <i>ax: axi: axu.</i> Ism. SCHMIDT JÓZSEF	76

Kisebb közlemények.

ASBÓTH OSZKÁR: Pászta	79
-----------------------	----

Folyóiratunk május és november 15-ikén jelenik meg. Egy kötet 4 öttíves füzetből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához czímezendő.

A folyóirat tartalmáért nem az Akadémia, hanem egyedül a szerkesztőség felelős.

NYELVTUDOMÁNYI IRÁNYOK ÉS FELADATOK.

Rerum cognoscere causas: ez volt minden időben vezérlő elve minden tudománynak s az oksági kapcsolatok felderítését a nyelvtudomány is mindig főfeladatának tartotta. Voltakép ez a törekves adott létet az összehasonlító és történeti grammatikának s ez virágoztatta fel azokat a tanulmányokat is, melyek a nyelvműködés lélektani feltételeit kutatják.

Ha a legújabb időnek, körülbelül az utolsó évtizednek, a nyelvtudomány körébe eső mozgalmait csak futólag áttekintjük — s midőn egy új nyelvtudományi folyóirat zászlaja körül sorakozunk, ily áttekintés szinte kötelességünkkel válik — egyik szembeötlő jelenség ép az utóbb említett *nyelvlélektani vizsgálatoknak* jelentékeny térfoglalása. E jelenségnek magyarázata nyilvánvaló, — az, a kinek nevéhez e tanulmányok újabb föllendülése fűződik, Wundt Vilmos is rámutat: «*die Ursachen, die die geschichtliche Entwicklung der Sprache bestimmen, sind doch zu einem sehr wesentlichen Teil psychische Kräfte*» (*Sprachgeschichte und Sprachpsychologie* 1901. 19. l.), — tehát itt is az oksági kapcsolat földerítésére való törekvés az, a mi ama vizsgálatokat életre keltette. E nyelvlélektani tanulmányoknak egyrészt betetőzését, másrészt új irányban való megindulását jelenti ép Wundtnak nagy munkája (*Völkerpsychologie. I. Die Sprache.* 1900. 2. kiad. 1904.)*) Míg elődei közül Herder és Humboldt inkább csak általános nyelvbölcseleti elmélkedésekkel próbálták a nyelv

*) Wundt munkáját és a hozzáfűződő irodalmat részletesen ismertették Katona Lajos, NyK. 31, 349. l. és 32, 477. l. és Gombocz Zoltán, MNyr. 31. és 32. k. Wundt felfogásával legújabbban Vossler K. helyezkedik szembe, főleg *Sprache als Schöpfung und Entwicklung* (1905) című könyvében.

életének egy-egy oldalát megvilágítani, Steinthal és Paul pedig egy kész lélektani rendszert, a Herbart-félet alkalmazták a nyelvi jelenségek magyarázatára, addig Wundt érdeme nemcsak abban van, hogy az ő «kísérleti lélektana», melynek álláspontjáról a nyelv jelenségeit vizsgálja, jobban megfelel a mai tudományos követelményeknek, mint a képzetek statikájával és mechanikájával dolgozó régebbi elmélet (bár ő maga sem állítja, hogy az objectiv igazság csupán csak az ő részén van), hanem nagy érdeme az is, hogy lélektani felfogását jórészt már a nyelvi tényekkel való foglalkozása alapján alkotta meg. És így bár előzői közül főleg a Paul munkája éleselméjű fejtegetéseinél s a benne feldolgozott nyelvi anyag gazdagságánál és megbízhatóságánál fogva most is becses útmutatója a nyelvésznek, Wundt könyvét immár nem ignorálhatja senki, a ki a nyelvtudomány problémáiba el akar mélyedni, a minthogy már abban a rövid időben is, a mely megjelenése óta lefolyt, a nyelvészeti irodalomban világosan észlelhető termékenyítő hatása.*)

Miként a nyelvlélektan, úgy a *nyelvtörténeti* kutatás is az oksági elv jegyében alakult ki: az újabb nyelvállapotnak okait vélték megtalálni az azt történetileg megelőző nyelvállapotban. A nyelvlélektannak és a nyelvtörténetnek egyébként nem a szembeállítás, hanem az egybekapcsolása a helyes és valamint a lélektannak egyebek közt a nyelvtörténet tényei is egyik becses forrása, úgy a nyelvtörténet sem lehet el a lélektan segítségével nélkül. A nyelv eleven tevékenység s a letűnt korok nyelvéről szóló adatok is csak annyiban értékesek, a mennyiben ily eleven tevékenység képét őrizték meg, persze csak hézagosan és tökéletlenül. Ez adatokat csak úgy eleveníthetjük meg, ha a nyelv mai életének képét mintegy a múltba projiciáljuk. A múlt megérteti a jelent s a jelen a múltat. Tudtommal Scherer volt az első, a ki Whitney hatása alatt — ez eljárásnak («die

*) Wundt könyve mellett s a még később említendőkön kívül figyelemreméltók az általános nyelvtudományi kérdésekkel foglalkozó újabb irodalom termékei közül: O. Jespersen, *Progress in language* 1894; K. O. Erdmann, *Die Bedeutung des Wortes* 1900 (l. NyK. 30, 479.); H. Oertel, *Lectures on the study of language* 1901; K. Nyrop, *Das Leben der Wörter* 1903; J. v. Rozwadowski, *Wortbildung und Wortbedeutung* 1904.

Methode der wechselseitigen Erhellung», a mint ő mondta, *Zur Geschichte der deutschen Sprache*² 121. l.) a nyelvészet terén való rendszeres alkalmazását először nyomatékosan hangsúlyozta. S e felfogást mind a nyelvlélektan, mind a nyelvtörténet ma is helyesnek vallja: Wundt is kifejti, hogy az emberi természet alapsajátságai ugyanazok maradtak, mióta az ember egyáltalában nyelvre képes állapotban van (*Völkerpsychol.* I, 1², 663.) és ő is módszeres elvül mondja ki, «dass, soweit uns nicht Anhaltspunkte für eine wesentliche Veränderung der Bedingungen gegeben sind, das Unbekannte nach dem Bekannten, das Vergangene nach dem Gegenwärtigen oder unserer Beobachtung Zugänglichen zu beurteilen sei» (*Sprachgesch. u. Sprachpsychol.*, 89. l.) Voltakép ennek az elvnek az alkalmazása forog fenn, midőn az indogermán összehasonlító nyelvtudomány, a melynek régibb képviselői az indogermán ősnyelvet lehetőleg egységesnek képzelték, ma már nyelvjárási megoszlást tulajdonít ama nyelvnek és pl. az ú. n. *centum*- és *satem*-nyelvek jellemző különbségeit őskori nyelvjárási különbségekből származtatja. És a mint az őskori népvándorlásokat a történeti időben végbement vándorlások analogiájára fogják fel, úgy újabban a szavak vándorlásait és vendégzők meghonosulását már az ősnyelvnek is tulajdonítják. Az egyes indogermán nyelvek létrejöttét is Hirt (*IF.* 4, 36 és *Die Indogermanen*, 1905. 98. l.) a népkeveredéseknek oly folyamatából magyarázza, mint a hogy konkrét adatok alapján fel lehet tenni pl. a román népeknek és nyelveknek ily módon való keletkezését.

De e kérdések érintésével már közel járunk a tulajdonképi történeti *nyelvtan* területéhez: ép a nyelvkeveredés esetében beálló elváltozások megbeszélését szokták újabban bizonyos általános *hangtani* jelenségek tárgyalásával összekapcsolni; így Wechssler az imént érintett kérdést, hogy a római birodalom nagy területén élő különböző nyelvű népek miképen adtak létet a mai román nyelveknek, a hangtörvényekről írott munkája (*Giebt es Lautgesetze?* 1900.) keretében tárgyalja. Nem akarom az e tárgyról, a hangtörvényekről folytatott hosszas viták lefolyását itt előadni (l. erről Balassa ismertetését NyK. 32, 471 és Schmidt Henriknek *A hangváltozás törvényszerűségéről a kfn. nyelvjárások fejlődése alapján* cz. dolgozatát NyK. 36, 58.). A szenvedélyes

harczokat ma már higgadtabb tárgyalásmód váltotta fel s az idők változását legjobban az a körülmény jellemzi, hogy míg Osthoff és Brugmann a *Morphologische Untersuchungen* megindításakor (1878) az új irány főelvének azt mondták, hogy: «Aller Lautwandel, soweit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach ausnahmslosen Gesetzen» (XIII. l.), addig ugyanaz a Brugmann ma azt mondja: «Es kann sonach *überflüssig* erscheinen von den Lautgesetzen einer Sprache statt von ihren internen Lautveränderungen zu sprechen, da man gewöhnlich auch nicht z. B. von den Bedeutungsgesetzen oder den syntaktischen Gesetzen im Sinne der Bedeutungswandlungen und der syntaktischen Wandlungen spricht. Immerhin ist kein Grund, den Ausdruck als einen, der mehr Schaden als Nutzen stiftet, fallen zu lassen.» (*Kurze vergl. Gramm.* 1904. 42. l.). A hangváltozások abszolút törvényszerűségének hangoztatását főleg abból a szempontból tartja ma is jogosultnak, hogy a grammatikusok nagy része «kivételekkel» dolgozott és még dolgozik is. A «hangtörvény» kifejezésének teljes elejtésére csakugyan nincs is ok, csak helyesen kell azt értelmeznünk, ezt pedig akkor tesszük, ha a «hangváltozások kivételnélküli törvényszerűségén» megint csak az oksági elvnek a hangtan körében való alkalmazását értjük: azt, hogy ugyanaz az ok ugyanazon feltételek mellett ugyanazt az okozatot idézi elő.

Wundt az érdem, hogy a mint egyrészt a hangváltozások törvényszerűségéről szóló tételnek ezentúl is tiszteltbentartását hangsúlyozta, úgy másrészt a *jelentésváltozások* magyarázatából is kiküszöböli a «véletlenség» elméletét s itt is szigorú törvényszerűséget statuál (I, 2², 466) s az idetartozó jelenségek magyarázásában és elrendezésében is lélektani alapra helyezkedik. E felfogásnak az eddig szokásos logikai osztályozással szemben ismét az az előnye, hogy a jelentésváltozás *okaira* és föltételeire van figyelemmel. E fejtegetések kétségkívül nagy mértékben meg fogják termékenyíteni a jelentéstani vizsgálatokat, a melyeknek fontosságára már évtizedek óta utaltak a nyelvtudomány különböző művelői. Azt a régebben gyakran hangoztatott követelményt, hogy a jelentéstant mint külön részt kell a nyelvtan rendszerébe iktatni, ma már csak kevesen tartják fenn, de annál nagyobb nyomatékkal kívánják a jelentésbeli mozzanatoknak a szó- és mondatban minden részletében való érvényesülését. Paul egy fontos

ertekezésében (*Über die Aufgaben der Wortbildungslehre* 1896., 1. NyK. 28, 458) fejtegette, hogy a szóképzéstan terén eddig nagyon is elhanyagolták a jelentéstani szempontot az alaki mellett s rámutat a functiók szempontjából való tárgyalás fontosságára, igaz, egyúttal nehézségeire is. Lényegileg az a felfogás ez, a melynek nálunk már régebben szószóelője volt Budenz József: «Okszerű alapját a szóképzés felfogásának csakis a kifejezett jelentésekben (functiókban) találjuk, miszerint a tárgyalásban az azonos vagy hasonló értékű (mintegy synonym) képzőket csoportosítjuk össze, nem pedig a csak azonos vagy hasonló alakúakat.» (*Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.* I. 9. l.). E követelményeknek gyakorlati megvalósítása aztán, ha Brugmann legújabbban a névszótövek képzése módjának tárgyalásában első sorban a jelentést választja az osztályozás szempontjául (*Kurze vergl. Grammatik* 1904. 315. s k. l.) s ha ugyanő a névragozástan körén belül tárgyalja pl. az esetek jelentését, használatuk módjait is, a mit régebben a syntaxis ölelt fel, sőt Miklosich egykor tudvalevőleg ép ezt («die Lehre von der Bedeutung der Wortklassen und Wortformen») tartotta a syntaxis feladatának. Az alaktan és mondatlan határkérdéseit különben ma sem tarthatjuk véglegesen elintézeteknek, a minthogy a syntaxis feladatainak szigorú, elvszerű meghatározása és rendszerének kifogástalan fölépítése még nem sikerült: Ries fejtegetéseire (*Was ist Syntax?* 1894., 1. NyK. 25, 79), a melyek a maguk idejében föltűnést keltettek, Delbrück nagy mondattani munkájában, melynek befejezése e kutatások terén az utolsó évtized legnagyobb eseménye (*Grundriss V, 1*) nyomós ellenvetéseket tett s Brugmann legújabb megjegyzései (*Kurze vergl. Gramm.* VII. l.) és könyvének mondattani része mutatják, hogy a tárgyalás módjára nézve még nem sikerült határozott és kifogástalan szempontokat találni. A tudományos szótárírás feladatait Paul igyekezett tüzetesebben meghatározni (*Über die Aufgaben der wissenschaftlichen Lexikographie* 1894, 1. NyK. 28, 199.) itt is főkép a jelentésbeli mozzanatok kifejtését követelve; az etymologiai kutatások körében jelentősebbek Osthoff újabb fejtegetései (*Etymologische Parerga* I. 1901), a melyekben nagyobb fogalomköröknek (az I. kötetben a növény- és állatvilág körébe eső alakoknak) szófejtő tárgyalására ad mintát; e téren figyelmet

érdemel Meringer *Wörter und Sachen* cz. cikksorozata is (IF. 16, 17. és 18. k., 1904—1906), a melyben — Schuchardt hatása alatt — a *tárnyak* történetének figyelembevételét követeli s ez elvet — a melyet Schrader is hangsúlyoz: «Die Sprachbetrachtung muss von Sachbetrachtung begleitet sein» (*Reallexikon* XX. l.) — a bemutatott szófejtésekben követi.

Az indogermán összehasonlító nyelvten egyes problémái közül természetesen még csak a főbbeket sem tárgyalhatom itt ki-merítően, a melyekre nézve valami újabb felfogásról lehet beszámolni. Egészben véve áll erre nézve az, a mit Brugmann mond, hogy a nyolczvanas években élénkséggel tárgyalt kérdéseket illetőleg bizonyos nyugalom állott be és valamelyes *communis opinio* alakult ki. Leginkább vizsgálat tárgya volt az utolsó évtizedben a hangsúly (főleg a szótaghangsúly) és a vele sokban kapcsolatos ablaut problémája: mind a kettőben főleg Hirt könyvei (*Der idg. Akzent* 1895. és *Der idg. Ablaut* 1900.) voltak nagy hatással s mind a kettőnek tárgyalásából általánosabb jelentőségű tanuságok is szűrődnek le.

Az elsőnek, a hangsúlynak a nyelv életében való jelentős és mélyreható szerepét hovatovább mind meggyőzőbben kimutatja a nyelvészeti vizsgálódás (újabban főkép Vossler mutatott rá: *Positivismus u. Idealismus* 64. s k. l.), de bizonyos, hogy e téren még nagyon sok a tenni és kutatni való (v. ö. *Akad. Értesítő* 1896. 580. l.). Az idg. ablaut problémáját tekintve is még nagyon távol vagyunk a végleges igazság kiderítésétől s Hirtnek már az is nagy érdeme, hogy a kutatást több pontra nézve határozottan előbbre vitte s az idevonatkozó eseteket lehető teljességgel próbálta összeállítani. Általánosabb érdeklődésre is számot tarthat az az eljárása, hogy könyvében tudatosan szakít az egy-szótagú gyökök dogmájával s a legkisebb elérhető egységekkül jórészt kétszótagú elemekkel (melyeket Fick példájára *basis*oknak nevez) operál. E tekintetben voltak már ugyan előzői (főleg Saussure említendő), de Hirté az érdem, hogy teljes következetességgel és határozottsággal jár el e tekintetben s övé lesz a főérdem, ha e gondolat szélesebb körökben is hódítani fog. Az tagadhatatlan, hogy az ősnyelvi «gyökér»-nek, főleg az egy-szótagúnak, régi tekintélye az újabb nyelvészetben mindinkább hanyatlak. Egyes nyelvészek kardoskodnak ugyan még a gyökök

«realitása» mellett, általában véve azonban jól jellemzi a helyzetet Wundt: «Die Wurzeln beginnen eine Art «verschämter Existenz» zu führen, im starken Gegensatze zu den weitläufigen Erörterungen, die ihnen die vorausgegangene Zeit zu widmen pflegte... Die Frage ihrer realen Existenz bleibt in der Regel unberührt — ein beredtes Schweigen, in dem sich der herrschende Zustand des Zweifels deutlich zu erkennen gibt.» (I, 1², 595.) És: «Die Annahme einer «Wurzelperiode» ist ein Phantasiegebilde, das weder in den Erscheinungen der wirklichen Sprache eine Stütze findet, noch mit dem, was uns sonst die natürliche psychologische Entwicklung des Menschen lehrt, in Einklang zu bringen ist» (u. o. 599. l.). A gyökeret mint nyelvészeti abstractiót többnyire már csak afféle meghatározással próbálják megmenteni, hogy oly szódarabot értenek rajta, a melyet a beszélők mintegy «jelentéscentrum»-nak éreztek (v. ö. Wundt, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie* 83. és 91. l. és Brugmann, *Kurze vergl. Gramm.* 283. l.). Valószínű, hogy az idg. nyelvekben kimutatható ú. n. gyökérszavak is, a melyeknek látszólag nincs formatív elemük, már hosszabb fejlődés eredményei s igazat adhatunk Rozwadowski e szavainak: «Die Entwicklung der idg. Sprachen zeigt, dass jedes suffixale Simplex früher oder später zu einem sogenannten Wurzelnomen wird», — a német *Stein, Wolf, Gast, Ohr* lényegileg ép oly «gyökérszavak»-nak mondhatók, csakhogy ezeknél tudjuk, mily «formatív elem»-ük tűnt el. (*Wortbildung u. Wortbedeutung*, 1904. 17. l.). Külömben figyelemreméltó, hogy még olyanok is, a kik a gyökerek egykori önálló létét vitatják, mint pl. Sütterlin, nem a végső nyelvi tényeknek tartják őket, hanem lehetőknek mondják, hogy sokkal bonyolódottabb képződményekből olvadtak össze (*Das Wesen der sprachlichen Gebilde*, 1902. 59. l.). És csakugyan, ha a német és angol nyelv vagy a különböző román nyelvek, vagy akár a kínai nyelv példáiból látjuk, hogy az ily összezsugorodott alakok a fejlődésnek nem kezdetét, hanem eredményét jelzik, nem tehetjük-e fel, hogy az idg. ősnyelv «gyökerei» vagy a Hirt-féle basisok (a melyeket ő újabban egészen a «gyökerek» régi értelmében használ: «den nominalen wie verbalen Bildungen liegt das zugrunde, was ich in meinem Ablaut Basis genannt habe», *IF.* 17., 1904. 38. l.) szintén eredetileg

hosszabb, több szótagból álló alakokból vonódtak össze? Az alapul szolgáló eme hosszabb alakokat persze nem akarnám azonosítani sem a Jespersen-, sem a Wundt-féle ősi «hangcontinuum»-okkal, de valószínűnek tartom, hogy a nyelvészet idővel — kellő óvatossággal — megint megkísérli majd az afféle gyökérelemzéseket, a miket régebben pl. Pott kockáztatott *Etymol. Forschungen*jeiben.

A «formativ elemek»-nek, a képzőknek és ragoknak ily származtatását újabban csakugyan több oldalról próbálgatják megint s érdekes, hogy a glottogonikus vagy (Curtiusszal) helyesebben morphogonikus kérdésekkel való foglalkozás — persze a multak tapasztalatain okulva és szigorúbb módszert alkalmazva — ismét előtérbe kezd lépni. Míg a régibb nyelvészet túlságosan is kedvét lelte az efféle problémákban, a 70-es évek kritikusabb nyelvészei visszavonultak e talajról, melyet nagyon bizonytalan-nak, ingatagnak éreztek. Delbrück 1880-ban bátran mondhatta: «Man kann behaupten, dass bei einer nicht geringen Zahl von Sprachforschern alle glottogonischen Hypothesen, d. h. alle Versuche die Formen der Ursprache zu erklären und darauf eine Geschichte der Flexion aufzubauen, in Misskredit geraten sind» (*Einleitung in d. Sprachstudium*¹ 56. l.), — de már e munka 3. kiadásában (1893) némi helytelenítéssel konstatálja: «in der neusten Entwicklung ist die Neigung zu glottogonischen Hypothesen wieder stärker ins Kraut geschossen» (72. l.). Így e vizsgálatok egyik kedvelt kérdését, az igeragozás eredetére vonatkozót, legújabbán ép Hirt tárgyalta összefüggésben s dolgozatának címe (*Über den Ursprung der Verbalflexion im Indogerm.*) alá odatette: «Ein glottogonischer Versuch» (*IF.* 17, 1904, 36.). Ebben mindenekelőtt a névragozást elemezi, bevezeti az indogermán nyelvészetbe a *casus indefinitus* fogalmát s ennek, a melynek alakilag a tiszta fő vagy a Hirt-féle basis felel meg, segítségével a legkülönbébb esetalakokat magyaráztatja. E mellett még két ragos casusa volt a történetelöltti declinációnak, egy -s és egy -m ragos eset. Ez alapon azután az igerendszer alakjait is névszói alakokból (egyrészt a casus indefin., másrészt a participiumok alakjaiból) származtatja, teljesen szakítva a Bopp-féle felfogással, mely a személyragokban a névmások nyomait kereste; Hirt szerint pl. az 1. személyben (**bherom*) az *m*-casus, a 2-ikban

részben az *s*-casus keresendő, a 3. személy alakjául a *-to* képzős participium vált állandóvá stb., — mind oly föltevések, a melyek a hangtörvényekkel nem jutnak ugyan összeütközésbe, de a melyeknél a jelentésfejlődés kimutatása eddigelé sehogy sem elégitő. Az alapfelfogás azonban, mely a névszó és ige eredeti ellentétét tagadja s a melyet Wundt (I, 2^a, 139) részletesen kifejtett, nagyon figyelemreméltó s kétségekívül termékenyítő hatással lesz a további kutatásra.

De tartok tőle, hogy e vázlatban, a mely csak futólagos áttekintést adhat, már a részletezés hibájába esem. Azért még csak röviden említem, hogy az idg. őstörténet és régiségtudomány terén — a hol a nyelvészetnek amugy is csak a segédtudomány szerepe jut — első sorban Schrader összefoglaló munkájának (*Reallexikon der idg. Altertumskunde* 1901) megjelenése ment eseményszámba; a nyelvi tényeknek az ősi művelődési viszonyok megvilágításában való bizonyító erejét Schradernél sokkal kételkedbben fogták fel Kretschmer és Hirt; az utóbbi nem rég adta ki *Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur* cz. munkájának I. kötetét (1905).

Ezek azonban már a nyelvtudomány tulajdonképi körén kívül eső kérdések: «die Sprachwissenschaft bezweckt Erkenntnis der Sprache um ihrer selbst willen», mondja helyesen Gabelentz *Die Sprachwissenschaft* 1891. 9. l.). Nem emlíjtük itt a nyelv eredetének kérdésére vonatkozó irodalom újabb termékeit sem, ezen a téren Wundt legújabb föltevésai sem meggyőző erejűek. S époly kevésbé sikerültnek kell mondanunk azt a kísérletet is, mely a földön beszélt nyelvnek egységes eredetét akarta bebizonyítani: Trombetti könyve (*L'unità d'origine del linguaggio* 1905), a mint azt Schmidt József alaposan kimutatta (NyK. 35, 451), már módszerbeli hibáinál fogva sem kelthet bizalmat. Oly kérdések ezek, a melyeknek vizsgálatában a positiv adatokra támaszkodó kutatás egyelőre elháríthatatlan nehézségekkel küzd s a melyeknek végleges megoldásárcél alighanem le kell mondania.

De vajjon egyáltalában helyes úton van-e a látszólag csupán positiv adatokkal dolgozó s a jelenségek oksági kapcsolatait fűrkésző mai nyelvtudomány? Legújabbban különböző oldalról fejtegették e kérdést s próbálták a nyelvtudománynak magasabb vagy «igazi» feladatait kijelölni. Vossler Károly (*Positivismus*

und Idealismus in der Sprachwissenschaft 1904. és: *Sprache als Schöpfung und Entwicklung* 1905.) és Finck F. M. (*Die Aufgabe und Gliederung der Sprachwissenschaft* 1905) megegyeznek annak hangoztatásában, hogy az emberi lélek subjectivitását ne helyezzük át a valóságba, a nyelvész ne keressen a jelenségekben okokat, célokat, törvényeket, hisz az oksági elv nem a jelenségekben, hanem csak az emberi észben van. A nyelv, azaz a beszélés pedig lényegileg *művészi tevékenység*: mielőtt benyomásainkat hangokban kifejezzük, bizonyos szellemi feldolgozás, összefoglalás, alakítás előzi meg magát a hangos beszélést. Ha pl. szavainkban valami érzés fejeződik ki — Finck szerint — beszédünk csak fokozatilag különbözik a lírai költészet termékeitől. A beszéd a szellem alkotása, a szellemből ered és annak mindenkor sajátosságaiból magyarázandó, s a nyelvtudomány nem választható el az esztétikától, a mintbogy Vossler is kifejti, hogy a nyelvi jelenségeknek, az összes változásoknak stb. oka az emberi szellem: «Ein sprachlicher Wandel kann niemals die Ursache eines anderen sprachlichen Wandels sein» (*Positivismus*, 18. l.); «die Ursache ist der menschliche Geist mit seinen unerschöpflichen individuellen Intuitionen. mit seiner αἰσθησις, und die alleinherrschende Königin der Philologie ist die Aesthetik» (u. o. 63. l.). E felfogásukban mind Finck, mind Vossler bevallottan Benedetto Croce *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale* (1902) cz. művének hatása alatt állanak. Ebből folyik azután a nyelvtudomány feladatának megállapítása. «Für uns ist nicht die Sprache mit ihren Lauten autonom — úgymond Vossler — sondern der Geist, der sie schöpft und formt und in all ihren kleinsten Einzelheiten bedingt. Die Aufgabe der Sprachwissenschaft ist darum gar keine andere, als die: den Geist als die alleinig wirkende Ursache sämtlicher Sprachformen zu erweisen» (63. l.). És Fink szerint: «Die Aufgabe der Sprachwissenschaft ist also, die besondere Gestaltung der Rede jeder annähernd gleichmässig sprechenden Gemeinschaft aus deren *geistiger Eigenart zu erklären*» (19. l.). Nehézség persze az, hogy akár egyeseknek, akár egész népeknek ez a szellemi sajátossága még korántsem ismert dolog, s nehézség, hogy e sajátosságot csak nyilvánulásaiból lehet megállapítani, már pedig e nyilvánulások sorában ép a beszélés egyike a legfontosabbaknak,

tehát a mi a magyarázat tárgya, egyúttal a magyarázat eszköze is. Egyáltalában a Vossler-től és Fink-től követelt előmunkálatok közül még oly kevés van meg, hogy az ő értelmükben vett nyelvtudományi feladatok megoldására legfeljebb csak a messze jövő vállalkozhatik. A nyelvtudománynak addig is be kell érnie azzal, hogy a jelenségek eredetét és okait — habár talán nem is valódi és végső okait — eddig követett «positivista» eljárásával kutassa, mert, a mint Delbrück mondja, «es liegt uns nun einmal im Blute, nach dem Ursprung der Dinge zu forschen». (*Grundfragen* 120. l.).

* * *

Talán e hézagos és vázlatos áttekintésből is kitetszik, mily serényen s mily sokféle irányban folyik a legújabb időkben is az általános nyelvtudomány és az indogermán nyelvészet terén való kutató és rendszerező munkásság. S ez a belátás talán igazolni fogja azt a vállalkozásunkat is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia aegise alatt egy e tanulmányoknak szentelt új nyelvtudományi folyóiratnak megindítását kíséreljük meg. A külföldi nyelvtudomány mozgalmait és jelenségeit figyelemmel kísérve, ezentúl szélesebb utat akarunk nyitni minálunk is amaz áramlatoknak, melyek e téren amott észlelhetők, s ama vizsgálatokat tőlünk telhetőleg kiegészítve, teret akarunk adni az e tudománykörökbe tartozó önálló fejtegetéseknek is. Teszszük ezt abban a reményben, hogy mindennek hasznát fogja látni magyar nyelvészetünk is, és azzal az igyekezettel, hogy ekkép — szerény mértékben bár — mi is szolgálatába lépünk azoknak a fontos feladatoknak, melyeket a nyelvtudományi kutatás maga elé tűzött.

PETZ GEDEON.

A SZLÁV TOROKHANGOK VÁLTOZÁSAI.

I.

A *k* > *č*-féle változás.

Az indogermán nyelvtudományban a múlt század 70-es éveiben esemény számba ment az a fölfedezés, hogy az árja nyelvekben az európai *e*, *o*, *a* hangzóknek egyaránt megfelelő szintelen *a* hang valamikor, nagyon régen, még a közös árja korszakban, nem volt egységes hang, hanem legalább is két, de meglehet, hogy három egymástól különböző hangból folyt össze. Ez a fölfedezés, a melyre a talaj annyira elő volt készítve, hogy többen is egy időben rájöttek (vö. JOH. SCHMIDT KZ. 25:63, BECHTEL *Hauptprobleme* 62, WACKERNAGEL *Altind. Gr.* 1:144, DELBRÜCK *Einleitung* 110, THUMB *Handbuch d. Sanskrit* 98.) annak fölismerésében állt, hogy az árja nyelvekben az úgynevezett torokhangok, azaz a hátsó ínyhangok, olyan *a* előtt, a m ly európai *e*-nek felel meg, affrikátákká változtak: *k* *č*-vé, *g* *ǵ*-vé (*gh* eredetileg *ǵh*-vá), a miből azt következtették, hogy az árja *a*-ban legalább két hangnak kellett összefolynia, egy magas és egy mély hangzónak.

Nem bocsátkozom a meglehetős bonyolult hangtani jelenségek fejtegetésébe, a melyek itt az árja nyelvek terén észlelhetők, hisz épen az árja nyelvek hangtani változásainak a magyarázása körül forog az említett fölfedezés, az árja, különösen az óind anyag tehát amúgy is a legelőkelőbb helyet foglalta el a bizonyításban, a mint ezt pl. JOH. SCHMIDT alapvető értekezéséből látni (*Zwei arische a- laute und die palatalen* KZ. 25:1--179.). Ránk nézve különben is sokkal érdekesebb a saját nyelvünkbe került számos szláv szó miatt sokkal fontosabb, a torokhangoknak a szláv nyelvekben észlelhető változásai, a melyek részben,

igaz, megfelelnek az árja nyelvekben található változásoknak, ámbár közös fejlődésre gondolnunk sem szabad, de a mellett annyi új vonást mutatnak, hogy azok részletes, összefoglaló tárgyalása már csak a magyar nyelvészet szempontjából is fölötte tanuságos.

Kezdem a tárgyalást a $k > č$ -féle változással, mint a legvilágosabbal, legkönnyebben érthetővel, a mely nemcsak az árja nyelvekből ismert azonos változásra emlékeztet, hanem más, élő nyelvekből is jól ismert jelenség — elég, ha az olasz és még inkább a hazánkban is nagy területen beszélt oláh nyelvre utalok — és kiragadok mindjárt a sok szláv eredetű szóból egy kis csoportot, a mely új világításban tűnik föl előttünk, ha számba vesszük, hogy a szláv $č$ k -ból keletkezett és nem lehet eredeti hang.

A ki nem ismeri a szláv nyelveket, nem is sejtheti, hogy a magyar *abroncs*, *parancsol* és *rocska* szavak egy többől hajtottak, jelentésök semmi hasonlatosságot nem mutat és a hangtani kapcsolat sem ötlük szemünkbe, de mihelyt a szláv szókból indulunk ki és a szláv hangtörvényeket szem előtt tartjuk, e szavak összetartozása nyomban világos. Az óbolgár *obračъ*, *póračiti* és *račъka* szavakban egy közös hangecsoport, a *-rač-* üti meg fülünket, a mely a *račka* «kéz, kar»-ból ismert szláv hangtörvény szerint hajtott: az *obračъ* eredetileg csak karra valót, kar körülit jelent (*ob-* «körül» ób. *obračъ* $\chi\lambda:\delta\omega\nu$, armilla), *póračiti* azt jelenti, hogy valakinek kezébe adni valamit, rábizni, a *račъka* pedig rendesen «kezeckét» jelent, de jelent edényt is, a melynek «kezeckéje», fogója van, a MTjsz. a *rocska* szót így magyarázza: fogantyús v. eggyfülű faedény (vizhordásra, lóitatásra, fejésre stb. való). A közös alapszót tehát nagyon könnyű valamennyiből kihámozni. A magyarban másképp áll a dolog, már maga az a körülmény is megbontja az összetartozást, hogy az *ob*-ból lett *ab-* és a *po-* igekötőnek megfelelő *pa-* a beszélő tudatában nem válik külön a rákövetkező szórésztől, hozzájárul még a közös *-rač-* elemek más-más tükrözése is: csak az *abroncs*-ban találjuk a semmitől nem zavart hangtani mását, a *parancsol*-ban a második szótag hangzója az első szótagéhoz hasonult, a *rocska*-ban pedig a mássalhangzótorlódás következtében elveszett az *n* (a régiebb *roncská*-ból *rocska* lett, csak úgy, a mint a *ponty*

kicsinyítője ma *potyká*-nak hangzik és hasonló módon, mint a *korcsmá*-ból *kocsma* lett) *)

Hogy mennyire gyakori a *k: ě* váltakozása a szláv nyelvekben, azt mindenki tudja, a ki bármilyen szláv nyelvet ismer, mert a *k > ě*-féle változás a közös szláv korszakban ment végbe, végig vonul tehát egyaránt az összes szláv nyelveken és egyenesen jellemző vonásaik egyike. Különösen gyakori és könnyen észlelhető az igeragozásban. Az ób. *peši* «sütni» præsense p. o. következőkép hangzik: *pekā pečeši pečeti*, több. *pečemъ pečete pekati*, kettes *pečevē pečeta pečete*. Nem egészen szabatos LESKIEN különben classicus nyelvtanában az az állítás, hogy *pekā* és *pekati*-ban egyaránt -o- rejlik (*Handb. d. altbulg. Spr.*⁴ 120.), hiszen maga egy pár lappal előbb helyesen tanítja, hogy a præs. egy. 1. személyének *a* ragja *-ā-m-ból keletkezett, l. 108. l.; az ób. *berā* tökéletesen megfelel a lat. *feram* conjunctivusnak. Az *e*-nek az *o* rovására való tovább terjedését (vö. *pečemъ*, *beremъ*, de gör. *φέρωμεν*). LESKIEN csak konstatálja, 120. l., VONDRÁK a maga nyelvtanában meg is magyarázta, de hibásan (l. 199. l.): az *e* nem hatolhatott a többi személyekből a több. és kett. 1. személyébe, mert akkor érthetetlen volna az -o- megmaradása az egyszerű aoristusnak szakasztott olyan környezetben álló, megfelelő alakjaiban. Ha nem törődünk azzal, hogy az egyszerű aoristus. mint nagyon régies és későbbi forrásokban, az egy. 2. és 3. személyét kivéve, gyorsan eltűnő képzés, csak

*) Egészen önkényes MELICH állítása, hogy a *rocska*-ban az *on* helyett mutatózó *o* miatt szlovén hatást kellene keresnünk, *Szláv jöv. szav.* I: 1: 7, hisz maga említi a Németújvári Gl. *n*-es alakját, de megelégedezik, hogy *n*-es alakot találunk a Schl. Szój.-ben is és nem veszi észre, a mint, igaz, nem vette észre más sem, hogy az *n*-es alaknak eddig általánosan elfogadott *roncsika* olvasásának helyessége, a melyet ő ezúttal is ismétél, épen nem bizonyos, sőt nem is valószínű. Minthogy az ób. *račьka*-val szemben hasonló esetek tanúsága szerint nem *roncsika*, hanem *roncska* alakot kell várnunk és minthogy a Németújv. Gl. *ronchya* és a Schl. Szój. *ronchica* szavát szabad *roncská*-nak is olvasni (v. ö. Schl. Szój. 2234. *kechya allo* = kecske olló, 2189. *vasmachyha* = vasmacska), én az eddigi *roncsika*-féle olvasatot, a melyből eddig magam is kiindultam, most már hibásnak tartom, különben v. ö. ASBÓTH *A szláv szók. a m. ny.* 20—23. és ASBÓTH *Nékolbko zaméc.* 19—21. = *Isvétija otl. russk. jaz.* VII: 4: 274—276.

töredékekből állítható össze és a fönt említett igéből alakjai véletlenül ki nem mutathatók, a praesens és egyszerű aoristus így viszonylanak egymáshoz:

egy. praes.	<i>peką</i>	aor. <i>pekъ</i>
	<i>pečeši</i>	<i>peče</i>
	<i>pečetъ</i>	<i>peče</i>
több.	<i>pečemъ</i>	<i>pekomъ</i>
	<i>pečete</i>	<i>pečete</i>
	<i>pekątъ</i>	<i>peką</i>
kett.	<i>pečerě</i>	<i>pekově</i>
	<i>pečeta</i>	<i>pečeta</i>
	<i>pečete</i>	<i>pečete</i>

Látni való, hogy a több. és kett. 1. személye eredetileg semmivel sem volt kedvezőbb helyzetben az aoristusban, mint a praesensben; ha mégis ott megmaradt, itt az *e* s alakok sorába lépett, ennek okát másban kell keresnünk, mint az őket körülvevő *e*-s alakokban. Nem is nehéz ily okot föltalálni, nagyon szépen ki is fejtette ezt már ULJANOV *Osnovy nastoj. vremeni* Varsó 1888. 20. s. k. l. A szláv nyelvekben minden *j* vagy *jés* mássalhangzó után álló *o* *e*-vé hasonult, a **znajomъ*, **pišomъ*, **kažomъ*, **plačomъ*-féle alakokból okvetetlenül *znajemъ*, *pišemъ*, *kažemъ*, *plačemъ*-nek kellett lenni, a praesens tehát sok igenél tisztán hangtani fejlődés következtében váltotta föl a régi *-omъ* *-ově* ragot egy az *e*-s alakokhoz jobban illő *-emъ* *-evě*, a mi az egyszerű aoristusban meg nem történhetett, mert itt hiányzott hozzá a szükséges föltétel. Így gyöngült meg a praesensben az amúgy is a többi közül kirívó *-omъ* *-ově*-féle alakok helyzete, úgy hogy már a közös szláv korszakban végkép el is tűntek. Jóval később egyenlődött ki egy-egy szláv nyelvben az egyes 1. személye is az alakok többségével, a szerbben p. o. a *pečeš*, *peče*, *pečemo*, *pečete*-féle alakok magukkal ragadták az egy. 1. sz.-ét is, a mely ma *pečem*, a több. 3. sz.-e ellenben változatlanul megtartotta a régi *k*-t: *peku*. Egyes szláv nyelvekben itt is elsodorta már a többi alakok nyomása az eredeti hangot, a tótban pl. nemcsak az egy. 1. sz.-ben hangzik *ě* (*pečiem*), hanem már a több. 3. sz.-ében is: *pečú*.

A mi a szláv nyelvekben elvértve és csak újabb fejlődések-

ben mutatkozik, az az óind nyelvben már a legrégebb nyelv- emlékekben, már a Rigvédákban is befejezett folyamatnak tűnik föl előttünk, az ind nyelvészek nem is beszélnek már *pak* gyökérről (ámbar a latin *coctor*-nak *paktar*-, a *cocti-o*-nak *pakti*- felel meg az indben is), hanem csakis *pac* (olv. *pač*)-ról és az ób. *pekā*: *pečeši*-féle váltakozásnak a præsensben már se hire, se hamva: *pacāmi pacasi pacasi*, *pacāmaḥ pacatha pacanti*, *pacāvaḥ pacathaḥ pacataḥ*. Az óind nyelv tehát, a melyben valamikor olyan babonás áhitattal nézték az indogermán ősalakok leghívebb letéteményesét, e tekintetben olyan modern alakulást mutat, a milyent alig találunk egy-egy szláv nyelvnek legeslegújabb fejlődésében. De érthető a hasonló fejlődésnek annyira gyorsabb végbemenetele az óind nyelvben, hisz a váltakozó *e* és *o* már a közös árja korszakban szüntelen *a*-ba folytak össze, semmi sem vallott már arra, hogy a *bharanti*-ban, úgymint a gör. *φάρωντι* (*φάρωνσι*)-ban és az ób. *beratṛ* (*a = ō*)-ban a rag előtt valamikor más hangzó csengett, mint akár az egy. 3. személyű *bharati*-ban (vö. gör. *φάρει*; ób. *beretṛ*); egy régi időkből megmaradt **pakanti*: *pacati* viszony tehát nem lehetett olyan világos, mint a szláv *pekātṛ*: *pečetṛ*, a régi **pakanti* alak megmaradása tehát, minthogy az emberi nyelv folyton kész formák szerint újra meg újra alakul, teremődik, jóformán lehetetlen volt. Ha a szláv nyelvek a *k-č* váltakozást olyan szívósan megőrizték, az óind nyelvben pedig olyan korán és olyan erősen megindult a kétféle alakok kiegyenlődése, hát annak az okát első sorban az *e* hangnak már a közös árja korszakban történt elveszésében kell keresnünk, annak az *e*-nek, a mely az árja nyelvekben emberek emlékezete előtt ép úgy átváltoztatta *č*-vé az előtte álló *k*-t, a mint ez aránylag fiatal korban újra megtörtént a szláv nyelvekben, hogy milyen fiatal korban, arról tanuságot tesz a germán *kind* gyermek-ből lett *čedo* is, a mely olyan korban hatolt a szlávtságba, a mikor ez a hangváltozás még élő folyamat volt.

A szlávtságban még ott is, a hol a *č* a præs. összes alakjaiba hatolt, soha sem homályosulhatott el az a tudat, hogy a *č*-s alakok szorosan összetartoznak a *k*-s alakokkal; a régi *pekā* *pekātṛ* helyén, igaz, hogy ma már a tótban *pečiem pečú* alakokat találunk; de a mult idő itt is *piekol piekla som*; a mai

bolgárban nem vesztek ugyan még el a præs. régi *k*-s alakjai (*pekä pekät*), de a *č*-s alakok itt is szorongatják már (használatosak *pečä pečät* is), de a perf. itt is *pekl pekla sm*, az aorisztusban pedig az egy. 2. és 3. személyű ősrégi *peče* mellett csupa *k*-s alakokat találunk: *pekoh, pekohme, pekohte pekohä*, és egészen hasonlót tanít a szerb nyelv is. De egy alakban az összes szláv nyelvekben megint *č* hangzik, épen mert *e*-n kezdődött a rag, a ptc. præt. pass. mindenütt szorosan megfelel az ób. *pčēnъ*-nek, a mely mellett pedig az óbolgárban csupa *k*-s participiumok állanak: præs. act. *peky*, pass. *pekomъ*, præt. act. I. *pekъ* II. *peklъ*. Ebből a *pčēnъ* «sült» alakból képződött a *pčēnъje* főnév, a melyből a magyar *pecsenye* lett.

Eddig a *č*-t csak rövid *e* előtt találtuk, van azonban egy igealak, a melyben eredeti hosszú *ē* előtt fejlődött, ez az imperfectum, a mely a mi igénkből az óbolgárban *pečeahъ*-nak hangzik. Magából az óbolgárból is kiviláglik, hogy az első *a* (a másikhöz itt semmi közünk) *ē*-ből lett — *pletq* «plecto, fonok»-ból a megfelelő alak *pletēahъ*! — az *a* dissimilatio útján keletkezett *č* után a nyílt *ē*-ből, már a közös szlávtságban: *kē* helyén, ha *ē* idg. *ē*-nek felel meg, a szláv nyelvekben *ča*-t találunk, a mire majd több példát találunk a szóképzésben, a mely egyáltalában sokkal változatosabb képet mutat.

A főnévi ragozásban a *k > č* változás csak szűk körben jelentkezik. Mindenek előtt megtaláljuk a hímnemű főnevek egy. vocativusában, azokban a szláv nyelvekben, a melyekben a régi alak megmaradt: a görög *λόκος-λόκον*: *λόκε* párnak megfelel ób. *vlъkъ*: *vlъče*, mai bolg. *vlъk*: *vlъče*, szb. *vŭk*: *vŭče*, cs. *vlk*: *vlée*. Egyes szláv nyelvekben (orosz, szlovén, alsó szorb) kihalt már a vocativus, másokban (lengyel, tót, felső szorb) a *k*-végű főnevek a más csoporthoz tartozó *-u* ragot vették föl, hogy elkerüljék a *k* változását, csak az embert jelentő szó ragaszkodott szívósabban a régi alakhoz: tót *clovek*: *človeče*, l. *człowiek*: *człowieku* és *człowiecze*, de t. *vlk*: *vlku* l. *wilk*: *witku*. A szláv nyelvek egy részében tehát a tö tiszta megőrzése csak úgy sikerült, hogy az *u*-tövéek *-u* ragja járul a töhöz, a mely előtt a *k*-természetesen nem válhatik *č*-vé; ha azonban a rag *-e*, előtte nem állhat más mint *č*, még a szerb nyelvben sem, a hol pedig most már analogikus képzésekben összekerül bizony változatlan

k is *e*-vel: *vuk* egy voc. *vuče*, de több. acc. *vuke*, *ruka* «kéz» egy. gen. *rukê* több. acc. *ruke*; hogy ez az *e* más eredetű, nem változtat semmit sem a dolgon. Az óindben a hangtani föltételek, a mint már az igeragozásnál láttuk, merően mások voltak, mint a szláv nyelvekben, a vocativus színtelen *-a* ragja semmivel sem árulta el, hogy valamikor régen magas hangzóból lett, tehát más volt, mint a többi alakokban található *-a-* (*vŕkaŕ vŕkam vŕkasya* = *λόκος λόκον λόκοιο*), így tehát a gör. *λόκος* ób. *vlŕče* alaknak is csak *vŕka* felel meg. nem pedig a mit várnunk kellene **vŕca*, hisz a szavak nagy többségében a *tő* végén álló más-salhangzó már kezdettől fogva is változatlan maradt, olyan szavakban, mint *ašvah ašvam ašva* = lat. *equus equum eque*, mihelyt még a változás oka is teljesen homályba borult, ennek magának is meg kellett szűnnie.

Egészen magában áll az *oko* «szem» ragozása, elszigeteltségéből majd csak a IV. fejezetben fog kibontakozni, a hol analog esetet fogunk találni. Az ób. *o*-végű (köz-nemű) főnevek két csoportra oszlanak; nagy többségük *o*-tővű, egy egészen kis csoport töve *s*-en végződik, ragozásuk az egyes sz.-ban a következő:

I. nom. acc. *selo* «falu» g. *sela* d. *selu* instr. *selomъ* loc. *selê*.

II. *nebo* «ég» *nebese nebesi nebesomъ nebesi*.

Az egy. nom. acc. alakja tehát a két csoportban közös, így könnyen kizökkenhetett egy-egy szó a régi kerékvágásból, a mi a szláv nyelvek újabb fejlődésében rendszeren az *-s*-tővűek rovására történt, az *s*-tővűek határozott előnyomulását csak a szlovénben észlelhetjük. Ezek a föltételek magyarázzák meg azt a sajátságos keveréket, a melyet az *oko* ragozása az egyes számban épen a legrégibb óbolgár forrásokban mutat és a melynek jellemzésére hadd álljon itt a Zographos Ev. egy helye (Máté ev. VII. 3—5):

3. *что же видиши сѣчь изъ естъ въ оцѣ bratra tvoego, a brъvn'a[!] eže естъ въ оцѣ tvoemъ ne čjueši.* 4. *li kako rečeši bratu svomu ostavi i izъma sѣць iz očese tvoego, i se brъvno въ оцѣ tvoemъ.* 5. *licemêre, izъmi prъvêe brъvno iz očese tvoego i tŕgda uzŕisi izeti i sѣць iz očese brata tvoego.*

Tehát a Zogr.-ban (és szakasztott így a Cod. Mar.-ban is) a

locativus e helyen következetesen (3-szor) az *o*-töből képződött (*vъ ocě* «szemben»),*) míg a genitivus ép olyan következetesen (szintén 3-szor) az *s*-töből (*iz očese* «szemből»). Az *o*-töből hajtott *oka* genitivust, a mely az újabb forrásokban egyedül használatos, a Zogr. és Mar. nem ismerik, ellenben az *ocě* loc. mellett igenis találunk *očese* alakot is e régi két forrásban, az Asseman-féle Ev. pedig mindezeket az alakokat esokorba köti a fönt idézett példázatban, a mely a másnak a szemében látott szálkáról szól:

3. ѣто же видѣши сѣдѣць вѣ очеси brata tvoego, a брѣвна еше естъ вѣ ocě tvoemъ, ne čjueši? 4. i kako rečesi bratu tvoemu: ostavi da izъmъ sѣdѣць izъ očese tvoege, i se брѣвно вѣ очеси tvoemъ? 5. liceměre, izъmi прѣве брѣвно izъ oka tvoego, i togda uzъriši izęti sѣdѣць izъ očese brata tvoega.

Az Assem. ez érdekes helye után visszatérek még egy perczre a Zogr. és Mar.-hoz, a melyekben a gen. mindig csak a *s*-töből képződik, a loc. pedig mind a két tö alakjait tűnteti föl, hogy még a kétszer előforduló instr.-t említsem, a mely megint csakis *o*-s alakot mutat (*okomъ*).

Valószínű, hogy a mi szavunk *s*-es alakjai régiek, de azt nem lehet olyan egyszerűen megállapítani, a mint azt MEILLET *Études sur l'etym. et le vocab. du vieux slave* 359 gondolja, a ki egy régebbi magyarázatot, a melyet JOH. SCHMIDT Pluralbild. 405 k. olyan elmésen kifejtett, egyszerűen elfogad, mert a szkr. *akṣi*, a melyre hivatkozik, az av. *aši* kétségtelen tanúsága szerint (vö. Grdr. d. iran. Phil. I:1: §. 27. c) 3. jegyz. és §. 28. 3. jegyz.) nem tartalmaz olyan *k*-t, a melynek a szláv nyelvekben *k* felelhetne meg, hanem úgynevezett palatalis *k̂*-ből lett, a melynek a szláv nyelvekben csakis *s* felelhetne meg. Ránk nézve különben az a kérdés, hogy milyen régiek azok az *očese*-féle alakok, nem elsőrendű fontosságú, annyi bizonyos, hogy az *oko*: *očese*-féle váltakozás kettős értelemben is közös szláv időből való: közös szláv, sőt indogermán jelenség az *s*-tövéknél az *o(s)*: *es* váltakozás (véφος: νέφρος = ób. *nebo*: *nebese*), közös szláv

*) Arról, hogy miért nem változik a loc. *é* ragja előtt is a *k* *č*-vé, úgy mint az imperfectumban (*pletčahъ* de *pečahъ*), a II. fejezetben lesz szó, itt csak ismételhetem, hogy **kč* csakis akkor lesz *ča*-vá, ha az *é* idg. *ē*-ből lett, de van más eredetű *é* is.

a *k*-nak *e* előtt múlhatatlanul bekövetkezett *č*-vé való változása. A többi szláv nyelvek közül egy sem őrizte meg az *oko*: *očesa*-féle alakpárakat, a szlovén nyelvet kivéve (*oko*: *očesa*), a melynek tanúsága azonban gyanús, mert az *s*-es alakok ott nem hogy fogytak, vagy teljesen eltűntek volna, mint a többi szláv nyelvekben, hanem új területeket is hódítottak, vö. *pero* «toll»: *peresa*, *drevo* «fa»: *drevesa* stb.

Az őindben itt is a szintelen *-a* előtt gyorsan kiegyenlődtek az alakok: gör. ἔπος: ἔπος-nak eredetileg csakis **vakas*: *vacas* felelhetett meg, de már a legrégibb forrásokban is csak a többi alakokkal kiegyenlődött alakot találunk a nom.-acc.-ban: *vacas* illetőleg (a pausaformában) *vacah*. Egészen más helyzetben volt a *k* a latin *vox*: *vocis*-nak megfelelő *vāk*: *vācas*-ban, itt a *k* a szó végén állt, a hol *c* egyáltalában nem is állhat, no meg mássalhangzóval kezdődő ragok előtt (*vāgbhiḥ* stb.), tehát nem *o*ból lett *a* előtt, a melyet *e*-ből lett *a*-tól nem különböztethetett már meg a nyelvérzék.

Ha az *oko*: *očesa*-féle váltakozást a szláv nyelvekből és a mennyire látom, a többi indogermán nyelvekből sem lehet kétségtelenül ősrégi alaknak bebizonyítani, az *oko*: *oci*-féle váltakozás régiségéhez és közös szláv voltához a kétség árnyéka sem fér. Az *oko* többes számával a szláv nyelvekben nem igen találkozzunk (Leskien 68. a Supr.-ból idéz egyszer több. nom. *očesa-t* és az Euch.-ból több. gen. *očesъ* alakot), a szlovénben az *očesa* többes igenis többször használatos, de semmiesetre sem régies alak, hanem szorosan összefügg az *s*-es alakoknak *e* nyelvben való tovaterjedésével, a mely annyira ment, hogy már a régi *slovo*, *nebo* helyébe is *sloves*, *nebes* alakok termettek a nép ajkán a szegény grammaticusok nagy elszörnyűködésére: «*Nébes* Firmament, *slóves* Leumund, Ruhm, so wie auch *čudez* und *čudež* Wunder, statt: *nebó*, *slovó*, *čúdo*, sind der Schriftsprache unwürdige Afterformen» LEVSTIK *die slovenische Sprache* 18.

Az a körülmény, hogy a szem a párosan meglevő testrészek közé tartozik, megőrizte az összes szláv nyelvekben az *oko* szó régi kettes számát, ámbár a szláv nyelvek, a szlovént és a lauziczi szorbot kivéve, már rég nem ismernek önálló kettes számot; ez a kettes szám pedig ugyanabból az *i s* többől képződött, a melyből a közel rokon litván nyelvben az összes alakok

hajtottak (egy. nom. *aki-s*). Az óbolgárban e kettes számú alakok így hangzottak: nom. acc. *oči*, gen. loc. *očju* v. *očiju*, dat. instr. *očima*. A szerbben az alakok csaknem ugyanazok (az *očju* — *očju* alak nincs — csak genitívus, a locatívus a dat. instr.-hoz csatlakozott), de a szerb nem érzi már kettes számúnak: «két szem» az itt *dva oka!* *Oči* az *oko* többese a szlovénben is, a melyben fönt a *slovesa*-féle alakokkal is találkoztunk, a mai bolgárban, csehben, tótban, a lengyelben is (*oczy*) és felső szorbban (*woko: woči*), de még az oroszban is, ámbár itt a szem rendes neve *glaz*, de azért nemcsak költői szó az *oko: oči*, hanem több növénynévben is él a nép ajkán. Ez a régi kettes számú *oči* hangtanilag tökéletesen megfelel a litván kettes számú *akì*-nak és legalább ragban és jelentésben a szkr. *akšì*-nak is.

A ragozástól a szóképzéshez hadd vezessen bennünket át a melléknevek fokozása, a melyekben a *k: č*-féle alakok egymáshoz való tartozásának tudata természetesen még különösen eleven, úgy hogy a szláv nyelvekben sok analogiás új képzésben is ismétlődik a régi hangcsere. Épen e sok új képzés miatt, a melyeknek csirája azonban megvolt már a közös szlávságban, czélszerűbb ezúttal az élő szláv nyelvekből venni a példákat; az óbolgár képzésről a legszükségesebb tájékozást találni Leskien nyelvtanában, 83. l., minden ide nem tartozó részletkérdés elől pedig, a mely az áttekintést csak megnehezítené, gondosan ki fogok térni.

A szerb nyelvben *crn* «fekete» comp. *crnji* (azaz *crni*), *mlad* «fiatal»-é *mladji*, ellenben *gorak* «keserű» (fem. *gorka*): *gorci*, grk u. a.: *grci*, *jak* erős: *jači*, *mlak* langyos: *mlači*, *mrk* fekete: *mrči*. Az oroszban olyan párokat találunk, mint: *gorьkij*: *gorьče*, *lęgkij* «könnyű»: *lęgče*, *męlkij* «apró»: *męlče*, *tjazkij*: *tjagče*; e népies alakok mellett találunk az irodalomban az egyházi nyelv hatása alatt fejlődött és felső foknak használt olyan alakokat, mint *glubokij* «mély»: *glubočajšij*, *kratnij* (a népies *korotkij* m.): *kratčajšij*, a melyek *-ča*-ja *-*kē*-ből lett (vö. *ljubeznyj* «kedves»: *ljubeznęjšij*) szakasztott úgy, mint azt már az óbolgár imperfectumnál hallottuk, a szláv nyelvekben ugyanis a középfok képzője *-jš-* eredetileg vagy közvetlenül a melléknév tőjéhez járult, vagy pedig egy (idg. *ē*-ből lett) *ē*-n végződő alakjához. A többi szláv nyelvekben vagy ritkábban találni már ezt a változást

(cseh *lehký* «könnyű»: *lehčí*, *hezky* «csinos»: *hezčí*, *vlhký* «nyirkos»: *vlhčí*), vagy az analogia egészen el is tüntette már: a szlovénben a *jak* «erős» középfoka *jači*, de már *jakši* is, *mehek* (fem. *mehka*) «puhá»-ból *mečji*, de *mekši*, sőt *mehkejši* is, tehát egészen úgy, mint a tótban *trpký* «fanyar»: *trpkejši*, *horký* «keserű»: *horkejši*, *rezký* «friss, eleven»: *rezkejši*, *krehký* «törekeny»: *krehkejši*; a lauziczi szorbból még csak egy esetet ismerek (f. szorb *hórki* «keserű»: *hórči* — *hórksi* mellett), a lengyelből, tótból egyet sem, a mai bolgár a középfokot az alapfok elé tett hangsúlyos *po-* *præpositió*val fejezi ki: *jak* «erős»: *pó-jak* «erősebb».

Mielőtt tovább megyünk a szóképzésben, vessünk vissza egy pillantást az eddig megtett útra. Azt láttuk, hogy *k* az összes szláv nyelvekben folyton és sűrűn váltakozik belőle lett *č*-vel az igeragozásban: *e*-vel kezdődő ragok előtt a *k* már a közös szláv korszakban *č*-be ment át. Ugyancsak *e* előtt fejlődött *č*-t találunk még a legtöbb szláv nyelvben a himnemű főnevek egyes vocativusában. Az *oko*: *očese*-féle váltakozást az óbolgáron kívül csak a szlovénben találtuk meg, ellenben minden szláv nyelvben az *oko* «szem» többes (eredet szerint kettes) számú nom. acc. *oči*, a mely alakban a *k* eredetileg hosszú *i* előtt állt. Egy pár szláv nyelvben *kj*-ből lett *č* emléke él a melléknevek közép-, illetőleg felső fokában, ha maguk a valóban használt alakok koránt sem mindig régiek is. Végre az óbolgár nyelv és annak hatása alatt az orosz irodalmi nyelv **-kê*-ből lett *-ča*-t is tüntet föl a melléknevek fokozásánál és ilyen eredetű *-ča-* mutatkozik bizonyos igék imperfectumában is, de az imperfectum a legtöbb szláv nyelvben kiveszett.

Ha most már visszatérünk a szóképzésre, csak vissza kell emlékeznünk arra a kis szócsoporthoz, a melyből kiindultam, a *řaka* «kéz, kar»-ból képezett *obračъ* «abroncs», *řáčbka* («ke-zecske») «rocska», *poračiti* «parancsolni» szavakra, hogy sejt-hessük, mennyire mélyen gyökerezik a *k > č*-féle változás a szóképzésben. A hangtani föltételeket, a melyek alatt a *č* keletkezett, a legrégebb nyelvemlékekkel dicsekedő óbolgár sem mutatja már hiven: *oči*-ban, az *oko* szó kettes számában, az *i* régi *i*-nek felel meg, míg a *poračiti*-ban a *č*-re következő *i* *ei* mása, a *lučijъ* «jobb» középfokban pedig ép úgy *kj*-ből lett a *č*, mint a szerb *mlad*: *mladji*-val szemben álló *jak*: *jači*-ban. Az *obračъ*

és *račьka* azonos eseteknek látszanak, pedig *obračь*-ban *čь kь* = idg. *kjo*-ból lett, *račьka*-ban **kь* = idg. *ki*-ből. A himnemű *obračь*-féle esetek megértését megnehezíti a nemszlavistáknak az a körülmény is, hogy vannak *-čь* végű *n ő n e m ű* szók is, a melyekben *-čь ki*-ből lett akár mint a *račьka* szóban. Ilyen szó p. o. a *rěčь* «szó» — vö. *reka rečesi* «szólok» — vagy ha megmaradunk a *raka* «kéz, kar» származékainál, az a nőnemű **poračь* képzés, a melyre a lengyel nőnemű *poręcz* «Lehne, Geländer» egészen világosan rámutat*) és a melynek az egyjelentésű nőnemű csehtót *poruč* is tökéletesen megfelelhette.***) MIKLOSICH szófajtó szótárában említ egy ószlovén himnemű *poračь* «mandatum» szót is; nem kellett volna már rég ezt idéznem és ezzel szembe állítani a m. *parancs* szót, a mi azután a *poračiti* > *parancsol* egyeztetést nagyon is kétségesse tette volna, mert hiszen a *parancsol* akár a *parancs* származéka is lehetne? Nem, mert az az «ószlovén» *poračь* mindössze egyszer fordul elő egy XVI. sz.-beli szerb embertől írt egyházi könyvben, tehát sem nem régibb, sem nem eredetibb magánál a magyar *parancs*-nál, a melyről mindenki tudja, hogy a *parancsol* igéből későn elvont főnév.

Eddig szándékosan csak olyan képzést említettem, a melyben *raka* *k*-ja *č*-vé változott, de van olyan is, a melyben a *k*, mert nem következett rá *j*, vagy magas hangzó, megmaradt: *račavъ* «ujjas» és a belőle képezett *račavica* «kesztyű» meg a sok *rako*-val kezdődő összetétellel megőrizték az eredeti hangot, ellenben vannak más képzések is, mint az eddig említettek, a melyekben megint szabályos *č* mutatkozik: a *račьka* (or. *ručka*)

*) A lengyelben *a*-nak egyaránt megfelelhethet *a* is *e* is; *a* akkor áll, ha a hangzó eredetileg hosszú volt, *e* ha rövid volt: az ób. *raka*-nak megfelel *reka*, de többes gen. *rak*, a kicsinyítő *račzka* (l. *rěka*: *račzka* = cs. *ruka*: *roučka*!). Hogy a *poręcz*-ben csak úgy, mint a *reka* szóban az *e* csakis régi *a*-nak felelhet meg, kétségtelen azért, mert ób. *re*-nek a l.-ben csak *rze*-, ill. *rza*- felelhet meg: ób. *rědъ* «rend»: l. *rząd* és *rzed*!

**) A csehtótban, csakúgy mint az oroszban, horv.-szerbben és lauz. szorbban az *a*-nak *u* felel meg («kéz» — ób. *raka* — e nyelvekben *ruka*!), a *poruč* tehát rendben volna, ha csak használatáról többet tudnánk, de KOTT nagy szótára a II. kötetben meg sem említi, a VII. kötetben, a pótlások közt, csak annyit tud róla mondani, hogy RANKE és LOOS szótárában találta.

kicsinyítő mellett van egy másik kicsinyítőképzés is *račica* (szb. *ručica*), van egy régi melléknévképzés *račьнъ* «kézi», a melyből a *račьникъ* (szb. *ručnik*) «törülköző» és *račьница* «furca, collare» (szlovén *ročnica* «Handhacke») hajtott, van egy *račь* «manibus» határozó is (vö. kis or. *poruč* «Arm in Arm»). Lehetetlen csak némileg is körülhatárolni azt a roppant gazdag anyagot, a mely épen a szóképzés terén kínálkozik, egy pár ránk nézve érdekesebb képzés rövid megbeszélésére kell tehát szorítkoznom, különben pedig utalnom kell az olvasót MIKLOSICH összehasonlító szláv nyelvtanának II. kötetére (*Vergl. Gr. d. sl. Spr. II. B. Stambildungslehre* 1875), a melyben a tartalomjegyzék (502—504. l.) segítségével kikeresheti azokat a képzéseket, a melyekben a hangtörvények szerint a $k > č$ -féle változás várható, és egy nem rég megjelent, nem olyan gazdag anyagon fölépült, de különben kitűnő, modern összeállításra, a mely MEILLET *Études sur l'etymologie et le vocabulaire du vieux slave* című művének 1905-ben megjelent II. részében *Formation des noms* cím alatt található 195—511. l. MEILLET könyve más kiváló tulajdonságain kívül még azért is nélkülözhetetlen segédkönyv, mert betűrendes szómutatójával nagyon megkönnyíti a gyors tájékozást, tárgymutatója, 509—511, igazi francia eleganciával készült, a legfontosabb képzések külön is össze vannak állítva 459. k.

Mielőtt azonban egy pár képzés tárgyalásába bocsátkozom, felsorolom mindazokat a hangtani eseteket, a mikor k $č$ -vé lett, példa, egyet kivéve, mindegyikre elő is fordult már, úgy hogy az összeállítás könnyen érthető:

$k > č$: e $ę$ $ь$ és j előtt,

$č$ előtt, ha idg. $č$ -ből lett [ilyen $č$ -t tartalmazó $*kč$ mindig $ča$ -vá lett],

i előtt, ha régi $ī$ - vagy ei -ből való.

Az eddigiekből világos, hogy az élő szláv nyelvekben az $ь$, a mely az előtte álló k -t $č$ -vé változtatta, rendszeren eltűnt, már az ób. *račьka*-ban az $ь$ olyan gyengén hangzott, hogy a magyar valószínűleg csakis *roncská*-nak hallotta a szót, így is adta vissza, a mint a belőle lett *rocska* is sejteti, az összes élő szláv nyelvekben nincs is ilyen esetekben hangzó a $č$ és k közt: l. *račzka*,

or. és f. szorb *ručka*, cs. *roučka*, t. *rúčka*, szlov. *ročka*. De a *č* élő tanuja annak, hogy itt valamikor *č* következett, a *č* egy rég elveszett hang emlékét őrzi, a mely már az óbolgár irodalmi hagyomány legelején is tűnedező félben volt, vagy talán jobban mondva már is eltűnt (vö. Arch. f. sl. Phil. 27 : 345).

Az újra említett *ručka* szó, a mely a *ruka* szó kicsinyítője, eredetileg tehát csakis kezecskét, karocskát jelentett és ezt a jelentést mind mai napig meg is őrizte az élő szláv nyelvekben, átvezet bennünket a ránk nézve annyira érdekes szláv kicsinyítőképzésekre, a melyek lépten-nyomon erősen emlékeztetnek a magyar kicsinyítőkből található hangokra, képzőkre. Azt a kérdést, hogy mennyi itt a szláv hatás, mennyi a véletlen találkozás, lehetetlen úgy mellékesen eldönteni, ahhoz egy széles alapra fektetett önálló tanulmány szükséges, a mely mindenek előtt a magyar nyelv történetéből és a rokon nyelvekből kifolyó tanúságokat tisztázza. Semmiesetre sem lehet a kérdéssel olyan huszárosan elbánni, a mint felejtethetlen Szamota társunk tett, a ki a Schlägli Szój. kiadásában azon a helyen, a hol a szláv szók helyett a mi nyelvemlékünkben még használt régi magyar szókat említi, így szól e kérdésről: «Végül feltűnő, hogy sem az *acska* *ecske*, *ka ke*, sem más kicsinyítő képző e szójegyzékben nem fordul elő (valamint a Beszterczeiben sem)» l. 7. l. Hát először az ilyen szójegyzékekben nem pezseg az egész eleven nyelv, abból hogy p. o. *agnellus* «kis bárány»-nyal van fordítva, nem következik még, hogy a *bárányka*, *bárányocska* akkor, a XV. sz.-ban, még meg sem volt a nyelvünkben, másodszor pedig nem is egészen igaz, a mit Sz. állít, legalább a mi a *-ka -ke* képzőt illeti, mert ott van a *tő*-ből képezett *tőke* és a *lapchka* = *lapoczka*, *lapiczka* sem lehet más, mint magyar kicsinyítőképzés a Verantiusnál olvasható *lapicához*; a korra nézve olyan közel álló Németujv. Gl.-ban pedig, a 264. lev., a *szál*-ból képezett *szálkát* (*zalcat* -festucam) találjuk. Igaz, hogy a Schl. Szój. a *szőke*-t még nem említi, hanem csakis a régibb *sző*-t, de épen a hangyaszorgalmú Szamota gyűjtése alapján készült OklSz.-ból tudjuk, hogy a *sző* mellett már jóval a Schl. Szój. előtt, 1211-től fogva, használatban volt a *szőke* kicsinyítőképzés is.

A kicsinyítő képzések fiatal korára SIMONYI is czéloz a TMNy. 547: «Mint láttuk, ugarság-szerte kimutatható egy *k*-féle kicsi-

nyitóképző, a mely a m. *jészek, török, fék, fark* szókban is fönmaradt. Ebből a mai *-ka, -ke* Budenz szerint az ugor *-j* képzővel való bővülés által állott elő. Ez a föltevés nézetünk szerint kétéssé, egyrészt mert képzőnk (és a *-cska, -cske* is) régi codexeinkben még sokkal ritkább, másrészt mert a szlávtságban van egy egészen így hangzó s igen közönséges kicsinyítőképző, mely pl. nagyon sok tót becéző névben használatos.» E szerint a *-ka -ke* képző talán szláv volna. Én azt hiszem, ez az ítélet elhamarkodott. Codexeink olyan késő korból valók, hogy lehetetlen föltennünk, hogy a magyar *-ka -ke*-féle kicsinyítőképzések még csak akkor kezdtek volna jobban terjedni, codexeink tartalmán, részben fordított voltán is mulhatik, ha az élet színesebb, játszibb képzései ritkábban jelentkeznek, hisz okleveleink kétségtelenné teszik, hogy *-ka -ke* végű kicsinyítőket igenis ismert a magyar nyelv jóval codexeink kora előtt; még ha valóban történeti időben fejlődött volna is a régi közös ugor *-k* kicsinyítő elemből a magyar *-ka -ke* képző, a codexek idejében mindenesetre már egy pár száz éves lehetett és idegen voltára következtetést vonni abból, hogy ritkábban található codexeinkben, nem szabad. BALASSA TMNy. 85 a *-ke* képzőt képzőbokornak magyarázza, a melyben *-e* maga is kicsinyítő (vö. SZINNYEI MNyh.³ 97), de *tövisk: töviske,**) *tüsök (tüsön): tüske* viszonyhatnak egymáshoz úgy is, mint *máj: mája, zúz (Bécsi c.): zúza, arcz: orcza* s h. Tudvalevő dolog, hogy a m. *fark far*-ból képezett régi kicsinyítő; hogy milyen könnyen adhatott és részben adott is ez a *fark*, a magyar nyelv egy sajátos tulajdonságánál fogva, egy kicsinyítő *farka* alaknak életet, azt hadd igazolja egy az OklSz.-ból kiírt hely: 1630—48 «Valami rosz erkölcsű, felrugó, vagy ki magát ördöglené, ... olyat ne találjon venni, vagy *farka* csavarót, mert ur alá illetlen és gyalázatos az *farka* csavaró ló», vö. MTjsz. a *farka-kő, fark-pénz, farka-pénz* és *farka-répája* czikkeket. De nem folytatom, csak rá akartam mutatni, hogy az egész kérdés nagyon is megérdemelne beható, külön tárgyalást. Minket a kérdés e helyt csakis a magyar *-acska -ecske* és a régebben sürűbben használt *-csa -cse* képzők miatt érdekel,

*) L. Okl.-Sz. *Töviske, tiviske*. 1359: Perueniret ad distinciones spinosas *Tyuske* Megye dictas.

a melyeknél SIMONYI még különös nyomatékka!l utal szláv hatás lehetőségére: «Az előadottak alapján — ámbár még nem tudunk minden kétséget eloszlatni — annyit mondhatunk, hogy a *cs*-féle kicsinyítőképzésekben egyrészt a *cs* hang eredeti volta kétes (a *likacs*-félekben), másrészt pedig az egész képzésnek eredeti volta bizonytalan, különösen a *-cska*, *-cske* és *-csa*, *-cse* képzőké; az utóbbira nézve vö. a tót *Borča*, *Julča*-féle becázó neveket». TMNy. 550. k.

A *-csa* *-cse* képzőről később szólok és annak kapcsán a «becázó nevek»-ről is, de ki kell már most jelentenem, hogy ezeket egészen külön csoportnak tartom, a melyben szláv *-ka* *-ke* képzős szókat is találunk a magyarban, a mint ezt utoljára Sztrokay említette az *Etelka* névhez fűzött megjegyzéseiben Nyr. 31:342. k., nem tartom szerencsés gondolatnak, hogy SIMONYI mindig épen ezekből indul ki.

Az *-acske* *-ecske*-féle képzés, úgy látszik, valóban később fejlődött, de ebből még nem következik, hogy idegennek kell lennie. Olyan szóból, mint *kövec*s a kétségtelenül jó régi és meggyőződése!m szerint magyar *-ka* *-ke* képzővel magában a magyar nyelvben fejlődhetett a *kövecske* szó. Hogy kevés ilyen *-cs* végű szó van a magyar nyelvben és hogy talán azok sem nagyon régiek, a mint SIMONYI TMNy. 549—551 sejteti és NAGYSZIGETHY KÁLMÁN még nagyobb nyomatékka!l állítja, Nyr. 17:359, az nem dönti meg el a kérdést. Igaz, hogy még a legkorábban kimutatható *kövec*s is pompásan bele látszik illeni N. bizonyításába: a *kövec*s az OklSz.-ban csak 1558-ból van kimutatva, míg a *kövecses*, a melynek elvonása lehetne, már jóval korábban ismeretes; találunk rá adatot 1268-ban, 1337-ben, 1356-ban, 1435-ben, 1459-ben, 1473-ban és 1478-ban. Senki sem állíthatja természetesen, hogy egy már 1268-ban található *kövecses*-ből csak 300 év mulva lehetett volna egy *kövec*s főnevet elvonni, a *kövec*s tehát így is elég régi lehetne, föltűnő az is, hogy a *kövecses* mellett egyetlen egyszer sem találunk **köveses* alakot, a melyet pedig joggal várhatnánk, ha a *kövecses*nek csakis egy *köves*-ből lett **köveses* az alapja. De ha még olyan későn fejlődött a *kövec*s szó, mihelyt egyszer megvolt, nyomban megvolt annak lehetősége is, hogy belőle tisztán magyar képzéssel egy *kövecske* kicsinyítő keletkezzék. Az eddig talált datu-

mokhoz a lehető legjobban illik, hogy a *kövecske* szó az OklSz.-ban csak 1597-ből van kimutatva: kiczin keoszeorw̃ *keoueczke*. Csak ha valaki ki tudná mutatni, hogy a *kövecs* vagy hasonló *-cs* végű szó még egyáltalában nem is volt a magyar nyelvben, mikor már is sűrűn jelentkeztek a *kövecske*-féle képzések, halomra dőlne egész okoskodásom, no de épen azt halljuk egyre, hogy az *-acska* *-ecske*-féle képzések csak később mutatkoznak és még codexirodalmunkban is gyéren találhatók; SIMONYI ahhoz a kijelentéséhez, hogy «annyi bizonyos, hogy codexeinkben ez a képzés még nem olyan általános, mint ma», a jegyzetben összesen három ilyen példát idéz: «*Ablakoczka* Virg. C. *kövecske* Calep. *királyocska* XVII. sz.» TMNy. 545. Igaz, hogy a magyar *-acska* *-ecske*-féle kicsinyítők nagyon hasonlítanak szláv kicsinyítőkhöz, de nem tudom elképzelni, hogy melyik ponton hatolhatott volna be a magyar nyelvbe ez a szláv képzés, hisz nincs a magyar köznyelvben egyetlen egy szláv eredetű szó sem, a melyből ilyen képzőt el lehetett volna vonni. Mert ha a *roncska-rocska* «fogantyús, egyfülű faedény» szó valamikor az egész országban ismeretes is volt, a mi épen nem lehetetlen, akkor sem érezhette a magyar azt kicsinyítőnek, ámbár szláv mása, a *рачка*, kétségtelenül a *рака* «kéz, kar»-ból képezett kicsinyítő, és épen azon a téren, a melyen valóban erős szláv, még pedig tót hatást észlelünk, a becéző nevek közt *-acska* *-ecske*-féle képzést nem találunk. Igazán a legnagyobb zavarba jönnék, ha valaki azt követelné tőlem, jelöljem meg pontosan azt a rést, a hol ezek a szláv képzések befurakodhattak a magyar nyelv testébe, mert hogy pusztán a képző és nem egyúttal, vagyis jobban mondva előzetesen vele képzett szók hatoltak volna be nyelvünkbe, azt el nem tudom hinni, és azért nem találok SIMONYINAK első pillantásra tetszetős összeállítását elég súlyosnak: «*helyecske* tótul *mjestičko*, *lekecske* a. m. *dušička* TMNy. 545 (az idézetben «Mikl.: Gramm.» után kimaradt II., a kötet jelzése) és csak helyeselhetem, ha a *Magyar Nyelv* 1905-ben megjelent 2-ik kiadásában csak a becéző nevek *-us* *-kó* *-ca* képzőit mondja szlávoknak, l. 308. l. és vö. 89. l. is.

Ha most már magukra a szláv képzésekre térünk át, a melyek annyira hasonlítanak a mi *-acska* *-ecske*-félénkre, könnyen megérthetjük már az eddig mondottakból is a szláv képzésekben

található *-čk-* hangcsoport keletkezését. Hiszen hallottuk már, hogy a többször említett *račьka* *řaka*-ból képezett kicsinyítő, mihelyt tehát egy főnév töve *k*-n végződik és *ькѣ ѣка ѣко* kicsinyítőképző járul hozzá, a tövéig *k*-nak *č*-vé kell lennie, az eltűnő rövid *ь* pedig, a mely a *k*-t *č*-vé változtatta, a mint hallottuk, korán eltűnt, így keletkezett *oko* «szem»-ből is *očьko*: or. cs. t. *očko*, l. *oczko*, f. szorb *wóčko*. A hímnemű főnevek egyes nominativusában úgynevezett erős *ь* hangzik az *ькѣ*-ben, az élő szláv nyelvekben pedig (a szorbot kivéve) ennek helyén tiszta hangzót találunk, de a többi esetekben*) itt is gyenge az *ь*, azért eltűnik az összes szláv nyelvekben, úgy hogy megint *-čk-* kapcsolatot találunk: or. *krjuk* «kampó»: *krjučěk*, gen. *krjučka*, dat. *krjučku* stb. ép így *kazak* «kozák»: *kazačěk*, *kazačka*, *potok* «patak»: *potočěk* *potočka*, *čelověk* «ember»: *čelověček* *čelověčka*. Ezekkel az orosz képzésekkel vö. l. *wilk* «farkas»: *wilczek* *wilczka*, cs. *vlk*: *vlček* *vlčka*, szlov. *volk*: *volček* *volčka*, szb. *oblak* felhő: *oblačak* *oblačka*. Gyakori az ilyen képzés a szorb nyelvben is, a hol azonban az egyes nominativus a többi esetek hatása alatt elveszítette az erős *ь*-ből lett hangzót: felső szorb**) *wjellk* «farkas»: *wjelčk*, *byk* «bika»: *byčk*, *suk* «csomó»: *sučk* stb. De a szláv nyelvek sok *-čk*-vel hangzó kicsinyítői rendesen nem egyszerű tőszókból hajtottak, hanem kicsinyítőkből *ькѣ ѣка ѣко*-val képezett új kicsinyítőképzések. Nem tudnék hirtelenében még egy olyan szópárt idézni, mint a nőn. *řaka*: *račьka*, vagy mint a közsz. *oko*: *očьko*, hímnemű szó igaz, több van ilyen, de ha a szláv nyelvek csak úgy hemzsegnék az *-ěčka* *-ička* *-očka* és hasonló végű szóktól, ez onnan van, hogy kész kicsinyítőkből új kicsinyítők képződtek a mi képzőnkkel, a mint p. o. az orosz *děva* «szűz»-ből előbb *děvka* lett és ebből új kicsinyítő *děvočka*.

Mint hogy magyar szempontból kíváncsi, hogy egy helyen mutassak rá az összes ide tartozó képzések forrására és elterje-

*) Az egyes accusativus, ha a szó nem jelent élő lényt, egyenlő a nominativussal, a többes genitivust itt mellőzöm, hogy lehetőleg egyszerűsítsem és gyorsítsam a tárgyalás menetét.

**) Az alsó szorbban a régi *č* helyén mindig *c* hangzik (f. szorb *byčk*, *sučk* = a. szorb *byck*, *suck* stb.), azért példáimat mindig a felső szorbból veszem, a mely a régi *č*-t megőrizte és a régi *c*-től következtetesen megkülönbözteti.

désükre, már itt emlitem, hogy a szláv nyelvekben *č* sokszor látszólag *c*-ből is keletkezett, a minek magyarázatát meg fogom adni a II. fejezetben. Az előttünk jól ismert *řaka*-ból lett *řáčka* kicsinyítőképzés mellett van, a mint azt már hallottuk, egy másik is *řčica*, a mely a délszláv nyelvekben csaknem kizárólag használatos; ha az ilyen *ica*-végű szóhoz *-čka* képző jár, *-ička*, illetőleg az élő szláv nyelvekben *-ička* szóvég keletkezik. Az a tót *dušička*, a melynek kihangzása, a mint hallottuk, SIMONYI a magyar *lelkecské*-re emlékezteti, a *dušica* kicsinyítőből *-čka* képzővel lett újabb kicsinyítő. De ezektől az *-ička* végű kicsinyítőktől nemcsak a tót és cseh nyelv hemzseg, hanem p. o. a tőle távol eső bolgár nyelv is, a mely hogy a magyar *nagyocska*, *szépecske*-féle melléknemekről se feledkezzünk meg, egy rakás hasonló melléknemet is ismer: a m. *bolondocska*, mintha csak a bolgár *ludiček*, *ludička*, *ludičko* képzésnek hú mása volna, pedig egészen kétségtelen, hogy a bolgár képzés nem lehet más, mint jó későn keletkezett analogikus képzés, a mely, igaz, később nagyon elterjedt — egy alább megnevezendő értekezésben 63 példát találunk az ilyen képzésre! — és párját találja más szláv nyelvekben is, vö. tót *malý*: *maličký* «piczike», cs. *milý* «kedves»: *miličký* és l. *Arch. f. slov. Phil.* 26 : 349, 37. §.

Az említett *dušička*-féle nőnemű képzések mellett *-ěček* (gen. *-ěčka*), vagy *oček* (gen. *-očka*) meg *iček* (gen. *-ička*) végű hímnemű szókat találunk,*) közneműeket *ěčko*-ra stb.,**) csak úgy zúg a fülünk a magyar *-acske* *-ecske*-féle képzéseinkre emlékeztető képzésektől jóformán minden szláv nyelvben, úgy hogy se vége, se hossza nem volna, ha minden képzést, ha még olyan röviden is, meg akarnám említeni és egy pár vonással jellemezni. Szerencsére erre semmi szükség nincs, bő anyagot találni már MIKLOSICH összehasonlító nyelvtanának II. kötetében is, de különösen BELIĆ nagy értekezésében (*Zur Entstehungsgeschichte der slav. Deminutiv- und Amplicativsuffixe* *Arch. f. slav. Phil.*

*) Or. *kus* «darab» (= ób. *kasъ* > m. *konez*!): *kusok*: *kusoček*, gen. *kusočka* = cs. *kus*: *kousek*: *kouseček*, g. *-čka*, or. *golos* «hang»: *golosok*: *golosoček*, *-čka* = l. *glos*: *glosek*: *gloseczek*, *-czka*; cs. *chlap* «legény»: *chlapik*: *chlapíček*, *-čka* stb. stb.

**) Or. *pole* «rét»: *polъce*: *polečko*, l. *czolo* «homlok»: *czolko*: *czoleczko* cs. *pivo* «sör»: *pivko*: *pivečko* és az analogiás *pivíčko* stb. stb.

23:134—206 és 26:321—357) és egy csinos kis értekezésben, a melyet a szófiai egyetem egy nőhallgatója, NAUMOV VELIKA írt és a mely e főiskola szláv szeminárium dolgozatai közt, sok egyéb érdekes dolgozat közt, látott napvilágot (*Izvēstia na seminara po slavjanska filologia pri universiteta v Sofija* 1905. 217—230).

A szláv anyag, látni való, bőségesen rendelkezésünkre áll, a magyar nyelvészeken áll, hogy azt a kérdést tisztába hozzák, idegen hatás keresendő-e abban a, nem tagadom, föltűnő találkozásban, hogy a magyarban csaknem szakasztott ugyanaz a hangcsoport, még pedig — és ez erősen latba esik — meglehetősen testes hangcsoport (-*acske* -*ecske*) fejezi ki a kicsinyítést, a mely a szláv nyelvekben a legkülömbözőbb változatokban található ugyan abban a tisztségben. Az én föladatomban helyen csak az lehetett, hogy rámutassak arra, hogy a szláv nyelvekben ezek a képzések egészen rendes hangtani fejlődés útján keletkeztek. A gyanú tehát, hogy a magyarban idegen hatással van dolgunk, tagadhatatlanul jogos, ha én még sem tudom magamat arra elhatározni, hogy az az -*acske* -*ecske*-féle képzések eredetét idegennek tartsam, állásfoglalásom nem könnyelműen, nem is hirtelen keletkezett vélemény alapján odavetett ötlet, hanem komoly, évek hosszú során át megállapodott meggyőződés. Meglehet, hogy tévedek, de akkor is soraim legalább annyira hozzájárulnak talán a kérdés tisztázására, hogy végre valaki a kérdést egész terjedelmében földolgozza és a legfinomabb részletekben kutatja majd azokat az eddig elrejtett szájakat, a melyek a magyar képzést talán mégis a szláv képzésekhez fűzik. Nekem, én azt nyíltan bevallottam már fönt is, nem sikerült ilyeneket találni.

Áttérek a kérdés egy másik, szintén elég homályos, talán még homályosabb részére, a -*csa* -*cse* képzőre és a magyar eseteknek könnyebb megértése kedvéért előbb foglalkozom a hasonló szláv képzésekkel.

A hangtani összeállításban azt olvastuk, hogy *k* egyebek közt -*ę* előtt is *č*-vé változik a szláv nyelvekben, de példát rá eddig nem találtunk; ránk nézve tanúságosabb eset nincs, mint éppen az, mely bennünket e pillanatban foglalkoztat. Volt idő, mikor az összes szláv nyelvekben még orrhangzók hallatszottak, ekkor egy kicsinyítőképző -*ę* (= *ř*)-nek hangzott. Ha ez *k*-hoz

járult, *-če* szóvég keletkezett, MIKLOSICHnál, Vergl. Gram. 2: 190, a következő ób. példákat találjuk *внукъ* «unoka»: *внуче, otrokъ* «fiú»: *otročę* és — minthogy a látszólag *c*-ből lett *č*-t is az összefüggés kedvéért már ezen a helyen említjük föl — *овъца* «juh»: *овъче*. A délszláv nyelvekben a régi *č*-nek *e* felel meg, a szerb *momak* (tő *momk*- gen. *momka* több. nom. *momci*) «legény»-ből a megfelelő képzés *momče*, ép így bolg. *момък*: *момче*, szlovén *volk* «farkas»: *volče* (= l. *wilk*: *wilczę*). Minthogy, a mint hallottuk, a *č* látszólag *c*-ből is szakasztott ugyanazok a föltételek alatt keletkezett, a szlovén *vrabec* gen. *vrabca* «veréb» kicsinyítője szintén *vrabče*, csakúgy mint a bolgárban *vrabec*: *vrabče*. Ezt a *vrabče*-t nem lehetett másnak érezni, mint *vrabec*-ből lett kicsinyítőnek, mivel magának a *vrabec*-nak tőszava elveszett, de ha p. o. a szlovén *golob* «galamb» mellett *golobec* és *golobče* áll, könnyen megeshetett, hogy a nyelvérzék a *golobče*-féle képzést közvetlenül a *golob* tőszóval hozta kapcsolatba, különösen, ha itt ott a közbeeső *golobec*-féle képzés vagy elveszett vagy kicsit más jelentést öltött. Ez tényleg meg is történt, nem ugyan a szlovén nyelvben, de a horvát-szerbben, a mint azt régebben MIKLOSICH is helyesen látta, összehasonlító nyelvtanában, 2: 192, ugyanis azt mondja: «*če* entsteht in den angeführten fällen aus *ke, ce, čę* findet sich jedoch in formen, deren thema in der sprache nur in einer der ableitung nicht entsprechenden bedeutung oder gar nicht nachweisbar ist.» MIKLOSICH csak később keresett ebben az önállóvá lett *-če* képzőben egészen hibás alapon török hatást. *Sitzungsber.* 120. *Über die Einwirkung d. Türk.* 2. 1.*) MARETIÓ, a ki pedig ismeri MIKLO-

*) «Das Suffix *ča* bildet im Persischen Deminativa: *bāg, bāgča* Garten, Gärtchen. Darmesteter 1. 288. Das pers. *ča*, das auch im Hindostani vorkommt, wird türk. *dža, dže*, ehedem *ča, če*. Das türkische Suffix ist in das Bulgarische und Serbische eingedrungen; es ist da gleichfalls ein Deminutivsuffix». — A perzsa képző csak kész szókból ment át a törökbe, a hol a *-ča, -če* sohasem lett eleven kicsinyítő képző, még kevésbé kerülhetett tehát a törökből ilyen képző a szerbbe vagy bolgárba. Egészen szerencsétlen a választott példa is, hisz a török a *bayče* «kert» szót soha sem érzi kicsinyítőnek, ámbár a *bay* tőszó is megvan a nyelvben (szőlőkertet jelent); maga M. egy másik értekezésében (*Die türk. Elemente* I: 17.) helyesen mondja: «Das Wort ist im Türkischen kein Deminutivum».

SICH újabb véleményét (vö. *Rad jugoslav Ak.* 1892. 112:140), egészen helyesen magyarázza az idetartozó horvát-szerb eseteket, *Gramatika hrv. ili srpsk. knjiž. jez.* 1899. 326. §. d), BELIÓ is említést tesz az «önállóvá lett» *če*-ről a fönt említett nagy értekezésében, de tévesen állítja, hogy ilyen külön vált *-če* képzőt csak a szerb nyelv ismer: «*-če* ist nur im Serbischen selbständig geworden» *Arch. f. slav. Phil.* 23:204, 121. §.; NAUMOV kissasszony a már idézett kis értekezésében egész rakás ilyen *-če*-s képzést sorol föl a bolgár nyelvből és szépen mutatja, mikép nőtt ki a régi *-e* képzésekből egy *-če* képző, l. *Izvěstija na seminara* 221. k. Valaki azt hihetné, hogy voltaképp már MIKLOSICH is fölismerte ezt a tényállást, hisz összehasonlító nyelvtanában a bolgár példákat két csoportban sorolja föl; az első csoportban csupán csak olyan szókat említ, a melyekben ha a homályos *kuće* «kutya» szót kiveszszük, egészen világos, hogy a képző csakis *-e*: *agne blizne dete dobiće vieh grāće* stb., a másik csoportban pedig, mintha a különvált *-če* képzővel képzeteket akarná bemutatni, hisz úgy vezeti be a példákat, hogy «Auf *če*:», de ha magukat a példákat nézzük, megint erősen kételkednünk kell abban, vajjon M. valóban ilyesmire akart-e célozni és nemcsak pongyola szerkesztéssel van-e dolgunk, mert különben hogy kerülhetett ebbe a csoportba a *devojka*-ból lett *devojtše* és a *vrabec* (több. *vrabci*) szóból lett *rapče* (= irodalmi *vrabče*)? Ellenben egészen biztosan megállapítható, hogy MARETIĆ nemcsak nagy horv.-szb. nyelvtana megírása előtt helyesen fogta föl e képzéseket, hanem már azt is világosan látta, hogy a bolgár nyelvben is a beszélők a *-če* végű kicsinyítőkben nem *-e*, hanem *-če* képzőt véltek kiérezhetni, vö. a *Rad*-ból fönt idézett helyet.

Az orosz nyelvben az *ę*-képzős kicsinyítők az egyes számban rendesen továbbképzett alakban mutatkoznak a l. *wilczę* «farkaskölyök»-nek, p. o. az oroszban *volčėnok* felel meg, de a többes számban az orosz is megőrizte a régi alakot: l. *wilczęta* = or. *volčata*, a szláv képző ugyanis tulajdonképp *-et*, *-ę* csak az egyes nom. alakja: ób. *vъnučę* genitivusa *vъnučęte* többes n. a. *vъnučeta*. A cseh-tóban az ób. *ę*-nek eredetileg *ja*, illetőleg *a* felel meg, a mely a cseh nyelvben bizonyos esetekben *-e*-vé lett: az épen említett ób. *vъnučę* gen. *vъnučęte*, több. *vnučeta* alakok-

nak a tótban *vnúča vnúčata vnúčatá* felel meg, a csehben *vnouče vnoučete vnoučata*.

Ilyen képzések, hogy a ránk nézve különösen érdekes tót nyelvnél időzzünk egy perczig, a tót *vlk* «farkas»-ból *vlča, vták* «madár»-ból *vtáča, dievka* «leány»-ból *dievča*. Különvált *-ča* képzőt itt nem találunk, de jellemző, hogy a keresztnevekből is sűrűn képződik ily kicsinyítő: *Durík: Duríča, Janík: Janíča, Katínka: Katínča, Katrenka: Katrenča* stb. stb. *) Épen a tót nyelv e sajátágának köszönhetjük a *Julcsa (Julka: Julča), Marcsa (Marka: Marča), Borcsa (Borka: Borča)* neveinket. Ezen a ponton, de csakis ezen, világos a szláv hatás, a mely, a mint könnyen fölismerhető, specialis tót hatás, de a mint ezt a pár nevet elhagyjuk, kezdődik megint a teljes homály. Kinek volna bátorsága, azt állítani, hogy ezek a tót *Julcsák, Marcsák, Borcsák* ludasak benne, hogy a *tó*-ból *tócsa* lett, hogy *tar* és *tarka* mellett *tarcsá*-t találunk, l. OklSz., hogy már 1424-ben *Furcsa* nevű emberről hallunk, l. u. o., hogy a BécsiC.-ben *oroszláncsa, tolvajcsa*, a Müncheniben *királycsa*, a DebrC.-ben *fővencse* s többi codexeinkben ezekhez hasonlóak találhatók??

A magyar kicsinyítő képzések fontos és még annyira föl nem derített kérdése erősen megakasztotta tárgyalásomat, ezentúl arra kell szorítkoznom, hogy csak épen érintsek még egy-két képzést.

Ha a magyarban a *rakъ*-ból lett *rák* mellett a rákfogó keszülék neve országszerte *rácsa*, az egy elveszett szláv szóra vall, a mely keletkezése a mondottak után könnyen érthető, míg a magyar nyelvben természetesen *rák*-ból sohasem keletkezhetett volna egy *rácsa* szó. Hogy a szláv nyelvekben megfelelő szó nem mutatható ki, az a magyar szót szláv szempontból nagyon érdekessé teszi, kétség azonban így sem férhet a magyar szó szláv eredetéhez. MIKLOSICH föltesz egy **rača* szót, a melyhez a szlovén nyelvből idézett *račica* «Netz zum Krebsfange» *-ica*-val képezett kicsinyítő lehetne, de PLETERSNIK szótárában csak egy *račnica*

*) Ezek a tót példák is mutatják, milyen hamis nyomon járt MIKLOSICH, mikor a szerb különvált *-če* képzőben azért is idegen hatást sejtett, mert nőnemű szókhoz is járul: «Für den fremden Ursprung des Suffixes scheint der Umstand zu sprechen, dass *če* auch an Feminina antritt» i. h. 3. l. Ugyanott azt olvassuk: «Man beachte magy. *szemcse*, Äuglein, *virdácsa* Blümchen».

«Krebsreuse» szót találunk, a mely a hozzá legközelebb álló kis-orosz *račnik* «Geräte zum Krebsfang» szóval együtt egy *račь*-ből képezett **račьнъ* melléknévre mehet vissza, de semmiesetre sem egy **rača* szóra; a szlovénben *račilo*-nak is híjják a rácsát, csak úgy mint a horv.-szerbben is, a mi a *račiti* «rákászni» igéből képezett eszköznév, vö. *nositi* hordani; *nosilo* «Trage, Tragbahre» (m. *nyoszolya*!), *moker*, *mokra* «nedves»: *močiti* ásztatni: *močilo* = m. *mocsolya* «ásztató!» A szlovén nyelv tehát egyelőre nem segít tovább, de a magyar *rácsa* szó mégis egy szláv **rača* szóra látszik vallani, legföljebb még egy főnév gyanánt használt nőnemű (v. köznemű) melléknévi alakra lehetne gondolni, pl. egy **račьja* (sc. *sěť* «háló») szóra — vö. szlov. *račja lov* «rákfogás», or. *račьe mjaso* rákhús stb. Az így bizonyos valószínűséggel kikövetkeztetett szláv **rača* *račь*-ből sok szóban fölismerhető *-ja* képzővel keletkeztetett, vö. *večerь* este: *večerja* «vacsora». Ha a tövégső mássalhangzója *k* volt, ennek *ja*-val *ča*-vá kellett összefolynia: ób. *alьkati* éhezni: *alьča* éhség, szlov. *roka* «kéz»: *roča* «Handhabe». Így magából a szlávuságból sejteni lehet, hogy az ób. *prьtьča*, szerb *priča* «parabola, mese» összefügg a *trьk*- ige-gyökérrel, l. MIKLOSICH Gram. 2 : 77, ha a jelentésfejlődés első pillanatra nem is világos előttünk — MEILLET a *prьtьknati* ígére hivatkozik idézett művében 398. l., a mely azt jelenti, hogy *πηνώναι*, figere, máskor azonban a szláv nyelvekben *k*-s szót nem is találunk már, így pl. a *luča* «radius»-nál, a mely egészen biztosan *luk*+*ja* elemekre bontható (vö. lat. *lux*, gör. *λευχός* stb.)*) és a *luk-jo*-ból lett *lučь* «lux» főnév, a mely a *luczfenyő* szavunkban tükrözik.**)

*) A WALDETÓL, *Lat. etym. Wtb.*, *lūceo* a. említett szlovén *lukati* «spähen» rokonait nézd MIKL. EtWb. *luk*- 2. a.; ugyanott *luk*- 1. a. egészen külön csoportban említi az ób. *lučij* «melior» comparativust és orosz másait, pedig ez, ha eredeti jelentése az, hogy «fényesebb», a mi bizonyosra vehető, a *luča* szóval egy csoportba tartozik.

**) Vö. SZAMOTA Schl. Szój. 6. l. jegyz.: «E szót ma *luczfenyő*nek ejtik, pedig helyesen csakis *lucsfenyő*, ugyanis: szerbül *luč* = szurkos fenyő, *louč* csehül ugyanaz stb.» A MTjsz.-ban a *luczfenyő* kiejtésnek már csak igen gyér nyomát találjuk: *Lucs*: fenyőtoboz (Somogy-m. Szőlősgyőrök) és *lucs-fenyő*: luczfenyő (Székelyföld); a NySz.-ban Ver.-ból *luuch* és Beythe Fiv. k.-ból *luts* fenyő (2:635.), Nom.-ból *lucs* fenyőfa (1:376.) van idézve, más helyeken azonban *lucz*-ot olvasunk.

A most tárgyalt **rača*, *alča*, *pritča*, *luča* s több effélek azt mutatják, hogy *ča* a szláv nyelvekben *kja*-ból is keletkezhet, nem csak *-kê*-ből, a mint az imperfectum és a comparativus képzésénél tapasztaltuk. Hogy egyik vagy másik úton keletkezett, azt esetről esetre kell meghatároznunk, csak annyi eleve bizonyos, hogy a *č* nem lehet eredeti hang. Ha *gybêl*, *pygybêl* «exitium» és hasonló képzések, l. MEILLET 416. k., mellett *pečal* «tristitia»-t találunk, nyilván való, hogy ez **pekêl*-ből keletkezett (a szomorúság az, a mi süti, égeti az embert: *pekq*, *prečesi* «sütők, sütsz», vö. *gorêti* «égetni»: *gore* «bánat»), ellenben ha a szb. *čeljad* (= ób. *čeljady* «család») mellett *momčad* «legénység» szót találunk, ezt *momk-jad*-ból kell magyaráznunk, vö. *momak*, g. *momka* «legény». Elszigetelt képzések előtt igaz gyakran tanács-talanul állunk; MIKLOSICH a *pečat* «pecsét» szóról, a mely kétségtelenül összefügg a *pek*- «sütni» gyökérrel, azt mondja: Dunkel ist *pečat* sigillum: man denkt an *pek-jat*» Gram. 2 : 248.

Az eddig felsorolt tények sejtetik, hogy mi egészen biztosan visszavezethetjük a közös szláv *č*-t *k*-ra,¹⁾ de vannak azért esetek, a melyekben magukban a szláv nyelvekben nem mutatható már ki *k*-s alak. Ilyen eset az említett *luča luč* (és *lučij*), ilyen p. o. a *-č* képző, a mely *-kjo*-ból lett, olyan szókban mint *biti* «ütni»: *bič* ostor (a németbe is átment: *Peitsche*), *kovati* «vasalni»: *kovač* «kovács», *tkati* szöni: *tkáč* «takács», *klepati* «kalapálni»: *klepač* «kalapács».²⁾ Sokkal gyakoribb mint a szóképzésben ez az eset magukban a töszókban, első sorban a szók kezdetben, a hol csak ritkán mutatható ki közvetlenül a szláv nyelvekből magukból, hogy a *č* *k*-ból keletkezett.

A szláv nyelvekben sűrűn váltakozik nemcsak a *tő* végén,³⁾ hanem a szók gyökerében is *e* : *o* csak úgy mint p. o. görögben (λέγειν : λόγος): *tekq*, *tečesi* folyani ige mellett *tokq* «folyás» főnevet találunk, a melyből *točiti* «folyatni» ige is képződik (vö. *potok* > m. patak!), *nesq* «viszek»: *-nos* (*ponos* > m. *panasz*!), *nositi*

¹⁾ Csakis az összes szláv nyelveken végig vonuló *č*-ről van itt szó mert p. o. az oroszban és szlovénben van egy *tj*-ből keletkezett *č* is.

²⁾ Nem ilyen képzés a *szakács* szláv párja, ób. *sokačij*, és a szláv *kolač* «kalács», a mely már magukban a szláv nyelvekben is idegen szó.

³⁾ Vö. *Berete*: *beret* = βέρετε : βέροντι (βέρουσι); *nebo* : *nebese* = νέφος : νέσεος.

«hordani» (*nosilo* > m. *nyoszolya*!), *reka*, *rečeši* mondani: *rokъ* «præstitutum tempus», a terminus, a megmondott idő (*obrokъ* > m. *abrak*!). Ha most már ez az *e: o* váltakozás eredetileg *k-n* kezdődő szóknál jelentkezik, a szláv nyelvekben, minthogy *k* *e* előtt múlhatatlanul *č*-vé lesz, *č*-s szókezdet váltakozik *k* szókezdettel. Így könnyen érthető, hogy *kolěno* «genu, genus» és *čeljadъ* «familia», *pokojъ* «requies» és *počiti* (< **pokeiti*) «requiescere» — a szláv szó etymologice is összefügg a lat. *quies*-sel! — egy gyökérből hajtottak, érthető, hogy a csak igekötőkkel használt *-četi*, *-čьnъ* (*načeti*, *početi* «kezdeni») igét folyton kapcsolatba hozták a *konъ* főnével, a mely az *iskoni* (iz prap. «-ból, -ből») + tőle függő gen. *koni*) «kezdettől fogva»-féle kifejezésben rejlik és melyből a *коньскъ* «vég» szó is származott — ha valaminek két vége lehet, természetesen két kezdete is lehet. — Ez, mondom, érthető, mert *če*-, *čь*- és *ko*- szókezdet tényleg váltakozhatnak, ha az utóbb említett egyezés talán még sem helyes, l. MEILLET i. h. 264, az csak azt bizonyítja, hogy nem kell egy *če*-, *čь*-vel kezdődő szónak okvetetlenül egy másik a nyelvben meglevő *ko*-val kezdődő tővel összefüggnie, így pl. kétségtelen, hogy *čestъ* «pars» összefügghetne *kъstъ* (m. *koncz*!) «falat, darab» szóval, de hogy valóban összefügg-e, az kérdéses, vö. *Arch. f. slav. Phil.* 28 : 15.

De még a bizonytalan eseteket beleszámítva is fölötte ritka az az eset, a hol magában a szlávásban megtaláljuk még a *č*-szókezdet mellett a *k*- szókezdetet is, mivel a gyökér hangzójának más-más színezete részben megőrizte az eredeti hangot. E kevés esettel szemben áll egy rakás *č*- kezdetű szláv szó, a melyekben csakis a rokon nyelvekkel való összehasonlítás útján juthatunk az eredeti *k* nyomába. Igaz e *k*-nak megtalálása rendszeren gyerekjáték, hisz elég ha a közel rokon litvánban kérdezősködünk, ott menten megtaláljuk a *k*-t, ha a szó megvan és ha ide véletlenül nem épen valamely szláv nyelvből került. Az ób. *četyre* «négy»-nek a litvánban *keturi* felel meg és már ebből is látszik, hogy a szláv *četyre* és óind *catvāras* szókezdet (itt is, ott is *č*-) tisztán csak véletlenül egyezik annyira: mind a két nyelvben egészen függetlenül egymástól és két egymástól messze-messze eső időben keletkezett *k*-ból *e* előtt — az óind. *a* helyén akkor még *e*-nek kellett ilyen esetekben hangzania! — *č*; a szláv *č*-nek és óind *c* (olv. *cs*)-nek nincs több köze egymáshoz,

mint akár az egyik vagy a másik nyelv *č*-jének az olasz vagy az oláh nyelvben szintén *e* előtt keletkezett *č*-hez. A szláv *četyre-*ből *četvrъtъ* «negyedik» sorszámnev képződik, ebből *četvrъtъ* (> m. *csötört*!) «negyedrészt», *četvrъtkъ* (> m. *csütörtök*!); az oroszban a csütörtököt *četvergъ*-nek híjják, ez pedig átment a litvánba és azért ott is *č*-vel ejtik a szót (*czetvergas*), míg a *četvrъtъ* ott *ketvirtas*, a *četvrъtkъ* *ketvirtis*. Az ób. azt, hogy «kicsoda», úgy mondja, hogy *къто*, azt, hogy «micsoda» *ѣто*; mind a két névmás végéhez egy *-to* particula nőt, az előtte álló *къ-* **kos*-ból lett és őind *kas* (pauzaforma *kah*)-nak felel meg, míg *ѣ-* a latin *quid* hű mása — az őindben is van egy teljesen megfelelő alak *-cid*, a mely azonban önállóan nem használatos és melynek jelen-tése is megváltozott kicsit.

Tisztán csak látszat, hogy a szláv nyelvekben *č* gyakran mássalhangzók előtt is keletkezett, *č* mindig csak magánhangzó előtt fejlődött; ha mássalhangzó előtt találjuk, biztosra vehető, hogy vagy egy *ъ* tűnt el utána, a mint ezt az élő szláv nyelvekben lépten-nyomon tapasztalhatjuk és a mint ebben az értekezésben is többször tapasztaltuk (vö. ób. *раѣька*, de l. *račьka*, or. *ručka*, cs. *roučka*, slov. *ročka*), vagy pedig a szláv szó olyan hangtani változáson ment keresztül, a mely a hangok eredeti egymásutánját megmásmította. A magyar *csoroszla* megfelel egy ób. *črěsla*-nak, ez azonban, a mint már a *č* is mutatja, **čersla*-ból keletkezett (vö. orosz *čereshlo*), így érthető az ób. *črěpъ* (> m. *cserép*!); or. *čerepъ*, ezért találjuk az ób. *črěda* szót MIKLOSICH szófejtő szótárában *čerda* című szó alatt (vö. szlovén *črěda* «csorda», de or. *čereda* és hasonlítsd össze a német *Herde* szót!). Mindezekben és hasonló esetekben biztos kalauzunk az orosz nyelv, a melyben a *č* után eredetileg következő *e* megmaradt a régi helyén és a régi szláv nyelvet annyira jellemző vonás, a zárt szótagtól való idegenkedés, egy az *r* után fejlődő hangzóban talált kielégítést. Azt mondom, az orosz nyelv itt a kalauzunk, pedig úgy látszik, mintha erre jogot tarthatnának a mai bolgár *čerěshlo*, *čerep*, *čerda*, *čereda*-féle alakok is. Minthogy azonban ezek az újabb bolgár alakok föltűnő ellentétben állanak nem csak az ób. bolgár forrásokban ilyenkor következetesen található *črě-* szókezddel, hanem a többi hasonló esetekkel is, a melyekben *rě* előtt nem *č* áll (ób. és mai bolgár *srěda* «szerda»:

or. *sereda*, ób. és újb. *strêha* «eszterha», ób. és újb. *trêba* stb.), ebben alighanem idegen, még pedig oláh hatást kell látnunk — az oláh nyelvben ugyanis *č*, mert lat. *ce-*, *ci-*ből keletkezett, mássalhangzó előtt nem fordulhat elő, az ób. *črêda*-ból is azért lesz *cireadä*!

Az említettek után világos, hogy olyan szókban, mint ób. *črнъ* «fekete», *črнъ* «féreg», *črнpati* «meríteni», *črнta* «vonal» eredetileg *č* után magas hangzónak kellett állania és az orosz nyelvben még ma is olyant találunk, *černá* fem. (a többi alakokban *čern* — olv. csorn — stb. az *o* *e*-ből keletkezett specialis orosz hangtani törvények szerint), *červъ*, *čerpъ*, *čertá*, a többi indog. nyelvek pedig csak megerősítik sejtésünket: *črнъ* fekete porosz *kirsna-n* és régibb **črнъ* alakból való, a *črнъ* «féreg»-gel szemben áll litv. *kirmis*. A **kьr-*ből lett **čьr-* mássalhangzó előtt, a zárt szótag elkerülésével, *črъ* lett, ez pedig korán összefolyt a *črъ*- csoporttal:*) forrásaink rendesen nem tesznek már különbséget *-rъ* és *-rь* között, nem is az *ъ* vagy *ь*-vel való írás vezet bennünket a *-rъ*-, *-rь*-féle kapcsolatok eredetének a megítélésében, hanem az orosz nyelv és a rokon nyelvekkel való összehasonlítás, a mi eseteinkben pedig a *rъ*, *рь* előtt álló mássalhangzó természete is. *Črнъ* nem keletkezhetett másból, mint **kьrнъ*-ből és ezt a föltevésünket igazolják is az orosz *červъ* és a litv. *kirmis*, ellenben ha *krнstъ* mellett *krьstъ* írást is találunk és ez tekintendő eredeti alaknak, a *k* még sem változott *č*-vé, mert ebben a szóban a hangzós elem kezdettől fogva az *r* után hangzott, vö. or. *krest* és a szó származását (ném. *Christ*). Egeszen így ítélendő meg *č* után álló *лъ*, *ль* is: *čлнъ* csakis **čьлнъ* ill. **kьлнъ*-ból lehetett és az oroszban csak azért hangzik a szó *čoln*-nak, mert az oroszban hangsúlyos *e* nem *j*-és mássalhangzó előtt (*j*)*o*-vá változik, ragozott alakjaiban *čelná*, *čelnú* stb. megmaradt az eredeti *e* hang csak úgy mint a m. *csolnak*-*csónak* szónak megfelelő kicsinyítő *čelnók*-ban.

*) Nem bocsátkozom e helyen annak fejtegetésébe, hogy *rъ*, *рь*, illetőleg *лъ*, *ль* hangképnek eredetileg és később milyen hang felelt meg a bolgár kiejtésben; a mi a magyar nyelvbe átment szók megértésére szükséges, azt apróra tárgyalom egy orosz nyelven írt értekezésemben, a mely nemsokára meg fog jelenni. Érinteni érintettem már a kérdést a *hьrн*-ről és a *gьrbь*-ről írt czikkeimben, l. Nyr. 29 : 564. és NyK. 33 : 217.

Utoljára hagytam egy külön esetet, a melynél egy pár szláv nyelvben a dissimilatio eltüntette megint a szabályosan keletkezett *č* hangot. Ha ugyanis a *k* *s*-re következik, a *k*-ból lett *č* előtt az *s* *š*-sé hasonul és az így keletkezett *šč* (= *štš*) csoportban dissimilatio következtében a második *š* hang egyes nyelvekben elvész, így tehát *sk*-val nem *šč*, hanem *št* áll szemben. Erre könnyen érthető példát találunk az igeragozásban. A szláv nyelvekben az infinitivustó gyakran *-a* képzővel képződött egy *-je* praesensstó mellett: ób. *plakati* «sírni»: *plačā, plačeši* azaz: **plakja, *plakješi*. Ha most már *k* előtt *s* áll, a praesensben a szláv nyelvek csak egy részében mutatkozik *šč*, a többiekben egy belőle dissimilált *št* szorította ki: or. *iskati* «keresni»: *išču, iščeš*, szlov. *iskati*: *iščem, iščeš*, l. *iskač: iszczę, iszczesz*. A szóképzés terén különösen érdekes az *-isko*-val változó *-išče* ill. *-ište* képzés, a mely amabból *-je* hozzájárulásával fejlődött. A lengyel nem ismeri a továbbképzést, neki a «tűzhely» p. o. *ognisko*, míg az ób. és szerb csak az *ognište*-t ill. *ognjište*-t, a szlovén az *ognjišče*-t ismeri; a cseh ismeri mind a két képzést: *ohnisko* «Feuerstätte, Brandstätte», *ohniště* «Herd, Feuerherd», a tótban is megvan mindakettő: *ohnisko, ohnište* és egyaránt «tűzhely»-et jelent, de *ohnisko* «nagy tüzet» is jelenthet, a f. szorbban *wohnisko* csakis ezt jelenti, a «tűzhely» neve *ohnišéo*. A cseh *ohniště*, tót *ohnište* azt mutatják, hogy *šč*-ből nemcsak a bolgárban és szerbben lett *št*, hanem hogy a csehben és tótban is hasonló hang (*št*, mert *sty*-vel olvasandó a cs. *-ště* és tót *-šte*) fejlődött; hogy a tótban milyen régiek ezen *št*-s alakok, nem tudjuk, de a cseh nyelvben a XIV. sz.-ig *šč*-t találunk, l. GEBAUER *Historická mluvnice jazyka českého* 1: 521, a cseh és tót nyelvjárásokban még ma sem ritkák az eredeti *šč*-s alakok, u. o. 522. Egészen más kérdés, régi-e a bolgár *št* mellett különösen a macedoniai nyelvjárásokban szélitiben hallható *šč*, a mint ezt CONEV gondolja *Uvod v istorijata na bulgarskij jezik*, 48, 51. s k. = *Sbornik minist.* 18. köt., hisz ez az *šč* ott *tj*-ből lett *št* helyett is a rendes kiejtés és hogy mennyire nem tarthatjuk ezt a priori régiebbnek, erre fényes bizonyítékok az olyan esetek, mint az ób. *čyto* mai bolg. *što*, a mely az említett nyelvjárásokban szintén *ščo*-nak hangzik, CONEV 51, a mi már semmikép sem lehet régi kiejtés. Hagyjuk tehát a bolgár

nyelvjárásokban eredeti *sk*-ból lett *šč* helyén itt-ott található *šč*-ket, azok alig lehetnek régi időkből megőrzött eredetibb alakok, az óbolgár forrásokban itt rendszeren *št*-t találunk a legrégibb időktől kezdve, ezért pl. a magyar *palást* szót meglehetősen biztosan magyarázhatjuk az ób. *plaštъ* szóból, ámbár kétségtelenül **plaskъ*-, **plaščъ*-ből keletkezett és nem tartalmaz olyan specialis bolgár *št*-t, mint p. o. a *pest* vagy a *mostoha* szó, és ámbár a szerb *plâšt*-ban is régi az *št*-s ejtés — a cseh-től *plášť* végén *ty* hangzik és legalább a csehről tudjuk, hogy e *ty* helyén még a XIV. sz.-ig *č* hangzott, a mely még maig is megmaradt a nyelvjárásokban csak úgy mint a szlov. *plášť*, or. *plaszć*, l. *plaszcz* szókban.

A mint az eddig bemutatott esetekből kiviláglik, a jelenség megértése nem okoz semmi nehézséget: a ragozásban és szóképzésben a *tő* végén álló *k*- *s* után is *č*-vé vált, *s* *č* előtt *š*-sé hasonult és az így keletkezett *šč* egyes szláv nyelvekben *št*- (ill. *st*-)vé dissimilálódott. Nem is ebben rejlik a kérdés nehezebbik és ránk nézve érdekesebb része, hanem abban, hogy mivé lett a szó elején régi *sk*-ból keletkezett *šč*? Ez a kérdés éppen a magyar nyelvbe átment szláv szók szempontjából fölötté fontos. Miért találunk a m. nyelvben az ób. *peštъ* és *mašteha*-val szemben álló *pest* és *mostoha* szókban *st*-t a *štuka*, **štrъba*, **stava* szókkal szemben azonban *cs*-kezdetű alakokat: *csuka*, *csorba*, *csáva*? MUNKÁCSI abban orosz hatást látott, mások szlovént, de ok nélkül, hisz egészen kétségtelen, hogy még az óbolgár *št*-s alakok is *šč*-n kezdődő alakokból dissimilálódtak és hogy éppen a szó elején *šč*-ből, még mielőtt a dissimilatio működhetett volna, könnyen keletkezhett egyszerűsített *č*- szókezdet. Ezt az el nem vitatható lehetőséget és azt a tényt, hogy néha valóban találunk ilyen módon keletkezett *č*- szókezdetet, éppen a magyar nyelvbe került szláv szók megítélésénél nem vették eddig kellő figyelembe, innen származott az a kicsit különös jelenség, hogy még neves szlavisták se tudták megérteni, hogy a *pest*, *mostoha* szóknak egyrészt és a *csuka*, *csorba*, *csáva* szóknak másrészt éppen nem kell más-más szláv nyelvből vagy akár csak nyelvjárásból is származniok, kerülhetett nagyon jól mind a két szócsoport egy és ugyanabból a nyelvből, olyan bolgár nyelvből (hisz *pest* és *mostoha*, azt senki sem tagadhatja,

csakis bolgár eredetűek lehetnek), a melyben, a mint a *palást* < *plasztъ* bizonyítja, *sk*-ből lett *šč* a szó közepén már *št*-vé dissimilálódott, de a szó elején vagy megvolt még *šč*- alakban, vagy akár *č*-vé egyszerűsödött, hisz az nincs sehol sem megírva, hogy szó elején az *šč*-nek ugyanabban a pillanatban kell *št*-vé válnia, mint a szó közepén, azt pedig mondanom sem kell, hogy könnyebb szó közepén hangzók közt kiejteni *šč*-t, mint szó elején, hogy tehát egy bolgár nyelvjárásban a szó kezdetén *šč*-ből *č* lehetett, még mielőtt az *šč*-nek *št*-vé való dissimilatio csak meg is indult. A részletekbe nem akarok újra bocsátkozni, különösen nem kívánok újra foglalkozni JAGIĆ fejtegetéseivel, hisz nyilvánvaló az ő tarka összeállításából (l. Zur Entstehungsgesch. d. kirchensl. Spr. II: 41. Denkschr. XLVII.), hogy a kérdés magyar oldalát nagyon zavaros forrásból ismeri, egyszerűen utalok tehát azokra a helyekre, a hol a kérdéssel már is foglalkoztam (NyK. 30: 20, Nyr. 29: 494. kk. és különösen *Něskolъko zaměč.* 4—16: Izvēst. otd. russk. jaz. i slov. VII: 4: 249—261.). Mindenek előtt teljesen téves az az állítás, hogy *csuka*, *csorba*, *csáva* nem kerülhettek volna abból a nyelvjárásból, a melyből *pest-mostoha* és első sorban a *palást* szó,*) a legkisebb nehézségbe sem ütközik az a föltevés, hogy a **ščuka*, **ščrъba*, **ščava* alakokból, a melyeknek, abban senki sem kételkedik, meg kellett okvetetlenül a dissimilált ób. *štuka*, **štrъba* (vö. *štrъbina* és újb. *štrъlbъ* fem. -a), **štava* (újb. *štava*) alakokat előzniök, egy bolgár nyelvjárásban **čuka*, **črъba*, **čava* alakok fejlődtek volna, hogy tehát a szókezdő *šč*- következetesen más fejlődésen ment át mint a szóközépi, azaz hogy a szókezdetben *šč*-ből már is *č* lett, mielőtt az *šč*-nek *št*-vé való dissimilatiója megkezdődött. Hiszen ilyen hangtani fejlődésnek, igaz, gyér nyomait meg is találjuk azokban a bolgár és szerb nyelvjárásokban is, a melyekben különben rendesen a szó elején is *št*-t találunk régi *šč* helyén. A litván *skėtas* «Leinweberkamm» szóval szemben *šč*-, illetőleg belőle dissimilált *št*-kezdetű szókat kell várnunk a szláv nyelv-

*) A *palást* azért a legfontosabb ebben a sorban, mert az ób. *peštъ*-ben *štъ* előtt álló *ki*-ből lett, *mašteha*-ban *tj*-ből, míg *plasztъ*-ban *skj* ill. abból lett **šč* > *šč*-ből, tehát szakasztott ugyanabból a hangcsoportból, a melyből a *csuka*, *csorba*, *csáva* szavak szláv másaiban ki kell indulnunk.

vekben és többnyire ilyeneket is találunk: l. *szczec* «Borste, Schweinsborste, Weberkraut (dipsacus), Weber- od. Kardendistel», *szczotka* «Bürste, Distelkopf»; *szczotki* pl. «Kardendistel, Weberdistel», *szczotka do lnu* «Flachshechel» (tulajdonkép lenhez való *szczotka*); or. *ščetъ* «Borste, Bürste», *ščetina* «Borste, coll. die Borsten», *ščětka* «Bürste, Färbedistel»; szlov. *ščet* «Bürste, Distel, bes. Kratzdistel (dipsacus silvestris)», *ščetica* «Bürstchen, Borstenpinsel, Karde (dipsacus fullonum, d. silvestris), Distel», *ščetina* «Borste, Distel», *ščetka* «Bürstchen, Eürste, Pinsel, der stachelige Kopf z. B. des Stechapfels, der Weberkarde u. dgl., die Karde (dipsacus)»; f. szorb *šćěc* «(Borste) Bürste», *šćětka* «Weberkarde, dipsacus fullonum»; cs. *štět* «Borste, Pfahl», *štěta* «Bürste», *štětka* «Bürste, Kardendistel», *štětina* «Borste», *štětéc*, *-ice*, *-ička* «Pinsel», tót *šetina* «serte», *šetec* «ecset», *šetka* «meszelő». A szántsándékkal kicsit körülményesebben idézett e szavakkal szemben a bolgárban és szerbben *št*-vel kezdődő szókat kellene várnunk, de a bolgárban csakis *č*- kezdetüket találunk, a szerbből is csak *č*- szókezdetet ismerek, KARADŽIĆ híres szótárában sem közöl másokat, DANIČIĆ 1875-ben *Osnove* című művében csakis ilyen alakokat említ és a mikor a *četina* etymológiájának igazolására (l. 163. l.) szüksége van rá, nem a szerb, hanem a cseh nyelvből idéz *št*-s (ill. *šl*-s) alakot: «vö., mondja, cseh *štět* és *štětina*»!! Csak 1884-ben, a horvát akadémia nagy szótárában, említi DANIČIĆ az *št*-s változatokat is, a *četka* «kefe, sörteseprő» és *četati* «kefélni, söpörni» szóknál ugyan nem, de igenis a *četica* «kefécske» szónál («vö. *šetica*») és *četina* «sörte, tülevél» a. («vö. *šetina*, *čekina*»). A bolgárban a várt *št*-szókezdetnek még ennyi nyoma sincs. DUVERNOIS a b. *četina* «sörte» szót orosz *ščetina*-val fordítja, a *četka*-t pedig *ščetka*-val, de egyik idézetéből kitűnik, hogy a b. *četka* nem csak közönséges kefét jelent, hanem a len fésülésére sörtéből készült kefefélét is: *četkă ot četina s kojă si češăt povėsma (konopi)*. Az említett példa mutatja, hogy még az előttünk ismert bolgár nyelvterületen is keletkezett elvétele *č*- egy valamikor a legnagyobb biztonsággal feltehető *šč*- szókezdetből, hát hogyan tagadhatnók annak lehetőségét egy vele már rég kapcsolatban nem levő nyelvterületen, a melyen a magyarokat az az erős bolgár hatás érte, a melyet nyelvünk olyan fennen hirdet.

Én tehát hajlandó vagyok föltenni, hogy a magyarok olyan bolgár nyelvjárásból vették át szláv szavaik java részét, a melyben nem csak *tj*, illetőleg bizonyos esetekben *kt*-ből az a bolgárokat annyira jellemző *št* keletkezett, a mely a *mostoha* és *Pest-pest* szavainkban egészen kétségtelen bolgár hatásra vall, hanem a melyben *-sk*-ből lett *-šč-* is a szó belsejében már *št*-vé dissimilálódott (*plaštъ* > *palást*), de a melyben a szó elején vagy megvolt még az eredeti *šč-* vagy pedig ebből gyöngült *č-* hangzott. Épen nem volna lehetetlen elképzelnünk, hogy a magyarok olyan stadiumban érték az itt lakó bolgáros nyelven beszélő szlávokat,* a mikor az *šč-* szókezdet még részben megmaradt, de a mellett már a *č-s* alakok többségben voltak. A hangfejlődés ilyen stadiumára vallhatna a magyar *ecset* szó, a melyet azt hiszem egészen jól ki lehetne magyarázni egy **ščetъ*-ból lett **escset*-ből, ha csak biztosan tudnók, hogy szláv eredetű a mi szavunk. MIKLOSICH végig annak tekintette, de a magyar nyelvészek újra meg újra tagadták annak szláv voltát (Nyr. 4: 161, 9: 517. és 556, 12: 58. k., 14: 31.), VIKÁR BÉLA legeslegújabbban is.**) Nehézséget okoz mindenek előtt az *ecset*, illetőleg a belőle képezett *ecsetél* («pectino, kämmen» NySz.) mellett használt *ecsell*, *ecsel* és a belőle képezett *ecsellő*, *ecselő*, l. NySz. és MTjsz. Minthogy *ecsell*, *ecsel* nem magyarázható *ecsetel*-ből, úgy hogy *tl*-ből *ll* lett volna, úgy mint *beszéd*-ből **beszédl*, *beszéll*, l. TMNy. 438, az *ecset* szót is eredeti magyar szónak magyarázta SIMONYI és őt követve mások. SIMONYI fejtegetésének két gyenge pontja van: nem igen tudja velünk elhitetni, hogy az *-et* képzővel eszközt jelentő szó alakulhatott volna, másrészt nem veszi észre a föltűnő találkozásokat a magyar szó és a szláv szók jelenté-

*) Igen nehéz e szlávok számára megfelelő, félreértést nem okozó elnevezést találni, annyi azonban bizonyos, hogy egészen nevetséges e szlávokat azért, mert a mai értelemben vett bolgár nyelven beszéltek, «bolgárok» néven keresni a történeti forrásokban, hiszen a velük egy nyelven beszélő testvéreik csak később vették föl ezt az eredetileg nemszláv törzset jelző nevet; csak a nyelvész, a történet nem, döntheti el, milyen nyelven beszéltek az itt talált szlávok.

**) Nyr. 35: 161: «*Fej* kétségkívül újabb, analógiás alak, előzménye *fě*, *fě* volt (vö. *fěkötō*, *fěsō* > *fěsū* a. m. *fě-esō*, a kihalt **ecs-*, *es-* igéből vö. *ecs-et*)».

sében. A magyar szó mai jelentése bizonyosan nem a legrégibb, de egészen természetes folyamatban fejlődhetett abból az alapjelentésből is, a melyet a szláv szókból következtethetünk, hisz hallottuk, hogy az ecsetet több szláv nyelvben is épen a *ščetъ* szóból képezett kicsinyítővel fejezik ki: cs. *štētec*, *-ice*, *-ička* «Pinsel», szlov. *ščetka* «Pinsel», *ščetica* «Borstenpinsel», tót *štetec* «ecset», *šetka* «meszelő, Weisspinsel». A régi nyelvben a magyar szót még egészen más jelentésben találjuk, a NySz. az egyszerű *ecset* a. «Pinsel» jelentést nem is említi: *setaceum*, *pecten* MA. *peniculus* Major: Szót. *pecten setaceus* PP. *kratzbürste*, *kamm* MA. *bürste* PP. és ehhez jól illik az *el-ecsetél* jelentése is, különösen ha nem fordítjuk «kämmen»-nel, hanem a mihez jogunk van «bürsten»-nel: serénnyét *el ecsetellye*. Hogy milyen messzire vezet el bennünket a szó régi használata attól az alapjelentéstől, a melyet a magyar szóban valamikor kerestek (föst, mos, simít, tisztít), és hogy milyen közel jutunk a szláv szók eredeti jelentéséhez, a mely csakis valami szűrős, hegyes lehet, azt legjobban mutatja a NySz. egy HELTAI krónikájából idézett, a jelentés megállapításánál, igaz, tekintetbe nem vett érdekes példa: «Az hoszszu kopiássoc *etsetet* czináltac vala az kopiákból, azzoc meget az lőuđc erőssen lőuic vala az várasbelieket.» Mikor én ezt a sajátságos helyet olvasom, bizony bűnös fővel arra gondolok, a mit PLETERŠNIK szlovén szótárában 3. helyen említ *ščet* alatt és merem állítani, hogy ezt a helyet így jobban megérti bárki, mintha az összes magyar szótárakat össze-vissza hányja és forgatja: «das Palissadenwehr an einem Flusse oder Bache, ein Piloten- oder Pfahlwerk (vö. cs. *štět* ‚Borste; Pfahl‘)» Hogy SIMONYI mennyire nem törődött a szláv szók jelentésével, azt mutatja, hogy egyebek közt azt is mondja, hogy «az *ecselő*-nek az a jelentése, a mely szerint a. m. «hosszúkás, görbe vas-eszköz, melylyel a nyüzött bőr belsejét simára vakarják».... megczáfolják ennek [értsd a m. *ecset* szót] a szl. *ščet*-tel való egyeztetését», Nyr. 14:31. Csak nem kell az *ecselő* e meghatározásában a *simára* a nyomatékot vetni, hanem a *vakarni* igére és a szláv nyelvekből nyomban egy egész sereg analogia kínálkozik, hisz a szláv nyelvekből könnyű a szűrős, vakarós alapfogalmat kivenni, a «sörte, tülevél, takácsmácsonya, gereben» jelentésekből és ha a MTjsz.-ban az *ecset*-et «gereben» jelen-

téssel is találjuk, ez pompásan illik ahhoz, hogy *ščetn* és származékai a takácsmácsonya nevéül szolgálják, a melynek gombjait a posztógyárakban a posztó szálainak kifésülésére használnak, hogy a lengyel a gerebent *szczotka do lnu*-nak, mintegy «lenhez való *ecsetké*»-nek hívja, és hogy a bolgár *četka* kenderfésülésre szolgáló eszköz. Tehát a jelentés kitűnően illik a magyar szó jelentéséhez, ha valami nem hagyta bennem azt a gondolatot nyugodni, hogy talán mégis szláv eredetű az *ecset* szó, hát a meglehetősen összeeső alakon kívül épen a jelentésben észlelhető egészen meglepő érintő pontok tették azt.

Hátra van még egy kérdés, a melyet itt e fejezet végén szinte felve érintek. Nem kell-e az *ecset* szót, ha már szlávnak tartjuk, egészen elválasztani a *csuka*, *csorba*, *csáva* szóktól és nem gondolhatunk-e itt inkább szlovén hatásra, a melyet MELICH meglehetősen nagynak tart? hisz a szlovénben tényleg megvan az a *ščet* alak, a melyet abban a bolgár nyelvben, a melyből *csuka*, *csorba*, *csáva* az én magyarázatom szerint származtak volna, csak föl kell tennünk. Én fönt csak lehetőségről beszéltem, olyan lehetőségről, a mely szellőztetése igen tanúságos, a részletkérdésnek ilyen vagy olyan eldöntésétől távol állok, megelégedtem azzal, hogy a magyar nyelvészek figyelmét fölhívjam olyan mozzanatokra, a melyeket eddig az *ecset* szónál megfontolás tárgyává még nem tettek. Én tehát a legnagyobb óvatossággal rámutattam arra, hogy az *ecset* szó lehet talán szláv és hogy ha szláv, lehet akár bolgár is. Hogy lehetne-e hasonló föltevés mellett szlovén is, annak fejtegetését nyugodtan rábízhatom MELICH-re, a ki hisz egy erős szlovén hatásba, a kinek tehát sokkal inkább van oka is ezt a hatást a legkisebb részletekig kimutatni és a ki kétségtelenül nem fog már sokáig a legeslegfontosabb kérdés elől kitérhetni, a melyre itt lépten-nyomon bukkanunk, hogy t. i. mikép egyeztethető ki az ő elmélete a hosszú és rövid hangzóknak a szlovén nyelvben észlelhető elosztásával. A míg erre a kérdésre meg nem felel és apróra nem fejtegeti abban a szlovén nyelvben a quantitas törvényeit, a mely a magyar nyelvre állítólag olyan erősen hatott, addig nem lehet komolyan foglalkozni az ő elméletével, mert inog a talaj alattunk, a merre csak lépünk. Ha M. a magyar *rocska* szót nem egy két forrásban is megőrzött *n*-s alakból magyarázza,

hanem egy szlovén *rȋčka*-ból (*Szláv Jöv. 7*), akkor talán tollában maradt az *o* nak egy PLETERŠNIK szótárában található és sokkal fontosabb czifrasága, mint az, a mely a sor alatt található, PL. a szót *rȋčka*-nak írja és azzal azt jelzi, hogy az *o* hosszú! A magyar *ecsetet* is csak úgy lehet a szlovén *ščet*-ből magyarázni, ha elhallgatjuk, hogy a szlovén szó *é*-je hosszú (PL. *ščet*-nek írja a szót), vagy ha be tudjuk bizonyítani, hogy vannak szlovén nyelvjárások a magyarok közelében, a hol a hangzó most is rövid, vagy a mi épen ebben a specialis esetben könnyen meglehet, régebben rövid volt. Én, fájdalom, nem ismerem a szlovén nyelvjárásokat még eléggé apróra, de épen hogy M.-nek teljes igazságot szolgáltatthassak, első kötelességemnek fogom tartani, hogy ezt a hiányt minél előbb pótoljam.

Ezzel be is fejezem ezt az első részt, alig is tettem volna alkalmasabb példával, hisz az *ecset* szó is azoknak az eseteknek egyike, a melyekben erősen kidomborodik az a különböző álláspont, a melyről gyakran egy és ugyanazt a kérdést nézzük. Én hasznosnak véltem, ha őszintén föltárom azt, a mit a magam meglehetősen elszigetelt álláspontomról észleltem, hátha egyet-mást bele lehet az egészbe illeszteni, vagy legalább újabb részletesebb kutatások szüksége világlik ki. Hogy a magyar érdekű részeket kellően kidomborítsam és még se követeljek magamnak nagyon sok helyet, kénytelen voltam a rengeteg anyagról csak futó áttekintést adni; egész jelenségsorokat épen csak hogy érintettem, mihelyt azonban magyar szempontból érdekes részletekre bukkantam, oda világítottam egy kicsit, hogy szaktársaimat meggyőzzem arról, hogy gyakran a szláv nyelvészet legfinomabb részletkérdéseihöz is van köze a magyar nyelvtudománynak.

ASBÓTH OSZKÁR.

EGYTAGÚ BASISOK.

Az a föltevés, hogy az idg. alapnyelvben többtagú basisok voltak, de Saussure, Fick, Hübschmann és Hirt eredményei után egy csöppet sem lehet kétséges s mindinkább tért hódít magának (l. Brugmann, Kvgl. Gr. 140 és Delbrück, Einl.⁴ 119 és 136). Hogy persze ezek a többtagú basisok éppen abban az alakban léteztek-e, a melyben kimutathatók, az szerfölött kérdéses, sőt egyáltalában nem is valószínű. A nyelvtudomány mai eszközeivel kimutatható basisformák beláthatatlan hosszú fejlődésen mentek keresztül, a melynek egyes stadiumai reménytelenül homályosak s minden valószínűség szerint egyszer s mindenkorra kikutathatatlanok, mert az apophonia (ablaut), melynek segélyével a basisok evolúciójának menetét ellenőrizhetjük s eredeti alakjukat rekonstruálhatjuk, nem csupán phonetikai, hanem pszichológiai törvények uralma alatt is áll. De est quadam prodiire tenus: ha ama fejlődés részleteibe nem is hatolhatunk bele, általános mitváltárról elég megbízható képet alkothatunk. *A fejlődés általános menete*, a mint a vocalisok reductióiból kétségtelenül kitűnik, *a sorvadás*: a protoidg. ősnyelv szavai okvetetlenül hosszabbak voltak, mint az idg. alapnyelv szavai. A priori föltehető tehát, hogy a ma rekonstruálható idg. basisok is valamikor hosszabbak és teljesebb alakúak voltak. Az újabb kutatások tényleg e csapáson haladnak, de egy utolsó lépést még meg kell tennünk: ha a »gyökök» egytagúságának dogmájával nagynehezen szakítottunk, akkor az egytagú basisok *theóriájához sem ragaszkodhatunk tovább.*

Ezt az állítást Wundt (Völkerpsychologie. I. Die Sprache) és főleg Rozwadowski (Wortbildung und Wortbedeutung) eredményei alapján lélektanilag a következőképen indokolnám. A psycholo-

giai kiindulópont az összképzet. Az összképzet *binarius* apperceptiv tagolódásának nyelvi kifejezése egyrészt a mondat, másrészt a substantivum, melynek prioritása a többi beszédrészekkel, nevezetesen a verbummal szemben is, úgy látszik, eldöntöttnek tekinthető. Primitív kéttagú mondat és substantivum között az egyetlen különbség eredetileg csak a tagolódás foka, nem pedig a képzet tartalma: bármely összképzet *duális* apperceptiv tagolódásának nyelvi kifejezése eredetileg minden bizonynyal jó ideig szerepelt egyrészt mint «mondat», másrészt mint «substantivum», illetve (syntaktikus) szócsoporthoz, később compositumhoz, majd suffixalis simplex s végül gyökérszóhoz. *A fejlődés legalsó fokán álló «gyökérszó» egytagúsága tehát csak secundär lehet.* Ezt a problémát más oldalról is meg lehet közelíteni. Minden tárgy elnevezésénél első sorban egy momentán domináló jegy jut kifejezésre; ámde ezzel a jeggyel egyidejűleg a képzetnek relative homályosabban apperceptiált constans és variabilis elemei vannak asszociálva, melyeknek valamiképpen szintén nyelvi kifejezésre kell jutniuk. *Eredetileg tehát minden tárgy neve okvetetlenül kéttagú volt.*

Rozwadowski maga annyira bizik e pszichológiai argumentációban, hogy kerekén kimondja (l. c. 18): annak kimutatására, hogy az idg. gyökérszavaknak ősrégi időben kéttagú alakulatoknak kellett lenniök, nyelvi bizonyítékokra sincs szükség. Hirt (Der idg. Ablaut, 32) viszont az egytagú basisok csekély számából azt következteti, hogy ilyenek talán nem is voltak. Egy psychologus és egy nyelvtudós véleményének ez az egyezése eleve feljogosít arra a reményre, hogy sikerülhet a problémának nyelvi bizonyítása, melyre ezennel áttérek.

Tárgyalásom sorrendje: I. Egytagú könnyű basisok. II. Egytagú nehéz A) monophthongikus és B) diphthongikus basisok.

I. Egytagú könnyű basisok.

Ezek természetesen nem az ind grammatikára visszamenő «egytagú gyökök» (pl. *ped, reĝ, weĝh, bher, gʷem* etc.), melyek szemlátomást kéttagúak (*pede, reĝe* etc.), hanem a modern ablaut-theoretikusok egytagú nyelvelemei. Hirt (l. c. 41) mindössze két ily basist hoz föl; ezek: *es* és *uel*. Hübschmann (IF. XI. Anz. 54) szerint ugyan a priori valószínűtlen, hogy csak két ilyen basis

lett volna; de állítását adatokkal nem támogatja s így csak Hirt basisaival foglalkozhatunk.

N. van Wijk (IF. XVIII, 49) újabban a verbum substantivum bizonyos formái számára *es* helyett kéttagú *ese* basist követel, mint már jó régen előtte Bechtel (Hauptprobleme der idg. Lautlehre, 136). Teljesen igazuk van: azt mondani, hogy ói. *tudánti* = idg. *tudó-nti* s ói. *sánti* = idg. *s-énti*, tényleg türhetetlen inconsequentia. A conjugatio-ablaut világosan mutatja a kéttagúságot:

protoidg. *ésetai* = idg. *ésti*: ói. *ásti*, gör. ἐστὶ, lat. *est* etc.

protoidg. *eséntai* = idg. *sénti*: ói. *sánti*, gör. δὲρ ἐντὶ, umbr. *sent* etc.

Hogy lat. *sum* (osc. *súm* = *som*; Buck, Gr. of Oscan and Umbrian, 36), *sumus*, *sunt* (óbg. *sątŭ*) etc. szintén «thematikus» alakok, ezek után nem lehet kétséges. A verbum substantivum basisa tehát *ese/o*.

Az «athematikus» conjugatio ezen Achillesének elestével a *wel* basis sorsa is eldőlt. Hirt (l. c.) maga mondja, hogy *wel* csak lehet egytagú, cf. ói. *ávŕta*, lat. *vel* (= **vels*; Brugmann, Grr. II, 887), litv. *pa-velmi*. Ámde e basisnak is vannak thematikus formái: lat. *volumus*, *volunt* (Brugmann, l. c.; v. ö. Sommer, Hb. 556).

Egyáltalában athematikus alakok mellett mindig akadnak thematikusok, pl. ói. *gamyám*: *gamét*; ói. *viddhí*, gör. ἴσθι: ói. *vidáti*, gör. εἶδον; ói. *dhákši*, litv. *degmù*: ói. *dáhati*, litv. *degù* etc. A declinációban szintén consonantikus és vocalikus formák jelentkeznek egymás mellett, pl. ói. *pāt*, gör. πούς, lat. *pēs*: ói. *padám*, gör. πῆδον, lat. *oppidum*; gör. δόρυ: gót *triu*; gör. ἀποτήρ: ἄποτρον; lat. *termo*, *termen*: *terminus* etc. E parallelismusnak nem lehet más magyarázata, mint hogy a thematikus, illetőleg vocalikus alakok a primitívebbek (v. ö. újabban Brugmann észrevételét: IF. XVIII, 51). A két kategória egyesítése pedig csak többtagú basis alapján lehetséges. Az egytagú könnyű basis tehát *secundarius képződmény*, melynek megelőző fejlődési stádiuma a *relative kéttagú könnyű basis*. E föltevésnek semmi phonetikai akadálya nincs: az ektasisnak (Dehnstufe) ugyanis nem kell okvetetlenül jelentkeznie (cf. lat. *ēst*, litv. *ėsti*, óbg. *jastŭ*, de ói. *itti*) s hiánya tehát nem lehet az egytagúság kritériuma.

II. A) Egytagú nehéz monophthongikus basisok.

Secundarius eredetük jóformán kétségtelen s igen könnyen bebizonyítható.

Idg. casus-formák összehasonlításából kitűnik, hogy hosszú diphthongusok második componensüket bizonyos körülmények közt már az idg.-ban elvesztették:

$$a) \text{ idg. } \tilde{a}^xi = \text{idg. } \tilde{a}^x$$

nom. sg. *rēs* = *rēs*: ói. *rās*, lat. *rēs*; cf. ói. gen. *rāyas* etc.

nom. sg. *sok^wōi* = *sok^wō*: ói. *sákhā*; cf. nom. pl. *sákhāyas* etc.

$$b) \text{ idg. } \tilde{a}^xu = \text{idg. } \tilde{a}^x$$

acc. sg. *djēm* = *djēm*: ói. *dyám*, gör. Ζῆν; cf. ói. *dyāuš*, gör. Ζεύς

acc. sg. *g^wōum* = *g^wōm*: ói. *gām*, dór βῶν; cf. ói. *gāuš*, gör. βῶς

$$c) \text{ idg. } \tilde{a}^xm, \tilde{a}^xn, \tilde{a}^xr [\tilde{a}^xl] = \tilde{a}^x$$

nom. sg. *k(u)uón* = *k(u)uō*: ói. *švā*, litv. *szũ*; cf. gör. κόων

nom. sg. *pātēr* = *pātē*: ói. *pitā*; cf. gör. πατήρ, lat. *pater*.

Ezek alapján joggal várhatjuk, hogy monophthongikus basisok mellett általánosan diphthongikusok fognak jelentkezni. Wood (Indo-European a^x : a^xi : a^xu , p. 21) ugyan azt véli, hogy az utóbbiak inkább per analogiam mint phonetikus folyamatok révén veszítették el finális componensüket. Ez igaz lehet, de a dolog lényegén nem változtat: ilyen párhuzamos basisok tényleg vannak. Ime néhány instructiv példa (l. Reichelt, Der sekundäre Ablaut. KZ. XXXIX, 1—80):

a) idg. \tilde{a}^xi és \tilde{a}^x basisok:

{ *pāi*: litv. *pētus* «mittagessen», óbg. *pitati* «nähren»

{ *pā*: gör. πατέματα, ahd. *fatunga* «nahrung»

{ *sēi*: lat. *Sēja*, got. *saia*, litv. *sėjũ*, óbg. *sējā* «säe»

{ *sē*: lat. *satus*

{ *kōi*: óizl. *hein* «wetzstein»

{ *kō*: lat. *catus*.

b) idg. \tilde{a}^xu és \tilde{a}^x basisok:

{ *sthāu*: ói. pf. *tasthāu*, litv. *stóviu* «stehe», óbg. *staviti* «stellen»

{ *sthā*: ói. *sthitás*, gör. στατός, lat. *status* etc.

- $\left\{ \begin{array}{l} dh\bar{e}u: \text{ói. } dadh\bar{a}u, \text{ litv. } d\bar{e}v\bar{e}ti \text{ «tragen (ein kleid)»} \\ dh\bar{e}: \text{ói. pf. } d\bar{a}dh\bar{a}mi, \text{ gör. } \tau\acute{\iota}\theta\eta\mu\iota, \text{ gót } gad\bar{e}ds \text{ etc.} \\ d\bar{o}u: \text{ói. inf. } d\bar{a}v\bar{a}n\bar{e}, \text{ litv. } dovan\bar{a} \text{ «gabe», ólat. } duim, duam \\ d\bar{o}: \text{ói. } d\bar{a}d\bar{a}mi, \text{ gör. } \delta\acute{\iota}\delta\omega\mu\iota, \text{ lat. } d\bar{o}s, \text{ litv. } d\bar{a}'ti, \text{ óbg. } dati \end{array} \right.$

c) idg. \bar{a}^xm és \bar{a}^x basisok:

- $\left\{ \begin{array}{l} g^w\bar{e}m: \text{ói. aor. } \acute{a}g\bar{a}s \text{ (cf. opt. } gam\bar{e}t, \text{ av. imp. } \acute{j}ant\bar{u}) \\ g^w\bar{e}: \text{gör. } \acute{\epsilon}\beta\bar{a}v \text{ (l. Hirt, Abl. 145. Reichelt, l. c. 40, 47).} \end{array} \right.$

Ezek a párhuzamos alakok erősen bizonyítják, hogy az egytagú nehéz monophth. basisok diphth. basisok lesorvadt folytatásai. Hirt (l. c. 29—32) tizenhat egytagú monophth. basist sorol föl, de közülök hétre (*sē, slēg, spē, lēd, g^wō, dō, kō*) vonatkozólag már maga is fölveti a kérdést, hogy nem diphth. basisok-e; Reichelt pedig még kettőről (*sthā* és *dhē*) mutatja ki, hogy nem monophthongikusok. Bizonyos esetekben természetesen egy relative monophth. basis lehetett a primarius, mely *j(o), w(o)* etc. «suffixumok» hozzájárulása folytán lett diphthongikussá. Teljesen igaza van Woodnak (l. c. 16), mikor azt mondja, hogy \bar{a}^xi és \bar{a}^xu basisoknál gyakran lehetetlen eldönteni, vajjon a finális *i* és *u* az originális basisnak része-e vagy csak járulék (addition). De a főforgó esetben nem az a kérdés, vajjon kimutatható-e egy bizonyos adott basisról, hogy eredetileg mono- vagy diphthongikus volt-e, hanem hogy a két basis-kategória közül melyik lehetett a relative eredeti. A mi ama járulékok dolgát illeti, bizonyos, hogy *j(o), w(o)* etc. «suffixumok» elszigetelten és önállóan sohasem játszhattak szerepet a beszélők tudatában, hanem csak más basisok integráló részei lehettek, tehát egyenesen utalnak a nyelv evolúciójának olyan periodusára, melyben a basisok hanganyaga teljesebb volt. Mutatis mutandis ezt a determinativumokról is el lehet mondani (Hirt, Hb. 202).

II. B) Egytagú nehéz diphthongikus basisok.

E csoport tárgyalásánál már Hübschmann (l. c. 40) fölveti a kéttagúság kérdését olyképpen, hogy pl. idg. *dhēi* basist ősidg. *dhēye* alakra akarja visszavinni. A dolog érdekét tekintve ebbe bele lehetne nyugodni, de már teljesség szempontjából is számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy *e* kategória kiinduló-

pontja a relative kéttagú könnyű basis. E föltevés alapja a Streitberg-féle Dehnstufentheorie (IF. III, 305 et seqq.), mely szerint nyílt rövid szótagnak hangsúlyos vocalisa megnyulhatik, ha mögötte egy szótag eltűnik, pl.:

protoidg. *pédes* = idg. *pēts*: lat. *pēs*; cf. *oppidum*
régés = idg. *rēks*: ói. *rāt*, lat. *rēx*; cf. lat. *regit*
édemai = idg. *ēdmi*: litv. *ėdmi*; cf. lat. *edit*
tékpetai = idg. *tēkpti*: ói. *tāšti*, av. *tāšti*; cf. ói. *takšati*
bhéresem = idg. *bhērsəm*: ói. *ābhāršam*
légesem = idg. *lēksəm*: lat. *lex*.

Az ektasis (D) jelenléte biztos jele a basis többtagúságának. Ha már most \bar{a}^xi , \bar{a}^xu , \bar{a}^xm etc. mellett a^xje , a^xwe , a^xme etc. lépnek föl, akkor kétségtelen, hogy az előbbieket az utóbbiaknak D-formatiói s tehát másodlagos fejlemények.

Szépen megvilágítja ezt a «diphthongikus» idg. tövek nominativusának és genitivusának vocalismusa:

protoidg. *dejéwo* = idg. nom. *djēus*: ói. *dyāuš*, gör. Ζεύς
dejewó = idg. gen. *diwós*: ói. *divás*, gör. Δι(F)ός
protoidg. *réje* = idg. nom. *rēis*: ói. *rās*, lat. *rēs*
rejé = idg. gen. *rejes*: † ói. *rāyás* (cf. *rayiš* «habe»)

Ép ily instructiv a themat. és athemat. conjugatio váltokozása:

protoidg. *réwetai* = idg. *rēuti*: ói. *rāuti* «brüllt»
rewétai = idg. *ruwéti*: ói. *ruvāti*
protoidg. *éjetai* = idg. *ēiti*: av. *āiti* «geht»
ejéntai = idg. *jēnti*: av. *ye'nti*
protoidg. *g^wémétai* = idg. *g^wēmti*: cf. ói. *ágāt* [av. *ǰantū*]
g^wemétai = idg. *g^eémti*: cf. ói. *gamēt*
valamint a vocalikus és consonantikus declinatio párhuzamossága:
protoidg. *pāteréwo* = idg. *pātrēu*: gör. πάτερως
pāterewó = idg. *pātr_ewó*: lat. *patruus*
protoidg. *sok^wójo* = idg. *sok^wój*: ói. *sákhā* [acc. *sákhāyam*]
sok^wojó = idg. *sok^wójó*: lat. *socius*
protoidg. *dómo* = idg. *dōm*: gör. δῶ [av. *dəm*, gör. ἔν-δον]
domó = idg. *dómó*: gör. δόμος

E szempontból nézve a dolgot, semmi sem áll az útjában annak a föltevésnek, hogy az összes egytagú nehéz diphth. basisok kéttagú könnyű basisoknak származékai. Hirt maga megengedi, hogy \bar{a}^xi és \bar{a}^xu basisai közül némelyek (§. 73. 75. 78. 90. 107) esetleg kéttagúak. Reichelt (l. c. 46) konstatálja a kéttagú könnyű és egytagú nehéz basisok keveredését, mert az előbbieknek *D*-formatiója összeesik az utóbbiaknak *V*-formatiójával (pl. *pléwe*: *pleu*). Reichelt (l. c. 15—17) persze azt is állítja, hogy egyes kéttagú könnyű basisok másodlagos eredetűek. E föltevés egyes esetekben mindig lehetséges, de általánosságban sohasem szükséges. Példái közül *dhēu*: *dhewe* megfordítva is kifogástalan; a többiek pedig három- és négytagú könnyű basisok, melyek consonans-torlódás következtében (v. ö. Hirt, Abl. 135 és Wood, l. c. 15) lettek kéttagú könnyű, majd *D*-formatiójukban egytagú nehéz basisok. Ime egy példa:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{protoidg. } bheweg^we = \text{idg.} \left\{ \begin{array}{l} bheug^we: \text{gör. } \varphi\epsilon\upsilon\gamma\omega\nu, \varphi\upsilon\gamma\omega\nu \\ bh\ddot{e}ug^w: \text{litv. } b\acute{u}gti \text{ «erschrecken»} \end{array} \right. \\ \text{protoidg. } bhewég^we = \text{idg.} \left\{ \begin{array}{l} bhwég^we = bheg^we: \text{gör. } \varphi\acute{\epsilon}\beta\omicron\mu\alpha\iota \\ bh\ddot{e}g^w: \text{óbg. } b\acute{e}gъ \text{ «flucht»} \end{array} \right. \end{array} \right.$$

* * *

Az összes egytagú basisok tehát kéttagú, és pedig igen valószínűen könnyű basisokból keletkeztek: a könnyű basisok kiinduló pontja a *V*¹ (*éxe*: *éx*), a mono- és diphthongikusoké a *D*¹ (*éje*: *éj*: *é* etc.). A kéttagú basis maga természetesen nem szükségképp absolute primordiális nyelvelem, hanem teljesebb hangcomplexumnak lefogyott maradványa vagy analogikus productum is lehet.

SCHMIDT JÓZSEF.

ISMERTETÉSEK.

Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἐλληνικῆς ὑπὸ Κ. Krumbacher καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι. Βιβλιοθήκη Μαρασλή. Ἀριθ. 266—270. Ἐν Ἀθήναις, τόποις Π. Δ. Σακελλαρίου. Βιβλιοπωλεῖον Καρόλου Μπέχ. 1905.

E vaskos kötet (860 lap) első része Krumbachernek az újjörög irodalmi nyelv kérdéséről szóló munkáját közli újjörög fordításban (1—300. ll.), ezt követi Chacizákisznak Krumbacher fejtegetéseire adott terjedelmes polemikus válasza (301—773. ll.), befejezésül (774—838. ll.) adja Chacizákisz újjörög nyelven (*Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι*) teljes szövegét az újjörög nyelvkérdésről írott ama francia nyelvű cikkének, melyet Reinach felszólítására megküldött a *Revue des Études Grecques* számára, mely azonban csak kivonatosan jelent meg (1903, 210 s. köv. ll.) nevezett folyóiratban.

Az újkori görögöket irodalmi nyelvük újjáalakításának kérdése, vagy, a mint egyszerűen mondani szokták, a nyelvkérdés (*τὸ γλωσσικὸν ζήτημα*), a 18. század óta szakadatlanul foglalkoztatja (bővebben szólottam erről a kérdésről újjörög nyelvtanom bevezetésének 28—33. lapjain). Ugyanis a görögök irodalmi nyelvként az egész középkoron át (a byzantiumi korszakban) — eltekintve egy néhány népies nyelven írt munkától — az attikai nyelvformát használták, és ez a nyelv uralkodott náluk az irodalomban tovább is, egészen a 18. század végéfeleig. Ettől az időtől kezdve azonban az irodalmi nyelvnek a beszéd nyelvéhez való közelebb hozására erélyesebben kezdettek törekedni, és ezeknek a törekvéseknek eredményeként keletkezett azután a 19. század elején a beszélt nyelv főbb elemeinek az irodalom nyelvében megőrzött attikai anyagba való olvasztásával az újjörög irodalmi nyelv, a *καθαρεύουσα* (t. i. *γλῶσσα*), „tisztának” nevezve, mert ment úgy a túlzó atticizmusoktól, mint a népies szélsőségektől és az idegen nyelvelemektől. Ennek a nyelvnek megalkotásában az újkori görögök egyik legkiválóbb szelleme, Koraisz szerzett magának halha-

tatlan érdemeket (épen úgy, mint Luther a német irodalmi nyelv megteremtésében), csak az a kár, hogy az utána következő időkben nem az ő mérsékelt elvei, hanem a Kodrikász-féle túlzó atticistákéi jutottak túlsúlyra. Az irodalmi nyelv érdekében jelenleg folytatott élénk harcban négy pártra oszlanak a görög írók és nyelvészek. Az egyiknek vezére a Kodrikász szellemében működő Kóndosz, az athenæi egyetem tudós tanára, a ki műveiben (főképen a következő czíműben: *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν*. Ἐν Ἀθήναις, Κορομήλας, 1882) és tanításában a *καθαρεύουσα*-nak az attikai nyelvhez való minél közelebb vitelét sürgeti. Ennek a pártnak nagyobbára tudósokból álló, csekély számú hívei bizonyos megvetéssel «közönségesnek» (*χυδαία γλῶσσα*-nak) mondják a népnyelvet, és Kóndosz még erősebb kifejezéssel élve «tört nyelvnék» (*κλισμένη γλῶσσα*-nak) nevezi. Kóndosszal és híveivel ellentétben áll egy másik, számra nézve az előbbinél még csekélyebb párt, mely élén Pszicháresszel (fő műve: *Τὸ ταξίδι μου. Ἀθήνα*, 1888), a párisi egyetemen az úgörög philologia tanárával, végleg szakított a *καθαρεύουσα*-val, és a népnyelvet törekszik az irodalom kizárólagos organumává tenni. A két irány között foglal helyet az a párt, melyhez a görögség óriási többsége tartozik, s a melynek vezérférfia Chaczidákisz, az athenæi egyetemnek egy másik kitűnő tanára. Nézetét számos dolgozatban (l. főképen: *Γλωσσολογικαὶ μελέται. Ἐν Ἀθήναις*, 1901, 236—537. ll.) fejtette ki. Szerinte legjobb volna ugyan, ha a népnyelv volna az irodalmi nyelv, ámde ez csak a több mint két évezredes, dicső hagyományon alapuló, és az újkori görögség művelődésének rendkívül nagy szolgálátokat tett *καθαρεύουσα*-val való szakítás árán volna lehetséges, ezt pedig csakis egy korszakot alkotó lángész ereje képes eszközölni, mint az olaszoknál a Dantée. Mivel azonban az újkori görögöket a sors egy ilyen lángésszel meg nem ajándékozta, mindaddig, míg ez be nem következik, nem tehetnek mást, mint hogy törekesszék a *καθαρεύουσα*-t a népnyelvvél kapcsolatban tartani, és életre való képességét a népnyelv elemeinek felhasználásával lehetőleg fenntartani. Tehát Chaczidákisz is, épen úgy mint Koraisz, a klasszikus és népies elem között való megalkuvás (compromissum, *συμβιβασμός*) elvét hirdeti. Legújabbban élénk tevékenységet fejt ki egy elismert vezérrel nem rendelkező kis párt, mely alapján véve szintén a fent említett két nyelvelem között való compromissum híve, csak hogy míg Koraisz és Chaczidákisz az attikai nyelvet, illetőleg a *καθαρεύουσα*-t veszik alapul és ebbe vonják bele a népies elemet, addig ez a párt a népnyelv alapján indul meg, és ebbe akarja beleolvasztani a *καθαρεύουσα* legszükségesebbnek mutatkozó elemeit. Ennek a legújabbban ke-

letkezett pártnak külföldi szószólójaként lépett fel Krumbacher *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache* (München, 1903) című (az EPhK. 1904-iki évfolyamában ismertetett, és az előttünk fekvő kötetben újjörög fordításban is közzétett) munkájában, és ennek a munkának cáfolására írta meg Chacziadákiusz jelen terjedelmes válaszát.

Mint említettem, a négy párt közül a Chacziadákiusz féle óriási többségben van a többi három felett, s így természetes, hogy Krumbacher könyve a görögök között csak kevés helyeslő nyilatkozattal találkozott, mint a minő pl. a Xenópuloszé (*Παναθήναια*, 1905, τεύχος 113—114 és 119). A görögök a polemikus iratoknak egész özönét zúdították erre a könyvre, s ezek közül magasan kiemelkedik a Chacziadákiuszé úgy terjedelem, mint tartalom tekintetében. Érvei annyira meggyőzők, hogy én, valamint korábban (újjörög nyelvtanom bevezetésében), úgy ezuttal is teljes meggyőződéssel vallom magamat az újjörög nyelvkérdés tekintetében hívének. Chacziadákiusz szépen fejti ki Krumbacher ellenében, hogy a megalkuvás elve csakis a *καταρρέουσα* alapul vétele mellett lehetséges, mert a népnyelvből való erőszakos kiindulás veszedelmesen megszakítaná az újjörög irodalmi nyelv fejlődésének fontos történelmi momentumokban rejlő fonalát. Nagy igazság van Chacziadákiusz ama kijelentésében, hogy ha még Nyugat-Európa nevelésügye se tud szabadulni a klasszikus tanulmányoktól, mennyivel kevésbé tehetik ezt a mai görögök, kik nemcsak irodalmi nyelvüket, hanem létüket is nagy őseiknek köszönhetik! Igaz ugyan, hogy Oroszországban egy lángész nélkül is érvényre tudta juttatni a népnyelvet kiváló írók közreműködése, ámde ott a csekélyebb tekintélyű régi egyházi és irodalmi nyelv uralmának megtörésére elég volt a talentumok erő kifejtése is, míg a mai görögöknél a nagy mult hatalmának legyőzésére csakis egy nagy genius vállalkozhatik, mint a hogy az olaszoknál is csak egy Dante (Petrarca és Boccaccio) tudta a toscanai nyelvjárást a nagyhatalmú latin nyelvvel szemben diadalra juttatni! Túlzás az a megdöbbentő kép, melyet Krumbacher a nyelvkérdésnek politikai, társadalmi, nemzetgazdasági, egy szóval a görög élet minden ágára való visszahatásáról fest. Szerinte t. i. az antik elemektől telített *καταρρέουσα*-t a görögök legnagyobb része többé-kevésbé nem érti, így ez a nyelv, mint a szellemi érintkezés nemzeti organuma, szolgálatra képtelen, s ebből származnak azután az említett káros visszahatások. Ezzel szemben Chacziadákiusz azt bizonyítja, hogy a *καταρρέουσα* ismerete a görögöknél sokkal általánosabb és tökéletesebb, mint a hogy Krumbacher hiszi. Igaz ugyan, hogy ennek a nyelvnek antik elemei nem élnek a nép nyelvében, de ha még a nyugat-európai nemzetek irodalmi nyelvei se tarthatnak mindenben lépést az élő nyelv

fejlődésével, ha még azokban is mutatkoznak, habár csak rövidebb időkre visszanyúló archaismusok, mennyire kevésbé lehetséges és jogosan elvárható ez a mai görögöknél, kik oly csekélyre és jelentéktelenre összezsugorodott jelenükben ki nem kerülhetik messze időkre visszanyúló nagy multjuk óriási hatását. Így pl. a német irodalmi nyelv használja a genitivust, mely a dialectusokban már a 15. században kiveszett; használja továbbá a jelenidejű részesülőt is, jóllehet ez a forma is aligha él valahol a dialectusokban (v. ö. Otto Behagel, *Die deutsche Sprache*, zweite Auflage, Wien—Leipzig—Prag, Tempsky—Freitag, 1902, 15. és 48. ll.). Minden irodalmi nyelv többé-kevésbé műnyelv, és mindenik többé-kevésbé conservatív. Tény ugyan, hogy a *καθαρεύουσα* ismerete a görögöknél nem annyira általános és tökéletes, mint pl. a németeknél az ő irodalmi nyelvüké, de ennek oka nem abban rejlik, hogy a *καθαρεύουσα*-ban több archaismus van, mint a német irodalmi nyelvben, hanem hogy a görögöknél irodalmi nyelvüknek (a *καθαρεύουσα* nak) tanítása nem annyira általános és alapos, mint a németeknél. És mégis a német is többé-kevésbé fáradtsággal sajátítja el irodalmi nyelvének írásban és szóban való kezelését, a mint ezt pl. a schweiziaknál volt alkalmam tapasztalni. Végül megjegyzem, hogy Krumbacher «halálosan» gyűlöli a *καθαρεύουσα* t (eine mir tödlich verhasste Sprache), de joggal kérdi Chacizidákisz, hogy ítélné-e valaki tárgyilagosan arról, a mit halálosan gyűlöl? Ne feledjünk, hogy az irodalmi nyelv megalkotását illetőleg nem szabad a mai görögöket a nyugat európai nemzetekkel való összehasonlítás alapján megítélnünk, és nem szabad tőlük azt követelni, a mit Nyugat Európában mint természetes dolgot észlelünk. Mert míg a nyugat európai nemzetek művelődése folytonos emelkedést mutat, addig a görögöké az ókortól kezdve a mai napig a hanyatlásnak úgy szólva szakadatlan láncolatát járja elénk, természetes tehát, ha nagy őseikhez mindenben erősen ragaszkodnak.*)

PECZ VILMOS.

*) Épen most jutott kezemhez Chacizidákisznak egy másik irata (*Die Sprachfrage in Griechenland* von G. N. Hatzidakis. Βιβλιοθήκη Μαρσαλή, 'Αριθ. 305. 'Εν 'Αθήναις, τόποις Π. Δ. Σακελλάριου. Βιβλιοπωλείον Καρόλου Μπέκ. 1905), melyben rövidebbre fogva német nyelven is megadja a választ Krumbachernek.

Hanns Oertel, professor in Yale University: **Lectures on the Study of Language**. New-York 1902. Scribner's Sons.

Edward Wheeler Scripture. **The Elements of Experimental Phonetics**. New-York 1904. Scribner's Sons.

A *Yale University* (New-Havenben) fennállásának kétszázéves fordulóját a tudományos munkák egész sorozatának kiadásával ünnepelte meg. E kötetek sorában jelent meg a czímben jelzett két munka is, melyeknek egyike a nyelvtudomány fő problémáival foglalkozik, a másik pedig a kísérletező fonétika módszerét és eredményeit mutatja be.

Oertel öt előadásában az általános nyelvtudomány legfontosabb kérdéseivel foglalkozik s célja — mint az előszóban kifejti — nem az, hogy műve a nyelvtudomány rendszeres kézikönyve legyen, hanem csak néhány fontosabb kérdést akart hallgatói előtt megvilágítani. Tekintettel volt e kérdések történeti fejlődésére, megismerteti irodalmunkat, hogy alkalmat nyújtson esetleg a kérdések további vizsgálatához. Az első előadás (A nyelvtudomány vezető eszméi a XIX. században) az általános nyelvtudomány történetével foglalkozik s a XIX. századot két fő korszakra osztja: A *philologia synthetikus korszakának* képviselőjét F. A. Wolfban látja, a ki szerint a philologia nem más, mint az illető nép életrajza s a kutató fő érdeklődése nem az egyes tárgyak vagy törvények felé fordul, hanem azt keresi, hogy hogyan állítható össze az egyes elemekből pl. Görögország vagy Róma története. A philológiának másik korszakát az *analitikus módszer* jellemzi, midőn a kutató a szellemi élet egyes nyilvánulásait vizsgálja tekintet nélkül egyik vagy másik népre. A megfigyelt tényeket elemzi, hogy megállapíthassa a jelenségek fejlődésének törvényeit. Oertel ebben az előadásban érdekesen fejtegeti, hogyan változtak a nyelvtudomány módszere és problémái J. Grimmtől egészen Wundtig.

A második előadás (A nyelvek osztályozásáról: nyelvjárások, rokon nyelvek) első sorban a nyelvjárás fogalmának meghatározásával foglalkozik. Oertel különbséget tesz a didaktikus nyelvtan (*normative or didactic grammar*) és a történeti nyelvtan (*historical grammar*) között. Az előbbi szabályokat állapít meg a nyelvhasználat helyessége szempontjából, míg a történeti nyelvtan egy valamely nyelv fejlődését igyekszik megmagyarázni különböző korszakok folyamán. Tehát míg az utóbbinak feladata a történetíróéval egyezik, addig a didaktikus nyelvtan írójának feladata inkább a politikushoz hasonlítható. A nyelvjárásokat is ilyen két szempontból vizsgálhatjuk: vagy csak a mai állapotot figyeljük meg, vagy pedig a nyelvjárási különbségek fejlődését kutatjuk. A szerző fejtegetése közben utal mindazokra a nehézségekre, melyek a kutató előtt felmerülnek, ha a nyelvjárás-

kat osztályozni, jellemző sajátságait megállapítani, határaikat megszabni akarja. Különösen fontos, hogy világosan lássuk a beszélő egyén viszonyát egy bizonyos nyelvi közösséghez. E fejtegetései alapján Oertel így határozza meg, mi a nyelvjárás: A nyelvjárás bizonyos nyelvjárási sajátságok összessége. Egy nyelvjárási sajátság azoknak az átlagos sajátságoknak típusa, melyeket egy bizonyos nyelvjárási egység egyénein figyelhetünk meg. Egy nyelvjárási egység mindazon egyének nyelvéből alakul, a kiknek nyelvi sajátságai között különbség nem vehető észre. Tehát subjectiv egyformaság alkotja a nyelvjárást. A nyelvjárási egység megegyezhetik az ethnologiai egységgel, de ez a megegyezés mind ritkábbá válik a nyelvi fejlődés haladásával. *)

Oertel nagy fontosságot tulajdonít a nyelvjárások vizsgálatában a nyelvi különbségek subjectiv felfogásának, és Storm szavait is idézi, a ki szerint csak az a különbség fontos a nyelvben, a mit a beszélő maga is észrevesz. A mit a bennszülött nem vesz észre, az elhanyagolható. Hogy két község lakóssága — folytatja Oertel — egy nyelvjáráshoz tartozik-e vagy sem, azt csak az ő saját tanúságtételükkel dönthetjük el, vajjon ők maguk hiszik-e, hogy egyformán beszélnek. **) Evvel a tanúságtétellel azonban nem elégedhetünk meg. Maguk a beszélő egyének csak a feltűnőbb különbségeket veszik észre s nem figyelhetik meg a gyakori lassú átmenetet az egyik nyelvjárásterületről a másikra. Hogy mennyi nehézséggel jár a nyelvjárások elkülönítése egymástól, azt maga Oertel is érdekesen fejtegeti. S tudjuk, hogy az a felfogás is felmerült már, hogy ha pontosan akarunk szólni, tulajdonkép nem is beszélhetünk egyes nyelvjárásokról, nyelvjárások osztályozásáról, hanem csakis a nyelvjárási sajátságok elterjedése, határaiknak kutatása az a feladat, a melylyel a nyelvész foglalkozhatik. Ez is túlzott álláspont, mert hisz az egyes sajátságok elterjedésének összevető

*) Oertel a nyelvjárásokról szólva, mindig ezt a kifejezést használja «*dialectical utterance*», a minek nem pontos fordítása ugyan a nyelvjárási sajátság, mégis ezt a kifejezést használom, mert az hiszem, hogy a szerző gondolatmenetét így könnyebben figyelemmel kísérheti az, a ki munkáját nem olvasta.

**) E helyen Oertel egy igen érdekes amerikai adomát közöl, feltűnő párját a szegedi ismert *kaldnná* és *kanaóvu* esetnek, melyet Mikszáth egyik elbeszélésében fel is dolgozott. A kansasi zavargások alkalmával történt, hogy egy révész egy tehenet állított a folyó partjára, s ha egy utas jött, megkérdezte tőle, hogy mi a neve ennek az állatnak. Ha az utas azt mondta «*cow*», átmehetett a másik partra, de a ki így mondta «*heow*» s ezzel elárulta, hogy New-England-be való, elutasította s másutt kereshetett módot az átkelésre.

vizsgálata alapján megismerhetjük azokat a területeket, melyeknek nyelvét nagyjában egységesnek tekinthetjük s melyeknek lakósaíról elmondhatjuk, hogy egy nyelvjárást beszélnek. Nagyon természetes, hogy az egyes nyelvi sajátságok határai igen gyakran nem fognak megegyezni az ily módon megállapított nyelvjárások és nyelvjáraste-rületek határaival.

Az előadás második fele a nyelvrokonság kérdését tárgyalja s különösen az «ősnyelv» rekonstruálásának nehézségeivel foglalkozik. Az első nehézség az, hogy oly nyelveket kell összevetni, melyeknek igen különböző időre visszavezethető történeti fejlődésük volt; pl. egy védai alakot egy albán alaktól legalább is 3000 évnvi időköz választ el. Még nagyobb baj a chronologiai adatok hiánya; vagyis, a mint már J. Schmidt mondotta, hiányzik e nyelvek összevetésében a történeti távlat. A rekonstruált ősalakok nem helyezhetők el az időben egymás mögött, hanem, hogy úgy mondjuk, egy síkra vannak vetítve. Tehát az ősnyelv tulajdonképp csak tudományos fictio, mely megkönnyítheti a kutatást, de nem szabad valóságnak tekinteni, vagyis oly nyelvnek, mely valaha élt. «Az ősnyelv — így fejezi be Oertel ezt a tanulságos fejtegetést — oly állvány, melyet kezeinkkel építünk fel a módszer hiányosságára való tekintettel. S ez nem szolgálhat biztos alapul socio-logiai, mythologiai és ethnologiai következtetések számára. Az ilyen fajta kutatások, melyek még a legkedvezőbb körülmények között is annyi nehézséggel vannak összekötve, céljukat épen nem érhetik el, ha a kutató alkalmatlan, mivel egészen más célokra szolgáló anyagra kénytelen támaszkodni.»

A következő három előadás a nyelv fejlődésével, a nyelvbeli változásokkal foglalkozik (*Changes in Language*) s a tárgyalást a szerző három részre osztja. A III. előadás a változások általános sajátságairól és törvényeiről szól (*Imitative and Analogical Changes*), míg a másik kettő a hangalak és a jelentés változásait tárgyalja külön-külön (*IV. Phonetic Change; V. Semantic Change*). A nyelv fejlődésének magyarázatául Oertel abból indul ki, hogy ha valamely nyelv, társadalmi felfogás, hit vagy szokás változásával akarunk foglalkozni, különbséget kell tennünk első és másodrendű változások (*primary and secondary changes*) között. Elsőrendűnek nevezzük az olyan változást, mely az egyénben és az egyén által keletkezik, tehát benne az egyénnek aktív része van. Másodrendű vagy utánzó változás (*imitative change*) az olyan, mely máshol vagy másnál keletkezett s az egyén csak elfogadja, tehát benne csak passzív része van. S ez a különbségtétel az elsőrendű és másodrendű változások között Oertel szerint igen fontos, mert hisz a változás okait csakis ott lehet kutatni,

a hol e változás elsőrendű: míg másodrendű változás esetében csak az elfogadás, az utánzás okait kutathatjuk. S e változások természetét vizsgálva egyes nyelvekben, arra az eredményre jut, hogy csak kevés nyelvi változás indul meg egyszerre több egyénben. A legnagyobb rész egy egyénben keletkezik s úgy terjed el, hogy mások utánozzák. Ez az utánzás csak ritkán szándékos, leggyakrabban akaratlanul történik. Valamely változás elfogadása vagy elvetése nem függ mindig a változás természetétől, hanem gyakran külső, társadalmi feltételektől. Minden ilyen utánzott nyelvi újításnak bizonyos időre van szüksége, a míg elterjed. Az idő nagysága attól függ, hogy mennyire fogékonyak a változás iránt az illető egyének. Ha a fogékonyság csak gyenge, akkor ez a változás lassú és csak kis területen marad, ellenkező esetben a változás gyorsan terjed s nagyobb területre hat. S ez a fogékonyság sem egyforma, hanem az egyes meginduló változások szerint is különböző; ez az oka, hogy néha igen régi változás csak kis területre szorítkozik, míg más változások gyorsan terjednek el az egész nyelvterületen.

Oertelnek e fejtegetései igen fontos és figyelembe veendő szempontokat emelnek ki. Mások beszédének utánzása igen jelentékeny s eléggé még nem méltatott tényező a nyelvek fejlődésében. S itt nemcsak az élő szó hatását kell figyelembe venni, hanem az írottét is, t. i. az irodalmi nyelv, a könyv és újság hatását az élő nyelv fejlődésére. Fontos az elsőrendű vagy teremtő és másodrendű vagy utánzó változás megkülönböztetése is; abban azonban már nem értek egyet Oertellel, hogy az elsőrendű változás rendesen csak egy egyénben indul meg s a többi csak utánozza. Az ugyanazon társadalmi, irodalmi és nyelvi hatás alatt élő egyénekben külön-külön is megindulhat ugyanaz a változás s csakis az olyan változás válhat gyorsan általánossá, mely ily módon több egyénben lép fel, tehát mintegy természetes szükség hozza létre. Emellett nem lehetetlen az egyes egyén hatása sem a beszélők nagy tömegére, ez azonban mindenesetre ritkább. A nyelvi változások terjedése utánzás által még akkor is fontos, ha ugyanaz a változás több egyénben indul meg.

Tovább fejtegetve az utánzás hatását a nyelv fejlődésére, ebbe a körbe vonja Oertel az analogiát is. Előfordul ugyanis az utánzás magában az egyénben, midőn bizonyos cselekedeteit saját magának egyéb cselekedeteihez alkalmazza. Ezt az egyénben magában történő utánzást nevezzük a nyelvben analogiának. Az analogiás változás teljesen megfelel az egyén körében az utánzó változásnak bizonyos nagyobb csoportban. S amint különbséget tettünk első és másodrendű változások között, ép úgy meg kell különböztetnünk független és analogiás változásokat. Az elsőrendű és a független változások eredetiek,

a másodrendű és az analogiás változások utánzottak. Tehát ez utóbbi esetekben nem azt az erőt kell keresnünk, mely az újítást létrehozza, hanem azt az okot, mely azt az egyesekkel elfogadtatja. Az analogia alapja az associatio. S miután Oertel az associationnak s ez által az analogiának psychologiai magyarázatát adja, megvilágítja szerepét is a nyelv életében. Az analogia hatása megfigyelhető a szavak, mondatok és grammatikai kategoriák körében. Rendesen csak kétféle associatióról szólnak a nyelvben: a hangalak vagy a jelentés alapján történő associatióról; ehhez csatol Oertel még egy harmadik csoportot: a functio alapján keletkező associatiót. Ide az olyan szavak associatióját sorolja, melyek sem hangzás, sem jelentés tekintetében nem hasonlítanak egymáshoz, hanem egyforma szerepük van a mondatban. Pl. az ilyen angol határozók: *always, otherwise, lengthwise* végén levő *s* (olv. *z*) hatása alatt keletkezett *sometimes* s a népies kiejtésben *nowheres, anywheres*. Számos példán mutatja be Oertel, hogy hogyan hatnak egymásra a hasonló alakú és hasonló jelentésű szavak, s az analogiás változások körébe vonja a grammatikai paradigmáknak azt az alakulását, a mit Osthoff *Suppletivwesen*-nek nevez, vagyis midőn különböző többől származó alakok egy paradigmává alakulnak, mint pl. *malus* és *pessimus*; *go* és *went*, a magyarban *van* és *lesz*, *sok* és *több*. Az analogiás változás segítségével magyarázza végül a népetimologia jelenségeit is.

A hangváltozásokról szóló előadás az ú. n. független (vagyis nem utánzáson vagy analogián alapuló) változásokról szól s ezeket két nagy csoportba osztja: 1. azok a hangváltozások, melyek az egyén saját nyelvhasználatában mennek végbe; 2. melyek akkor keletkeznek, midőn a nyelv egyik egyénről a másikra megy át. A hangváltozások okait keresve különbséget kell tennünk a közvetlen és közvetett vagy távolibb okok között. Ilyen távoli okoknak szokták tekinteni 1. az éghajlat és környezet hatását; 2. a fajkeveredést; 3. a beszélő szervek anatómiai változását; 4. az agy fiziológiai változását. Oertel egyenként tárgyalja ezeket az okokat s rámutat a rendelkezésre álló anyag elégtelenségére, hogy megállapíthassuk az összefüggést az ilyen okok és a hangváltozások között. Csakhogy ez okokról szólva nem egyforma nehézségekkel állunk szemben s a környezet, valamint a fajkeveredés hatását a nyelv változására eléggé megfigyelhetjük, ha a nyelvjárási sajátságok hatásait összevetjük az illető nép történetével, a mint erre vonatkozólag már több kísérlet történt; sőt a népeség és a nyelv keveredését ma is megfigyelhetjük csaknem minden nép körében. Később maga Oertel is kiterjeszkedik ez okok hatásának vizsgálatára.

Azok a hangváltozások, melyek az egyén nyelvhasználatában mennek végbe, két csoportba oszthatók. A változás oka lehet a beszélő szervek működésének módosulása, tehát pusztán mechanikai ok; másrészt megfigyelhetünk olyan hangváltozásokat is, melyek függetlenek a beszélő szervek fiziológiai sajátságaitól s lelki okoknak tulajdoníthatók. E két csoport között nehéz pontos határt vonni, hisz csaknem minden változás mögött valami lelki ok lappang, maga a változás pedig sohasem egyéb, mint a beszélő szervek működésének változása. Oertel a mechanikai változások okai közé sorozza a beszéd tempójának gyorsulását, a minnek Wundt olyan nagy fontosságot tulajdonít; továbbá ide tartozik a nyomaték és a zenei hangsúly változásának hatása. Ilyen a hangsúlylyal összefüggő okokkal próbálja a *Lautverschiebung* és az *Ablaut* egyes jelenségeit is magyarázni.

A pszichikai okokon alapuló hangváltozások között tárgyalja első sorban azokat a jelenségeket, midőn egy megszokott hangkapcsolat lép egy szokatlanabb helyébe. Ilyen változás gyakori különösen az idegen szavak átvételénél, pl. midőn a magyar kiejtés a két mássalhangzós szókezedetet egy magánhangzó közbetoldásával vagy előre tételével szünteti meg. Ide tartoznak azok a hangváltozások is, midőn a szónak egyik része hat a másik részre. A beszélő tudatában ugyanis megvan az egész szó, a mit ki akar mondani, tehát gyakran a még ki nem mondott rész is hat az épen kimondandó szóelemre. Ezt a jelenséget figyelték még Meyer és Meringer *Versprechen und Verlesen* cz. munkájukban (ism. I. NyK. 26 : 364.), s e nyelvbotlások fontos szerepét a nyelv változásában még mindig nem méltatták eléggé. A hangváltozásoknak ebbe a csoportjába tartoznak az asszimiláció és disszimiláció jelenségei, az Umlaut és a magánhangzók illeszkedése is.

Az eddig tárgyalt hangváltozásokkal szemben külön kell szólni azokról a változásokról, melyek akkor keletkeznek, ha a beszéd képességét egyik egyén átveszi a másiktól. Még pedig vagy a gyermek tanulja meg a felnőttek beszédét, vagy pedig egy felnőtt egyén, a ki már tud egy nyelvet, megtanul egy másikat. Mindkét esetben történik valami változás s az átvevő egyén nyelve nem lesz ugyanaz, mint a milyen az átadóé volt. A gyermek nem hallja és nem utánozza tökéletesen a felnőttek nyelvét, tehát a hangok lassú változása nem az egyénben, hanem az egymás után következő nemzedékekben történik. A nyelvtörténeti vizsgálódásnak jövőendő feladata, hogy ezeket a hatásokat is figyelembe vegye. Igen fontos körülmény a nyelvek fejlődésében az is, ha a felnőtteknek egy nagyobb tömege tanul meg egy idegen nyelvet. A nyelvkeveredés, a mi ily módon kezdődik, jelentékeny tényező a nyelvek fejlődésében s nemcsak a hangalakra van

hatással, hanem hat a szókészletre és a nyelv egész szerkezetére is s a rokon nyelvek és a nyelvjárások szétágazása gyakran ilyen okoknak tulajdonítható.

Előadása végén Oertel a hangtörvényekről szól s röviden összefoglalja azt a fontos vitát, mely a 70-es és 80-as években e kérdés körül keletkezett s kiemeli, hogy a hangtörvény szó használata kettős eredménnyel járt. Jótékony volt a hatása, a mennyiben szigorúbbá tette a hangtani vizsgálatok módszerét, másrészt káros hatású volt, mert törvénynek tekintették azt, a mi tulajdonkép csak bizonyos hangmegfelelések egyformasága. Tehát nem szabad hangtörvényről beszelnünk, midőn csak hangmegfelelésekkel van dolgunk.

Az utolsó előadás a jelentésváltozásokról szól. Minden nyelvbeli elemet két szempontból kell vizsgálni: alakja és tartalma vagyis jelentése szempontjából. Tehát a jelentéstannak nemcsak az egyes szavak jelentésével kell foglalkoznia, hanem feladatainak körébe tartozik a nyelvbeli kifejezésnek minden eleme. A fő kérdés az, hogy mit akarunk a nyelv segítségével kifejezni. A részletes kérdések pedig ezek: Milyen eszközökkel fejezi ki a nyelv minden egyes esetben a gondolatot? Hányféle jelentést fejezhet ki ugyanaz a kifejezés? Hányféle alakban fejezhető ki ugyanaz a gondolat? Láthatjuk, hogy Oertel sokkal szélesebb alapot ad a jelentéstannak, mint rendszeren szokás. A grammatika alaktanának és mondattanának minden részlete mellett ott van a jelentéstani kérdés is, mely megoldásra vár. Mindig a nyelvhasználat célját kell szemünk előtt tartanunk, hogy világosan értsük a nyelv életének viszonyosságait. A beszélő célja mindig az, hogy a hallgatóban ugyanazt a gondolatot keltse, a mely ő benne él. Ha gondolatának nyelvbeli kifejezést akar adni, az összetett, de egységesen felfogott gondolatot kell elemeznie, részekre bontania, mert csak így fejezheti ki a nyelv segítségével. A hallgató azután ezt a részekre bontott gondolatot ismét egységessé teszi s úgy fogja fel. Azokat a nyelvi elemeket, melyeknek segítségével a gondolat így felbontható, Oertel három csoportba osztja: 1. nevek (ide számítva az igéket is), melyekkel tárgyakat, elvont fogalmakat, tulajdonságokat, cselekvést vagy állapotot fejezünk ki; 2. a beszélő állapotára vonatkozó kifejezések; ezek vagy külön szók (pl. talán, lehet, valószínűleg), vagy szóelemek (mint pl. a magyarban a műveltető vagy ható ige képzője); 3. a grammatikai viszonyok kifejezései (pl. a ragok). Mintán azokat a lelki okokat is vázolja, melyek a jelentésváltozások létrehozásában közreműködnek, magukat a változásokat öt csoportba osztja: 1. Minden fogalom összetett, a mellékes elemek mellett van mindig egy fő elem s ennek a változásával módosul a szó jelentése; így pl.

az angol *fee* eredetileg marhát jelentett, mai jelentése fizetés; viszont a magyar *marha* szó jelentése általában jószág volt. 2. Két fogalom, melyek mindegyikének eredetileg külön kifejezője volt, egygyé olvad; pl. a *religiosus sermo*-val egyértelmű az angol *sermon*, a *szag* szó mai használatában inkább csak rossz szagot jelent, s a régi nyelvben a *bűz* is általában szagot jelentett. 3. Viszont az egységes fogalom szétválhat; pl. a latin esetalakokból a francziában *præpositio*s kifejezések lettek: vagy pl. *monstrare* a. m. újjal mutatni, s midőn a kifejezés így bővült *digito monstrare*, az ige maga tágabb jelentésű lett, a. m. mutatni (akármivel). 4. Az *associatio*s hatás is okozhat jelentésváltozást, még pedig vagy alak, vagy jelentés tekintetében hasonló szók hathatnak egymásra. 5. Jelentésváltozás lehetséges átvitel útján is; ide tartoznak a nyelvben oly gyakori metaphorák. Végül figyelembe kell venni, hogy a jelentés változása egy-egy szó vagy alak történetében nagyobb utakat is tehet, s annyira eltávolodhatnak az eredeti jelentéstől, hogy az összefüggés fel sem ismerhető. Pl. a német *schlecht* eredeti értelme: egyszerű, jó; a magyar *trágya* eredetileg fűszert jelentett stb.

Igyekeztem végig kísérni Oertel munkájának gondolatmenetét; nem a bírálat volt a czélom, hanem inkább azokra az új szempontokra akartam felhívni a figyelmet, melyek fejtegetéseit érdekessé tesz s melyekből kitűnik, hogy a nyelvpsychologia tanulmányozása mennyi új feladatot tűz a nyelvtörténeti kutatás elé.

A másik műben E. W. Scripture a kísérletező fonétika egész rendszerét nyújtja. Egyrészt a már mások munkáiból eddig is ismert eljárásokat mutatja be, másrészt kifejti a saját eljárását is, melynek segítségével igen pontosan tudja elemezni az egyes hangokat és a nyomaték, valamint a zenei hangsúly változásait. Scripture a Yale University psychologiai laboratóriumában kezdte meg fonétikai kísérleteit, s e laboratórium kiadványaiban közölte kísérleteinek eredményét.*) Majd a Carnegie Institution támogatásával Európába jött s előbb Münchenben, majd Berlinben rendezett be fonétikai laboratóriumot, a hol most az angol és a német kiejtés felvételével s a beszéd sajátosságainak legpontosabb elemzésével foglalkozik. E mostani munkásságáról még csak egy-egy rövidebb tudósítás jelent meg.**)

*) Researches in experimental phonetics. (Studies from the Yale Psychological Laboratory. I. 1899. II. 1902.)

**) Scripture, Über das Studium der Sprachkurven. Annalen der Naturphilosophie. IV. B. — *Hagen*, Ein amerikanisches Laboratorium in Deutschland. Prometheus. 1905.

Scripture eljárása teljesen elüt Rousselot-étól, a kinek kísérleteiről a mi nyelvészeti irodalmunkban is már többször volt szó. Rousselot készülékei egyenként rajzolják a beszélő szervek egyes részeinek működését, többek közt a hang rezgését is, még pedig közvetlenül kormozott papírszalagra. Tehát a rezgés képét kapjuk, a nélkül, hogy az eredeti hangos beszéd ismételhető volna. Scripture kísérleteinek alapjául a grammofon-lemezeket használja. Ezek úgy készülnek, hogy az eredeti főlvétélről egy fém negatív másolatot készítenek, erről aztán akárhány celluloid lemez készíthető, melynek rovátkái teljesen megegyeznek az eredeti felvétellel, tehát a beszéd visszaadására kitűnően alkalmasak. Scripture már most ezeket a nyomokat vizsgálja, melyeket a hangos beszéd a lemezen hagyott. Minthogy ezek a nyomok igen aprók, hogy tanulmányozásra alkalmasak legyenek, meg kell őket nagyítani. Erre a célra egy igen elmésen összeállított s pontosan működő készülék szolgál, melynek rendeltetése, hogy papírszalagra rajzolja a lemezen levő vonalak, rovátkok magnagyított képét. A nagyítás úgy történik, hogy a lemez rendkívül lassan forog (kb. tíz óra alatt tesz meg egy fordulatot), ezalatt egy tű kormozott papírszalagra rajzolja nagyítva a lemezen levő nyomokat, melyek a hang rezgését mutatják. Ily módon oly fokú nagyítás érhető el, hogy egy-egy magánhangzó nyoma néha több méternyi szalagra terjed; egy-egy beszéd pedig kilométernyi hosszúságú. Ezeket a papírszalagokat kell azután elemezni, a mi roppant fáradságos munka. A hullámvonalak nagyságát és alakját pontosan megmérve, meg lehet határozni a hang zenei magasságát az egyes hangok ejtése közben, továbbá a hang emelkedését és esését, tehát a beszéd egész melódiáját. Ez a munka rendkívül fáradságos és veszélyes s a kutatónak igen sok aprólékos gondot és munkát ad, de az eredmény annál érdekesebb. Scripture módszerének nagy érdeme, hogy függetlenné teszi a kísérletező fonetikust a beszélő egyéntől, minthogy a kész grammofon-lemez szolgál az elemzés alapjául, míg Rousselotnál maga a beszélő egyén a vizsgálat tárgya, természetes tehát, hogy elfoglaltság s egyéb zavaró körülmények nagyon megnehezítik a pontos feljegyzést. Fontos még az is, hogy Scripture a hanghullámok elemzése közben folyton ismételtetheti a lemez segítségével a felvett beszédet, tehát hallhatja azt, a minnek látható nyomait elemzi. Scripture eddigi munkáiban főleg az amerikai angol kiejtést vizsgálta, Berlinben már a német nyelv kiejtésének vizsgálatával is foglalkozik. A kötethez mellékelve 11 táblán közli a hanghullámoknak az ő eljárása segítségével nyert nagyított rajzait. Az első két lapon külön-külön néhány hangnak, leginkább magánhangzónak hullámképét kapjuk, a következő 9. lapon pedig Ripp

van Winkle felköszöntőjét közli Jefferson amerikai színész kiejtésében. Ez után még néhány lapon a hangmagasság változását mutatja be egy-egy mondatban.

A kísérletező fonétikának e kézikönyvében Scripture nemcsak az ő saját kísérleteit ismerteti, hanem bemutatja mindazokat az eljárásokat, melyek a hangos beszéddel összefüggő testi és lelki működések ellenőrzését, lerajzolását lehetségessé teszik. Az I. szakasz (*Curves of speech*) a hangrezgés jelzésének régibb módjait s az ő eljárását ismerteti s kifejti, hogyan kell a megnagyított hanghullámokat elemezni és magyarázni. A II. szakasz a hang felfogásával és megértésével foglalkozik (*Perception of speech*) s ebben a fül szerkezetét mutatja be, azután azokat a physiologiai és psychologiai kísérleteket ismerteti, melyek a hang és a beszéd egyes elemeinek felfogását igyekeznek megvilágítani, továbbá a képzettársulásra vonatkozó kísérleteket közli s arra törekszik, hogy az eredményeket, melyek e kísérletek alapján megállapíthatók, a nyelvtanulás alapelveinek megállapításában értékesítse. A III. szakasz magának a hangos beszédnek elemzésével foglalkozik (*Production of speech*), ebben a beszélő szervek működését elemzi, még pedig mindig kísérletek segítségével. Ily módon ellenőrizhető az izmok és a tüdő működése; azután tárgyalja a hangképző szervek (arcz, száj- és orrüreg, nyelv, gége) anatómiáját és működését. Különösen érdekesek azok a fénykép felvételek, melyek a hangszalagok működését mutatják hangképzés közben (French, amerikai tudós felvételei). Részletesen ismerteti az egyes beszédhangok képzésének stomatoskopikus ellenőrzését is s közli e kérdésnek teljes irodalmát az összes rajzokkal együtt, tehát Kingsley palatogrammjait az amerikai, az enyéimet a magyar, Grützner és Vietoréit a német, Rousselot-éit a francia és Josselyn-éit az olasz kiejtés bemutatására. E rajzok így egybegyűjtve rendkívül érdekes anyagot szolgáltatnak a hangképzés összehasonlító vizsgálatára számára. A kísérletező elemzés tárgya még a nyelv, a garat, a lágy íny, az orr, az alsó állkapcza és az ajak működése. A hangok kölcsönös hatásának, pl. a hasonulásoknak bemutatására legalkalmasabb mód a beszélő szervek két vagy többféle működésének együttes följegyzése, a mint azt Rousselot teszi kísérletei közben s Scripture ezeket a kísérleteket is részletesen ismerteti, valamint Zünd-Burguet nek a kiejtés javítására célzó eljárását és készülékeit is. Az utolsó szakaszban tárgyalja a beszéd alkotó elemeit (*Factors of speech*), mindig kísérletek kapcsán. A beszédhangokat három csoportba osztja: vocalisok, liquidák és consonansok s főleg akusztikai sajátágaik vizsgálatával foglalkozik; tárgyalja továbbá a hangok kapcsolatát, összefüggésüket s egymásra gya-

korolt hatásukat, valamint a hangok lassú változásainak okait s ebben Oertelnek már ismertetett fejtegetéseihez csatlakozik. Ezután vizsgálja a szótagok melódiáját, az egyes hangok időtartamát és nyomatékát. Végül behatóan vizsgálja a beszéd ritmusát, a prózáét és a versét egyaránt.

Scripture munkáját csakis főbb vonásaiban ismertethettem; s e vázlatos ismertetésből is látható, hogy az összefüggő beszéd és az egyes hangok pontos elemzése igen fontos eredménnyel járhat s hogy az ily aprólékos vizsgálat döntheti csak el a fonétika kétes kérdéseit, midőn az egyszerű megfigyelés cserben hagyja a kutatót. A kísérletek tanuságtétele legfontosabb a hangok időtartamának, kölcsönös hatásának és a hangsúly mindenféle fajtájának vizsgálatában.

BALASSA JÓZSEF.

Ernst A. Meyer, Englische lautdauer. Eine experimentalphonetische untersuchung von — —. Uppsala, Leipzig. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. VIII. 3.)

Ernst A. Meyer, Zur vokaldauer im deutschen. Uppsala 1904.

Különnyomat a «Nordiska studier tillegnade Adolf Noreen på hans 50-årsdag d. 13. Mars 1904 af studiekamrater och lärjungar»-ból.

A hangok qualitativ elemzése mellett a quantitas problémái aránylag háttérbe szorulnak; a legtöbb phonetikai kézikönyv röviden végez velük s e pár megjegyzés is csak a relativ időtartamra vonatkozik.

Igaz, hogy a relativ időtartam — hangtörténeti szempontból — fontosabb az abszoltnál (épen úgy, mint a zenében is a $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{8}$ stb. hangok viszonya fontosabb abszolút értékük eltolódásánál), s e relativ időtartam megállapításához nincsen mindig kísérleti mérésekre szükségünk. A legrövidebb és a leghosszabb hangfok között az átmeneti fokok végtelen sora képzelhető ugyan, de a tapasztalat mégis arra tanít, hogy — hangtörténeti szempontból — rendszerint beérhetjük azzal, hogy három fokot különböztetünk meg (rövid: a, t ; félhosszú: \bar{a}, \bar{t} ; hosszú: \tilde{a}, \tilde{t}). E három fok megkülönböztetése, a míg egy ugyanazon hang keretén belül maradunk — kissé gyakorlott fülnek — nem okoz nehézséget.

Csakhogy e főtípusok megállapításával még nem merítettük ki és nem jellemeztük az élő beszéd mindazon quantitativ jelenségeit, a melyeknek akár hangtörténeti, akár beszédfiziológiai szempontból fontosságuk van vagy lehet; mihelyt azonban pontosabb elemzésükre törekszünk, kénytelenek vagyunk a kísérleti mérések exact eredményeinek fordulni.

A kísérleti mérések a hangok időtartamát abszolút számok-

ban — század másodperczekben s ezek tört részeiben — adják meg. Ez az absolut időtartam persze első sorban a beszédtempótól függ, de egy és ugyanazon tempón belül a mértékszámok viszonya állandó marad.

Az újabb phonetikusok közül SWEET volt az első, a ki Handbook of Phonetics-jában — csupán megfigyeléseire támaszkodva — az angol hangok időtartamáról olyan adatokat közöl, a melyek a valószínűségnek legalább részben megfelelnek. SWEET különböztette meg pl. először a hangsúlyos magánhangzóknak s a szótagzáró explosiváknak három fokát: a rövidet: hitt; hād, hāt; a félhosszút: hāt; bōēd; és a hosszút: hād; hitt. VIETOR, a SWEET-féle tételeket vizsgálva, hangsúlyozta, hogy e kérdések végleges megoldását csak a kísérleti hangtántól várhatjuk, s csakugyan a tőle közölt, aránylag kis terjedelmű graphikus anyagból is kitűnt, hogy SWEET megfigyelései több tekintetben helyreigazításra vagy kiegészítésre szorulnak.

Erre a föladatra vállalkozott E. A. MEYER, s munkája gazdag anyagával (393 egytagú és 141 kéttagú szót vett föl, mindegyiket 2—3-szor) s kifogástalan módszerével e téren alapvetőnek mondható s megérdemelte azt az elismerést, a melylyel a szakkörök fogadták (vö. pl. JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik, 181. l.).

Kísérleti eljárása mindkét idézett értekezésében ugyanaz volt, mint a melyet már egy régebbi munkájában (ld. Neuere Sprachen, VIII. 261. l.) követett.

A hangszalagok rezgését és a szájból kitóduló levegőáram mozgását két MAREY-HÜRTHL-féle capsula tüje egyidejűleg jegyezte a másodpercenként körülbelül 29 cm. sebességgel forgó s tengelye mentén is eltolódó LUDWIG-BALTZAR-féle hengerre. Az effajta hengereknek megvan az az előnyük, hogy ugyanazt a papirosköpönyeget hosszabb ideig (30—40 másodperczig) is lehet a regisztrálásra használni, a mi nemcsak a munkát gyorsítja meg, hanem jelentékenyen csökkenti azt a zavaró hatást is, a melyet különben a henger gyakori megindítása és megállítása a beszélő kiejtésére, első sorban a tempóra, gyakorol.

Nehezebb föladat az ajakműködés pontos regisztrálása. MEYER saját szerkesztésű emeltyűszerkezetet használt, a mely tagadhatatlanul alkalmasabb a ROUSSELOT-tól használt kaucsukcapsuláknál s pontosabb képet is ad az ajkak működéséről, de még mindig nem tökéletes, s tapasztalásból tudom, hogy beszéd közben — legalább eleinte — kissé kényelmetlen is.

Az időt egy másodpercenként száz rezgésű DEPREZ-féle (Meyer-nél a 6. lapon hibásan DUPREZ, vö. ROUSSELOT, Principes de Phonétique expérimentale, 101. l.) elektromos jelző regisztrálta.

A hanghossz lemérésére első sorban a levegőáram (ill. ajak-működés) görbéje szolgált; de azért a laryngalis görbe is hasznos ellenőrző szolgálatot teljesített, a mennyiben a zár vagy rés létrejöttét a rezgések amplitudójának hirtelen megnagyobbodásával jelezte.

Kutatásainak eredményét MEYER így foglalja össze: Az angol magánhangzók időtartama (csak az egytagú szavakat véve tekintetbe) függ: 1. szűk (gespannt) vagy széles (ungspannt) voltuktól; különben egyenlő feltételek mellett a széles ejtésűek rövidebbek; 2. a magánhangzó kvalitásától; az 1. alatt megjelölt csoportokon belül a magánhangzók annál rövidebbek, minél magasabb nyelvállással ejtődnek; 3. a szótagzáró mássalhangzótól, mint azt e táblázat mutatja:

széles ejtésű magánhangzók			szűk ejtésű magánhangzók		
átlagos tartama (századmásodpercekben):					
t előtt	= 17,1	} 17,7	l előtt	= 24,5	} 25,2
l " "	= 18,2		t " "	= 25,8	
n előtt	= 22,7	} 23,0	s előtt	= 28,9	} 28,9
s " "	= 23,2		n előtt	= 33,6	
d előtt	= 28,3	} 28,9	nyílt szótagban	= 34,7	} 34,2
z " "	= 29,4		z előtt	= 37,4	
			d " "	= 37,7	} 37,6

Körülbelül ugyanilyen eredményekre jutott MEYER az észak-német magánhangzók időtartamának vizsgálatában is.

Az angol mássalhangzók időtartamát a következő táblázat tünteti föl:

Szókezdet		Szóvég		Szóközép	
		hosszú	rövid	hosszú	rövid
		vocalis után		vocalis után	
p	11,5	12,6	14,8	8,0	10,2
t	11,2	10,1	11,9	7,9	9,0
k	10,5	12,0	13,3	8,9	10,6
b	10,0	8,8	10,1	6,2	7,1
d	9,1	6,2	7,9	4,9	5,7
f	11,2	13,1	13,5	7,3	8,7
s	13,2	14,1	14,5	9,3	9,5
v	10,3	9,8	10,5	4,9	4,8
l	10,6	13,6	17,4	7,2	7,5
m	10,2	15,5	17,8	7,9	8,6
n	10,7	15,3	18,0	—	—
z	11,6	10,8	11,9	—	—

Az első három oszlop adatai egytagú, az utolsó két oszlop adatai kéttagú szavakra vonatkoznak.

MEYER kísérleteinek legfontosabb eredménye — s ez a közölt táblázatokból is könnyen kiolvasható — annak megállapítása, hogy a (dél)angol és az (észak)német hangok időtartama szoros kapcsolatban van a phonetikai helyzettel. Valószínű azonban — MEYER újabb, még közzé nem tett kutatásai is ezt bizonyítják — hogy ez nemcsak az angolra meg a németre, hanem az összes európai nyelvekre jellemző. Eredményei tehát nem annyira hangtörténeti, mint inkább beszéd-fiziológiai szempontból fontosak.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A. Thumb: Handbuch des Sanskrit mit Texten und Glossar.

[Sammlung indogermanischer Lehrbücher, hrsg. von H. Hirt. I. Reihe, 1. Bd.] I. Teil: Grammatik (XVIII+505 l. 14 M.). II. Teil: Texte und Glossar (133 l. 4 M.). Heidelberg, Winter, 1905.

Sanskrittal, mint általában bármely nyelvvel, két szempontból foglalkozhatik az ember: az egyik a philológiai, a másik a linguistikai. A sanskritisták nagyon meg lehetnek elégedve: a közkezen forgó kisebb-nagyobb grammatikák (így a megbecsülhetetlen *Whitney* is) csaknem kizárólag az ő érdekeik szolgálatában állanak s tisztán statisztikus-deszkriptív módon tárgyalják a nyelvet. Hogy az efféle tárgyalás a praelitterarius nyelvviszonyokat elhanyagolja s elhanyagolni kénytelen, az a dolog természetéből folyik: a nyelvfejlődés egész történetébe csak az összehasonlító nyelvtudomány segítségével lehet belepillantani. A comperativ-historiai felfogás azonban eddigelé csak *J. Wackernagel* grammatikájának eddig megjelent köteteiben (I. Lautlehre: 1896; II, 1. Einleitung zur Wortlehre. Nominalkomposition: 1905) jutott kifejezésre; de ez a maga nemében páratlannak ígérkező mű oly széles alapra van fektetve s oly sokat föltételez, hogy a távolabb álló, nem katexochen szakkörök számára jóformán megközelíthetetlen lesz, s épen nagy terjedelme s mindenre kiterjedő minutiosus akribiája miatt oly lassan készülhet, hogy a hiány a linguistikai téren keservesen érezhető. Ezen a hiányon akart segíteni *Th.* — még pedig oly módon, hogy munkáját első sorban az indogermanista, aztán az ind s általában bármely philologus használhassa.

I. Teil: Grammatik. Az első rész, a mint a főcím mutatja, nem általában az ó-indnek, hanem a class. sanskritnak grammatikája, mely azonban a szükséghez képest a régibb vedikus és epikus nyelvhasználatot sem hagyja figyelmen kívül; a mint továbbá az alcím, „Eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium des Alt-

indischen» sejteti, első sorban praktikus tankönyv, mely kezdők igényeit akarja kielégíteni s főleg didaktikus célzattal készült. E célhoz képest mennél kevesebb előismeretet kíván olvasóitól és sok olyasmire kiterjeszkedik, a mi szorosan véve nem tartoznék egy specialis nyelv grammatikájának körébe (így az alább ismertetendő *Einleitung* legnagyobb része s bizonyos általános tudnivalók, mint pl. p. 45—48 az idg. összehasonlító nyelvtudomány methodikája, p. 145—146 a ragozott szó alkotórészei, p. 440—442 a compositum fogalma etc.), a minnek azonban a kezdő igen jó hasznát veheti. Szerző ugyancsak gyakorlati szempontból a problémák felállítása és megoldása tekintetében járt úton halad, a hypothesiseket lehetőleg mellőzi s újaknak felállításától tartózkodik, ellenben bibliographiai adatait úgy válogatja össze, hogy azok fonalán az érintett problémák részleteibe is behatolhatni; nyelvtörténeti magyarázataiban is szűkebb téren mozog s jobbra csak a latinra és görre s főleg a görögre szorítkozik. A nyelvtan külsőleg négy részre oszlik. Az *Einleitung* (p. 1—32) három fejezetből áll, melyek közül az első a tudományos irodalom áttekintése, a második a sanskritnak helyét jelöli meg az idg. nyelvek körén belül s India történetét és idg. nyelveit ismerteti vázlatosan, a harmadik az ói. (ved. és saskrt) irodalom kivonatát, az ind grammatikusok méltatását s az európai sanskrit studium rövidre fogott ismertetését foglalja magában. Ez a bevezetés az indologia érdekében íródott s bár meglehetősen, néha túlságosan szűkszavú s itt-ott apróbb fogyatkozásokban laborál, egészében jóra való és (főleg nálunk) szükséges tájékoztató, mely nagyon alkalmas a közelebbi érdeklődés felkeltésére. [Addenda et corrigenda: 1. §. *B. Delbrück*, *Einleitung*.⁴ Leipzig 1904. 11. §. *O. Schrader*, *Sprachvergleichung und Urgeschichte*.³ Jena 1906. 13. §. *H. Hirt*, *Die Indogermanen*. Strassburg 1905. 25. §. *M. Winternitz*, *Geschichte der indischen Litteratur*. Leipzig 1905.] A *Lautlehre* (p. 33—144) többek közt főleg *Wackernagel* I. kötetének felhasználásával készült, a mi természetesen nem akar gáncs lenni, hanem a ZDMG referense által megszívlelendő észrevétel. Itt is vannak dolgok (pl. 51. §. *Phonetische Grundbegriffe*. 56. §. *Methodisches*), melyek szorosan véve nem tartoznának ide, de tanulók érdekében épen nem mondhatók fölöslegeseknek; különben a *Sammlung* többi kötetében is vannak ily propædeutikus részek (l. *Hirt*, *Sommer*, *Streitberg* grammatikáit). Ellenben igaz, hogy az *accentus* (55. §.) nyelvtörténeti jelentősége folytán behatóbban lett volna tárgyalható. A szó-vég ismét didaktikus szempontból eleinte etymologiai, később pausa-formában jelentkezik. Az egész hangtanban kizárólag transscribált alakokkal találkozunk; a transscriptio kérdésében *Th.* igen helyesen tartózkodik

minden eredetieskedéstől s a *Brugmann-féle Grundriss* (illetve in *Iranicis Bartholomae*) rendszerét követi. A *Formenlehre* (p. 145—439) cz. szakasztól fogva megjelen a *dēvanāgarī* s mellette mindenütt a transscriptio, az utóbbi sokszor egymagában is. A declinatio- és conjugatio-paradigmák a transscriptióban accentussal vannak ellátva (a *dēvanāgarī*ban nem — nyilván typographiai okokból). Hogy az anyag felosztásának mikéntjére nézve (van pl. 9 declinatio, 14 præsens-osztály) eltérő felfogás lehetséges, az tagadhatatlan; de egy minden szempontból kielégítő classificatio amúgy is utópia és semmi esetre sem döntő fontosságú. A *Compositum und Satzbau* (p. 440—483) szakaszban, mely egyébként szépen sikerült, szerző az accentusra már nem vet ügyet. Eljárása érthető és menthető, mert nem ó-ind, hanem sanskrit grammatikát akart írni; de mivel munkájának egyidejűleg nyelvtudományi bevezetés jellegével is kell birnia, szükséges lett volna a régibb nyelvallapotokra a compositio terén is figyelmet fordítani. Nagy hálára kötelezte *Th.* a kezdő sanskritistákat azzal, hogy itt (p. 468—483), valamint már előbb (p. 158—167) *Speyer* és *Whitney* nyomán syntaktikus megjegyzéseket nyújtott, minők a *Sammlung* többi kötetében jóformán egészen hiányoznak. Általában mindenben meglátszik, hogy a könyvet gyakorlati tanítással foglalkozó ember írta, a mi azonban a mű tudományos jellegének egy csöppet sem ártott: roppant sok részlet van itt összehordva, szépen elrendezve s tetszetősen előadva. Hogy az indogermanista s főleg az elkényeztetett sanskritista egyes részletekkel nem lesz mindig megelégedve, az a munka kettős célját és gyakorlati irányzatát tekintetbe véve előre volt látható; sőt a többé-kevésbé jogosulatlan követelésektől egészen el is tekintve, tényleg vannak elsietésből eredő kisebb hibák, apróbb hiányok. De ezek a bocsánatos bűnök mit sem vonhatnak le *Th.* érdeméből, mely abban áll, hogy megírta az első összehasonlító sanskrit grammatikát — nem azzal az intentióval, hogy a tudományt tovább vigye, hanem hogy az eredményeket összefoglalja. Ezt a még így is óriási feladatot *Th.* oly becsületesen oldotta meg, a mint csak egy ember első kísérletre megoldhatja — fölhasználván úgy a nyelvtudomány legkiválóbb művelőinek, mint a legelső sanskritistáknak eredményeit. Legjobbkor jött jó és szép munkájáért hála és elismerés illeti őt, melyet nem csökkenthetnek az ellene felhangzott kifogások. A mi ezeket illeti — tárlózáshoz semmi kedvem nem lévén — a *LZ* 56, 862—63 és *ZDMG* 59, 438—41 található recensiókra utalom az olvasót.

II. Teil: Texte und Glossar. Szerencsés és új gondolata volt *Th.*-nak a grammatikához olvasókönyvet mellékelni. A II. rész szoros

összefüggésben van az elsővel: a textusok egész anyaga fel van dolgozva a grammatikában. A *szövegek* (p. 1—57) igen szép nagy típusú, tiszta és könnyen olvasható dēvanāgariban vannak lenyomtatva; a mondatok szavai, ind szokás szerint, egybe vannak írva, de könnyebb-ség okáért az első darabokban mindenütt, a későbbiekben gyérebben merőleges vonalka jelzi a szavak elválasztása helyét. A fölvetett darabok jegyzéke következő: 1. *Pañcatantra* I, 10; III, 2; V, 10. 2. *Hitōpa-dēśa* IV, 6; IV, 8—9. 3. *Kathāsaritsāgara* (Śukaśārikē). 4. *Mahā-bhārata* (Matsyōpākhyānam). 5. *Viṣṇupurāṇa* (Yama). 6. *Rāmāyaṇa* (Śunaḥśēpa). 7. az *Amaruśataka* 8 darabja. 8. *Bhartr̥hari* centuriái-ból 25 strophá. A vedikus irodalomból természetesen a mű tervezeténél fogva nem kaphattunk semmit, de mindenesetre lehetséges és kíváncsatos is lett volna a drámairódalomból közölni mutatványokat, még pedig transscriptióban, a mi aránylag kevés helyet vett volna igénybe. A megjegyzések igen szűkszavúak s csaknem kizárólag grammatikai jellegűek; egészen rövid irodalomtörténeti excursusokkal a könyv értéke bizonyosan emelkedett volna. A mutatványokhoz függelékül a bennük előforduló *metrumok áttekintése* következik (p. 58—60). Corrigenda: p. 27 śl. 46 *babhava* helyett *babhūva*; p. 37 śl. 2 *pātāla*° h. *pātala*°; p. 38 śl. 6 *yātānā*° h. *yātanā*°; p. 44 śl. 4 *yavat*° h. *yāvat*°; p. 45 śl. 18 *rājāṣṭi*° h. *rājarṣṭi*°; p. 53, 10 *unmattaprēm-sarambhād*° h. °*sarambhād*°. A szótár (p. 61—133), szintén dēvanāgariban, etymologiai adatokat is tartalmaz a szókincs könnyebb el-sajátítására. A szótár is szűkszavú, de jó és teljesnek látszik, bár ez természetesen végleg csak az egész textus-anyag átvizsgálása után állapítható meg. A mutatványoknak mintegy felét szorgosan átnézve a következő hiányokra bukkantam: p. 69 *ālāpa* m. Gespräch, Unterhaltung; p. 70 s. v. *i: ri + ita* = *rīta* vergangen, gewichen, frei von, ohne (°—); p. 77 s. v. *kram: upa* = *samupa*; p. 79 s. v. *gam: pp. gata* n. Gang, Art und Weise; p. 105 s. v. *bhraṣṭ: paribhraṣṭa* = *bhraṣṭa*; p. 116 *Ṛasudattā* EN.; p. 121 *śuka* m. Papagei; p. 131 *svatantra* mint adj. selbständig, frei, willkürlich. Sajtóhiba: p. 78 *khyāyin recte: khyāpin*.

A két rész tehát együtt magában foglal mindent, a mire az indogermanistának a sanskrit studium sikeres megkezdéséhez az első pillanatban szüksége lehet. Szépséghibái dacára alapvető komoly munka, megbízható vezérfonal s kitűnő gyakorlati kézi könyv, melyet minden érdeklődő teljes bizalommal vehet kezébe s teljes megelégedéssel fog megint letenni.

SCHMIDT JÓZSEF.

F. A. Wood: Indo-European a^x : a^i : a^u . A Study in Ablaut and in Wordformation. Strassburg, Trübner 1905. 4 M.

Basisok constructiója alkalmával gyakran bizonyos kellemetlen latitude van számunkra. Egy synonym szócsoporthoz számára pl. Hirtnél (Abl. 80, 110, 125) nem kevesebb, mint három basis-forma akad: *ghorēp*, *grebħēi*, *gharebh*; ezen kívül még kettő fordul elő egybeütem: *gherēibh* (Reichelt, KZ. 39, 21) és *ghrebħēi* (Hübschmann, IF. 11. Anz. 52. Brugmann, Kvgl. Gr. 500). Néha sikerül egységes basist föltámasztani: *mereg* és *merge*, *derek* és *derke* (Hirt, l. c. 699 és 725, 589 és 724 §§.) *merege*, *dereke* alakban egyesíthetők (cf. Hübschmann, l. c. 43. Reichelt, l. c. 15). De ez éppen nem mindig sikerül, s kérdés támad, hogy *micsoda viszonyban vannak egymással a jelentés fonalán összefüggő különböző basisok*. E kérdésnek egy részletét, az a^x : a^i : a^u basisok viszonyát vizsgálja Wood.

Az a^x : a^i : a^u váltakozás részben kétségtelenül phonetikai fejlődés (cf. ói. *gāuš* : *gām*, *rāyas* : *rām*); de azt a föltevést, hogy minden a^i v. a^u basis phonetikai úton vesztette el finális *i* v. *u* vocalisát, a tények nem igazolják s oly szokat, mint gör. *σμήχρος*: ahd. *smāhi* egyesíteni, csak azért mert synonymák, annyi mint igen ingatag alapra építeni. *A pusztasynonymia ugyanis nem elégséges bizonyíték a rokonságnak* (1). E pontot nem lehet eléggé hangsúlyozni. Hogy bármely particularis jelentés mily könnyen fejlődhetik ki, mutatja az a tény, hogy oly sok különböző szó synonym; így a *duzzad*, *dagad* jelentés megvan a következőkben: ói. *tanōti*, gör. *βρῶω*, lat. *glisco*, ir. *bolgaim*, ahd. *swellan*, litv. *tvinti* etc. etc. A synonymia tehát ilyen esetekben convergáló fejlődési vonalak resultatuma (2). Synonymák sokszor ugyanazon primarius jelentésű és azonos hanganyagú basisra mennek vissza s secundarius jelentésük mégis függetlenül fejlődhetett ki a különböző nyelvekben. Pl. mnd. *schrumpfen* «schrumpfen; rösten» és gör. *χράμβος* «ingeschrumpft», *χραμβώω* «röste» rokonok lehetnek s «pörkölt» jelentésük mégis kétségkívül független fejlemény (3). Különböző eredetű szavak közeledhetnek egymáshoz alak tekintetében s ennek folytán kontaminálhatják egymást jelentésben. Így az angol *mash* némely használatában keveredett a *smash* szóval, melyhez eredetileg semmi köze, s ennek révén *mash* eredeti jelentésétől egészen eltérő értelemben is használatos (4). Ha két v. több basis jelentés tekintetében összeesik, párhuzamos formák keletkeznek, pl. gör. *γνώφος* : *δνώφος* : *ψέφος* : *ψέφας* : *χνέφας* (5). A forma részleges assimilálódásának oka a jelentésbeli hasonlóság: *a szó igazi lelke a képzet* (the idea is the real soul of the word) s

nyelvérzékünk jobban ügyel a jelentésnek, mint az alaknak conserválására. Innen a sok synonym *rím-szó* (rime-word, Reimwort), melyek phonetikailag néha oly közel állanak egymáshoz, hogy azonos szavaknak vették őket; ily szók pl. germ. *stauma* (oe. *stéam*), *þauma* (ahd. *doum*) és *dauma* (ahd. *toum*). A phonetikai magyarázat ez lehetne: idg. *dhoumo*: *s-dhoumo* = *stoumo*: *toumo*. Ámde ha oe. *stéam*, ahd. *doum*, *toum* összehozhatók, csak azért mert synonymák, mit kezdünk az ilyen synonymákkal, mint gót *dauns*, mhd. *tampf*, an. *veifa* etc.? Az etymologus feladata ilyenkor nem az, hogy minél több szót vigyen vissza közös alapalakra, hanem hogy kitalálja az alapul szolgáló közös képzeteket (6). A pusztá synonymiára alapított comparatiók (pl. ói. *dhruvās*: gör. *ῥοός*; lat. *tango*: gót *tēkan* etc.) olykor rímiszavak, melyeknek basisai nem rokonok, de bizonyos értelemben összeestek; máskor a szók egészen függetlenül mentek át ugyanazon jelentés-változáson; ismét máskor a synonymia tisztán véletlen, azaz a szók különböző primarius jelentésekből fejlődtek synonymákká. Egy esetben sem vihetünk vissza ily szókat közös basisra (7—29). A rímiszóképzés általában sokkal fontosabb momentum a nyelvfejlődésben, mint közönségesen hiszik. Oly germ. basisoknál mint *skrimp*, *hrimp*, *krimp*, *wrimp* etc. valószínűbb, hogy némelyek mint rímiszavak származtak a többiektől, minthogy valamennyien phonetikus úton egy közös formából keletkeztek (30). Igen fontosak azok a rímiszavak, melyek az ablaut-series confusiójára látszanak utalni, mint gót *slēpan*: ahd. *slīfan*: gót *slīupan*. A phonetikai magyarázat kiindulópontja egy *slēpeib* basis lehetne: *sl(u)peib*, *slēib*, *slēib*, *slēb* és *slēuē(i)b*, *slēūb*. Ámde a nyelv nem pusztá mechanikus valami. Elemei nem csupán phonetikai úton változtak, hanem pszichológiai törvényeknek is alá voltak vetve. Folyton keletkeznek új basisok s ezeknek alakja a beszélő véleményétől függ: a *realis basis a szónak az a része, mely a beszélő érzése szerint a jelentést tartalmazza* (the real base of a word is that part of it which is felt as containing the meaning). Az az alak, melyben valamely basis kimutatható, nem szükségkép a legrégibb: az eredeti alak rövidebb v. hosszabb is lehetett, cf. oe. *flēotan*: ói. *plāvatē*, de ói. *gāti*: *gāyati* (62—63).

Ezt mondhatni sok *i*, *io* vagy *u*, *uo* végű basisról is. Ói. *gāyati* számára egészen helyén van egy theoretikus *gāi* basist fölláltítani, de ói. *gāti*, *gāthā*, *gātūš* reális basisa *gā*. Lehet, hogy *gāthā* eredetileg **gāūthā*, de ép oly valószínű, hogy már eredetileg is *gā-thā*, azaz, hogy a *gāyati* alakból egy *gā* basis van abstrahálva. Ezeknél az állítólagos *āi* v. *āru* basisoknál gyakran lehetetlen döntení, hogy az *i* v. *u* az originalis basisnak része-e vagy járulék. Két eset lehetséges:

1. az *i* v. *u* az eredeti basis járuléka, mely derivatióknak integralis része lett (ói. *vāti*: *vāyati*); 2. az *i* v. *u* az eredeti basis integralis része, mely elveszett, néha phonetikai úton, de többnyire hamis abstractio révén (ói. *gāyati*: *gāti*). Oly esetekben, mint ói. *ṣrāyati*: *ṣrītās* két basis-forma áll egymás mellett: *ḱerāi* és *ḱerā*. Hogy melyik az eredeti, nem lehet megmondani. Ha *ḱerāi*, akkor abstractio v. analogia (nem phonetikus fejlődés) útján lett belőle *ḱerā*; ha *ḱerā*, akkor *ḱo* hozzájárulása folytán keletkezett egy új *ḱerāi* v. *ḱerāio* basis. Mutatis mutandis az *āxu* basisok dolga is így áll (64—119).

Az *ablaut-series*nek olyatén *szembeszökő confusiója*, mint germ. *slēpan*: *slīpan*: *sliupan* phonetikailag sehogyan sem magyarázható. E confusio oka sokszor az, hogy *ī(o)* v. *ū(o)* v. mindkettő járult az eredeti basishoz, pl. ói. *sārati*: *sarit*: *srutās*. Egy *selo* typus mellett tehát *selejo*, *slei* és *selejo*, *sleu* jelentkezhettek, s egy derivált *sled* basis hatása alatt *sleid* és *sleud*. A derivált basis ki is szoríthatja az eredetit, cf. gót *giutan*: gör. *χέω*; lat. *tābeo*: ószl. *tajati* etc. (120). Sok eset mint rímszó magyarázható: synonym *sled*, *sleig*, *sleub* typusok mellett jelentkezhettek *sleg*, *sleb*; *sleid*, *sleib*; *sleud*, *sleug*, még ha egy originalis *selo* basis soha nem is volt (121). Sokszor az *ablaut-confusio* látszólagos is lehet, ha t. i. különböző eredetű synonym *sled*, *sleid*, *sleud* typusok estek össze jelentésben. Az eset gyakori; de nem mindig lehet megmondani, vajjon az említett typusok egy eredeti *selo* basison alapulnak-e vagy egyáltalában nem rokonok (122). Mindig szem előtt tartandó ez a két elv: 1. a szók rendesen descriptiv terminusok, pl. *slimy* eredetileg a. m. *slippery*, és 2. a mentalis associatio fontos factora a szóképzésnek (123).

Az *ablaut-series*eknek különböző úton-módon bekövetkezett *confusiója* folytán keletkezett az *ax*: *axi*: *axu* *ablaut* érzése — a legkorábbi időkben, mert pronominalis tövekben és suffixumokban is föllép. Ez a sec. *ablaut* jobbra a rímszóképzéssel függ össze, de hogy mennyire, meg nem határozható. Oly párhuzamos formatiók mint gör. *φλιδάω*: *φλυδάω* sec. *ablauton* is alapulhatnak, de *axi*: *axu* parallel basisokból való rímszavak is lehetnek. De az *ax*: *axi*: *axu* esetek egy részét kétségtelenül a sec. *ablaut* magyarázza meg (124). Összefüggésben álló (related) szavaknak, még ha elemeik azonosak is, nem kell szorosabb rokonságban állónak (cognate) lenniök. Így gör. *σχαρίζω*: litv. *skraidaũ* összehasonlításánál nincs jogunk egy idg. *skeroid* basist fölvenni. A szók valószínűleg összefüggnek, de nem rokonok, azaz visszamehetnek egy *sker* basisra, de a kérdéses alakok egymástól függetlenül külön centrumokban keletkeztek (125).

A gazdag példatárban (126—611) párhuzamos *slex*, *sleix*, *sleux*

typusok vannak *a*, *b*, *c* betűk alatt felsorolva. Az ugyanazon betű alatt található szavak szorosabb-lazább összefüggésben vannak. A különböző betűk alatt felsorolt szavakról helylyel-közzel föltették, hogy összefüggnek (pl. a. ói. *syāti*: c. *sívyati*); máskor a szavak (pl. a. gót *slēpan*: b. ahd. *slīfan*: c. gót *slīupan*) közt valószínűleg van valami összefüggés; de ez sokszor többé-kevésbé kétséges és igen sokszor csak látszólagos (pl. a. óbg. *sokū*: c. lat. *sūcus*).

Szerző álláspontja tehát, mint a fönnebbiekből meglátszik, erősen skeptikus: könyörületlenül ki akar ábrándítani, s a dolog érdemét tekintve, tagadhatatlanul van igaza. A modern ablaut-theoriák igen alkalmasak arra, hogy Ikarus-szárnyakat kölcsönözzenek a kutató elmének, s nagyon helyén van a figyelmeztetés, hogy az *ablaut nem csupán phonetikus, hanem psychologikus phaenomen*, hogy idg. formák föllállítása mindig problematikus, hogy a »hangtörvény» nem mindig s nem egészen megbízható kalauz, hogy a pusztá synonymiára alapított összefüggés ingatag alapon áll. Azt persze, hogy minden egyes speciális esetben is jogosult ez a felfogás, már nem merném állítani: szerző, nézetem szerint, olykor határozottan messze megy a skepsisben, mint mikor pl. annak megvilágítására, hogy mily keveset nyom a latban a synonymia, a lat. ősz. *austia* példára hivatkozik (Pref. VI). A tárgy természete kizárja a részletekbe menő discussiót: e téren minden polemia fölösleges papírfogyasztás és céltalan időöltés volna. Egészében a munka rendkívül elmegejlesztő s már a benne fölhalmozott anyagnak roppant gazdagsága s új szempontból való csoportosítása miatt is a legnagyobb figyelemre és a legmelegebb érdeklődésre méltó.

SCHMIDT JÓZSEF.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Pászta.

Nemrég SIMAI ÖDÖN Kassai József Szókönyvének kéziratban maradt kötetéből a köv. érdekes helyet közölte: *Pászta, posztágy*: »Toltos (érts: tótos) Posztát-ból mint mondják a' Hegyalján, melyly meg-állást téssen. Posztákra szedik a szőlőt Fogásokra»; »in Hegyalja dicitur Slavizando Posztát et in com. Pos. *Posztágy*», l. MNy. 1:379. A MTjsz.-ban *posztát* és *posztágy* m. még *pásztágy* alakot is találunk. Ez adatok elegendő világot vetnek a közkeletű *pászta* szavunkra is

és bátran beleiktathatjuk immár a *pászta* szót is a szlávsgból átvett szavaink sorába: ób. nom.-accus. *postati* > m. accus. *pásztát* (vö. *obraz* > *ábráz*), rom. *pászta* — vö. ób. *rasad* > *rászat* *rásza*, *medvêd* > *medvét medve*, szb. *jâgnjêd* > *jegenyét jegenye*, l. SZILASI: Nyelv. Tanul. 48—53. l., oláh nom.-acc. *dimicât*, tót *demikât* > palócz *demikât*, *domikât*, székely *domika* MNy. 1:165.)* A szláv szó származásánál fogva odaállást, fölállást, állást jelentene, vö. or. *postati* Stellung, Position, de több nyelvben épen a *pászta* jelentésében található: szb. *pòstât* die Reihe (bei der Ernte), szlov. *postât* die Reihe der Arbeiter; der Theil, der von einer Reihe Arbeiter in einem Ganzen durgemacht wird, cs. *postať* ein Strich Acker, welchen die Schnitter auf einmal umfassen, tót *postať* u. o. (l. MICÁTEK szótárát), kisor. *postati* die auf einmal zu schneidende Partie der Saat. Az ób. *postati* szót a szintelen, de rokon értelmű «rész» jelentésben találjuk, a bolgárból ilyen szót nem ismerek, de minthogy az oláh *postať* alakra nézve megfelel a nőnemű *postati*-nak, jelenteni pedig szakasztott ugyanazt jelenti, mint akár a szerb *postat*, meglehetősen biztossággal tulajdoníthatjuk az ób. *postati*-nak is ezt a specialis jelentést, mert az oláh nyelv szláv szavai többnyire a bolgárból kerültek, az a körülmény pedig, hogy a cseh-tótban ugyanazt jelenti a szó, mint a vele nem érintkező szerb-szlovénben és a kisoroszbán, már eleve igen valószínűvé teszi, hogy itt ósszláv jelentésfejlődéssel van dolgunk.

A mondottak alapján a *pászta* szót a régibb szláv jövevényszavainkhoz számítom, az elvéve található *posztágy*, *pásztágy* a tót *ty*-n végződő *postať*-ből való, a MTjsz-ban szintén említett *pásznát* és *páznát* alakot nem tudom megmagyarázni.

ASBÓTH OSZKÁR.

*) GOMBOCZ téved, mikor azt hiszi, hogy az oláh szó szláv eredetű; az bizony egészen rendes főnévképzés a *demica* aprítani igéből, a tót *demikât* pedig oláhból való.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálymik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvrejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Barna Ferdinánd. A hangsúlyról a magyar nyelvben	—60
— A határozott és határozatlan mondatról	—40
— A mordva nép házassági szokásai	—60
— A mordva nép pogány istenei és ünnepei szertartásai	1.—
— A mordvaiak történelmi viszontagságai	—40
— A mutató névmás hibás használata	—20
— A votják nép multja és jelene	—60
— A votjakok pogány vallásáról	—40
— Egy szavazat a nyelvújítás ügyében	1.—
— Kapcsolat a magyar és szuomi irodalom között	—20
— Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban	—60
— Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél	—50
— Ösvallásunk főistenei	—80
— Ösvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai	—60
— Vámbéry Armin A magyarok eredete cz. műve néhány főbb állításának bírálata	1.20
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és paleológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázói után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremissicum utrinque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremis fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználtása	—20
Fábián István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérté és teljes szömutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite .appmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szöveggyűjteméssel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok	—60
— A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30

Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz II. rész	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig.	
— Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népkölt. si gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókrol	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10 —
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törődék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-törődék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással.	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremteséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
— Kiegészítő füzet	6.—
— II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
— IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
— Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
— V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-törődék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
— I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
— II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
— III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
— IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
— VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

I. kötet.

1906.

2. füzet.

NYELVTUDOMÁNY

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ASBÓTH OSZKÁR

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1906.

TARTALOM.

	Lap
SCHULLERUS ADOLF: <i>Nyelvtudomány és telepítések története, különös tekintettel az erdélyi szász telepítésre</i>	81
BALASSA JÓZSEF: <i>Fonétikai kérdések. 1. A szótagok</i>	97
ASBÓTH OSZKÁR: <i>A szláv torokhangok változásai. II. A k > c-féle változás. 1.</i>	105

Ismertetések.

<i>Grundriss der romanischen Philologie.</i> Herausgegeben von Gustav Gröber. I. Band Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. —	
ISM. KATONA LAJOS...	143
<i>H. Tiktin: Rumänisches Elementarbuch.</i> — ISM. ASBÓTH OSZKÁR	
	151

Kisebb közlemények.

PECZ VILMOS: Brugmann a mai görög nyelvkérdésről	156
RUBINYI MÓZES: Nyelvbölcsészeti dolgozatok	158
A. O.: A medve nevei	142

Folyóiratunk május és november 15-ikén jelenik meg. Egy kötet 4 ötvös füzetből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához czímezendő.

A folyóirat tartalmáért nem az Akadémia, hanem egyedül a szerkesztőség felelős.

NYELVTUDOMÁNY ÉS TELEPÍTÉSEK TÖRTÉNETE,

különös tekintettel az erdélyi szász telepítésre.

A szerkesztő úr szíves fölszólítására egy példán megkísértem annak kimutatását, hogy a nyelvtudomány mennyi világot vethet hazánk telepítéseinek történetére. Ennél két főkérdésről lesz szó: Honnan indultak ki a hazánkba jött telepek? és mikép ment hazánkban magában a telepítés végbe? Ha e két főkérdésre a nyelvtudomány segítségével valahogy biztos feleletet lehet adni, akkor kilátás nyílik, hogy e biztos talajról megint nyelvészeti problémák feszegetésére nyerünk támasztó pontokat.

1.

Annak szüksége, hogy a nyelvtudomány segítségéhez forduljunk annak a kérdésnek a földerítésére, hogy az erdélyi szászok honnan vándoroltak be, az okiratokkal biztosított adatok hiányosságából folyik. Mind az a hiteles értesítésünk, a mi erről szól, egy pár sorba összefoglalható. Az 1224-ben II. Endre királytól az erdélyi szászoknak adott szabadságlevélben azt olvasuk, hogy a «fideles hospites nostri Theutonici Ultrasiluani» panaszt tettek, hogy ők «penitus a sua libertate, qua vocati fuerunt a piissimo rege Geysa avo nostro, excidissent» (Zimmermann und Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 1 : 32). Gergely pápai követnek egy 1192 és 1196 közt kelt okiratában «desertum»-ról történik említés, «quod gloriosæ memoriæ Geysa rex Flandrensibus concessit» (U. o. 1 : 2). A «Flandrenses» kifejezés előfordul még egyszer egy pápai okiratban (1199-ben u. o. 1 : 4), másrészt 1206-tól kezdve gyakrabban még pedig később kizárólag «Saxones» elnevezés található. Tehát: a II. Géza királytól (1141—1161) való meghívás és a desertumba való telepítés bizonyos «libertas» biztosítása

mellett, továbbá az okiratokban található «Flandrenses» és «Saxones» elnevezés — ez az egész, a mit hitelesen tudunk az erdélyi szászok bevándorlásáról.*)

Itt tehát történeti tudásunkban olyan hézag van, a melyet csak a nyelvtudomány segítségével lehet kitölteni. Azonban mindjárt a legelején sajátságos nehézségre bukkanunk. A mi nyomban szembe szökik, ha a nyelvjárás segítségével következtetést akarunk vonni az erdélyi szászok eredetére, az a körülmény, hogy mind a két okiratokkal igazolt elnevezés, a *Flandrenses* és *Saxones*, a nyelvjárás egész habitusával éles ellentétben áll. Mind a flandrok, mind a szászok alnémetül beszélő néptörzsek, kiknek nyelve megállt az első lautverschiebungnál, az erdélyi szászok nyelvjárása ellenben minden külön sajátága mellett, első hallásra kétségtelen főlnémet jellemet árul el. Ehhez hozzájárul, hogy a szászok neve, a mint azt az okiratok «Saxones» alakban följegyzik és a mint azt a nyelvjárásban (*saks'u***) kiejtik, a hangtörvények szerint az erdélyi szász nyelvjárásban lehetetlen. A nyelvjárás idegen szókat kivéve nem ismer szókezdő zöngétlen *sz-t* (jelzcsünkben *s*), továbbá *a-hs*-hangcsoportot mindig *-s-szé* változtatja (kfn. *flahs* > erd. sz. *fluas*, kfn. *wahsen* > erd. sz. *wuasn*; umlauttal: **flahsîn* > *fläsän*, *wahsit* > *wiäst*).

*) Közvetett, igaz szintén csak nyelvészeti eszközökkel megszerkeszthető célzást lehet a következőkben találni. Ismeretes dolog, hogy egy «epternachi» (Echternach város Luxemburgban) kéziratba a Magyarországon és Erdélyben dúlt tatárjárásról az 1241-ik évhez egy hír van bejegyezve, mely egy pár erdélyi német város elpusztításáról szól (Mon. German. Scriptores 24. k. 65. l.; l. Korresp. Blatt d. Ver. f. sieb. Landes. 1:93.). Ezt a hírt egy echternachi tanító egy időben bejegyezte az akkor iskolakönyvvül használt *Orosius Paulus*nak saját példányába, de a városok neveit nem írta le, úgy mint a krónika, latinosan, hanem egészen helyes német nyelvjárásos alakban (*Nosen, Hermanstorf, in castro quod vocatur Cluse, Wizemburch* vö. Kisch Korresp. Bl. 27:18.). A hírnek tehát vagy német nyelvjárásban, talán vándorló szerzetesek útján, kellett Erdélyből Echternachba jutnia, vagy az echternachi tanító a latinos alakból visszaállította a városnevek helyes tájshólasos alakjait, egyik is másik is egyaránt arról tanuskodnék, hogy akkor még élénk emlékezetben volt az Erdély és Luxemburg közt főnlálló kapcsolat. Más, igaz jóval későbbi célzásokról l. J. MEIER *Paul-Braune, Beiträge* 20:335. sk.

**) Az erdélyi szász nyelvjárásból vett példákat a következőkben a nagyszebeni tájshólasban közlöm.

A föln. «Sachse» szó tehát a nyelvjárásban *zuas, a «sächsisch» melléknév pedig *zâsas (vagy *ziâsas) volna. A saks, saksas tehát a nyelvjárásban okvetetlenül idegen szó,¹⁾ még pedig olyan idegen szó, a mely aránylag csak nagyon későn honosodhatott meg, minthogy az előbbi századokban szókezdő zöngétlen s idegen szókban a nyelvjárásban mindig ts-vé változott (pl. magy. székel > tsâkel; szajkó > tsaiiku; vö. lat. Servatius > tservas, franz. celeri, fn. Sellerie > tsäller). Föl kell tehát tennünk, hogy a «Flandrenses» és «Saxones» elnevezésnek nincs ethnographiai tartalma, hanem csak a telepések közös elnevezése. Flandriaiaknak nevezték tényleg a 12. és 13. sz.-ban mind az alsó Rajná-tól és határos déli területeiből kelet felé menő telepéseket.²⁾ Hogy hasonló módon «Saxones» néven Magyarországon eredetileg Magyarország és Erdély északi részében le egészen Szlavóniában letelepedő bányászokat, azután pedig egyáltalában idegen telepéseket értettek, annak bebizonyítását megkíséreltem Kbl. 24:17. kk.

Ha tehát az erdélyi szászok neve eredetükre nem vet világot, a tőlük beszélt nyelvjáráshoz, mint egészhez, kell folyamodnunk a kérdés megoldására. Nem kisebb ember, mint LEIBNIZ, a nagy philosophus, állította föl legelőször ebben az értelemben a követelést, hogy az Erdélyben lakó németek nyelvjárását meg kell vizsgálni és az alnémettel (szászszal) összehasonlítani, hogy kitűnjék, vajjon az erdélyi németek valóban, a mint akkor némely tudós vélte, Nagy Károly korabeli szász telepések vagy mint a Krim gótjai, a kikről Busbeck tett volt jelentést, a germánok keletről jövő ősbévándorlóinak Erdélyben visszamaradt csapatai-e. Ő tehát nemcsak az erdélyi szászokról, hanem a germán bevándorlás problémájának megoldásához is nevezetes fölvilágosítást remélt az erdélyi szász nyelvjárás egy szótárától.³⁾

¹⁾ Hogy a szó a nyelvjárásban mikép hangzanék, azt a *zesnhouzn* «Sachsenhausen», magy. Szászhusz, oláh Sasaus, okiratokban Zazonhwz, helynév mutatja, a hol tényleg szászok telepítésével lesz dolgunk (a kerzi czisztterczita apátság részéről). Vagy itt is Sassen, Hintersassen-ra, kolostorhoz tartozó jobbágyságra kell gondolnunk? Vö. J. WOLFF, *Deutsche Dorf- und Stadtnamen in Siebenbürgen*. Isk. értesítő, Szászsebes 1891.

²⁾ Vö. O. BREMER, *Ethnographie der germ. Stämme* 167. §.

³⁾ «Desideratur specimen vocabulorum et modorum loquendi pecu-

Azóta több erdélyi tudós iparkodott épen a nyelvjárás átkutatója útján világosságot deríteni az eredet homályára. Az idősebbek közül e helyt csak FELMER MÁRTONT († 1767 mint Nagyszeben ev. lelkésze) emlitem, kinek fájdalom befejezetlenül maradt munkája (*Abhandlung vom Ursprung der Sächsischen Nation in Siebenbürgen**), ha megjelent volna, épen nyelvészeti fejtegetései miatt is az akkor e téren napvilágot látott közlemények legjobbjaihoz tartozott volna. A 19. században különösen a különböző tudományágakban működő SCHULLER J. K. tanfölgyelő foglalkozott több értekezésben az erdélyi szász nyelvjárással, a melyet épúgy az alnémet, mint az angol nyelvvel hasonlított össze. A kutatások azonban biztos alapot csak akkor nyertek, mikor BRAUNE VILMOS a tőle és PAUL HERMANNTól kiadott folyóiratban (*Beiträge zur Geschichte d. d. Spr. u. Lit. I: 1. sk. II.*) *Zur Kenntnis des Fränkischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung* czím alatt MÜLLENHOFF KÁROLY kutatásait tovább fejlesztve a tőle középfranknak nevezett nyelvjárásoknak területét biztos nyelvi ismertető jelek szerint körülhatárolta. Ez által egyszerre az erdélyi szász nyelvjárásra is fényes világosság esett. Míg eddig az erdélyi szász nyelvjárás félig föl-német félig alnémet jellegét föl-német és alnémet bevándorlók keveredéséből magyarázták, most nyomban világos lett, hogy az erdélyi nyelvjárás, ép úgy mint a Braunetól jelzetek, a német átmeneti nyelvjárásokhoz tartozik, hogy öshazája tehát a német nyelvhatárnak csak szorosan meghatározott vidékein lehet, azaz — hogy a földolgot már itt érintsem — csak ott, a hol szakasztott úgy mint az erdélyi szász nyelvjárásban a második (fölnémet) lautverschiebung részben végbement, részben azonban

larium Saxonibus Transylvaniæ, id est, non ut loquuntur homines cultiores sed ut loquitur plebs, ut comparari possint cum lingua nostrorum Saxonum. Dicitur enim esse in plebe illa multas voces nec Hungaricas nec Slavonicas et tamen aliis Germanis communiter non intellectas». G. G. Leibnitii opera ed. Dutens VI³, 228. Arról, hogy ez a «desideratum» mikép illesztődik bele Leibniz összes nyelvészeti és történeti tanulmányainak a keretébe, lásd programmértekezésemet: *Die Vorgeschichte des sieb. d. Wörterbuches* Nagy-Szeben 1895. 3. sk. II.

*) A kézirat egy másolata a budapesti nemzeti múzeum birtokában van. Felmer Mártonról vö. idézett értekezésemet, 12. sk. II.

nem ment végbe. Különböző elemek keverődése helyett tehát így az erdélyi nyelvjárás pontos földrajzi identificálását és localizálását nyertük.*)

Ezen az alapon több jeles dolgozatban leírták az erdélyi nyelvjárást és jellemző vonásait kutatták. A *Korresp. Bl. f. siebenb. Landeskunde* (Kbl.)-ban közölt kisebb cikkeken kívül itt a nagyobb értekezéseket említem föl:

J. ROTH, *Laut- und Formenlehre der starken Verba im siebenb. Sächsischen*. (Archiv 10:423. kk. és 11:3. kk.)

J. WOLFF, *Der Consonantismus des sieb. Sächs.* (Iskolai értesítő Szászsebes 1873).

J. WOLFF, *Über die Natur der Vokale im ss. Dialekt*. (Isk. értesítő Szászsebes 1875).

A. SCHEINER, *Laut- und Formenlehre der Mediascher Mundart*. (Paul-Braune, Beiträge 12:43. kk.)

A. SCHEINER, *Die Mundart der siebenbürger Sachsen* (A. Kirchhoff, Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde 9. köt. Stuttgart 1895).

G. KEINZEL, *Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Regen* (Archiv 26:133. kk.).

Míg az említett értekezések nagyobbára azzal érték be, hogy a megvizsgált nyelvjárás hangtani viszonyait a nyugati germán hangállapotból való fejlődésük szerint leírják, KISCH GUSZTÁV *Die Bistritzer Ma. verglichen mit der moselfränkischen* (Paul-Braune, Beitr. 17:347. kk.) cz. értekezésében a tájshólás-összehasonlítás szempontját tolta előtérbe és erélyesen bizonyította, hogy a beszterczei tájshólás a luxemburg-moselfrank tájshólással minden lényeges vonásban összevág. Ennek kiegészítéséül Kisch nem régen közzétette a következő művet: *Vergleichendes Wörterbuch der Nösner und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart* (Archiv 33:5—274). Végre megemlítem még e helyt, hogy KEINZEL GYÖRGY egy programértekezésben (*Über*

*) Gyakorlatilag, utazások és az illető irodalom összehasonlítása által, már egy idő óta helyes nyomon jártak. Egy finom megfigyelésekben gazdag értekezésben (Arch. d. Ver. f. sieb. Landesk., Alte Folge I. k. 3. füz.) MARIENBURG J. G. az erdélyi szász nyelvjárást az alsó Rajnán (Köln, Aachen körül) beszélt nyelvjárással azonosította.

die Herkunft der siebenb. Sachsen, Besztercze 1887) az addig végzett kutatások eredményeit összefoglalta, míg SCHEINER András (Archiv 28:75. kk.) Wrede Ferdinandnak a Zs. f. deutsches Altertum-ban a Wenker-féle német nyelvatlaszról közölt jelentései segítségével kijelölte az erdélyi szász nyelvjárásnak megfelelő moselfrank tájszólások határait és így az erdélyi szászok kívándorlási területét.

Az említett iratok kétségtelenül bebizonyították, hogy az erdélyi szászok nyelvjárása a lényeges pontokban összevág a középfrank tájszólásokkal, a melyeknek kiterjedési területét (a főhelyek: Jülich, Aachen, Köln, Coblenz, Trier, Luxemburg) és nyelvi ismertető jeleit Braune Vilmos az i. h. főleg a fölnémet lautverschiebunghoz való viszonyukban megállapította. Mint-hogy ezek az ismertető jelek, mivel éppen egy kimutatható időben meghatározott vidékeken végbement hangtani változásról van szó, azokhoz a vidékekhez kötve vannak és kizártnak tekinthető, hogy egy második, annyira távol eső és velük olyan kevéssé érintkező helyen szakasztott ugyanazok, reszben egészen sajátos hangtani változások végbe mentek volna, föl kell tennünk, hogy ezekben a nyelvre nézve az erdélyi szász nyelvjárással egyező vidékekben egyúttal az erdélyi szászok kívándorlási területét kell látnunk.

Ha most már ez egyező, közös ismertető jelek összeállításába fogok, természetesen csak olyan ismertető jelek veendők tekintetbe, a melyek vagy magukban vagy kapcsolatukban helyhez vannak kötve és éppen csak ezeknek a nyelvjárásoknak sajátosságai. Tekintetbe jönnek: hangállapot, a kihangzás törvényei, a szókincs sajátosságai, nevek.

A hangtani criteriumok közül döntő a fölnémet lautverschiebunghoz való viszony. Az erdélyi szász nyelvjárás itt mindenütt szakasztott azon az átmeneti fokon áll, a melyet Braune i. h. a középfrank számára kimutatott. Főfontosságú a nyugati germán tenuis fejlődése.

t. Minden helyzetben szabályosan *z*, illetőleg *tz*-vé tolódott el (Braune ahd. Gramm. 87; 159. §) ázzal a sajátos kivétellel, hogy a melléknév köznemű alakjában és a névmásban a *t* megmaradt. Ószász watar, kfn. wazzer, középfr. wasser (Köln),

erd. sz. *wasser*; ósz. holt, kfn. holz, kfr. holz (Köln), erd. sz. *hûlts*; ószász settian, kfn. setzen, kfr. setzen (Luxemb.), erd. sz. *zâtsen*. — Ellenben: kfn. *daȝ waȝ ez alleȝ*; kfr. *dat wat et allet* (Köln és Luxemb.), erd. sz. *dat wat et allet*.

p. Az eltolódás rendszeren csak a szó belsejében és végén hangzó után ment végbe, a szó elején és bizonyos liquidás kapcsolatokban nem (ószász slāpan, alném. loopen, kfn. slāfen loufen, kfr. schlōfe löfe (Köln), erd. sz. *slōfen lûfen*. — Ellenben szókezdetben: aln. paal (lat. palus-ból) plukken ploeg, kfn. pfāl pflücken pfluoc, kfr. pōl (Coblentz) plecken (Luxemb.) plō, erd. sz. *pōl plākkēn plach*; kettőzve: aln. appel ószász dropo, kfn. apfel tropfe, kfr. appel (Trier) drōp (Luxemb.), erd. sz. *appal trōpan*; végre némely liquidás kapcsolatban: aln. dompig stomp kfn. dimpfen stumpf, kfr. dompig stomp (Coblentz), erd. sz. *dimpich stamp*.

k. Az eltolódás a középfrankban és erdélyi szászban ép úgy ment végbe, mint a középnémetben, itt tehát nem jön tekintetbe. De figyelemre méltó a találkozás kfr. söken és erd. sz. *zākkēn* «keresni» közt (tehát *j*-vel képezve mint ószász sōkjan szemben az ófn. suohhan-nal) meg kfr. schnuerken schnorken és erd. sz. *šnuarkēn* közt szemben a kfn. schnarchen-nel.

A consonantismusnak más csak a középfrank és az erdélyi szász nyelvjárást jellemző vonásai a következők:

Szókezdő *s* idegen szavakban *ts*-vé válik: lat. Servatius, kfr. Zirwes, erd. sz. *Tserwēs*; francz. salade, kfr. zalót (Lux.), erd. sz. *tsalāt*.

Az *-nf-*, *-ns-* hangcsoportot (úgy mint az alnémetben és alfrankban) *-f-*, *-s-* váltja föl (az előtte álló hangzó nyújtásával), *-hs-*et pedig *-s-*: kfn. vūnf, kfr. fōf (Crefeld), erd. sz. *fāf*; kfn. gans, kfr. gōs, erd. sz. *gās*; kfn. dinsen «húzni», kfr. dāsen, erd. sz. *dāzēn*; kfn. vlāhs ohse sehs, kfr. flās ōsse sess, erd. sz. *fluas īssēn zīss*.

A vocalismus tekintetében megemlítenő a többeli nyugati germán *i* és *ū* egyféle sajátos fejlődése, a melynek physiologiiai okával e helyt nem akarok foglalkozni. A középfrank nyelvjárás egy részében csakúgy mint az erdélyi szász (egy részében) *-īt-*, *-ūt-* helyén *-ikt-*, *-ukt-* hangzik, *-īn-*, *-ūn-* helyén *-in-*, *-un-*, jésítés következtében még további változások is keletkeztek:

kfn. *wīn zit*, kfr. *wing zick* (Köln), erd. sz. *wen tsekt* (Nagyszeben); kfn. *brūt brūn*, kfr. *brokt* (Ösling) *brung*, erd. sz. *brokt* (Nagyszeben) *bron*.

A középfrank és hasonló módon a déli erdélyi szász tájszólásokat jellemzi, hogy a szó végén többeli vagy ragbeli *-n* csak hangzó, dentalis és *h* előtt marad meg, különben pedig eltűnik: erd. sz. *ex bleiwen hâ, dō, änden* [= ir. ném. «ich bleibe hier, da, immer»], de: *ex bleiwa bâ dir* [= ich bleibe bei dir]. Ép úgy a középfrankban.

Lexicalis egyezés természetesen csak olyan szavaknál állapítható meg, a melyek tárgyi háttérük miatt az illető vidékekhez vannak kötve, mert különben véletlenül azonos megőrzésre lehetne gondolni. De vö. kfr. *honn* «centenarius» (kfn. *hunne*) és erd. sz. *hann* «falusi bíró», épúgy kfr. *grêwe* erd. sz. *grêf* «geréb, falúnagy», a melyek bizonyos frank jogrendre mutatnak vissza. Továbbá: *acht* «prædium, püspöki major» (a trieri jogszabályokban) és erd. sz. *āxtar* «csősz», kfr. *backes* «nyilvános sütőház» erd. sz. *bakkas* [= *backhaus*], a hol még ma is a szigorúan követett sütési rend tökéletesen összevág az illető frank jogszabályokkal (vö. Kbl. 28: 83). Mind csupa olyan szavak, a melyeket nem lehet a localis háttértől elszakítani. Döntők azonban a középfrank és erd. szász nyelvjárás közös óromán jövevényszavai, mert sehol máshol nem kerülhettek a német nyelvkincsbe, mint azokon a rómaiaktól hosszú ideig megszállt vidékeken. KISCH GUSZTÁV Kbl. 27: 1. kk. egy egész sor ilyen jövevényszót állított össze. Én egy pár különösen jellemzőt említek: kfr. *fökeln*, erd. sz. *fīkeln fēkeln* «ápolni, fölnevelni» (az elkényesztetés mellékértelmével) lat. *focillare* «fölmelegíteni»-ből (*focus*-hoz); kfr. *grai*, erd. sz. *grā groi* «a kiterpesztett lábak által képezett szög» lat. *gradus* «lépés»-ből; kfr. *käfer* «dachsparre» erd. sz. *kēfer* lat. *caper* «állvány, bak»; kfr. *pōsten* «fát oltani», erd. sz. *puasn, pōstn* lat. (am)putare-ból; kfr. *pōrts* «nagy kapu», erd. sz. *pūrts* lat. *porta*-ból; kfr. *trêf*, erd. sz. *trôf* «gerenda» lat. *trabes*-ből.

Ép így az egyező tulajdonnevek közül is csak olyanokat szabad ide vonni, a melyek épen az említett Rajna- és Mosel-vidékek számára jellemzők. Ezek közül mindenesetre: *Effler* (luxemburgi vezetéknev) *Eifler* (Trier), épígy erd. sz. *Effler* «Eifel

hegységi»; Niesen, Nösen (lux. vezetéknév) erd. sz. *Nösen* (Besztercze); Trausch (lux. vezetéknév, mint appellativum «a házfal mellett végighúzóódó cserje»), erd. sz. *Trausch*. Különben elég, ha e helyt csak Kisch fönt említett szótárához (*Vergleichendes Wörterbuch* stb.) mellékelte térképre utalunk, a mely meglepő módon egy rakás egyező középfrank és erdélyi szász helynevet mutat ki:

* * *

Ez egyezések sokasága e két nyelvjárás azonosságát fényesen mutatja. Minthogy a fönt említett okokból, a melyekhez hozzájárul, hogy a nyelvjárások az itt kiemelt közös sajátosságai mind a középfrankban (Braune i. h.), mind az erdélyi szászban (Keinzel Herkunft 14. kk.) mélyen a középkorig kimutathatók, a nyelvjárások azonossága csak hajdani kivándorlás által magyarázható, minden egyéb hagyomány nélkül, tisztán a nyelvészeti segítségével be lehet bizonyítani, hogy az erdélyi szászok annak idején általában azokról a vidékekről vándoroltak ki, a melyek a közép és alsó Mosel, valamint az alsó Rajnához (Coblenztől a német birodalom határáig) tartoznak, vagyis egy területhez, a melynek körülbelül a mai Luxemburg nagyhercezség, Lothringen északi sarka, valamint a porosz rajnai tartományok Hessen keleten határos részeivel egyetemben felel meg.

De a nyelvtudomány módot ad nekünk, hogy még finomabban, mint ez általános vonásokban, feleljünk arra a kérdésre, hogy az erdélyi szászok honnan erednek. Csakhogy ezek a pontosabb kutatások, a melyeket eddig főleg Kisch Gusztáv és Scheiner András végeztek, csak nem rég kezdődtek és nem vezettek még végleges eredményekhez. A rajnamenti területen fölismerték, hogy a nagy egészben mutatkozó egyezés mellett a Braunetól középfranknak nevezett nyelvjárás egy sor világosan megkülönböztethető tájszóláscsoportra oszlik. (Az újabb kutatások közül hadd emlitem a következőket: Schmidt, *Vokalismus der Siegerländer Mundart* Halle 1894. J. Müller, *Untersuchungen zur Lautlehre der Ma. von Aegidienberg*. Bonn 1900. H. Reuter, *Beiträge zur Lautlehre der Siegerländer Ma.* Halle 1903. Münch, *Grammatik der ripuarischen Ma.* Bonn 1903.) Mindenek előtt szétválnak az (észak) ripuar és (déli) moselfrank tájszólások, a melyek határa nyugatról keletre egyenesen

az Eifel hegygerinczein keresztül a Rajna felé vonul és a többször ismétlődő Reifferscheid (= Scheide der Ripuarier) helynév tanúsága szerint úgy látszik nemcsak nyelvi, hanem régi törzshatár is. A ripuar és moselfrank közt az *rt/rd* és *lf/lp* vonalakat tekinthetjük nyelvhatárnak (vö. Scheiner Archiv 28: 91, Kisch Kbl. 28: 137). Általában az erd. sz. nyelvjárás minden esetre e moselfrank tájszóláshoz tartozik. De e szűkebb tájszólásterületeken belül is megkülönböztethetők még kisebb altájszólások, a melyeknek határait a Wenker-féle nyelvátlasz nyelvvonalai segítségével könnyen követni lehet. Meglepő most már, hogy ezeket a finomabb különbségeket megtaláljuk az erdélyi szász tájszóláscsoportokban is. Különösen Kisch GUSTÁV határozott meg, saját a hely színén végzett észlelések alapján, több ilyen részletes egyezést. Ilyen módon megállapítható, hogy — ha a barcasági szász tájszólást egyelőre figyelmen kívül hagyjuk — a három külön erdélyi szász tájszóláscsoport, úgymint: 1. az északi (besztercei), 2. a déli (Nagy-Szeben, Meggyes, Segesvár) és az ebből kiváló 3. úgynevezett j-községek tájszólása (a Nagy- és Kis-Küküllő mentén) sajátásaival épen a moselfrank terület bizonyos vidékeinek tájszólásaival összevágznak.

A besztercei tájszólás jellemző vonása a többi erd. sz. tájszólásokkal szemben másodlagos fejlődményeken kívül (különösen szóközépi *b* a többi vidékeken ejtett *w* helyen) különösen a sajátosságos imperativus alak *zof* «légy» (l. Archiv 33: 207 Kisch kísérletét, hogy ezt az alakot megmagyarázza); a déli tájszólásokat a (dentalis előtt álló) nyugati germán *i* és *û* úgynevezett palatalis erősbulése jellemzi (kfn. zit: *tsekt*, win: *wen*; brüt: *brokt*, brün: *bron*); a j-községeket a nyugati germán szókezdő *g*-nek *j*-vé való változásán ismerjük meg (pl. Sznánaverös községben: kfn. gans: *jo^es*, kfn. grüne: *jrän*, vö. Kbl. 1: 91. k.). A moselfrank nyelvjárás területen ennek megfelelőleg ugyanazokkal a jellemző vonásokkal találjuk a moselfrank tájszólásokat Luxemburg déli részében a Sauer folyóig (az erdélyi besztercei tájszólásnak megfelelően), a Luxemburg északi részében levő tájszólásokat (Ösling, az erdélyi déli tájszólásnak megfelelően), és végre az Ur forrásain beszélt tájszólásokat (a j-községeknek megfelelően). A szókincs szempontjából is élesebben meg lehet a vonalakat húzni. Bizonyosan nem jelentőség nélkül való, hogy a fönt

említett *āyltar* «csősz», a melynek tőszava Trierben ismeretes, Erdélyben csak Besztercze vidékén található, hogy továbbá Erdélyben szoros különbséget lehet tenni olyan községek közt, a melyek a legelőt *pěš*-nek híjják, mint az Eifel hegységben és Luxemburgban (*pesch*, az udvar mögött levő füves hely, lat. *pascuumból*) és olyanok közt, a melyek azt a közös német *ātsunkkal* (kfn. *atzen*, etzen igéhez) nevezik el. Ezek a finomabb kutatások azonban, a mint már mondtam, még folynak. A mi a szókincset illeti, az erdélyi szász szótárban, a melynek első füzeté még ez év folyamán meg fog jelenni, iparkodni fogunk az egyes szavak földrajzi elterjedését megállapítani, hogy ez által a kivándorlási területtel való összehasonlításokhoz támasztópontokat adjunk; a mi a hangállapotot illeti, a szászok honismertető egyesülete (*Verein für siebenbürgische Landeskunde*) elhatározta, hogy faluról-falura pontos fölvételeket eszközöltet, a melyek a középfrank tájszólásokkal való, a legkisebb részletekbe menő összehasonlítás alapját vannak hivatva nyújtani.

2.

Nehezebb és kevésbbé biztos eredményekhez vezető a nyelvtudománynak arra a kérdésre való alkalmazása, hogy az erdélyi szászok telepítése *milyen módon* történt. Igaz, itt másrészt az a kedvező körülmény jön segítségünkre, hogy ennek a kérdésnek a megoldására mégis vannak történeti és helyrajzi támasztékaink, még pedig a határok mai állapotában, több község még fönnálló közös kiváltságaiban, közös erdő- és legelőbirtokában stb. (Vö. Fr. TEUTSCH, *Die Art der Ansiedlung der siebenb. Sachsen* a Kirchhoff-féle *Forschungen z. deutschen Landes- und Volkskunde* 9-ik kötetében).

Itt a hely- és dülőnevek kutatása jó szolgálatot tehet. Mindenek előtt föltűnik, hogy az erdélyi szász telepek összes falunevei között leggyakrabban a *-dorf*-fal való összetételek találhatók és hogy ez összetételek között megint az összetétel első része csaknem kizárólag személynév (vö. J. WOLFF, *Die deutschen Ortsnamen in Siebenbürgen*. Iskolai értesítők, Szászsebes 1878—1881). Egy pár példa: Blasendorf, Balázsfalva (erd. sz. *Bluazendorf*; Balázs még ma erd. sz. *Bluəs*); Eibesdorf, Szász-Ivánfalva (erd. sz. *Eibasdruf*) az ófn. Ivo, Iwo személynévhez (még jelenleg

erd. sz. vezetéknév *Eiwan*, *Eiban*); Hammersdorf, Szent-Erzsébet (erd. sz. *Hamməršdraf*), az okiratokban villa Humberti; Neppendorf, Kis-Torony (erd. sz. *Nêpəndraf*), az okiratokban villa Epponis stb. Ha ehhez hozzávesszük azt a körülményt, hogy ezek többnyire a nyílt folyómenti völgyekben vagy egy oldalvölgy bejáratánál fekvő telepek, mulhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy a -dorf-fal összetett községekben rendszerint az első, eredeti telepítésekkel van dolgunk. Az összetétel első része által jelölt személyben (*Bluas*, *Eiwan*, Humbert, Eppo stb.) akkor könnyen fölismerünk az illető telepítés vezetőjét vagy bizalmi férfiát. De ez egyúttal világosan mutatja, hogy Erdély e betelepítésénél zárt, nagyobb csapatok idejövételével van dolgunk és hogy az Amerikába való mai kivándorlás analogiája, a mely szerint hosszabb időközökben lassanként egyes családok vándoroltak volna be, elutasítandó.

Ezekről az első telepítésektől nyelvi úton jól külön lehet választani a későbbi, belső telepítés falvait. Ezekhez tartoznak mindenek előtt azok, a melyek nevükben Klein-nal vannak összetéve: Klein Schenk (Kis-Sink) Klein Alisch (Kis-Szóllós), Klein Laszeln (Kis-Szt.-László) stb. A nyelvjárásban egyszerűen Schenk, Alisch, Lasseln áll velük szemben, csak a hivatalos nyelvben lett belőlük Gross-schenk, Gross-alisch, Gross-Lasseln. Egyaránt új, belső telepítésre vallanak a Neu-jelzővel összetett helynevek, végre azok is, a melyek eredeti dülőnevekből keletkeztek. A határ egy részén, a mely helyi minősége szerint kapta elnevezését, mint dülőnevet, ilyen esetekben új telep alakult, a mely részben önállóan fejlődött, részben kedvezőbb fekvésénél fogva az eredetibb telep lakóit is fölvette magába. Ide tartoznak olyan nevek, mint Heltau, Nagy-Disznód, a hol a nyelvjárás *Hielt*, *än dər Hielt* még világosan elárulja a dülőnevet (űfn. Halde) és az okiratok szerint Ruetel-nek nevezett első telep a hagyomány szerint inkább a völgyben Kis-Disznód felé feküdt. Hasonló módon vagyunk Brassóval, németül Kronstadt, a nyelvjárásban *Krīnan*, *Krūnan*, azaz «in den Kranewit-Sträuchern» (vö. J. Wolff a szászsebesi gymn. értesítőjében 1891, 22. kk.), a hol szintén föl kell tennünk, hogy az eredetileg inkább a rónaságban fekvő telep lakosai, nyilván a jobb védelem miatt, mélyebben a szűk völgybe húzódtak és az új telepítés nevéül megtartották a régi

dülőnevet: a «borókában». Én rámutattam, Kl. 28 : 64, hogy a legtöbb -bach végű összetett falunévek a Barcaságban találhatók, úgy hogy közel fekszik az a következtetés, hogy ezen a vidéken a telepek eleinte a lovagvárakhoz simultak és a -bach által jelzett szántók és rétek csak innen népesedtek be.

Valamint a telepítésnek bizonyos középpontból való lassankénti kiterjedésére (vö. az Abtsdorf, Probstdorf-féléket is, mint a Kerci apátság és a nagyszebeni prépostság birtokait), úgy a telepítésterület hajdani határait is világot vethet a helynevek kutatása. Itt különösen a telepítésterület déli és keleti szélén levő, többnyire nem német folyó- és helynevek jönnek tekintetbe. Ámbár itt is a pontosabb kutatások még csak kezdődtek és a régebbi állítások nagyon is fölülvizsgálatra szorulnak, mégis a nevekből nyilvánvaló, hogy a szászok bevándorlásuk alkalmából az elfoglalt terület szélén nagy számban találtak már hegy- és folyónevet, melyeket jövevényszavakként fölvettek nyelvjárásukba. Példakép csak az Olt és Czibin névére utalok. Az Olt folyó neve Strabónál 'Αλουρα, a Peutinger-féle térképen [in ponte] alitti-t olvasunk. A név tehát talán thrák*) és a bevándorló szászokhoz a magyar és oláh névhez hasonló alakban juthatott, minthogy náluk *Ált*-nak hangzik, a miben a népetymologia az *ált* «vén» szót érzi. (Ép úgy ejtette p. o. a népetymologia az ép annyira át nem látszó Kercz pataknevet hatalmába, mikor a cisztercita apátságot a «rivus qui dicitur Kurchz» mellett alapították; a szászok ajkán *kiarts* «gyertya» lett belőle, a klastrom pedig e szerint latinban «ad candelas» nevet kapott.) Míg itt a népetymologia az idegen neveknek új értelmet adott, a Zibinnél (Czibin erd. sz. *tsaben*) a nyelvjárás hangtörvényei szerint való módosulást tapasztalunk. Alapul szolgált egy a második, hosszú szótagon hangsúlyozott **Sibīn*, melynek szabályosan megfelel az erd. sz. *tsaben* (szókezdő sz — vö. m. Szeben oláh Sibiu — > *ts*: székely > *tsâkel* stb. l. 87. l., in > *en*: kfn. win > *wen*). Latinizálva a szó töve Cibini-alakot öltött, úgy hogy minden az okiratokban található Cibini-féle alak, akár a folyót, akár a várost jelzi, azt bizonyítja, hogy erdélyi szász ajkon ment ke-

*) Wolff János az indog. *ar* «hajtani, sietni» gyökérhez állította és -*ta*-val képezett participiumot látott benne, Arch. 17 : 510.

resztül, és így már magában csendes tanúságot tesz a már végbe-ment erdélyi szász telepítésről.

Hogy milyen nép közvetítette ezeket az idegen neveket, azt még nem sikerült kideríteni. Régebben ezeket és sok hasonló nevet egyszerűen szlávoknak tekintették és egy hajdan Erdély szélén elterjedő szláv lakosságra következtettek, a melyről azonban semmi történeti adat nincs. A mióta azonban neves szlavisták, mint LESKIEN Ágost és ASBÓTH Oszkár, egyelőre fájdalom, csak magánúton, arra utaltak, hogy határozottan szláv elnevezések mellett e szlávoknak vélt nevek jó része a szláv nyelvekből semmikép sem magyarázható, valószínűleg azt kell föltennünk, hogy egy most már kihalt nyelvből valók, a mi pedig a közvetítőket illeti, éppen nem látszik kizártnak, hogy az a nép, a melylyel az erdélyi szászok itt az elfoglalt terület szélén találkoztak, az oláhok voltak, a kik népességük anyaföldjén, a Balkánon, egyebek közt bőségesen vettek föl szláv szavakat is nyelvükbe, a melyekkel azután mint saját nyelvkincsükhöz tartozókkal nevezhettek el hegyet-vizet Erdély déli részében, a mennyiben t. i. nem vettek át az előbb itt lakó népektől más neveket. Azonban — a mint már mondtam — itt a nyelvészeti és vele együtt a művelődéstörténeti kutatásra még szabad és gazdag aratást ígérő terület vár.

Máskép áll a dolog a telepítésterület belsejében, a hol egy pár vitás nevet kivéve, patakok és hegyek általában német (erdélyi szász) nevet viselnek és ezzel bizonyítják, hogy az valóban «desertum» volt, a hová az erdélyi szászokat hitták. Döntő a mellett az a körülmény, hogy a részben most már teljesen eloláhosodott telepek is oláh nevükben a hajdani német eredetet elárulják. Így a még most német helységek oláh nyelvköntösében világosan fölismerhető az erdélyi szász név alakja olyan helynevekben, mint oláh Merghindeal (Morgonda) erd. sz. *Märräl*, régibb Marien-Mergenthal; Seliştat (Boldogváros) erd. sz. *zēlişarşt* régibb [in der] seliger Stadt; Hundrubechiu (Százhalom) erd. sz. *handertbüçeln* régibb Hundert Bücheln stb.)* Most már egészen eloláhosodott községek: p. o. Sasauş (Szászhusz) erd. sz. *zesn-*

*) Gazdag összeállítást ad BORCIA *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*. Leipzig 1903. 82. kk.

houzn, régibb Sassenhausen-ból,⁹ Ilimbav (Illenbák) erd. sz. *ellambich* régibb Eulenbach-ból (az okiratokban Ulenbach); Calbor (Kálbor) erd. sz. *Käldabrann* régibb [beim] Kalten Bunnan-ból. Egész vidékekből, a melyekben jelenleg a német szó teljesen kihalt, mutatja ki Keintzel György az oláh, illetőleg magyar köntösön át csillámló német helynevek segítségével az eredeti német telepítést *Spuren erloschenen Deutschthums im nordöstlichen Siebenbürgen* cz. értekezésében (Kbl. 14: 97. kk.). Így mindenek előtt a névkutatás az, a mely ha más források hallgatnak, a tatárjárásról és a törökökkel való harczokról tanuságot tesz, a melyek által hajdan szász falvak elpusztultak és így birtokuk az utána tóduló oláhok kezébe került.

Itt félbeszakítom a tárgyalást, minthogy a szerkesztő úrtól nekem följánlott teret már amúgy is túlléptem. Csak a nyelvkincsnek néptől-néphez menő, még teljesen folyamatban levő kicserélésére legyen még szabad e helyt rámutatnom. Az erdélyi szászban található magyar és oláh jövevényszavakkal. másrészt az oláhba és magyarba jutott német, jelesen erdélyi szász jövevényszavaknál is már beható értekezésekben foglalkoztak a kutatók,^{*)} a melyekben részben meglepő művelődéstörténeti fölvilágosításokat találunk. Mert a jövevényszavak átvétele bizonyos történeti és művelődéstörténeti kapcsolatokat tesz föl, így p. o. ha a magyar nyelvkincsből különösen finomabb ruházatra, finomabb szakácsmesterségre vonatkozó szavak, valamint egyes indulat- és mondattöltő szócskák mentek át az erdélyi szász nyelvjárásba, ebben épúgy a régi fejedelmi udvarnak és háztartásának az előkelőbb szász tisztviselőkre és továbbá a gazdagabb néprétegekre gyakorolt hatása tükröződik, mint a jelen időben az oláh nyelvben elterjedő számos magyar közigazgatásra vonatkozó kifejezésekben az 1867 óta végbement új közigazgatási szervezet.

*) Vö. JACOBI, Die magy. Lehnwörter im Siebenb. Sächsischen. Értesítő. Segesvár. 1895. BRENNDÖRFER János, Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben. Budapest 1902. (L. kiegészítéseket és helyreigazításokat Kbl. 26: 36. kk. és 65. kk. és vö. Grigorovitz összeállításait is Zs. f. hochd. Ma 2: 61. kk.). Az oláh nyelvben található német jövevényszavakat állítja össze BORCIA János i. h. Végre I. V. LUMTZER und Joh. MELICH, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck 1900.

Az oláh nyelvből az erdélyi szász nyelvjárásba került szavak különösen a földművelésre és állattenyésztésre vonatkoznak; ide tartoznak az ehhez a munkakörhöz fűződő gondolatok és érzelmek kifejezései is (szorgalom, restség, a munkához való indulás, sietés, elfáradás stb.); hozzájön a babona és az állatok betegségei ellen használt népies gyógyítószeres több efféle. Érdekesekek a közvetett átvetelek is, a melyek egy néptől csak egy másik útján kerülnek a harmadikhoz, többnyire igaz a jelentés továbbfejlesztésével is. Olyan szavakra gondolok, mint erdélyi szász *felelat* ~ ~ ~ váltópénz, a melyet évenként hírhedt lőkötőnek fizetnek, a ki ezért a marhaállomány biztosságáért vagy a lopott jószág megtérítéséért jót áll. A szó közvetlenül az egyjelentésű oláh *felelat*-ból való, utolsó sorban azonban a magyar *jелеlet* és eredetileg a felelősséget jelenti, a melyet az (oláh) pásztor a (magyar) nagybirtokos marhájáért vállal. A *tulai*!-ban is, a mely ijedtséget és (gyöngülve) csodálkozást kifejező fölkiáltószó, könnyen fölismerhető az oláh *tulai*-on keresztül ment magyar *tolvaj*! kiáltás. Így szövődik lassan és mégis a hozzá értőnek ékesen szólva egy népet néphez fűző kötelék és ha a történetírás ma legnemesebb föladatának azt tekinti, hogy ne csak a nagy államfölforgatásokat kövesse, hanem a népek életét társadalmi szerkezetében és az örökös változást okozó hajtó erőkben megérteni igyekezzék, akkor ehhez hivebb és megbízhatóbb segítője nincsen mint a nyelvtudomány.

Egy pár rövid mondattal meg lehet jelölni, hogy e tekintetben milyen föladatok várnak a magyarországi nyelv kutatásra: Szükségünk van az összes magyarországi hegy-, folyó-, völgy-, helyneveknek a nép ajkáról vett rendszeres fölvételére és megbízható közlésére. Szükségünk van hazánk összes nyelvjárásainak és tájszólásainak gondos, szigorúan phonetikai elvek szerint készült fölvételére. Szükségünk van Magyarország különböző népeinek hasonló rendszer szerint (az ennél tekintetbe jövő kifejezések és fordulatok tekintetbe vételével) készült ethnographiájára. Ez anyag alapján, az eddig közzétett okiratokban rejlő útmutatások fölhasználásával, egyes monographiákban aligha nem szolgáltatathatna a nyelvtudomány a hazai történetnek, nevezetesen a telepítéstörténetnek is nem egy homályos részéről pontos és becses fölvilágosításokat.

SCHULLERUS ADOLF.

FONÉTIKAI KÉRDÉSEK.

Az összefüggő beszéd pontos elemzése sok nehézséggel jár. Mi másoknak szavait mint egységes egészet halljuk s mint egységes tartalmú gondolatot fogjuk fel. Sem a beszélő, sem a hallgató nem tudja, mily lelki és testi működések egész sora hozza létre azt a kérdést vagy feleletet, mely beszéd közben az egyiknek ajkáról elhangzik. A nyelvtan ismerete nélkül a beszédnek szavakra bontása is nehéz s mindennapi tapasztalat, hogy a tanulatlan egyén nem is tudja írásban pontosan szétválasztani a szavakat. S tudjuk, hogy gyakran a helyesírás szabályai is ingadoznak, vajjon egy szóba írjuk-e a beszédnek egyik-másik részét, vagy pedig nem; pl. írjuk-e *e szerint* vagy *eszerint*, *beszéd közben* vagy *beszédközben*, *helyre hoz* vagy *helyrehoz* stb. Még nehezebb az egyes szavakat alkotó elemeikre bontani. Beszélő szervünk folyton működik, egyes részei különböző módon vesznek részt ebben a működésben, miközben folyton hallatszik e működésnek eredménye, a beszéd. Egy-egy szólam ejtése közben nincs megállapodás, nincs szünet, tehát a hangok, melyeknek összefüggő sora alkotja a szólamot, nem válnak el egymástól, hanem észrevétlenül mennek át egyik a másikba. E mellett változnak beszédközben a hangképzést kísérő egyéb körülmények is: a hang ereje, magassága stb. E sokféle működés együttes hatása teszi oly nehezzé a beszéd elemzését s egyes alkotó elemeinek egész határozott, pontos megismerését. Milyen elemekből, részekből áll a hangos beszéd? Mi egy hang? Mi egy-egy hangnak jellemző, legfontosabb alkotó eleme? Hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyes hangok? Ezekre és sok más, hasonló kérdésre gyakran különböző, néha egymásnak ellentmondó feleleteket hallunk a fonétikusok részéről. Sok esetben nem is elég a mások beszédének bármily gondos megfigyelése, sem a saját beszélő

szervünk működésének ellenőrzése; ilyenkor ellenőrző vagy az egyes részek működését feljegyző készülékek segítségére van szükség, s csak kísérletek világosítanak fel bennünket a beszédműködés egyes részleteiről. E cikksorozatban a fonétikának néhány ilyen fontosabb kérdését akarjuk részletesebb vizsgálat tárgyává tenni. Főleg olyan kérdésekkel akarunk foglalkozni, melyek az általános fonétika szempontjából is érdekesek, s egyúttal világot vetnek a magyar nyelv hangalakjának vizsgálatára is.

1. A szótagok.

A hangos beszéd részei a szólamok és a szótagok. A beszédnek egyes, elég határozottan észrevehető szünetei közé eső részeket nevezzük szólamoknak (Magy. Fon. 137. l.), a szólamok kisebb alkotó részei pedig a szótagok. A beszédnek szólamokra osztása csakis gyakorlott, a beszédnek egész menetét figyelemmel kísérő megfigyelőnek sikerül. A szótagokra osztás már könnyebb s fonetikai gyakorlat nélkül is könnyen feloszthatja bárki a szólamot vagy az önállóan kiejtett szót egyes szótagaira. És mégis sokkal könnyebb a szólam fonetikai értékének megállapítása, mint a szótagé.

A legszokottabb meghatározás az, hogy szótagnak az egy lehelletkibocsátással képzett hangok csoportját nevezzük a szólamon belül. Ez a meghatározás nem elégíthet ki bennünket, ha a szótagokká alakuló hangok természetét pontosan akarjuk vizsgálni. Maga az a kifejezés, hogy egy lehelletkibocsátással képezzük a szótagot, félreértést okozhat, mivel azt a hitet keltheti, hogy minden egyes szótagot a levegőnek egy újabb kilökésével ejtünk. A szólamon belül a beszéd szünet nélkül, egyfolytában történik, új lehelletkibocsátásról csak annyiban beszélhetünk, a mennyiben a szótagot végző vagy kezdő mássalhangzó mindig elzárja, legalább részben a szájüreget, s a rá következő magánhangzó ejtésekor ez a zár ismét megnyílik. Ez a zárás és nyitás okozza a levegő áramlásának időnkénti megszakítását. E meghatározás másik hiánya, hogy nem ad felvilágosítást arról, hogy a hangoknak miféle sajátságán alapszik a szótagokká alakulás, vagy a szólamnak szótagokra osztása. Ebben a tekintetben két felfogás küzd egymással. Régebben a nyomaték eloszlásával

magyarázták a szótagok alakulását (Drucksilbentheorie), míg újabban az egyes hangok hangzósságát tartják fontosabbnak a szótagok alakulásában (Schallsilbentheorie).¹⁾ Az előbbi felfogás szerint a szótag mindig nagyobb nyomatékka, tehát újabb lehelletkibocsátással kezdődik (Drucksilbe vagy Expirationssilbe). Ezzel szemben az elterjedtebb felfogás ma az, hogy a szótagokra osztás az egymást követő hangoknak viszonylagos hangzósságától függ (Schallsilbe). Vagyis a leghangzósabb elem (s ez rendszeren magánhangzó) köré csoportosulnak a kevésbé hangzós elemek, a mássalhangzók. Vietor szerint a magánhangzók tartják össze a kevésbé hangzós szomszédhangokat, tehát ők a szótag legfontosabb elemei (die Träger der Silbe). Ehhez a szótagalkotó elemhez tapad annyi hang, a mennyit elbír, a többi ismét új szótaggá alakul.²⁾ Trautmann is a hangzósságot veszi első sorban irányadónak s így határozza meg a szótagot: «Silbe ist eine Gruppe von Lauten (auch ein einzelner Laut), welche vom Ohre, benachbarten Lautgruppen gegenüber, als eine Einheit empfunden wird.»³⁾ Jespersen is csupán a hangzósságot veszi irányadónak: «In jeder Lautgruppe gibt es ebensoviele Silben als es deutliche relative Höhepunkte in der Schallfülle gibt.»⁴⁾ Ezzel szemben Sievers szerint mindkét módon alakulhat szótag. Beszéd közben a nyomaték változásával már új szótag kezdődik: «Jede Verstärkung des Drucks nach vorhergegangener Verminderung ruft den Eindruck einer neuen Silbe hervor, und die Grenzen der einzelnen Silben liegen allemal in den Momenten geringster Druckstärke. — — In allen diesen Fällen wird also als eine Silbe empfunden, was mit einem selbständigen und zugleich continuirlichen Druckstoss hervorgebracht wird.» Ezt így

¹⁾ Vö. Magy. Fon. 34—35. l. «Ha egy szót vagy mondatot egyenlő erővel mondunk ki, hallhatóság tekintetében mégis van különbség az egyes hangok között. Az egyiket jobban, világosabban halljuk, mint a másikat, vagyis minden hangnak egymagában is van bizonyos ereje, mely független a beszédet létrehozó hangbeli erőtlől. Az egyes hangoknak ezt a tulajdonságát nevezzük hangzósságnak (Schallfülle)».

²⁾ VIETOR. Elemente der Phonetik³, 296. l.; Kleine Phonetik³ 106. l.

³⁾ TRAUTMANN, Kleine Lautlehre des Deutschen, Französischen und Englischen, 1903. 60 l.

⁴⁾ SIEVERS, Grundzüge der Phonetik⁵ 201—2. l.

nevezi ő: Expirationssilbe oder Drucksilbe. Másrészt egyforma nyomaték mellett az átmenet hangzósabb szóelemről kevésbé hangzóson át ismét hangzósabbra szintén új szótag keletkezésének érzetét kelti. («Der blosse Durchgang durch Laute geringerer Schallfülle kann den Eindruck der Mehrsilbigkeit eines Lautcomplexes hervorrufen.») Az így keletkezett szótag neve: Schallsilbe.¹⁾ «Schallsilbe und Drucksilbe können sich begreiflicherweise decken, müssen es aber nicht.» — jegyzi még meg Sievers.

Hasonlóképp fogja fel a szótagokat Passy is: «Une syllabe est simplement un groupe de sons séparé des autres par une brusque diminution d'intensité, — diminution, qui peut être causée, soit par une diminution de la force d'expiration, soit par la présence d'un son moins sonore entre deux sons plus sonores.»²⁾ Tehát szerinte akár a nyomaték, akár a hangzósság változása lehet új szótag keletkezésének oka. Sweet a maga meghatározásában egyesíti a szótag alakulásának mindkét elemét. Szerinte a szótag a hangoknak egy olyan csoportja, melyben van egy magánhangzó vagy egy magánhangzó-értékű mássalhangzó, s melyet egy nyomatékkal ejtünk. («A syllable is a group of sounds containing a vowel or vowel-like consonant uttered with one impulse of stress.»)³⁾

A szótag alakulásának mind a kétféle magyarázatát erős bírálat tárgyává tette E. A. Meyer (Die Neueren Sprachen VI: 479. s köv. l.). Őt nem elégíti ki sem a nyomaték, sem a hangzósság elmélete, keresi mindkét elmélet gyengéit, különösen a német szavak ejtése szempontjából. Kifogásait főleg abból a szempontból érvényesíti, hogy egyik felfogással sem lehet a szótag határát, néha még a szótagok számát sem pontosan megállapítani. S fejtegetésében arra az eredményre jut, hogy a szótagok kérdésében nem is arról van szó, hogy hány részre oszlik egy szó, hanem hogy hány részre osztható. S e kérdésre ő így felel: «Ein Wort ist ein- oder mehrsilbig, je nachdem es nur in einem oder aber in mehreren Takten gesprochen wer-

¹⁾ JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik, 188. l.

²⁾ PASSY, Étude sur les changements phonétiques. 66. l.

³⁾ SWEET, History of Language, 17. l.

den kann.» Ezt a nagyon is ingadozó, tehát tudományosan alig használható meghatározást a kérdés további tárgyalása közben ő maga is megszorítja: «Eine Lautfolge kann mindestens in so viel Takten gesprochen werden, ist also mindestens sovielsilbig, als Aufeinanderfolgen von Konsonant und Vokal vorhanden sind.» S ezzel a megszorítással a hangzósság elméletének (Schallsilbentheorie) követői közé lép.

Még erősebben támadja a szótagelméletet Scripture.*) «Nem hiszem — írja a «Sound Fusion» cz. fejezetben — hogy az összefüggő beszéd külön részekre, szótagokra, osztásának legcsekélyebb jogosultsága vagy legcsekélyebb fonétikai értelme van. A míg a beszédet betűkkel jelöljük, könnyű ezeket a betűket csoportokra osztani, a beszéd azonban nem áll a hangoknak olyan elemi csoportjaiból, mint a milyeneket a betűk jelölnek, sem oly nagyobb csoportokból, mint a szótagok. Azt a törekvést, hogy a beszédet szótagokra osztják, ahhoz lehetne hasonlítani, mintha egy vidéket domb-részekre és völgy-részekre akarnánk osztani; hisz nem lehet határvonalat húzni domb és völgy között.» Scripture szerint a beszéd folyamában csak bizonyos kiemelkedő részeket veszünk észre, melyeket ő «centroid»-oknak nevez; ezek, hogy úgy mondjuk, a beszéd súlypontjai. S a szó annyi szótagra osztható, a hány ily súlypontot vehetünk benne észre. Az összefüggő beszédben különböző erejű ilyen súlypontokat figyelhetünk meg; vannak súlypontjai a szólamnak, a szótagnak, a hangnak stb.

Íme, figyelemmel kísérve a szótagok felfogására vonatkozó elméleteket, eljutottunk a szótagoknak csaknem teljes tagadásáig. Ebben nem követhetjük Scripture-t, hiszen, a mint már egyszer említettük is, a szótag annyira szembetűnő, oly könnyen felismerhető része a beszédnek, hogy a fonetikában járatlan egyén is alig téved abban, hogy hány szótagra kell egy szót vagy szólamot osztania. A beszélő vagy a hallgató erzi, hogy a beszéd ily kisebb részekre tagolódik s nagyobb nehézség nélkül szét is tudja bontani a beszédet ezekre a részekre. Legfeljebb a szótagok határainak pontos megállapítása okozhat nehézséget.

*) SCRIPTURE, The Elements of Experimental Phonetics, 450. l. (Vö. a könyv ismertetését, Nyelvtudomány I : 66.)

A kérdés tehát, a melyre felelnünk kell, az, hogy a hangoknak miféle sajátása kelti bennünk azt az érzetet, hogy az összefüggő beszédet ilyen kisebb részekre lehet osztanunk, melyeket szótagoknak nevezünk. Ha valamely magánhangzót ejtünk, pl. *a*-t vagy *e*-t, akármily hosszú ideig maradnak a beszélő szervek ugyanabban a helyzetben, folyton ugyanazt a magánhangzót halljuk, s új szótag nem keletkezik. Ha azonban ejtés közben a nyomaték változik, a hang ereje egy ideig gyengül, azután új erővel indul meg ($\vec{a}—\vec{a}$), ez a változás már új szótag érzését kelti bennünk. S valahányszor új nyomatékkal kezdjük az illető magánhangzót, mindig új szótag kezdetét halljuk. Máskép is változtathatjuk az illető magánhangzó ejtését. Ha ejtése közben megállunk, azután a beszélő szervek változatlan helyzetével folytatjuk a magánhangzó ejtését (*a, a, a*), ismét annyi szótagot hallunk, a hányszor megálltunk, vagyis szünetet tartottunk ejtése közben. Ekkor minden egyes szünet után új lehelletkibocsátás is kezdődik. Ilyen módon ejtjük az egymás után következő különböző magánhangzókat is (pl. *a o i*); ez az oka, hogy ilyenkor minden magánhangzó új szótag.

Az összefüggő beszédben a hangképzésnek ezek a módjai ritkán, csak kivételesen fordulnak elő. Rendesen magánhangzók és mássalhangzók váliakozva s szorosan egymáshoz fűződve alkotják a szót vagy szólamot. Ilyenkor a szótagok felismerése az illető hangoknak viszonylagos hangzósságától függ. Ha ilyen szót ejtünk *védelem*, a leghangzóssabb részek *é—e—e*, tehát a szó három szótagból áll; ebben *asztal* két ilyen hangzós rész van, *a—-a*, tehát kétszótagú. Az ilyen német szókban *binden*, *handel*, *geben*, (ejtsd: *bindŋ*, *handŋ*, *gēbm*) szintén két hangzóssabb rész van: *i—ŋ*, *a—l*, *ē—m*, tehát két szótagúak. Ezekben az egyik szótagalkotó hang mássalhangzó ugyan, de a szomszédos kevésbé hangzós mássalhangzó mellett (*d*, *b*) szótagalkotóvá lesz.

Hangzósság tekintetében az egyes hangok, a mint azt kísérlet útján megállapították, így sorakoznak egymás mellé. (Kezdjük a leghangzóssabbal, s hangzósságuk azután folyton fogy):

d, e, a, é, o, ö, i, u, ü,
r, l, m, n, ny, ŋ,
v, z, j, zs, f, sz, s,
b, d, g, p, t, k.

Szótagalkotóvá (Träger der Silbe) e hangok közül mindig az lesz, a melyik a szomszéd hangokhoz viszonyítva a leghangzósabb. Tehát a magánhangzó bármely mássalhangzó mellett szótagalkotó; viszont a mássalhangzó magánhangzók mellett ilyen szerephez nem juthat. A magánhangzók egymás mellett rendszeren külön szótaghoz tartoznak, ha azonban egy szótagban ejtünk két magánhangzót, a hangzósabb lesz szótagalkotó, a másik pedig kapcsoló hang. Így keletkeznek a diftongusok. A mássalhangzók közül az *r*, *l*, *m*, *n*, *ny*, *ŋ* juthatnak legkönnyebben szótagalkotó szerephez bármilyen más mássalhangzó mellett. Ezek egymás mellett is hangzósságuk sorrendjében lehetnek szótagalkotók. A spirans hangok csakis explosívák mellett válhatnak szótagalkotóvá (pl. *pszt*, *st*, *ks*), más hangok mellett nem.

Láthatjuk tehát, hogy bármiféle változás történik a beszéd összefüggő menetében, ez a változás bennünk új szótag kezdetének érzését kelti. Akár szünet áll be az összefüggő beszéd közben, akár új nyomatékkal kezdünk valamely hangot, akár kevésbé hangzós rész választ el egymástól hangzósabb szóelemeket, mindig új szótag keletkezik. A fonétikus kötelessége már most az, hogy az egyes nyelvekben vizsgálja, milyen körülmények hatnak a szavaknak szótagokra oszlására. Legfontosabb körülmény, mint már többször említettük, a hangok viszonylagos hangzóssága. A hangoknak folytonos, szakadatlan sora a szó vagy szólam, s mindig annyi szótagból áll, a hány, hangzósság tekintetében kiemelkedő hang van benne. A nyomaték eloszlása már különböző az egyes nyelvekben. A németben az ilyen szavakat, mint *komme*, *alle*, *treffe*, *Wasser* stb. egy nyomatékkal ejtik s a szó belsejében levő mássalhangzó rövid. Ezekről azt mondja Sievers, hogy nyomatek tekintetében egyszótagúak, de hangzósság tekintetében kétszótagúak. («Sie sind expiratorisch einsilbig, enthalten aber zwei Schallsilben.») A magyar kiejtésben minden szótagnak megvan a maga nyomatéka, vagyis minden szótag új nyomatékkal kezdődik, tehát «Drucksilbe» és «Schallsilbe» mindig egybeesik. A szünet a szólamon belül a legritkább ok új szótag keletkezésére. A magyarban legfeljebb akkor fordul elő, ha két magánhangzó kerül egymás mellé (*látta ezt, ki ez?*) s a tiszta átmenő kapcsolatot (l. Magy. Fon. 117. l.) használjuk. Tudjuk, hogy a magyar kiejtés ilyenkor is

jobb szeret egy kapcsoló hangot vagy akár valóságos mássalhangzót ejteni a két magánhangzó között: *láttaⁱeszt, kiⁱez?* vagy: *láttajeszt, kijezt?*

A másik kérdés, melyre már nehezebb mindig pontos feleletet adni, az, hogy hol van a szótagok pontos határa. Hol végződik az egyik s hol kezdődik a másik szótag? Ha csak a hangzóságot vesszük irányadónak, nem állapíthatunk meg pontos határt. A határ ez esetben a kevésbé hangzós szóelemekben, vagyis a két szótagot elválasztó consonansokban van. Ha azonban figyelembe vesszük a nyomatékot is, már pontosabban megállapítható a szótag kezdete. Ott kezdődik a szótag, a hol az új nyomaték megindul. Minthogy a magyarban minden szótag új nyomatékkal kezdődik, könnyebben megfigyelhető a szótag kezdete. Ha a szótag vagy magánhangzóval kezdődik, a mi a ritkább eset, a nyomaték együtt indul meg az illető magánhangzóval; ha pedig mássalhangzóval kezdődik, ezen a mássalhangzón van a nyomaték s az illető mássalhangzóval együtt kezdődik a szótag. A német kiejtésben a nyomaték kissé másképp helyezkedik el. E. A. Meyer kísérletei szerint*) a nyomaték legerősebb a szótagkezdő mássalhangzó belsejében, még pedig röviddel a zár megnyitása előtt, tehát a szótag kezdete a mássalhangzóban van. A magyar kiejtésben is kísérletek segítségével lehetne csak egész pontosan megállapítani a nyomaték eloszlását a szólamon belül.

BALASSA JÓZSEF.

*) Neuere Sprachen VI: 122. s. köv. l.

A SZLÁV TOROKHANGOK VÁLTOZÁSAI.

II.

A $k > c$ -féle változás.

1.

Az I. fejezetben azt láttuk, hogy a szláv nyelveket át meg átjárja az eredetibb k hanggal folyton váltakozó $č$, ragozásban és szóképzésben egyaránt. Hogy a közös szláv nyelvben — ez a változás megelőzte az egyes szláv nyelvek külön életét — hány-szor nyilhatott alkalom a k -nak $č$ -vé való fejlődésére, arra classicus példa gyanánt említettem a szláv *řaka* «kéz, kar»-nak nyelvünkbe került származékait, a melyek egytől-egyig cs -vel hangzanak: *obračъ*: *abroncs*, *poračiti*: *parancsolni és řačьka*: *rocska* l. fönt 13. l. A k : $č$ csere annyira jellemző a szláv nyelvekre, olyan gyakori, hogy a két hang váltakozása csak nagy ritkán lazítja az alakok vagy képzések egymáshoz való tartozásának érzetét, azért az analogia hatása csak kevés változást idézett elő a régi közös örökségen, úgy hogy akár melyik élő szláv nyelvben egy sereg példát találtunk e jelenség megfigyelésére.

Kicsit másképp áll a dolog a $k > c$ -féle változásra nézve, különösen egy szláv nyelvben, az oroszban; míg több szláv nyelvben igen könnyű a főnevek és igék ragozásából kimutatni, hogy k bizonyos esetekben c -vé lesz, addig másokban ritkák az ilyen példák, az oroszban meg az analogia hatása alatt teljesen elmosódtak e változás könnyebben észlelhető nyomai. Hogy miért? Nyilván azért, mert a szóképzésben a tö végén álló k -nak nincs alkalma c -vé válnia,*) nem képződtek tehát önálló szavak, a

*) Kivételt tesz az iteratívák egy kis csoportja, a melyek azonban

melyek, minthogy a töszótól független életet éltek, megőrizték volna a *k*-ból lett *c*-t ép olyan könnyen, mint a *k*-ból való *č*-t. Mivel azonban MIKLOSICH egy különben gazdag anyaga miatt még mindig nélkülözhetetlen nagy művében egészen kalandos módon magyarázta az orosz nyelvben a ragozásban *c* helyett mutatkozó *k*-t, kicsit behatóbban kell a többi nyelvek jelenségeivel foglalkoznunk, hogy kitűnjék a *c*-és alakok közös eredete és valamikor általános elterjedése.

A könnyebb áttekintés kedvéért és mert nagyon fontos a föltételek pontos megkülönböztetése, a melyek alatt *k*-ból egyrészt *č*, másrészt pedig *c* keletkezett, ide iktatom még egyszer azoknak az eseteknek rövid áttekintését, a melyekben *k*-ból *č* lett:

$k > č$: *e* *e* *ь* és *j* előtt,

č előtt, ha idg. *č*-ből lett [ilyen *č*-t tartalmazó **kč* mindig *ča*-vá lett],

i előtt, ha régi *z*- vagy *ei*-ből való, l. fönt 24. l.

Látni való, hogy *k* mindig csak egy rákövetkező magánhangzó vagy *j* hatása alatt vált *č*-vé; ha tehát *c* egy a *k*-t megelőző hangnak is köszönheti keletkezését, az oly annyira új elenség, hogy azzal egészen külön kell majd foglalkoznunk. Ha tehát a $k > č$ és $k > c$ változást élesen el akarjuk egymástól választani, mindenek előtt azokkal az esetekkel kell foglalkoznunk, a melyekben a *c*-t is a *k*-ra következő hang fejlesztette. De itt azután okunk van a határt ugyancsak élesen megvonni, mert *č* és *i* előtt nemcsak *č*, hanem *c* is jelentkezik eredeti *k* helyett, csakhogy az az *č* és *i*, a melyek előtt *k* *c*-vé vált, más eredetű, mint a fönt említett *č* és *i*. LESKIEN így fogalmazza a szabályt:

k wird vor *i* und *č* (wenn diese = urspr. *oi*, *ai*) zu *c*,
*Handbuch d. altpulg. Sprache*⁴ 47. l.

VONDRÁK pedig következőképen:

c entwickelt sich auf slavischem Boden aus *k* vor diphthongischem *č*, vor *i*, das auf *oi* zurückgeht, l. *Altkirchen Slav. Gram.* 134. l.

gyér voltuk miatt nem kelthették egykönnyen azt az érzést, hogy *k* és *c* egymással szabályosan váltakozó hangok.

Minthogy nincs okunk finomabb részletekbe bocsátkozni, melyekre nézve vö. ŠACHMATOV *Izvēstija* VI : 4 : 270, megelégedhetünk ennyivel, csak azt kell megjegyezni, hogy az itt említett *i* csak a szó végén állhat és csakis helyzetének köszönheti létét, eredetre nézve nem más, mint a szó belsejében mutatkozó kettős hangzóból lett *ê*. Az előbbi fejezetben láttuk, hogy *k* *e* előtt a szláv nyelvben *č*-vé lett, de *o* előtt megmaradt (*oko* szem: gen. *očese*, *vlъkъ* farkas, instr. *vlъkomъ*: voc. *vlъče*, ptc. præs. pass. *pekomъ*: ptc. præt. pass. *pečenъ* «sült»), érthető tehát, hogy a szintén *e*-n kezdődő *ei*-ből lett *i* előtt, no meg a hosszú *e*-ből keletkezett *ê* előtt a *k* *č*-vé lett, míg *oi* előtt természetesen meg kellett maradnia. Ha tehát fölteszszük, hogy az *oi* (illetőleg *ai*)-ból lett *ê*, csakúgy mint a szó végén *oi*-ból lett *i* csak akkor alakult ki, mikor a *k* > *č* változás már teljesen befejezett folyamat volt, könnyen érthetjük, hogy miért nem változott ilyen *ê* és ilyen *i* előtt is *k* *č*-vé, hisz ez csak később keletkezett *ê*—*i* egészen más időben kezdett az előtte álló *k*-ra hatni, pedig más időben gyakran más a hangfejlődés — mondom kezdett hatni, ha ugyan, a mi igen valószínű, a *k* nem változott már az *oi* (*ai*)-tól *ê*, ill. *i*-ig vezető útnak valamely közbeeső állomásán *c*-vé vagy legalább olyan módon megtámadott *k* hanggá, a mely további fejlődésében *c*-hez vezetett. A szláv nyelvekben, igaz, nem találunk különbséget a különböző eredetű *ê* vagy *i* hangzásában, de mi egy hosszú fejlődés csak végső eredményét ismerjük és nincs módunk azt pontosan megmondani, a fejlődés melyik fokán kezdett az *e* és *i* hang felé közeledő kettőshang hatni az előtte álló *k*-ra. Később újra és még határozottabban fogunk olyan jeleket találni, a melyekből azt következtethetjük, hogy a *k* > *c* változás fiatalabb a *k* > *č*-félénél.

Hallottuk, hogy az itt szóban forgó *i* mindig csak a szó végén fejlődött eredeti *oi*-ból, ebből önként következik, hogy ha egyes alakokban ez az *oi* a szó belsejébe került, ez nem lehetett *i*-vé. Ilyenkor valóban *i* helyett mindig *ê*-t találunk, az *oi* rendes megfelelőjét. Szép példa rá az imperativus, a melyben a szó végén álló *-i*-t a hosszabb alakokban *-ê*- váltja föl, *pekъ* «sütők»-ből az imperativus 2. személye így hangzik:

egy *пѣи*: több *пѣѣте*

az egyes 2. személylyel azonos 3. személyen kívül *ê* hangzik a többi ritkábban használt alakokban is, mert ezekben sem állt a hangzó a szó végén:

több. 1. *ꙗꙋꙋꙋ*, kettes 1. *ꙗꙋꙋꙋ*, 2. *ꙗꙋꙋ*.

A 2. részben azt fogjuk látni, hogy *c* bizonyos, közelebb-ről még nem ismert föltételek alatt, egy előtte álló *ь* hatása következtében is jelentkezik. De hogy a *ꙗꙋꙋ*-féle alakokban a *c* nem így keletkezett, hanem kizárólag a rákövetkező hang hívta életre, azt a rokon esetek egész sora kétségtelenné teszi, sőt újabban REŠETAR apróra bebizonyította, hogy *ꙗꙋꙋ* és hasonlóknban épen a *c* hatásának kell tulajdonítanunk a várt *e* helyett mutatkozó *ь* keletkezését l. *Arch. f. slav. Phil.* 26 : 571—574, vö. u. o. 27 : 142? Hogy a *c* a fölszólító módban akkor is jelentkezik, mikor az előtte való hang semmikép sem lehetett annak oka, mutatják olyan alakok, mint *отъ-сѣкъ* levágók: *отъсѣци отъсѣцѣте*, *oblĕkĕ* öltözteték: *oblĕci oblĕcĕte*, *tlĕkĕ* lökök: *tlĕci tlĕcĕte*. Ezekben az imperativus alakokban egyébiránt régi optativus alakok rejtőznek, az ób. *berĭ berĕte* alakok p. o. tökéletesen megfelelnek gör. *φέρω-φέρω φέρειτε* és óind *bharēh-bharēt bharēta* alakoknak.

Még sokkal sűrűbben, mint az első helyen tárgyalt imperativusban, váltakozik a szó végén álló *-ci* a szó belsejében mutatkozó *-cĕ-* hangsóporttal a hímnemű főnevek többes számában :

vlĕkĕ farkas: több. nom. *vlĕci* λόκοι

loc. *vlĕcĕh* λόκοισι.

Az ób. *vlĕcĕh* ragja ismert hangtörvények szerint *-oisu-*ból keletkezett; minthogy az óindben *s*, valahányszor más hangzó előzi meg mint *a* *ā*, *š*-sé változik, az ind *vrkĕšu* tökéletesen megfelel a szláv alaknak, mert hogy *ĕ*-je *oi-*ból lett és nem, *a* mi az óind *ē* miatt el volna képzelhető, eredeti *ei* vagy akár *ai-*ból, azt mutatja a görög alak is. Minthogy *ei* a szlávban *i*-vé lett volna, az előtt pedig a *k* *ĕ*-vé, *ei*-re amúgy sem gondolhatnánk, de ez magából az ind alakból ki nem vehető. Igaz, hogy *ei*-ből lett *ē*-t megismerhetünk az indben azon, hogy előtte álló *k* *ĕ*-vé változik, de a ragozásban az indben olyan erős az egy rendszerhez tartozó alakok kiegyenlítése, hogy egy *vrkĕšu* még

akkor is lehetséges volna, ha az \bar{e} valóban ei -ből lett volna, hisz láttuk az előbbi fejezetben, hogy a gör. $\lambda\acute{o}\chi\epsilon$ ób. $vl\bar{e}ce$ vocativus-az óindben $vrka$ felel meg, nem pedig a hangtani törvényeknek megfelelő $*vrca$, l. 18. l. Minthogy a szláv nyelvekben egy egész rakás hímnemű főnév van, a melynek töje k -n végződik — hiszen több nagyon elterjedt képző így végződik —, az óbolgárban folyton találkozunk a $vl\bar{e}k\bar{c}$ szón épen észlelt változással, úgy hogy elég egy pár példa:

$j\bar{e}zyk\bar{c}$ nyelv, nép: $j\bar{e}zyci$ $j\bar{e}zyc\bar{e}h\bar{c}$
 $u\bar{c}enik\bar{c}$ tanítvány: $u\bar{c}enici$ $u\bar{c}enic\bar{e}h\bar{c}$
 $gr\bar{e}š\bar{n}ik\bar{c}$ bűnös: $gr\bar{e}š\bar{n}ici$ $gr\bar{e}š\bar{n}ic\bar{e}h\bar{c}$.

A $vl\bar{e}k\bar{c}$ és hasonló szavak ragozásában még egy casusban találkozunk c -vel, az egyes locativusban: $vl\bar{e}c\bar{e}$ $j\bar{e}zyc\bar{e}$ stb. Ha föltesszük, hogy az eredeti $-o$ tőhöz $-i$ locativusrag járult és ha összehasonlítjuk a görög $\acute{o}\chi\omicron\iota$ locativust, hajlandók lehetnénk a $vl\bar{e}c\bar{e}$ alak \bar{e} -jét régi $-oi$ -ból magyarázni és a többes nominativustól való eltérő alakjának okát eredetileg más hanghordozásban keresni, azonban VONDRAK, l. *Altksl. Gr.* 65. l., és még határozottabban PEDERSEN, a kire újabban BRUGMANN is hivatkozik a nőnemű szavak locativusának ($ra\bar{k}a$: $rac\bar{e}$) hatását látják benne. BRUGMANN ingadozó nézetét l. *Grundr.* I³ 941, 4): Vielleicht entstand \bar{e} in starktoniger, i in schwachtoniger Schluss-silbe; *Kurze vgl. Gr.* I. Lief. 279, 4): Urslav. oi in Schluss-silben erscheint teils als \bar{e} , teils als i (die Ratio ist zweifelhaft); u. o. II. Lief. 385: aksl. $vl\bar{e}c\bar{e}$ (PEDERSEN KZ. 38, 327).

A mi kérdésünkre nem fontos, hogy a $vl\bar{e}c\bar{e}$ féle alakok ragját oi - vagy $\bar{a}i$ -ből magyarázzák, és hogy ezt a ragot valaha milyen hanghordozással ejtették, minket csak az érdekel, hogy a hímnemű főnevek egyes számának egy casusában is rendszeren c -és alakok jelentkeznek.

Átterhetünk mindjárt a nőnemű a -tövű szavakhoz, a melyeknél négy casusban találjuk ugyanazt az alakot:

$ra\bar{k}a$: egy. dat. loc. és kettes n. acc. $rac\bar{e}$.

Hogy a régi dativus elveszett-e és a locativus helyettesítette-e, a mint ŠACHMATOV gondolja *Izvēstija* VI : 4 : 270. k., vagy hogy a dativus is régi örökség-e és ragja $\bar{a}i$ -ből lett, a

mint Pedersen KZ. 38 : 326. mondja, vagy *āi*-ből, a mint BRUGMANN tanítja *KVgl. Gr.* 383. l., és hogy a kettes számú nom. acc. a sajátos hanghordozásnak köszönheti-e a szó végén is megmaradt *ê*-jét (Pedersen i. h. 328. l., vö. BRUGMANN *KVgl. Gr.* 388. l.), azok mind olyan kérdések, a melyek feszegetése bennünket messze elterelne a főkérdéstől. Nekünk elég tudnunk, hogy az itt található *-ê* mindenesetre olyan kettőshangzóból fejlődött, melynek első része eredetileg *a* hangot tartalmazott, rövidet a locativusban és a dualisalakokban, hosszút a dativusban, ha alakja régi. Minthogy azonban rövid *a*-nak a szláv nyelvekben *o* felel meg, *ai* is *oi*-on át lett a kettőshangzó első elemének a másikához való hasonlása által idővel *ê*-vé. Azt a nehézséget, a mit *āi*-nak *ê*-vé való fejlődésében ŠACHMATOV lát, BRUGMANN úgy véli eltávolíthatónak, hogy az *āi*-nak *ai*-vá való rövidülését teszi föl: «Im Urslav. Kürzung von Vokallänge vor *i*, *-u* bei ursprünglichem Schleifton. Dat. Sg. *racê* aus *-ai* : gr. *θεῖν*», *KVgl. Gr.* 279, 5), míg PEDERSEN egészen más utat jelöl ki, l. i. h. 326. l. Jobban, mint ez alakok eredetének finom és az idg. nyelvtudomány egy igen bonyolult kérdésével, az eredeti hanghordozással, kapcsolatos részletei, érdekel bennünket az a tény, hogy a nőnemű *a*-tővű szavak ragozásában a *c*-és alakok ép oly következetesen váltakoznak a *k*-ás alakokkal, mint a hímnemű főnevekben, p. o.: *rêka* folyó: *rêcê*, *maka* liszt: *macê* stb. Még csak egy érdekes esetet akarok fölemlíteni. A rendesen *pascha*-nak irt szónak az egy. locativusa mindig *pascê* vagy a belőle dissimilált *pastê*, pedig ezt sehogy sem lehet megérteni, ha csak föl nem tesszük, hogy a *pascha* alak csak görögös írásszokáson alapul (vö. a latin *pascha* írást is), a kiejtés azonban tényleg *paska* volt. El-elvétve föl is tűnik újabb forrásokban a *paska* írás, de a régi kéziratok következetesen *pascha*-t írnak. A Codex Marianus JACQÜTÓL készült indexe összesen 24 helyet mutat ki, a melyeken a szó (nom. gen. accusativusa) *ch*-vel van írva, *k* írás nem fordul elő, és a Codex Marianus írásszokásának megfelel a Zographos- meg az Asseman-féle evangéliomé is. A görög nyelv hatása még abban is nyilvánul, hogy a *pascha* görög mintára részben ragozatlan maradt, így p. o. a ragozatlan *pascha* a szlávós *pascha* alak mellett accusativus gyanánt is szerepel: a 297. l. p. o. háromszor találunk *pascha*-t, kétszer pedig ugyanazoknak

az igéknek tárgyául *pascha*-t. De a dat. loc. mindamellett úgy képződik, mintha a nom. *paska* volna: *pascē*. Magában az evangéliom szövegében csak a dat. fordul elő, még pedig kétszer — a Zographosban egy helyen egészen hiányzik a szó, a másik helyen, Ján. ev. XIX, 14., itt is *pascē*-t olvasunk, míg az Asseman-féle evangéliumban a belőle dissimilált *pastē* áll. A loc. csak a Márk és Lukács evangelisták tartalomjegyzékében található. Egyéb régi forrásokból mutatja ki ezeket az alakokat MIKLOSICH az összehasonlító nyelvtanában III. 28. l., más alak egyáltalában elő sem fordul. Mi tehát az előtt az érdekes eset előtt állunk, hogy a többi alakok igazi kiejtését, a melyet egy tudakos írásszokás elfed és mely csak nagy ritkán talál az írásban is megfelelő kifejezést, a dat. loc. alakjából egészen biztosan megállapíthatjuk.

A köznemű *o*-töví szavak ragozása nagyobbára megfelel a hímnemű főnevek ragozásának, a locativusban itt is *ê*, a többiben *-êhъ* a rag, *k* helyét itt is *c* foglalja el; ezt egészen biztosan mondhatjuk, ha nem is tudok példát rá fölhozni. Csak is így érthető, hogy *oko* szem, a mely eredetileg nem *o*-töví főnév, mikor az *o*-tövíek analogiáját követi, az egyes locativusban *ocê* alakot ölt, l. fönt 19. l. A kettes szám nom. acc. ragja eltér a hímnemű főnevek alakjától és így mint a nőnemű *a*-tövíeknél *ê*-n végződik, csakhogy az *ê* itt nem eredeti *ai*-ra, hanem *oi*-ra vezethető vissza, *k* helyett itt is *c* mutatkozik: *vêko* szempilla: *vêcê*.

A mit eddig tapasztaltunk, az végig vonúl az egész nyelven, folyton újra meg újra találkozunk ilyen *k*-ból lett *c*-vel, még akkor is, mikor e változás erősen veszélyezteteti az egymáshoz tartozó alakok összefüggését. Az óbolgárban az eddig említetteken kívül nem csak a melléknevekben érvényesül e hangjelenség — *velikъ* nagy: loc. *velicê* (a köznemű *veliko* loc.-a *velicê* egyúttal határozó) több. nom. *velici* loc. *velicêhъ* —, hanem olyan esetekben is, a hol az élő szláv nyelvekben már emlékét sem találjuk, mint *kъto* «ki, kicsoda» ragozásában, mely így hangzik:

kъto gen. acc. *kogo*, dat. *komu*, loc. *komъ*, de instr. *cêмъ*!

vagy *kyjъ* = ποιος alakjaiban:

kyjъ gen. acc. *kojego*, dat. *kojemu* stb., de több. nom. msc. *cii*, kettes nom. acc. fem. *cêi*!

Az élő szláv nyelvekben az analogia elsöpört egy pár ilyen alakot, de részben még szívésen él a $k > c$ változás. A szerb nyelvben, a melylyel kezdjük, p. o. a fölszólító módban még teljesen érintetlen és a főnévi ragozásban is csak egy pár ponton tűnt el. A szerb nyelvben nem is annyira a c -ben tett kárt a mindent kiegyenlítő analogia, hanem inkább abban, hogy a ragokban teljesen elmosta az $\hat{e} : i$ váltakozást, mindenütt a régi \hat{e} helyén is i -t találunk a minket érdeklő alakokban. Legkönnyebben érthető e váltakozás eltűnése a fölszólító módban, nem is őrizte ezt meg egy élő szláv nyelv sem, kivéve a bolgárt, a mely a másik végletbe csapott és a hosszabb alakokban valaha csengő \hat{e} -t olyan igékre is kiterjesztette, a melyekben régebben nem hangzott. Az óbolgárban azt mondják, hogy *beri* : *berête*, *рѣи* : *рѣете*, de *пиши* *пишите*, *кажи* *кажете*, *плачи* *плачите* (\hat{e} \hat{s} , \hat{z} , \hat{c} után mindig i -vé lett), a számos i -töví igéknél is kezdettől fogva i hangzott az összes alakokban : *chvali* *chvalite*. Minthogy a többes és egyes szám alakja még más igecsoportokban is összevágott : *znaj* *znajte*, *čitaј* *čitaјte*, *kupuj* *kupujte*, érthető, hogy a szerbben eltűnt a már meg nem értett hangcsere ott is, a hol régente megvolt, és hogy ma mondják : *beri* *berite*, *reci* *recite*, míg a mai bolgárban olyan esetekben is különbözik a két alak, mint *пиши* : *пишете*, *chvali* : *chvalette*. Könnyű kimutatni a többi esetekben is, hogy a szerbben az \hat{e} helyét az i csakis az analogia hatása, nem pedig szabad hangtani változás következtében foglalta el. Különben a szerb szívésen megőrizte a mássalhangzó változásában a minket itt érdeklő alakok egy régies vonását:

pek- sütni (*peku* sütnék, *pekao sam* sütöttem) : *peci* *pecite*,
rek- mondani : *reci* *recite*,
tek- folyni, futni : *teci* *tecite*,
vuk- húzni, ziehen : *vuci*, *vucite*,
svuk- ausziehen : *svuci* *svucite*,
obuk (**ob-vuk*-ból) anziehen : *obuci* *obucite*,
tuk- ütni : *tuci*, *tucite*.

Más mint c -és alakot nem is hallani ez igék fölszólító módjában.

Csak olyan eleven még a hímnemű főneveknél is az a váltakozás, csakhogy a régi \hat{e} -n végződő egyes loc. alak eltűnt

(*vuk* locativusa *vuku*), a többes loc. pedig igaz, hogy *c*-vel hangzik, de nem végződik már *-eh*, illetőleg *-ih-re*, hanem *-ima-ra*, a mi egyszersmind a többes dat. és instr. ragja is, úgy hogy *vuk* farkas többesében a nom. *vuci* a loc. dat. instr. *vucima*. Ezt a sajátosságos és hosszadalmas fejlődés útján keletkezett új alakot mellőzőm és megelégszem a többes nom. föltüntetésével:

ób. *ѡѡѡ ѡѡѡ*: több. nom. *ѡѡѡ ѡѡѡ* = szb. *vuk* : *vuci*.

Ép úgy *Grk* görög ember: *Grci*, *momak* legény: *momci*, *Poljak* lengyel: *Poljaci*, *junak* hős: *junaci*, *vojnîk* katona: *voj-nîci*, *činovnik* tisztviselő: *činovnici*, *hajduk* zsvány: *hajduci* stb. végtelen sorban.

A nőnemű szavak elveszítették a régi kettes számú alakot (egészen úgy mint a köznemű szavak is), de az egyes dat. loc.-ban még folyton *c* váltja föl a *k*-t:

ób. *ѡѡѡ* : *ѡѡѡ* = szb. *ruka* : *ruci*

és ép így *devojka* leány: *devojci*, *majka* anya: *majci*, *muka* kín: *muci* stb.

A szerbben, a mint láttuk, a raghoz tartozó *oi ai*-ból lett *ê* kiegyenlítés következtében mindig *i*-vé vált, megmaradt azonkívül a szó végén már a közös szlávságban is *oi*-ból lett *-i* (*ѡѡѡ* *ѡѡѡ*: *vuci*, *beri* *ѡѡѡ*: *beri*); minthogy pedig a szóképzésben található *i* más eredetű, *ei*- vagy *i*-ből való, a mely előtt *k*-nak *ê*-vé kellett válnia, a szerb nyelvre fokozottabb mértékben lehet alkalmazni azt az első pillanatra meglepő gyakorlati szabályt, a melyet a szláv nyelvekre egyáltalában állítottak föl, l. MIKLOSICH Vergl. Gr. I² 257, hogy ugyanis *k i* rag előtt *c*-vé, *i* képző előtt *ê*-vé változik.*) *Muka* kín-ból p. o. a dat. loc. *muci*, a belőle képezett ige azonban *mučiti* kínozni. Classicus példa erre a *turk* török népnév átalakítása; az egyes számban a *Srbin* : *Srbi*, bu-

*) Egy pár esetben behatolt a *c*, az analogia hatása alatt, a képzésekbe is l. MARETIĆ *Gram. hrv. ili srpsk. knj. jez.* 60. l., más esetekben mint *Grkinja* görög nő, *Turkinja* török nő stb. az *i* régibb mélyhangú *y* helyett áll, a *k* tehát itt régi. Nem áll, a mit MARETIĆ más helyen mond, 62. l., hogy *oči*-ban, *oko* többes (eredetileg kettes) nom. acc.-ában, a *č i* rag előtt *k*-ból lett volna, hisz *oči* egészen más tőből való, a melynek egyes nom. csakis **očъ* = litv. *akis* alakot ölthetett volna, l. fönt 20. k. l.

garin bolgár ember: *bugari*-félék mintájára *-in* képző járult hozzá és azért az egész egyes számban *č* hangzik (*Turčin Turčina* stb.), míg a többes szám alakjai a tiszta *turk*-töből képződnek és a rendes *k : c* váltakozást tüntetik föl:

Turci Turaka Turcima Turke.

Turcima ma dat. loc. instr., a hősköltemények megőrizték még a többes dat. régi alakját is: *Turkom*.

A szerb nyelvben a *k : c* váltakozás olyan friss erőben van még, hogy egy cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy itt-ott az eredeti határon túl is csapott, csak nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a *peku : peci*, *vuk : vuci*, *ruka : ruci*-féle alakpárok, a melyek százszámra találhatók ebben a nyelvben, rég eltűnt idők öröke, hogy ezekben a *c* korántsem szerb hangtani fejlemény, hanem még a közös szlávságban lett *k*-ból. Hozzájön, hogy a szerbben az alakok kiegyenlítése következtében már nem változik a ragokban a szó belsejében *-cê-* szóvégi *-ci* hangcsoporttal, hanem a régi *-cê-* helyén is mindenütt *-ci-* hangzik, úgy hogy a jelenség fokozott erővel kelthette a beszélőben azt a homályos érzetet, hogy *k*-nak, ha *i*-vel találkozik, *c*-vé kell lennie.*) Így érthető, hogy az imperfectumban a fönt a 17. l.***) említett ób. *pletěahъ : pečaahъ*, mibelyt *pletěahъ*-ból a déli nyelvjárásban rendesen észlelhető hangváltozás következtében *pletijah* lett *i*-vel, a régi és tényleg ki is mutatható *pečāh* mellett egy egészen új analogiás *pecijah* alak fejlődött. Ennek az alaknak a keletkezését JAGIĆ is mindig az analogia hatásának tulajdonította, l. Arch. f. slav. Phil. 10 : 175, másrészt épen e nagytekintélyű és igazán bámulatosan sokoldalú tudós sokáig ősréginek tekintette a *ča*-nyelvjárás *peci**h*-féle alakjait, régiebbeknek még az ób. *pečaahъ*-féle alakoknál is, és ez által nem kis zavart okozott, különösen a kevésbbé önálló kutatóknál, l. p. o. MARETIĆ

*) Ezt a benyomást a régi *rlъky* több. acc. és *rkъy* több. nom. acc.-féle alakok utódai sem zavarják, igaz hogy ezeknek a szerbben **ruki* **ruki* felelnének meg, de ezeket az alakokat az analogia hatása *ruke* *ruke*-vé alakította át, a melyekben az általános szláv szempontból érthetetlen, mert eredetileg lehetetlen *-ke* kapcsolat első pillanatra annyira meglep bennünket.

**) A 17. l. sajnálatos sajtóhiba következtében 21.-gyel van jelölve.

idézett nyelvtanát, a mely 1899-ben jelent meg, 240. l. Míg WIEDEMANNNAK már 1886-ban bátorsága volt kimondani, hogy: was die Formen *recih*, *pecih*, *tecih* betrifft, so weist das *c* gerade darauf hin, dass wir es mit jungen Bildungen zu tun haben, denn alle übrigen slavischen Sprachen zeigen bei Wurzeln auf *k*, *g* im Imperfect *č* bez. ž. l. *Beiträge zur alth. Conjugation* 123. k. l., VONDRÁK még 1900-ban is roppant óvatosan nyilatkozik, l. *Altksl. Gr.* 209, nyilván JAGIĆ nagy tekintélyének nyomása alatt. Nagyon kíváncsú volt tehát, hogy J. határozottan visszavonja régi, a Cod. Marianus 1883-ban megjelent kiadásában kifejtett nézetét, a melynek tarthatatlanságáról, a mint mondja, már évekkel ezelőtt maga is meggyőződött, l. Arch. 28 [1906]: 28. k. Ezzel megszűnt a lidércznyomás és a ča-nyelvjárásban mutatkozó *pecih* *recih* *tecih*-féle alakokat mindenki csak annak fogja tulajdonítani, hogy ebben a nyelvjárásban a régi *pletěahъ*-féle alakokat *petěh*-féle alakok váltották föl, *i* előtt pedig a *k* gyakran válik *c*-vé, egyebek közt a *k*-tövé igék imperativuásban (*peci pecite*, *reci recite*, *teci tecite*), és mert a beszélő ekkor csak réges régen megszokott, még a közös szláv korszakban keletkezett alakokat ismét, de semmikép sem adhat magának számot arról, hogy miért hangzik *i* előtt *c* és nem *k* vagy akár *č*, a *pecih* *recih* *tecih* alakok ép olyan könnyen keletkezhettek a ča-nyelvjárásban, mint akár a što-nyelvjárás *je*-s tájszólásában a *pecijah* *recijah* *tecijah* alakok.*)

A szerbvel szomszédos bolgár nyelvre elég, ha egy pillantást vetünk, hiszen annak egy régibb állapotából, az óbolgár nyelvből indultunk ki és épen azon láttuk, hogy a *k* > *c* változás milyen következetesen jelentkezik. Egy alakban ez a régi *c* még teljes erőben él, sőt sajátságos körülményeknél fogva még sokkal erősebben domborodik ki, mint akár az óbolgárban vagy a *c* megörzésében olyan hű szerb nyelvben. A bolgárban elvesztek az obliquus casusok, az óbolgár *vlъci* gen. *vlъкъ* dat. *vlъkomъ* acc. *vlъky* instr. *vlъky* loc. *vlъcěhъ* alakokkal szemben mindig csakis az egy *vlъci* alakot találjuk, a mely elé, ha régi obliquus casus helyén áll, præpositiót tesznek. Míg tehát az óbolgárban

*) A régi *č* helyén a ča-nyelvjárásban mindig *i* áll, a što-nyelvjárás *je*-s tájszólásban csak ha úgy mint itt *j* következett rá.

a többes számban is váltakozott *k:c*-vel, sőt a *k* itt is többségben volt (az egyes szám megfelelő alakjai ezek: *вѣкъ вѣка вѣку вѣкъ вѣкомъ вѣцѣ* — voc. *вѣце*), addig a bolgárban ilyen főneveknél a *c* egyenesen jellemző a többes számra nézve:

nom. acc. *вѣк: вѣци*

gen. dat. *на вѣк: на вѣци*

instr. *с вѣк: с вѣци*

loc. *о вѣк: о вѣци*

voc. *вѣце: вѣци*.

Más præpositiók után is mindig az egyes számban *вѣк*, a többesben *вѣци* áll.

Egy egész sereg *k*-n végződő hímnemű főnév van és ez a többesben mind *c*-vel hangzik: *гѣрк: гѣрци, рак: раци, поток: поточи, облак* felhő: *облаци, junak* hős: *junaci, момѣк* legény: *momci, дѣлник* munkás: *дѣлници* stb.; nem csoda, ha ez alakpárok hatalmukba kerítettek egy szót, a melynek egyes számában régi és jogos volt a *c*: a bolgárban és csakis a bolgárban híjják a nyulat *zajek*-nek, a mely elnevezés a többes *zajci*-ből elvont alak **zajec* helyett, vö. az egyes szám alakját a többi szláv nyelvekben: ób. *zajecъ*, lengy. *zajac*, szlovén *zajec*, or. tót *zajac*, cs. *zajíc*, horv. szb. *zêc*. De a milyen friss erőben találjuk itt a *k:c* váltakozást, olyan gyér nyomát találjuk különben. A nőnemű szavaknál igaz megmaradt egy nyoma, a mely még a szerbben is elmosódott — a *ръка* többese rendesen *ръцѣ*, ez pedig voltaképen a régi dualis alak = ób. *ръцѣ* —, de minthogy a dat. loc. csaknem teljesen eltűnt, el kellett vele tűnnie az olyan alakoknak is, mint az ób. *ръка*-hez tartozó dat. loc. *ръцѣ* (vö. szb. *рука: рuci*), csak a számtalanszor használt *majka* anya szóból hallható még itt-ott a régi *majci* dativus az irodalomban használt *на majka*-féle körülírás helyett, még pedig olyan helyen, a hol szó sem lehet a bolgár nyelvterülettel határos szerb nyelv befolyásáról, Bulgaria legkeletibb vidékén, vö. МІЛЕТИЋ, *Das Ostbulgarische* 112. l. és ЛИДЕН *Sbornik* 262. l. Eltűnt a *c* az imperativusban is: *пекъ пеѣсѣ пеѣ* sütök sütsz süt præsenssel szemben a fölszólítóban *пеѣи пеѣете* alakokat találunk, nem úgy mint az óbolgárban *пѣи пѣѣте* vagy a szerbben *peci pecite*, és szakasztott így a *tek*-től *теѣи теѣете* fuss fussatok meg a

rek- mondani többől az egészen sajátosságos használatban annyi-szor ismétlődő *reči*.

Másrészt igaz megmaradt egy-egy régi *c* olyan helyen is, a hol már a szerbben sem találjuk nyomát: *jako* erősen mellett előfordul a régi locativus *jacê* is határozónak (l. MILETIČ *Staroto sklonenie* különleny. 39. l. és Duvernois szótárában *jacê* alatt) és így váltakozik *opako* : *opacê* visszásan, *malko* : *malcê* egy kicsit. A bolgár *mal'k* többese ma *malki*, de *malcina* «kevesen» csak egy régiebb **malci* alakból indulhatott ki, mert az *-ina* képző előtt a *k* okvetetlenül *č*-vé változott volna vö. *opak* : *opacina* gonoszság.

A mai bolgár nyelv azért nagyon tanulságos, mert egyrészt megőrzött sok régi alakot, olyanokat is, a melyeket még a szerbben is hiába keresnénk, másrészt azonban az imperativusban világosan mutatja, hogy az analogia hatása mikép üt rést a régi hangviszonyokon : a *pečes* *peče* *pečem* *pečete*-féle præsensalakok hatása alatt *pečī* *pečete*-féle imperativusalakok keletkeztek.

Térjünk most át a bolgár-szerbtől messze eső, vele történeti időben soha összefüggésben nem állt nyelvre, a melynek irodalma szegényes, a melyet csak egy kis néptöredék beszél, a mely azonban különösen tisztán őrizte meg a mi esetünkben a régi hangokat, értem a lauziczi szerb vagyis szorob nyelvet, ennek is csak egyik részét, a felsőszorbot, mert az alsószorob nyelvjárásban a *č* és *c* összeesett *c*-ben, a mi kérdésünkben tehát nem lehet döntő szava, ámbár föl lehet tenni, hogy régi *c* helyén álló *c* mindakkor, mikor a felsőszorob nyelvjárás hasonló alakokban *c*-t tüntet föl, valóban régi és nem *č*-ből lett, szabad tehát kivételesen a kép kiegészítésére alsószorob alakokra is hivatkoznunk. A felsőszorob nyelvjárásban a főnévi ragozásban valamennyi az óbolgárban talált esetre legalább egy-egy példával szolgálhatunk, csak a hímnemű és köznemű főnevek többes locativusában nem találunk *c*-és alakot, mert a régi *-êhъ* rag helyét olyan rag foglalta el — a nőnemű ragozásból vett *ach* —, a mely előtt a *k*-nak meg kellett maradnia. A hímnemű főnevek többes nominativusában *k* még gyakran változik *c*-vé: *rybuk* halász : *rybacy* = ób. *rybaci**) Mucke 208. l., *wojak* katona:

*) A *k*-ból lett és ma tisztán ejtett *c* után a felsőszorobban nem áll-

wojacy, *rěznik* mészáros: *rěznicy* u. o. 321. l. Az egyes locativusban a hímnemű szók közül legalább az egy *ktobuk* kalap őrizte meg a régi alakot: *na ktobucy* (tájszólásban *na ktobuce* is) a kalapon, míg a köznemű és még inkább a nőnemű szavak hívebben tartották meg a régi alakot: *mloko* tej: *w mlócy* ill. *mlóce* tejben = ób. *ѡѣ mlěcě*, SCHNEIDER nyelvtanában*) *pjerko* tollacska: *pjercy*, *wěko* fedő, fedél: *wěcy*, *zeležko* «Feuerstahl»: *zeležcy* l. 57. l.; a nőnemű szavaknál más alak mint *c*-és elő sem fordul *ruka*: *w rucy* (*ruce*) = ób. *ѡѣ rucě* a kézben l. MUCKE 207. l. és vö. a sok *c*-és alakot, a melyet a szerző a 359. l. az alsósorzból idéz, SCHNEIDER-nél *rěka* folyó: *rěcy*, *muka* liszt: *mucy* 48. l. A nőnemű szavak *rucy*, *rěcy*, *mucy*-féle alakjai egyszersmind dativusok is. A velünk szomszédos szerbek nyelvében a nőnemű szavak megőrizték ezeket az alakokat (*reci*, *rući*, *muci*)*), a hímnemű és köznemű szavak locativusa ellenben mindig *-u* ragon végződik, a mely előtt a *k* érintetlen marad (*vuk* farkas: *vuku*, *mleko* tej: *mleku* stb. stb.); a hímnemű szavaknál a felsősorzbban is ezek az alakok a rendesek (*wjelk*: *wjelku*), a régi alakot csakis a *ktobuk* szó őrizte meg, *na ktobuku* mellett a régi *na ktobuce* is járja, de az alsósorzbban még gyakoriak a *c*-és alakok l. MUCKE 315. l.; *-u*-s alakok hallhatók a felsősorzbban a köznemű szavaknál is a *c*-és alakok mellett, a *mloko*-t kivéve, a melyből a loc. mindig *mlócy* ill. *mlóce*, de régi *c*-és alakot az alsósorzbban is sűrűn találni: am häufigsten, mondja Mucke, hört und liest man die älteren Formen mit *-c* noch in *mloce* und *jabtuće* [*jabtuco* alma] neben vereinzelt *mloku* und *jabtuiku*, seltner schon in *wóce* [*woko* szem] und *tyce* [*tyko* «Bast»] 339. l. A felsősorzb annyiban is hívebben

hat már *i*, hanem csakis *y*, az *i* előtt álló jésített *c* újabb keletű és nem *k*, hanem *t*-ből lett. Az idézett példák, ha nincs forrás megnevezve MUCKE (*Laut- u. Formenl. der niedersorb. Spr.*) nagy művéből valók, a ki felsősorzb alakokat is említ, és a 207. vagy k. l. találhatók.

*) SCHNEIDER nyelvtanáról MUCKE ugyan azt mondja: Das Buch hat viele Fehler und ist im Ganzen unbrauchbar. l. 14. l., de ez a megjegyzés nem érinti az idézett példák hitelességét, a melyeket a szokott helyesírásban közlöm. PFUHL nyelvtana, fájdalom, nem volt kezem ügyében.

**) A szerb *muka* = or. *múka* kint jelent, a felsősorzb *muka* = or. *muká* lisztet.

örizte meg a főnévi ragozásban a régi *c*-és alakokat, mint a szerb, hogy még kettes számú alakot is találunk ilyen, köznemű és nőnemű szóból: *jabtuko* alma: *jabtucy* ill. *jabtuce* és *ruka*: *rucy* ill. *ruce* = ób. *racê*, azonkívül a melléknevek ragozásában is él még a régi *c*-és alak legalább még a személyeket jelentő szókkal való kapcsolatban: *wysocy krotcy* (= ób. *vy soci* ill. *vy soci*, *kratъci* ill. *kratъcii*) MUCKE 415, és a mellékneveknek határozó gyanánt szereplő régi köznemű egyes locativusában: *krótky* rövid: *krótcy* vö. ób. *въ kratъcê*, *stódky* édes: *stódcy*, *wysoky* magas: *wysocy* l. PFUHL szótárát és vö. MUCKE 451. l. meg SCHNEIDER 86. l. A lauziczi szerbek nyelvében tehát sok olyan régi esetet találunk még, a melyeknek déli szomszédainknál nyoma veszett, ellenben az imperativus itt is kiegyenlítődött már a præsenssel, szakasztott úgy mint a bolgárban: ób. *пѣи*-nek, szerb *peci*-nek a felsősorban *pieć* felel meg, vö. bolg. *peči*.

Az imperativus a lengyelben is ugyanígy jutott egy új alakhoz, ott is *ć* (lengyel írásszokás szerint *cz!*)-t találunk ebben az alakban: *piekę pieczesz* sütők sütsz: *piecz*, *siekę sieczesz* vágok vágsz: *siecz*, *ciekę cieczesz* (= ób. *teką teceši*) szaladok szaladsz: *ciecz*, ellenben a főnévi ragozásban a régi *k*: *c* váltakozásnak még elég világos nyomára akadunk. *Polak* több. nominativusa *Polacy*, ép így *Grek*: *Grecy*, *Turk*: *Turcy*, *žak* deák, tanuló: *žacy*, *urzędnik* tisztviselő: *urzędnicy**) stb., de a nem személyeket jelentő szavak elvesztették a régi nominativust és helyette a lengyel ma a régi accusativust használja: *ptak* madár: *ptaki*, *obtak* felhő: *obtoki*, csak egy sűrűn használt szó örizte meg a mellett még a régi nominativust is: *wilk* farkas többes nominativusa vagy a régi accusativusból keletkezett *wilki* vagy a régi nominativusból lett *wilcy*.**) Az ób. *rakъ*: *racê* (dat.

*) Régi *k*-ból lett *c* után, csak úgy mint a szorban, nem állhat *i*, hanem csakis mélyhangú párja *y*, *i* csak jésített *c* után állhat, pl. *magnat* több. nominativusa *magnaci* (ejtsd magnaci!); de ezzel a *t*-ből a lengyelben és egyebütt (vö. a *mackó*-ról írt czikkemet *MNyr.* 34:463.) keletkezett újabb *c*-vel nem foglalkozom e helyen.

**) Hogy a lengyelben épen ott találunk az idézett példákban *y*-t, a hol a rag eredetileg *-i* volt és megfordítva *i*-t a régi *y* helyén, az a sajátosság lengyel hangfejlődéssel függ össze. Tény az, hogy az ób. *vlъci*

loc. sg.)-nak a lengyelben is *ręka*: *ręce* felel meg, ép így *matka* anya: *matce*, *Polska* Lengyelország: *Polsce*, *łaska* kegy: *łasce* stb., de már a hímnemű és köznemű főneveknél az egyes loc.-ban itt a hímnemű -u-tövű főnevek ragja váltja föl az o-tövűeket megillető -e-t, a lengyel ugyan azt mondja, hogy *brat*: o *bracie* a fivérről, de *wilk*: o *wilku* [ób. *vlъcъ*!], a hol tehát választani lehet a ragok közt, a tő tiszta megőrzésére törekedett a nyelv, és ez az eredetileg csakis hímnemű főneveket megillető -u rag a hímneműekkel különben is annyi érintő pontot mutató közneműekre is átragadt: *gniazdo* fészek locativusa *w gniezde*, de *wjsko* hadsereg locativusa *wojsku*. Egy nagyon sűrűn kettes számban használt szó, a *ręka* kéz, kar megőrizte, ép úgy mint a bolgárban, ezt a különben kihalt alakot és az ób. *racъ*-nek megfelelő *ręce* teljesen kiszorította a többes nominativus-accusativusát. Ha a lengyel nyelvet hozzámérjük a szerb nyelvhez és az eddig előadottakból ítélünk, a jelenség gyengülését kell megállapítanunk, de találtunk már is egy régi alakot (*ręce*-t), a melynek a szerbben semmi nyoma sincs. Ilyen alakok még a melléknevek többes, hímnemű nominativusai, ha személyekkel való kapcsolatban fordul elő: *wielki* nagy: *wielcy*, *wysoki* magas: *wysocy*, ilyenek a mellékneveknek határozó gyanánt használt régi egyes köznemű locativusai is: *vysoce* = ób. *vysocъ*, a mely a szintén határozó gyanánt használt régi köznemű accusativussal, *vysoke*-val váltakozik, ilyen még *wielki* nagy: *wielce* nagyon és olyan præpositiós kapcsolatok mint *krótki* rövid: *w krótcе* 'in Kurzem', *prędki* gyors: *na prędce* gyorsan.

nominativusnak tökéletesen megfelel a lengyel *wilcy*, a melyben azért hangzik *y*, mert az előtte álló *k*-ból lett *c* a lengyelben ép úgy mint a felsősorban, és hozzátehetjük a nagyoroszban s más szláv nyelvekben is, elvesztette jésítését, ellenben az ób. accusativusnak, *vlъky*-nak a lengyelben *wilki*, ejtsd *vil'k'i*, felel meg, mert minden *ky* *k'i*-vé változott a lengyelben csakúgy mint az oroszban (az or. *volk* farkas többes nominativusa *volki* szintén a régi accusativusból lett), azért minden az óbolgárban *ky*-vel kezdődő szó lengyel vagy orosz szótárban *ki*- alatt keresendő. Hogy itt csak bizonyos hangokhoz kötött jelenséggel van dolgunk, azt számtalan más szó ragozása mutatja: *anioł* angyal többes nominativusa *anieli* a többes nom. régi ragját mutatja, míg a nem személyeket jelentő szavak a régi accusativus ragját veszik föl, p. o. *wół* ökör: *wóły*, *dąb* tölgy: *dębų* stb. stb.

Érdekes a kétségtelenül egymáshoz nagyon közel álló cseh és tót nyelv viszonya: míg a csehben a *k:c* váltakozás még csaknem végig kísérhető, a tótban már csakis a hímnemű főnevek többes nominativusában maradt meg emléke, a sűrűn használt *všetci* «omnes» alakban és az izolált *velice* «nagyon» határozóban, a mely a mint hallottuk, eredetre nézve *veliko* «nagy» régi, de már nem annak érzett egyes locativusa. A cseh irodalmi nyelvben — a tájszólásokban sok tekintetben a tóthoz hasonló fiatalabb állapotot találunk —, ha nem is minden részletben, de legalább minden csoportban megtaláljuk az óbolgár alakoknak teljesen megfelelőket. Az ób. *vlъkъ* több. nom. *vlъci* loc. *vlъcъhъ* alakoknak a csehben *vlk: vlcí vlcích* (régebben *vlciech*) felelnek meg, az egyes loc. *vlъcъ* helyén igaz *vlku*-t találunk*) más raggal, de sűrűn használt fordulatokban a régi rag nagy ritkán a *k*-tövéknél is megmaradt és ilyenkor megmaradt a régi *c* is: *potok: v potoce* a pataokban, *rok: po roce* egy év múlva és e régi alakokhoz csatlakozik a köznemű főnevek locativusa is: *mléko* tej: *v mléce*. Ez utóbbiakhoz sorakoznak az elszigetelt határozók *velice vysoce sladce* «édesen», *trpce* «keserűen», a melyek képzésre nézve régi, még præpositio nélkül használt egyes locativusok és a melléknév össze nem tett köznemű alakjából hajtottak, a melynek régi accusativusa részben még ma is vele fölváltva használatos határozónak: *vysoko sladko*. A tótban az épen említett régi loc. alak él még az elszigetelt *velice*-ben, különben pedig a később említendő *všetci* «omnes» alakok kivételével csakis a hímnemű főnevek többes nominativusa őrzi még meg a régi *k:c* váltakozás emléket: *Slovák: Slováci, vlk: vlcí* stb. Minthogy azonban a tótban, valamint a csehben, a hímnemű főnevek többes nominativusa csakis az élő lényeket jelentő szavaknál maradt meg, egyébiránt pedig az *y*-n végződő accusativus foglalta el helyét, a *c*-és alakok egy egész sora eltűnt itt is, a *potok* több. nom.-a p. o. ma már *potoky* mind a két nyelvben, de mivel a cseh nyelvnek gazdag régi irodalma van, a miben a tót nyelv teljesen szűkülökodik, könnyű kimutatni, hogy ezek az alakok csak újabb fejlő-

*) A nőneműek érintetlenül tüntetik föl a régi állapotot: *ruka: dat. loc. ruce*.

dés következményei: a cseh irodalom a *potoci*-féle régi alakokat még a XVI. század végéig ismeri, tájsházásokban még ma sem haltak ki teljesen. A cseh azonkívül még a mellékneveknél is használja az élő lényeket jelentő szavak előtt a régi alakokat, azt mondja p. o. *velící ptáci* (*veliký pták* nagy madár) szemben a *veliký potoky*-féle kapcsolatokkal; a tótban ilyenkor csakis *k*-ás alakot (*velkí*) találunk, de hogy a régi időben itt is valamikor *c*-vel kellett hangzania, azt egyebek közt *všetci* a *všetok* «egész, minden» szónak megfelelő több. nom.-a mutatja, a melynek régi alakját a gyakori használat és elszigetelt volta őrizte meg. A tótban igaz azt lehet mondani, hogy azért veszték el a *v potocě*, *v potocěch* (cseh *v potoce*, *v potocích*)-féle alakok, mert a tótban más a rag (*v potoku*, *v potokoch*), sőt abban épenséggel a jelenség erősödését kereshetné valaki, hogy a tótban még a többes instrumentálisban is találunk látszólag *k*-ból lett *c*-t: *z našimi žiaci* a mi diákainkkal. a hol pedig a *c*-nek eredetileg semmi keresni valója nincs, mert a rag régente mélyhangú *y* lévén a *k* nem változhatott előtte, de ez is csak azt mutatja, hogy a tót nem őrizte meg olyan híven a régi alakokat, mint a cseh, úgyhogy egy alak magával ránthatta a másikat is. Ez egészen nyilvánvaló a nőnemű szavak dat. loc.-ánál, a hol a cseh *-ce*-vel szemben a tótban már mindenütt *-ke* áll, tehát egy kapcsolat, a mely eredetileg merően lehetetlen volt a szláv nyelvekben: *ruka* dat. loc.-a a csehben *ruce*, a tótban *ruke* s így valamennyi hasonló szónál; a cseh nyelv régebbi irodalmában éppen a *ruka* szó kettes nom. acc. is él még a régi alakban: ócseh *rucie* = ób. *racě*. Megmaradt a főlsházító mód régi alakja is a csehben, a *peku*: *pec*, *pecte* vö. ób. *рѣци рѣцѣ*, szb. *peci pecite*, cs. *rci rcete* = ób. *рѣци рѣцѣ* vö. szb. *reci recite* stb., míg a tótban a *præsens* (*peciem*, *pečies* stb.) alakjai hatása alatt *peč* *pečte*-féle alakok keletkeztek akár a bolgárban, lengyelben és felsőszorobban vagy magának a cseh nyelvnek tájsházásaiban.

Elég különös a szlovén nyelv tanuságtétele. Míg a *k*-ból lett *c* a hímnemű főnevek többes nominativusából jóformán teljesen eltűnt — csak a számtalanszor használt *otrok* gyermek*)

*) *Otrok* egy kicsinyítője, *otroču*, azért érdekel minket magyarokat, mert MIKLOSICH egy magyar tájsházát (*Ordosics* napja = apró szentek napja)

többsége = *otroci* örzi még szívósan a régi alakot, ellenben a *Turci vojaci*-félék nagyon ritkán hallhatók a rendes *Turki vojaki* mellett —, a régi *c* érintetlen maradt az imperativusban (*peci pecite, reci recite* stb.) és szétszórva találni más világos emlékét is a nyelvben. A rendes alakok a himnemű, köznemű és nőnemű egyes loc.-ában változatlan *k*-t mutatnak, a mely igaz a himnemű és köznemű szavaknál hangtani igazolását is találják, a mennyiben *-u*-ba végződnek (*po potoku, na travniku* a réten, *v mleku* a tejben) de itt is ott is a tájszólásokban élnek még a régi alakok is: *po potoci, na roki* helyett *na roci* stb. l. egyebek közt JANEŽIČ-SRET *Slovenska slovnica* 34. l.; az *otrok* szónak, a melynek többes nominativusa még ma is *otroci*, a többes loc.-a nem csak *otrokih* hanem *otrocih* is és ilyen alakok akadnak el-elve más szavaknál is. A *roka* kettes nom. acc.-a *roki*, de *roci* (= ób. *racê*) is használatos. A melléknévi ragozásban, a melyben a különben éppen a *c* megőrzésében olyan régies szerb nyelv már rég elvesztette a *c*-és alakokat, a szlovénben a *c*-és alakok nem csak ott jelentkeznek, a hol régiek, mint p. o. a *velik*, ill. *veliko* ból való *pri velikem* mellett használt *pri velicem* alakban (az ób.-ban megfelel *velicê* és *velicêem*), hanem egyre át meg átesapnak a régi határon, úgy hogy van a nyelvtaníróknak kinjok őket a kellő határok közé utasítani, vö. LEVEC *Slovenski pravopis* 239. §. Szóval lépten-nyomon rá-rábukkanunk a szlovén nyelvben olyan elemekre, a melyekből a *k > c* változás eredeti képét csaknem teljesen össze lehet állítani.

Most már bátran áttérhetünk a mai orosz nyelvre, a melyben a ragozásban eltűnt a régi *k > c* változásnak még emléke is, a *potok moloko* «tej», *ruka*, locativusa *potokê molokê rukê, mal'čik* többes nom.-a *mal'čiki, potok-é potoki, peku* fölszólító módja *peki**) stb. stb., sehol semmi nyoma sem egy *c*-és alak-

magyarázott belőle. MELICHNÉL ez a csakis a horvát-szerb nyelv tőszomszédságában, a baranyamegyei Ormányságban ismeretes kifejezés kicsit kelletlen társaságba került csupa közkeletű szó közé (*apácza, csütörtök, eretnek, ordosics, parázna!*), ezenkívül hibás a *Mikl. Christl. Term.-ra* való hivatkozás *Slav. Elemente* 543. h., l. *Szláv jövevényszavaink* I: 2: 427.

*) A nagyoroszban ilyenkor jés *k* (*k*) hallatszik, de ezt az orosz az írásban nem jelöli külön, mert minden mássalhangzónak, a melynek jés párja van, magas hangzók előtt ilyen változata hallatszik.

nak. A *c*-és alakok e teljes hiánya egészen sajátos félreértésre adott okot, MIKLOSICH t. i. úgy tünteti föl a dolgot, mintha *k* itt nem az analogia erős hatása alatt foglalta volna el a régibb *c* helyét, hanem mintha az orosz nyelv ebben a tekintetben egészen titokzatos módon kezdettől fogva eltért volna a többi szláv nyelvektől, a miről szó sem lehet. M. több helyen ismétli ezt a fölfogását, leghatározottabban összehasonlító nyelvtanának ama részében, a mely az orosz hangtanról szól. Itt azt olvasuk: «*kê* wird *ca*, wenn *ê* ein *a*-laut,*) d. i. gedehntes *e* ist... *kê* wird aslov. *cê*, wenn ein *i*-laut, d. i. gesteigertes *i*, oder wenn es aind. *ê* (*ai*) ist. Diese wandlung ist dem r. fremd: *rukê*, *nogê*, *duchê*. Diese formen kann man auch für junge analogiebildungen halten und sich auf formen, wie *reketi*, berufen: zur unterstützung der gegenteiligen ansicht verweise ich auf die jugend der *c*- aus den *k*-lauten Vergl. Seite 242». l. Vgl. Gram. I.² 479. l. MIKLOSICH sajátos módon tárgyalja a hangtani jelenségeket, úgy hogy magyarázat nélkül ezt az egész okoskodást alig is lehet megérteni. Hisz ha arról volna szó, hogy *kê*-ből lett-e az orosz nyelv külön életében *cê*, bátran aláírhatnók M. állítását, hogy *diese wandlung ist dem r. fremd*, de hát melyik más szláv nyelvben lett *kê*-ből *cê*, — egyikben sem! az ószlovénben sem, a melyre M. közvetlenül ez állítás előtt úgy hivatkozik, hogy «*kê* wird aslov. *cê*». Mert ha az ószlovénban, ill. óbolgárban, *řaka* dat. loc.-a *řacê*, ebben nem szabad ószlovén hangváltozást keresnünk, mert *řacê* semmi egyéb mint egy megőrzött régi közös szláv alak. Hogy a *k*, még mielőtt a szláv nyelvek különváltak egymástól, bizonyos esetekben *c*-re változott, az egészen kétségtelen tény, maga a hangtani folyamat, a mely itt végbement, olyannyira sajátos, hogy meg sem merem kísértetni, hogy kijelöljem annak az útnak egyes állomásait, a melyeken a *k* hang keresztülmehetett, míg végre *c* lett belőle. De hogy ez a kicsit meglepő hangtani változás épenséggel ismétlődött volna a szerbben (*ruka* : *ruci*), a csehben (*ruka* : *ruce*), a lengyelben (*reka* : *reçe*), felsőszorbban (*ruka* : *rucy*), szlovén-

*) MIKLOSICH akkor (1879-ben) az *e*-t még régibb *a*-ból keletkezettnek tartotta, mint a régibb nyelvészek vö. a 7. l.: *E* ist der reflex des ursprachlichen kurzen *a*, *a*₁.

ben (*roka : roci*), azt csak föl is tenni merő képtelenség volna. És ezzel nyomban megszűnik annak jogosultsága is, hogy a jelenség aránylag fiatal voltára úgy hivatkozzunk, a mint azt M. itt és más helyen teszi, mert ha a *c*-hangok kétségtelenül később fejlődtek is, mint a *č*-hangok, ép olyan kétségtelen az is, hogy már a közös szláv korszakból valók és az oroszban is nem csak hogy megvoltak, hanem érintetlenül meg is maradtak, valahányszor az analogia hatása hozzá nem férközhetett. A **koilos*-ból lett *cělъ*, ép, egész, hogy csak egyetlen egy esetet említsek, az oroszban csak úgy hangzik *c*-vel, mint akár milyen más szláv nyelvben, csak olyan esetekben, mint *řaka*, gen. *řaky*, acc. *řakę*, instr. *řakoję* : dat loc. *řacê* teremtet az analogia hatása könnyen érthető módon új alakot: or. *ruka*, *ruky*, *ruku*, *rukoju* : *rukê*! M. a fönt idézett helyen nyelvtanának 242. lapjára utal bennünket. Ott is nem egy állítást olvasunk, a melyet el nem fogadhatunk. Der grund der verschiedenheit, mondja ott, zwischen *řacê* und *obyčaj* aus *obykaj* ist nicht etwa verschiedene geltung des *ê* als ein hohes, dem *i* nahe kommendes *é* und als *ja*, da *ê* in *řacê* ursprünglich wohl auch *ja* war [? ?], als vielmehr die relative jugend von *řacê*, eine ansicht, für welche man auf slovak. *ruke*, *nohe*, auf nsl. *rôki*, *noqi*, auf *džskê* der vita Quadrata hinweisen darf. Hogy a *řacê* kiejtés akkor még nem volt meg, mikor már *obyčaj* (ill. *obyčajъ*)-t mondtak, azt be lehet bizonyítani, és ebben az értelemben igenis szabad a *řacê* viszonylagos fiatalságáról (die relative jugend von *řacê*) beszélni, de mihielyt az ember ennek a bebizonyítására a tót *ruke*-ra vagy a szlovén *ruki*-ra hivatkozik, egészen ferde világítást vet a kérdésre: a tót *ruke*, szlovén *roki* miatt a *řacê* *c*-je akár ezer meg ezer évvel régebb is lehetne az *obyčaj* *č*-jénél, hisz a tót alak fiatal volta kitűnik akár a cseh *ruce*-ből is, a szlovén *roki* pedig még ma sem tudta teljesen kiszorítani a régebb *roci* alakot. Épen azért hiba, ha M. más helyen meg az orosz analogia teremtette alakokra hivatkozik. Für diese ansicht, mondja az 257. l., spricht der Umstand, dass die verwandlung in die *c*-laute nicht so consequent durchgeführt sind als die in die *č*-laute, daher r. sg. loc. *bokê* u. s. w. : wer hier die analogie der anderen casus von *bokъ* für bestimmend hält, wolle an die impt. *peki*, *pekite* u. s. w. nicht vergessen. A *peki* imperativusra más helyen is hivatkozik: Die

relative jugend dieser wandlungen ergibt sich daraus, dass sie nicht so consequent durchgeführt sind wie die in der stamm-bildung eintretenden: r. *peki*, l. 240. l. *Peki* a *peku* sütők-höz tartozó imperativus, már pedig épen az imperativus régi alakja szorult ki az analogia hatása alatt több más szláv nyelvben is, csakhogy az imperativus azokban nem a *k*-ás, hanem a *č*-és alakokhoz (az ób.-ban a præsens alakjai ezek: *peka*, *pečeši*, *pečetъ*, *pečemъ*, *pečete*, *pekajъ*) csatlakozott: b. *pečì*, lengy. *piecz* (*cz* = *č*!), tót *peč*, felsősorzb *pječ*. Az analogia nem sokat törődik a hangok régi voltával, elbánik az, egyebek közt épen az orosz nyelvben, nem csak a fiatalabb *c*-vel, hanem a nálánál régibb fejlődésű *č*-vel is: *peku*, *pečeš*, *pečet* (ejtsd *p'echoš*, *p'ečot*) helyett és mellett országszerzte hallani *peku*, *pekeš*, *peket* (ejtsd *p'ekoš*, *p'ekot*)-féle alakokat is, úgy hogy kétélű fegyverrel él, a ki a *peki* alakra mint tanúra hivatkozik annak bizonyítására, hogy a *c*-és alakok fiatalabbak a *č*-és alakoknál. De teljesen halomra dől minden hasonló okoskodás, ha a mai nyelvtől elfordulunk és egy pillantást vetünk az orosz nyelv múltjára, mert akkor azt tapasztaljuk, hogy a *c*-és alakok megvoltak bizony az oroszban is és csak lassan-lassan tűnedezték el; a mai *rukê*-féle alakok, a melyekre M. olyan nagy nyomatékkal hivatkozik, nem is olyan nagyon régen szorították ki teljesen a régibb *rucê*-félét, a mihez az orosz hangoknak egyéb okokban rejlő fejlődése — a régi *ky* kapcsolatot mindig *ki* (ejtsd *kì*) váltotta föl, egy *kê* (*kê*) kapcsolat tehát nem volt már hangtani lehetetlenség — alaposan előkészítette a talajt, és a mihez más mozzanatok is, mint pl. a himnemű főnevek több. nominativusának elveszése,*¹) hozzájárultak.

Minthogy hely szűke miatt nem bocsátkozhatom az összes részletek fejtegetésébe, JAGÓ egy idevágó rövid értekezésére hívom föl az olvasó figyelmét és egy pár fontosabb részt szóról szóra idézek belőle. «Dieser ältere slavische Palatalismus, mondja J. az I. cikkben tárgyalt *k* > *č* változásról, den ich Če-Palatalis-

*¹) Ób. *potokъ* több. nom.-a *potoci*, acc.-a *potoky*, az oroszban mind a két casus *potoki*, a mi azonban eredetére nézve a régi acc., vö. ób. *plodъ* gyümölcs több. nom. *plodi*, acc. *plody* = orosz *plod*: *plody*; *potoki* régibb *potoky*-ből lett, mikor minden *ky* az oroszban *ki*-vé vált.

mus nenne. um ihn von dem jüngeren Ce-Palatalismus zu unterscheiden, ist durch alle slavischen Sprachen und Dialecte so consequent durchgeführt, dass schon darum diese über das ganze Sprachgebiet wundervoll sich erstreckende Erscheinung dem slavischen Sprachtypus ein sehr charakteristisches Merkmal aufdrückt.» *Zum doppelten slar. Palatalismus.* Arch. f. slav. Phil. 23 : 121. «Alle slavischen Sprachen, mondja a $k > c$ változásról, nehmen in ziemlich gleicher Weise auch am Ce-Palatalismus Theil, er muss also ebenfalls in sehr frühe Zeit fallen, also vor die bekannten Wandlungen der *tort*-Gruppe und des *tj-dj*, die nicht mehr das ganze slavische Sprachgebiet in einheitlicher Art zu umfassen vermochten.» U. o. 127. l. és lejjebb : «Der Ce-Palatalismus vermochte nicht so tief in den slavischen Sprachtypus einzugreifen, wie der Če-Palatalismus. Das sieht man, abgesehen von den bereits erwähnten kleinen Abweichungen, auch daraus, dass er in der Anlautgruppe *kv. gv* in den westslavischen Sprachen unterblieb, gegenüber *dzvêzda* steht im Čech. *hvêzda*, poln. *gwiazda*, ebenso lausitzserb. *hwêzda-gwêzda*; gegenüber *cvěť* böhm. *květ*, poln. *kwiat*, ls. *kwět-kwěć*.» «Die schwächere Widerstandskraft des Ce-Palatalismus, folytatja a köv. l., zeigt sich auch darin, dass er unter dem Einfluss der Analogiekräfte verloren gehen konnte, wie z. B. die russischen Formen *rukê, nogê, pekite, mogite* u. s. w. zeigen.» A ce-palatalismusról itt mondottakban van valami, a mihez szó fér. Ha *k* nem csak közvetetlenül *ê* előtt válik *c*-vé, hanem a szláv nyelvek egy csoportjában még akkor is, mikor a változást előidéző és a változásnak alávetett hang közt egy *v* áll, akkor én éppen inkább annak ellenkezőjét volnék hajlandó látni, mint a mit J. e. jelen-ségben lát, a szóban levő *ê*-nek igen mélyen a szavak hangbeli alakulásába való hatását, olyan hatását, a melyet nem volt jogunk a priori várni attól az *ê*-től, a mely különben csak közvetetlenül előtte álló *k*-t változtat *c*-vé, a mint a $k > c$ -féle változást is mindig csakis egy közvetetlenül rákövetkező hang idézi elő, de van más észrevételem is. A ce-palatalismus gyengébb ellentálló képességéről, nem tagadom, szabad bizonyos értelemben szólani, de az orosz *rukê pekite*-féle példákra való hivatkozás önként eszünkbe juttatja, hogy éppen az orosz nyelvben nem egy helyen kiszorult a régi *č* is, még pedig nem csak a

nép nyelvén, mint az említett *peku*, *pekeš*, *peket*-féle esetekben, hanem az irodalmi nyelvben is, vö. p. o. a *němec* «német ember» hatása alatt keletkezett *německij* «német» melléknevet, a mely teljesen kiszorította a régibb *německij* alakot, úgy hogy ezúttal véletlenül a fiatalabb *c* győzedelmeskedett a jóval régibb keletkezésű *č*-n. Az analogia soha sem törődik a hangok nemeslevelével, kedvező viszonyok közt majd az egyik, majd a másik győz, csak az tagadhatatlan, hogy a *k : č* váltakozás megőrzésére a viszonyok sokkal kedvezőbbek voltak, mivel számtalan képzett szó *č*-t tüntetett föl a világosan vele kapcsolatban álló tőszó *k*-jával szemben, úgy hogy a *k : č*-féle váltakozás érzete nem igen halhat ki a szláv nyelvekből, míg a *k : c* váltakozásra épen a szóképzés terén alig nyílt alkalom és a hol nyílt, ott az összefüggés érzete az esetek gyér volta miatt soha sem lehetett valami erős és mellékkörülményeknél fogva egyre jobban lazult.

Csak egészen röviden akarok egy külön esetről megemlékezni, arról, mikor a *k*-ból lett *c*-t *s* előzi meg. Már fönt említettem, hogy az ób. források egy rendesen görögösen *pascha*-nak írt, de nyilván *paska*-nak ejtett szó locativusa *pascě* «vagy belőle dissimilált *pastě*», l. 110. l. Ez a dissimilatio egyes forrásokban, p. o. a Suprasliensisben, nagyon következetesen mutatkozik és emlékeztet bennünket az óbolgárban és más szláv nyelvekben *šč*-ből lett *št*-re, l. 40. k. VONDRÁK, *Altisl. Gr.* 132. és *Bezenb. Beiträge* 29 : 174., rámutat arra, hogy az óbolgárban épen a régibb forrásokban találunk *sc*-t, de azért nem lehet állítanunk, hogy az analogia hatása nem támaszthatta mindig újra meg újra föl az *sc*-és alakot akár olyan nyelvben vagy nyelvjárásban is, a melyben valaha a dissimilált *st* volt használatban vagy az eredeti hangsoportnak akár milyen más változata. Élő példa erre a cseh nyelv, a melyben ma *deska*, *Polska*-ból a dat. loc. egészen úgy hangzik *c*-vel (*desce Polska*), mint akár *ruka rěka*-ból (*ruce, rěce*), pedig itt a régi alakok *šč*-vel, illetőleg belőle dissimilált *št*-vel hangzottak: a mai *desce*-nek régebben *dšce*, ill. *dště* felelt meg, l. GEBAUER *Historická mluvnice jazyka českého* 1 : 448 és 3 : 1 : 176. A lengyelben is *taska*, dat. loc. *tasce* és *Polska* dativusa is *Polsce*, de a locativusban egy sűrűn ismételt kapcsolatban még küzd egy régi ily alak az újabbal: *w Polsce* és *w Polsce* «Lengyelországban». Semmikép sem szabad állítani,

hogy az *sc > st* dissimilatio valaha az összes szláv nyelvek közös vonása lett volna (hisz láttuk, hogy az *šč-št* dissimilatio sem vonul végig a szláv nyelveken), de hogy elterjedése mekkora volt, azt még hozzávetőleg sincs módunk megállapítani.*) A magyar nyelvészet szempontjából különben ez a jelenség, a melynek az újabb szláv nyelvekben jóformán teljesen nyoma veszett, alárendelt fontosságú, míg a *šč-št*-féle dissimilatio kérdése, a mint főt láttuk, a magyar nyelvbe került szláv szavak helyes megítélése miatt ránk nézve fölötte fontos.

Eddig csak a ragozásban figyeltük meg a *k > c* változást, a hol a jelenség mindenütt könnyen észlelhető volt, hisz az eredeti *k* az összes idetartozó esetekben még szembenáll a *c*-vel, a mely csak bizonyos föltételek alatt jelentkezik ugyanannak az egy szónak egyik vagy másik ragozott alakjában. Egészen másképp áll a dolog a szó elején álló *c*-vel, annak *k*-ból való keletkezése egyetlenegy esetben sem világlik ki magából a szláv nyelvből. De tagadhatatlan, hogy az eddig nyert, akkora és olyan biztos anyagra támaszkodó eredmény nagyon megkönnyíti a többi indogermán nyelvekkel való összehasonlítást. Valamint a ragozásban az eredeti kettőshangzóból (*oi ai*-ből) lett *ê***) előtt *k* *c*-vé változott, úgy föl lehet tennünk, hogy a *cê*-vel kezdődő eredeti szláv szavak *koi*-, *kai*-féle szókezdeten alapulnak és a tények, ha a szavak világos másait megtaláljuk a rokon nyelvekben, igazolják is e föltevésünket: *cělъ* ép egész < **koilos*, vö. gót *hails*, fn. *heil*, por. *kailüstikan* egészség, *cěna* ár < **koinā*, vö. lit. *kaina* ár, av. *kaēnā* büntetés, gör. *ποινή* ered. váltságdíj stb. Mint-hogy az *oi*, a melyből a *c*-t fejlesztő szláv *ê* keletkezett, *ei*-vel és *ī*, ill. *i*-vel váltakozik, az *ei* és *ī*-nek megfelelő szláv *i* meg az idg. *i*-ből lett *ь* pedig az előttük álló *k*-t egyaránt *č*-vé alakítják át, a szó elején álló *c* váltakozhatik ugyanabból a gyökérből hajtott szavaknál *č*-vel. Az I. értekezésben azt láttuk, hogy a **pokeiti*-ből lett *počiti* «nyugodni» mellett álló *pokožь* «nyugalom» szó

*) Érdekes, hogy tót tájszólásokban még ma is kimutathatók olyan alakok, mint *deste slovenstí* (azaz **desce* **slorenci*-ből dissimilált alakok) a rendes *deske slovenskí* helyett.

***) A ragozásban *i* előtt is találunk *k*-ból lett *c*-t, de csakis ha az *i* a szó végén régibb *ē*-ből keletkezett, ilyen eset itt, a hol a szó elejéről van szó, természetesen nem fordulhat elő.

megőrizte a *k* hangot, l. fönt 37. l., megőrizte pedig, mert *oi* nem fejlődött *ê*-vé, mivel a kettőshangzó *i*-s eleme a következő szótaghoz csatlakozott (*poko-jě*), ha azonban *oi* zárt szótagban állt, *ê* lett belőle és az előtte álló *k* *c*-vé változott. Érthető tehát, hogy az ób. *čistъ* (magy. *tiszta*!) szóval szemben igen gyakran*) egy **čestъ*-ből képezett denom. *čestiti* tisztítani igét találunk, a mely szakasztott ugyanazt jelenti, mint a *čistiti*. Minthogy a szláv *i* *ei*-ből vagy *i*-ből lett, a *čistъ* tökéletesen megfelelhet litván *škystas* «dünnyflüssig» lett *schkīsts* «klar, rein» szavaknak. A balti nyelvekből nyilván való az is, hogy *st* *d*+*t*-ből lett (vö. szláv *vedq* vezetek: *vesti* vezetni stb. stb.): a lett *schkīstīt* műveltetője *schkīdināt*; a litván *škystas* «dünnyflüssig» szónak jelentésben tökéletesen megfelel a lett *schkīdrs* és mind a két nyelvben egy ige még meg is őrzi a *skīd*-tőt, a melyből a *škystas* — *schkīsts* hajtott: litv. *škystu*, *skydau*, *škysti* «dünn werden» es lett *schkīstu*, *schkīdu*, *schkīst* «zergehen»; a litv. *skuistas*, *skuištūs* «hell», lett *skaists* «schmuck» mellett van a litvánban egy *skaidrūs*, a lettben egy *skaidrs* «hell» képzés is, l. LESKIEN *Der Abl. d. Wurzelsilben im Lit.* 20. l. Épen mert a *čistъ* — **čestъ* a litv. *škystas*-szal való összefüggésénél fogva egy *-d* végű gyökére vall, egyesek a jelentésével könnyen beleilleszkedő *cēditi* «szűrni» szót is kapcsolatba hozzák a *čistъ*: *čestiti* szópárral. Egy merész lépéssel tovább megy ZUBATÝ, mikor a *cēvъ* (magy. *cső*, *cséve*!) szót is ide vonja és egy *d*-vel még nem bővült «elválasztást»**) jelentő gyökérből indul ki, l. Arch. f. Slav. Phil. 16: 385. Így állították össze a *scēpiti* *cēpiti* hasítani igét az ób. *štъpъ* eclipsis, cseh *štípati* csípni — *stípati* *dřívi* fát hasítani! — s hasonló szavakkal (l. VONDRÁK *Altksl. Gr.* 130., ZUBATÝ Arch. 16: 415. 65 sz. a. és vö. WALDE *Lat. EtWtb.* *caespes* és *cippus* a.), a melyekben az *št* *šč*-ből lett, vö. or. *šćipať*, szlovén *šćipati*. A magyar *csép* (*cséplő*) *cēpiti* igével összefüggő **cēpъ*, illetőleg annak többes számú **cēpi* alakjából származik — a len-

*) Az egyszerű *čestiti* igaz csak egyszer van kimutatva, de *o-čestiti* «megtisztítani» sűrűn fordul elő, sűrűbben mint *očistiti*. Az élő szláv nyelvekben e szónak nyoma veszett.

**) A jelentésfejlődés miatt vö. a fönt említett litván-lelt szavak egész csoportját LESKIENNél az idézett helyen, a hol olyanokat találunk, mint litv. *škėdžu* *škėdžau* *škėsti* «verdünnen, trennen, scheiden»!

gyel (*cepy*) és lauz.-szorb. (*cypy*, ill. *cepy*) még ma is többes számú alakot használ.

Főnt említettem, hogy a szláv *cělъ* ép, egészséges egy *koi-los* (ill. *gožilos*) alakra vezetendő vissza; BRUGMANN a *gožilo-* mellett a keltában egy *qeilo-* változat nyomát találta, de azt a kérdést, vajjon ennek mása nem található-e a szláv nyelvekben is, föl sem vetette, vagy mert olyan kitérésektől óvakodott, a melyek rövidre szabott értekezését nagyon megnövesztették volna, vagy, a mi valószínűbb, mert nem ismerte a csak egyes szláv nyelvekben meglevő kifejezéseket, a melyek itt tekintetbe jöhetnek, hisz ő maga mondja, hogy olyan szavaknak teljes gyűjteményét kívánja adni, a melyek történetelőtti időből származtak: Vollständigkeit ist nur bezüglich der Wörter erstrebt, die, aus vorhistorischen Zeiten mit Totalitätsbedeutung herübergekommen, ihrem Ursprung nach nicht ohne Weiteres klar sind, l. *Die Ausdrücke f. d. Begriff d. Totalität* 3. s k. l. Ha az a *qeilo-* tö maga vagy akár ugyanabból a gyökből más képzővel, de azonos tőhangzóval képezett valamely szó a szláv nyelvekben tükröződik, akkor a szláv szó kezdete nem lehet más mint *ci-*, már pedig *ci-*-vel kezdődő szót, a mely jelentésben is teljesen egyezik a *cělъ* szóval vagy legalább is elég közel áll hozzá, mindjárt kettőt is találunk a szlávságban. Kezdem azzal, a mely alakra nézve közelebb áll, jelentésre nézve, igaz, távolabb esik. Egy idg. **qeilo-*-s-nak az óbolgárban **cilъ* felelne meg. MIKLOSICH szófejtő szótárában ezt a szót a *ki* gyökér alatt említi, a mely alatt egyebek közt a főnt említett *pokožь* nyugalom *počiti* nyugodni, pihenni szavakat is találjuk, a szó eredeti jelentését is nyilván annak veszi, hogy «pihent», mert az illető szlovén szónak csakis ezt a jelentését említi: *čil*, *ščit* ausgerastet. Igaz, PLETERSNIK is ezt teszi a többiek élére, de e jelentésnél csak is MIKLOSICHRA hivatkozik, még pedig, a mint a *Rib.* (= ribniki völgy) jelzésből látni való, annak összehasonlító nyelvtanárak egy helyére,*) épen nem bizonyos tehát, vajjon nem a föllálitott etymologia volt-e befolyással a jelentés megállapításánál. PLETERSNIK szótárában egyébiránt az egész cikk emígy szól:

*) L. *Vergl. Gr.* 2:95: *čil* ausgerastet: *cili konji* [= «lovak»] rib.

čil, *čila* adj. 1) ausgerastet, Rib.-Mik.; — munter, frisch: *čili konji*; (*o človeku*) *čil in krepak*, Zv.; regsam, Cig. (T.); — 2) rüstig, gesund, stark; *čilo zrno*, gehaltvollen kern, C.; *čila moka*, das Kernmehl, das Auszugsmehl, Dol.-Cig., DZ.; *na čilo mleti*, fein mahlen, Z.

Vesd ezzel össze a *čil*-ből képezett főnevet: *čilost*, f. die Munterkeit, die Rüstigkeit.

A szlovén szón kívül Mikl. még csak egy szerb *čil* «kräftig» és felsősorzb *čity* «rüstig» szót említ, a mi, igaz, elég is, hogy tanúságot tegyen, hogy ez valamikor általánosan elterjedt szláv szó volt, mert a lauziczi szorbok, ha szerbeknek híjják is magukat (*serb*) és nyelvüket szerbnek (*serbski jazyk*), sem történeti, sem történetelőtti időben nem érintkeztek az előttünk ismert szerbekkel, nyelvük a nyugoti szláv nyelvekhez tartozik és a déli szláv nyelvektől, tehát a szlovéntől is, a mely itt szintén tekintetbe jön, erősen különbözik. A szerb *čil*, illetőleg a belőle lett *čio* (f. *čila*, n. *čilo*) szót VÚK úgy magyarázza: kräftig, corpore vigens. DANIČIĆ a horvát akadémia nagy szótárában ugyanabból az etymológiából indul ki mint MIKLOSICH, így állapítja meg jelentését: quiete firmatus alacer, validus és a «pihent» jelentést tulajdonítja a szónak több mondatban, a melyekben a *čil* szó az *umoran* vagy *trudan* «fáradt» szóval áll szemben, de valamennyi ilyen esetben teljesen helyes értelmet ad az alacer, friss fogalom, úgy hogy ezeknek a mondatoknak nincs döntő szavuk az etymologia megállapításánál, a melylyel különben nem kívánok foglalkozni, mert azt csak úgy tehetném, ha a BRUGMANN részletes tanulmányában a szláv *čělъ* magyarázatára felvetett teljesen más lehetőséget (l. i. h. 50. l.) is figyelembe venném, a mi messze elterelne attól a kérdéstől, a mely engem itt voltaképen érdekel, és a szóképzés őskori kódébe vezetne, a melytől nem ok nélkül a bátor ember is fázik. A felsősorzb *čity*-t FRUHL szótárában így magyarázza: «unbeschädigt, incolumnis; munter, rüstig, *čity a čerstvy*, gewöhnlich mit gesund und munter übersetzt.» Vö. még a *čilost* Munterkeit, Gesundheit főnevet meg *wočilić* «gesund an Gliedern werden» igekötős összetételt, a melyben a *-čilić* denom. ige rejlik.

A horv.-szb., szlovén és felsősorzb szavak jelentése, az az első pillantásra nyilván való, olyannyira összevág, hogy a legkisebb kétség sem férhet ahhoz, hogy itt egy régi szláv szóval

van dolgunk, de összevág a cseh *čilý* jelentésének legalább egyik részével is olyan feltűnően, hogy nagy elfogultság kellett ahhoz, hogy MIKLOSICH azt itt meg sem említette és az indexben is csak a *ču-* cikkekre utal, a melyhez lehet hogy *čilý*-nek szintén van köze — akkor a cseh nyelvben a szó két, eredetileg hangzásban is eltérő szóból folyt össze — de lehet, hogy egyáltalában nincs is semmi köze. A cseh *čilý* jelentését Ranke zsebszótárában emígy határozza meg: *fühlend, empfindend; empfindsam; gerührt; wach, wachsam, rege, frisch; munter*, GEBAUER azonban, a cseh nyelv nagy ismerője, nyelvtörténeti szótárában egészen máskép: «*vivax, alacer, frisch, lebhaft, munter*», ellentéte, azt mondja, *mdlý*, azaz «bágyadt», példái közt pedig olyanokat találunk, mint: *Budeš czyl, zdráv, vesel* «friss, egészséges, vig leszel», vagy *byl zdráv a czyl* «egészséges és friss — ép-egészséges — volt»; a *čilý*-ből képezett határozók, a *čile*-t GEBAUER úgy fordítja, hogy «frisch, munter», a *čilost* főnevet a «Frische, Munterkeit» szavakkal. Egészen lehetetlen ebben a *čilý*-ben rá nem ismerni a felsősorban *čilý*, horv.-szb. *čil* (ill. *čili*, ha a főnév meg van határozva: *čil konj* friss erőben levő ló, *čili konj* a friss erőben levő ló) édes testvérére; volt-e mellette még egy másik *čilý* a cseh nyelvben, az kétséges, GEBAUER bámulatos gonddal készült nyelvtörténeti szótára alapján csak tagadó feleletet adhatunk, mert belőle semmivel sem támogatnók egy másik *čilý* megvoltának a föltevését, ott semmi nyomát sem találjuk annak, hogy a RANKE szótárában első helyen álló jelentések (*fühlend, empfindend, empfindsam, gerührt*) régiek, ezek vagy a szó helytelen származtatása kedvéért kigondolt vagy népetymologia útján később keletkezett jelentések. A cseh szótáríró, de elvégre minden elfogulatlan cseh ember is könnyen kapcsolatot kereshet *čilý* melléknév és 'a *čiti* «érezni» igének múlt participiuma, *čil*, közt, annál is inkább, mert a ptc. præt. act. a szláv nyelvekben gyakran oldódik le az igétől és lesz valóságos melléknévvé, így p. o. az összes szláv nyelvekben a «merész» fogalom kifejezésére egy oly alak szolgált, a mely eredetre nézve ptc. és azt jelentette, hogy «a ki mert». Így tehát a régi *čilý* melléknév tartalma egy vele ma igenis teljesen egyhangzású, eredetileg azonban tőle teljesen különálló és tőle hangzásban is különböző szó hatása alatt kitágult volna,

a *čítí* «érezni» ige ugyanis eredetileg *čuti*-nak hangzott a múlt idejű melléknévi igeneve, *čil*, régebben *čul* volt, így tévedt azután MIKLOŠICHNÁL még az a *čilý* is a *ču*-czikkbe, a mely soha nem hangzott másképp mint *čilý*-nek. A kérdést könnyíti volna eldönteni, ha a tót nyelvnek volnának régi nyelvemlékei, vagy ha legalább tót szótáraink a megmásítatlan népnyelven alapúlnának és nem volnának telisded-teli cseh elemekkel. Hogy milyen módon készült p. o. Loos-féle szótár, a melyet kénytelen-kelletlen mégis sokszor használunk, arra a mi szavunk is érdekes világot vet. A cseh *čítí* «érezni» igének a tótban *čut* felel meg, eredeti, a tótban megőrzött *u*-val, a ptc. præt. act. a csehben *čil*, a tótban nem lehet más mint *čul*, ha tehát a cseh *čilý*, a mely kezdettől fogva *i*-vel hangzott, vagy valóban azt jelenti, hogy «érző» vagy akár csak az etymologizáló cseh szótárak kegyelméből, Loos nem riad vissza attól, hogy a cseh *čilý*-ből egy tót *čulý*-t csináljon, a melyet a nép aligha ismer.*) Hogy ehhez a német jelentéseket is szóról szóra kiírta a cseh szótárból, annak megállapítására elegendő egy pillantás a RANKE-féle cseh szótárba :

RANKE :

čilý fühlend, empfindend. empfindsam; gerührt; wach, wachsam, rege, frisch; munter.

Loos :

čulý, a. érző, érzékeny; meghatott; éber vigyázó; fürge; fühlend, empfindend, empfindsam; gerührt; wach, wachsam, rege, frisch; munter.

Nem is szabad Loosnak hinni, ha csak más forrásból nem ismerjük a tót szót. Én még csak MIČÁTEK apró tót-orosz szótárából ismerem a *čulý* szót, igaz, itt már nem jelent «érzőt», hanem csak frisset, elevent (bodryj, živovj), de alakja mégis a *čut čul* hatása alatt helytelenül a cseh *čilý*-ből konstruáltnak látszik, a mi mellett már az is szól, hogy vele szemben a *čilý* alak tájszónak van föltüntetve, tehát nyilván igazi tót szónak, míg a *čulý*, az irodalmi szó, lehet helytelen okoskodás szüleménye, hisz egy olyan sajátságos és ugyancsak mostoha körülmények közt fejlődött irodalmi nyelvben, a milyen a cseh nyo-

*) Szedés közben kapom CZAMBEL szíves értesítését, hogy : «Eddigi ntainon *čulý* alakot nem hallottam.»

más alatt küzködő tót irodalmi nyelv, ez nem is volna nagy csoda. A MIČATEKNÁL tájszókép említett *čilj* megint csak frisset, elevent, fürgét jelent (bodryj, živoj, provornyj), JANCOSOVICS is csak ezt a jelentést ismeri (*čilí* eleven) és csak az *i*-s alakot, BERNOLÁK nagy háromkötetes szótárában is csak *čilí* alakot találunk és csak azt a jelentést, a mely a többi szláv nyelvek jelentéséhez illik: vividus, vegetus; vivax, alacer; recens; frisch, lebhaft, hurtig; eleven, friss, gyors.

Ha most már ehhez a kétségtelenül valamikor az összes szláv nyelvekben megvolt *čilь* «friss, jó erőben levő» szót, a mely egy idg. *qeilos* hű mása lehet, hozzámérjük a *qoilos*-ból lett jól ismert szláv *cělь* ép, egész szót, nem szükséges bővebben fejtegetnem, hogy e két szónak nem csak alakja, hanem jelentése is mennyire közel áll egymáshoz. hisz elég a magyar ép-egészséges kifejezésre meg arra rámutatni, hogy a magyar a testi frisseséget *egészségnek* nevezi. Csak még a *cělь* két származékára akarok rámutatni, a *cěliti* gyógyítani és *cělovati* üdvözölni*) ígérekre meg a szláv *cělь* germán mására (got. *hails*, fn. *heil* stb.), a mely hol «egész», hol «egészséges» jelentést mutat, l. BRUGMANN i. h. 41. l. és KLUGE szótárát, a mint részben maga a szláv *cělь* is, vö. a horvát akadémia szótárában a *cio* czikkben a) alatt idézett példákat.

Alakra nézve kicsit távolabb mint a *čil-cio* szó esik a *cělь* szótól a horvát-szerb *čitav*, de annál teljesebb a jelentésben való egyezés. Vük a szót így magyarázza: 1. ganz, integer, 2. unversehrt, integer, az ób. *cělь*-nek megfelelő *cijel* (illetőleg *cio*, minálunk és Szerbia nagyobb részében: *ceo*, f. *cela*, n. *celo*) szót pedig emígy: 1. ganz, totus, integer; unversehrt, integer, 2. (v. Dubr.) *cijelo vino*, t. j. bez vode**) reiner Wein, merum. MIKLOSICH szófajtó szótárában ez a *čitav* szó is kegyetlenül eltévedt, akár a fönt említett cseh *čilj*; az a nagyon is közel fekvő és már DANIČIÓTÓL is észrevett lehetőség, hogy a vele egyjelentésű *cělь* (horv.-szb. *cijel*, ill. *cio-ceo*) szóval közös forrásból való, meg sincs említve, hanem a *čьt-* (*čьtq* olvasok) gyökér alatt kell keresnünk, a melyhez bizonyosan semmi köze sincs: Mit

*) Vö. *zdravь* egészséges: *po-zdraviti* üdvözölni.

**) Magyarul: *2. (Raguzában) *cijelo vino* azaz víz nélkül.*

čt stehen vielleicht in Zusammenhang b. *čitar* integer, s. *čitar* neben *čiti*, kr. *čitovat*, rm. *čitov* [?]. *čitar* würde demnach etwa «gezählt» bedeuten: man vergleicht lit. *kėtas* durus, sanus», l. 38. l. b. A horv.-szb. *čitar* és *čitovat* egészen világosan mutatnak egy *čit* tőszóra, ez a *čit* pedig már a XVI. század elején, a spalatoí MARULIónál, mutatható ki és semmikép sem lehetne egy *čt* olvasni gyökérből való képzés, a mely azt jelentené, hogy «gezählt», ellenben igenis teljesen azonos lehetne a M. említett litv. *kėtas* szóval, ha ez valóban azt jelentené, hogy «durus, sanus», minthogy szláv *i* és litv. *ė* mind a kettő *ei*-ből keletkezhetik, ilyen *i* előtt pedig a *k* a szlávban mindig *č*-vé lesz, a bökkenő csak az, hogy a litv. szó soha sem jelent sanus-t, mindig csak durus-t! MARULIónál *čit* ép. érintetlen jelentésben fordul elő, ma annak «határozott» alakja *čiti* olyan kapcsolatokban használatos «különösen Boszniában», mint *čiti on* «egészen, szakasztott ő». A *čit*-ből képezett *čitar* folyton váltakozik a *cěl*-ből lett *ceo* (f. *cela*, n. *celo*) szóval, úgy hogy ha az összes példákat tekintetbe vesszük, alig lehet használatukban még csak egy kis árnyéklatot is megállapítani, míg a kisebb területen ismert *čitovat* inkább csak testi épségről használatos. Érdekes, a mit DUVERNOIS bolgár-orosz szótárában találunk; a *čitar* szót orosz *цѣлѣ*, *цѣлѣ* összetett alakjával, fordítja, de hét idézete közül mindössze egyben áll a *čitar* szó egyedül, különben mindig *zdrav* egészséges szóval kapcsolatos: *zdrav i čitar* (*i* = és) 4-szer, *zdrav-čitar* 1-szer, *čitar-zdrav* 1-szer, és ez a kettős kifejezés szakasztott azt jelenti mint a magyar ép-egészséges. Más szláv nyelvben nem találunk ezekhez hasonló szót, ha csak nem akarunk egy MIKLOSICH szófejtő szótárában *ki*-gyöker alatt idézett titokzatos szlovén szót ide vonni: «*čil*, *ščit**) ausgerastet», de a dél-

*) A szókezdő *š*- nem akadály, mert *č* előtt *s* a szláv nyelvekben mindig *š*-sé hasonul, *sk*- és *ks*- szókezdet pedig különben is váltakoznak; igaz a *ščit* *š*-ét meg lehetne másképp is magyarázni, a szó ugyanis egészen jól állhatna *iz-čit* helyett is, minthogy a szlovén *iz*- igekötő kezdő *i*-je a kiejtésben gyakran eltűnik: **izčit* > **zčit* azaz *ščit* > *ščit*. Az «ausgerastet» jelentés sem akadály, mert a mint a *čil* szónál fönt láttuk, az lehet a föllállított etymologia kedvéért postulált jelentés — a *čil* szó rendesen azt jelenti, hogy «frisch, munter», nem «ausgerastet». A bökkenő csak az, hogy szlovén *ščit* szót más forrásból nem ismerünk!

szláv nyelvekben a *čitar* szót a Balkán-félsziget egész szélességében megtaláljuk, ez pedig a horvát-szerb nyelvben megőrzött *čit* melléknévből nagyon elterjedt képzéssel alakult új melléknév. Ezt a *čit*, illetőleg régibb **čitъ* szót a származásra nézve vele valószínűleg összefüggő *cělъ* a legtöbb szláv nyelvben kiszorította, mivel jelentése épen a közös eredetnél fogva kezdettől fogva azonos volt, úgyhogy az egyik szó fölöslegessé vált.

Ha a szláv *cělъ* : *čilъ* szópárt egyrészt és a *cělъ* : *čitъ* szópárt másrészt a szláv hangtani jelenségek világításában nézzük, egészen új kérdések vetődnek föl, a melyekre még BRUGMANN idevágó részletes tanulmányában sem találjuk a legkisebb célzást sem; azok szerint lehetséges, hogy *cělъ* : **čilъ* úgy viszonylik egymáshoz mint idg. *qoilos* : *qeilos*, *cělъ* : *čitъ* pedig úgy mint *qoilos* : *qeitos*, és ha ezt nem is merem másnak mondani mint merő lehetőségnek, az eset mégis annyira tanulságos, hogy talán érdemes volt nála tovább időzni.

A szókezdő *koi*-ből lett *cē*- tárgyalását egy nagyon elterjedt hibás szófejtés fölemlítésével fejezem be, a mely csak a szláv hangjelenségek fogyatékos ismeretének köszönhetette elterjedését. Hallottuk már fönt, hogy a *paska*-nak ejtett és nagy-néha annak is irt *pascha* locativusa nem csak *pascē*, hanem *pastē* alakban is található az ób. forrásokban és hogy ez az utóbbi alakban észlelhető *sc* > *st* dissimilatio egyes forrásokban nagyon következetesen jelentkezik. De ez a dissimilatio még az óbolgárban sem látszik valami régi jelenségnek, épen a hangtani tekintetben régiesebb kéziratok, mint p. o. a Zographos alig ismerik, más szláv nyelvekben pedig jóformán nyomát sem találjuk. MIKLOSICHNAK mégis bátorsága volt nem csak a szláv *stěнь* árnyék szó magyarázatánál föltenni, hogy az *sc* > *st* dissimilatio közös szláv hangtani jelenség, hanem még ahhoz is, hogy a *stęno* «femur» szót is **skęno*-ból származtassa, a mi csak úgy volt lehetséges, hogy nem csak ennek a dissimilatió-nak közös szláv voltában hitt, hanem még egy semmivel sem igazolható kivételes *kъ* > *cъ* változást is vélt föltehetni a rendes *kъ* > *čъ* mellett, a mi ellenkezik minden tapasztalatunkkal, l. *Vergl. Gr. I.*² : 288. és *EtWtb.* a *stěнь* meg *stęno* czikkeket. A *stěнь* magyarázatánál mások is folyton abból a téves föltevés-ből indultak ki, mintha az *sc* > *st* dissimilatio mindennapi, vagy

közös szláv vagy az összes szláv nyelvekben ismétlődő jelenség volna, ebből indult ki BRUGMANN *Grdr.* I.²: 546 («Aksl. *stěň*, 'schatten' aus **scěňь*»), ebből WALDE is *Lat. EtWtb. caelum* a., sőt MEILLET is *Etudes sur l'étym. et le voc. du vieux slave* 456.; a két utóbbi, igaz, nem mondja expressis verbis, hogy az *st* *sc*-ből keletkezett, de *skoi*-ból indulnak ki, ebből pedig más út nem vezet *stě*-hez. Különösen föltűnő, hogy ebbe a tévedésbe még MEILLET is eshetett, a ki nem csak ismeri a szláv nyelveket, hanem szedés közben megismerkedett VONDRÁK cikkével is, utal is rá. már pedig VONDRÁK nagyon világosan megmagyarázta, hogy ha a szóban eredetileg *sk* állt volna, még az óbolgár forrásokban sem találkozhatnánk olyan következetesen *st* szókezdettel, a csehben meg épenséggel nem hangzanék a szó *stín* (régbben *stien*)-nek, hanem okvetetlenül **stín* (ill. régbben **ščien*)-nek, l. BB. 29: 173—178. Ez az eset is intő példa arra, hogy nem szabad mindig csakis az óbolgár nyelv hangjelenségeiből kiindulni, ha ez a nyelv még annyi régi alakot őrzött is meg és valamennyi szláv nyelv közt az indogermán nyelvészre nézve kétségtelenül a leges-legfontosabb is, sőt ha annak alapos ismerete rá nézve egyenesen mulhatatlanul szükséges is. Az újabb időben amúgy is eléggé kitűnt, hogy éppen az élő szláv nyelvek a kérdések egész sorozatánál — p. o. a hangsúlyt és quantitást illető, annyira fontos kérdéseknél — egyedül szolgáltathatnak nekünk fölvilágosítást, az élő szláv nyelvekből meríthető tanulságok tehát egyre nagyobb figyelmet követelnek.

Eddig azt tapasztaltuk, hogy az összes szláv nyelvekben olyan helyen *c*-t találunk, a melyekben kettős hangzóból lett *ě* — a mely a szó végén bizonyos esetekben *i*-vé változik — közvetlenül *k* után következett volna. Ez a *c*, éppen mert az összes szláv nyelvekben mindenütt ismétlődik, a hol az analogia hatása meg nem bolygatta az eredeti állapotot, nem lehet más mint közös fejlődés eredménye. De találunk *k*-ból más föltételek alatt keletkezett *c*-t is, a mely a szláv nyelvek csak egy csoportjában mutatkozik, értem az olyan eseteket, mint ób. *čvěť*: cseh *květ*. Nem okvetetlenül szükséges, hogy korban is elválaszszuk e jelenséget a közvetlenül *k* után álló *ě* hatása alatt keletkezett *c*-éktől, de különben éles határt kell a két jelenség közt vonnunk, és JAGÍC hibát követett el, mikor ezt a fönt már

futólag érintett helyen elmulasztotta. A *cvěť* virág és *cěna* ár-féle esetek ugyanis csak igen fölületes vizsgálat mellett látszanak azonosoknak, már t. i. annyiban igenis azonosok, hogy itt is, ott is kettőshangzóból lett *ě* okozta a változást, de különbözők annyiban, hogy az egyik esetben közvetlenül *k*-ra következik az *ě*, a másikban *v* választja el tőle. Hogy valamely közbeeső *v*-féle hangnak nem kell okvetetlenül megakadályoznia a magas hangzó hatását a tőle *v*- által elválasztott mássalhangzóra, arról tanuságot tesz egyebek közt az orosz nyelv, a hol *dva* = двѣ tiszta *d*-vel hangzik, míg nőnemű párja *dvě* двѣ-nek hangzik jesített *d'*-vel. El lehet tehát egészen jól képzelni, hogy *kvě*- helyett is *cvě*-t találunk valamely szláv nyelvben, csak nem szabad föltennünk, hogy ennek a jelenségnek minden szláv nyelvben párhuzamosnak kellene lennie a *kě*- helyett álló *cě*-vel, hiszen a *dvě* és *dě*- fejlődése sem minden szláv nyelvben azonos: az orosz a *dvě* szóban szakasztott olyan jés *d'*-t ejt, mint akár a *dělo* tett és a belőle származó *nedělja* vasárnap szóban vagy a *děva* szűz szóban, míg a lengyel a *działo niedziela* *dziewica*-val szemben *dzie*-t ejt tiszta *d*-vel. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, ha a nyugati szláv nyelvekben a *cvěť*-féle szavakban változatlan *kv*- szókezdetet találunk: ób. *cvěť*, b. or. *cvět*, szerb, szlovén *cvet*, de cs. *květ*, tót *kvet*, alsószorb *kwět*, felsőszorb *kwětk* (kicsinyítő képzés!), lengy. *kwiat*.

ŠACHMATOV ezt az eredeti *k* és *ě* közt álló *v*-féle hang különböző természetéből magyarázta, a *cvěť*-féle kiejtés ott keletkezett volna, a hol a régi *u* még nem változott tiszta *v*-vé (l. *Izvěstija* I : 4 : 703., míg a már tisztán mássalhangzós *v* az *ě* hatását megakadályozta. Š. tehát a *cvěť* : *kvěť*-féle különbség okát igen tetszetősen visszavezeti a közös szlávtságban az eredeti *k* és *ě* közt álló ajakhangnak vidékek szerint különböző kiejtésére, az *ě* tehát e közös szlávtság egy nyelvjárásában nem azért hagyta érintetlenül a *k*-t a *květ*-féle esetekben, mert a *k* > *c* változás fiatalabb vagy gyengébb, mint a *k* > *ě*-féle, hanem egyszerűen azért, mert közte és a *k* közt olyan hang állt, a melyen keresztül nem tudott hatni. JAGIĆ előadása, a melyet itt a világosság kedvéért egész terjedelmében idézek. nagyon könnyen félreértésre adhat alkalmat: Der Ce-Palatalismus, mondja J., vermochte nicht so tief in den slavischen Sprach-

typus einzugreifen, wie der Če-Palatalismus. Das sieht man, abgesehen von den bereits erwähnten kleinen Abweichungen, auch daraus, dass er in der Anlautgruppe *kv*, *gv* in den west-slavischen Sprachen unterblieb, gegenüber *dzvězda* steht in Čech. *hvězda*, poln. *gwiazda*, ebenso lausitzserb. *hwězda-gwězda*; gegenüber *cvětъ* böhm. *květ*, poln. *kwiat*, ls. *kwět-kwěć*. I. Arch. 23 : 127. I. Sokkal inkább lehetne a *cvětъ*-féle kiejtésben a *kē* > *cē* változásnak az eredeti határain túl való terjedését látni, mint annak megszorítását, elgyengülését, így fogja föl valóban VONDRÁK e jelenséget: «Wie in *cvětъ* u. dgl. die zweite Palatalisation über ihre Grenzen hinaus ging, allerdings nur in einzelnen slavischen Sprachen . . .» *Altksl. Gr.* 131. De ez még hagyján, a mi azonban JAGIČNÁL nyomban erre következik, az már igazán nagy hiba: Es ist übrigens fraglich, folytatja, ob hier *g* und *k* gerade das ursprünglichere ist. Man bedenke doch, das für *dzvězda* auch das Litauische und Lettische mit *z'w*, *zw* das Wort ausspricht: *z'waigzdė*, *zwaigzne*. Ez olyan hiba, hogy kénytelen vagyok föltenni, hogy J. kéziratában nem is ez állt, és hogy csak egy végzetes sajtóhiba ferdített el egy egészen helyesen fogalmazott állítást. A mondatnak helyes értelme csak így van: Es ist übrigens fraglich, ob hier *g* und *k* gerade das ursprüngliche ist; mert hisz nem lehet kérdéses, vajjon ezekben az esetekben a *k* vagy a *c* a *g* vagy a *dz* az eredetibb, kétségtelenül a *k* és nem a *c*, a *g* és nem a *dz*, hisz csakis régibb *k*-ből keletkezhetett *c* illetőleg *g*-ből *dz*, de az igenis tény, hogy a *k* és *g* helyett mi más hangot várnánk, t. i. *s*-et illetőleg *z*-t (de nem ám *dz*-t!). Tehát a *k g* meglephetnek bennünket és megjelenésüket egészen sajátságos módon próbálták megmagyarázni, I. MEILLET *Études* 178., de csakis a már akármilyen módon keletkezett *k* és *g* megvolta teszi érthetővé a *c dz* hangok keletkezését.

Említettem, hogy a szláv nyelvek egy csoportjában található *cvětъ*-féle szavak *c*-je lehet egészen egykorú a *cēna*-félékben mutatkozó *c*-vel, abból a körülményből, hogy a *cēna*-félék az összes szláv nyelvekben *c*-vel hangzanak, a *cvětъ*-félék nem, a hangváltozás más korára következtetni nem szabad, mihelyt nem az *ē*-nek a *k*-ra való hatásában rejlik a különbség, hanem a közbeeső *v*-féle hang különböző kiejtéséből a szlávság egy

bizonyos területén fölmerült akadályban. Abból sem szabad más korra következtetni, hogy *kv* nem csak kettős hangzóból lett *ê* előtt vált *cv*-vé, hanem más palatalis hangzó előtt is (vö. *cvьtetъ* virágzik *cvisti* virággzani, *cvělitì* affligere mellett *cvilěti* plangere), hisz az egyszerű *k* *ь* meg *i* előtt már rég *č*-vé vált, mielőtt a *k > c* változás még csak meg is indult, a *k* tehát *ь* és *i* előtt elő sem fordulhatott már, mikor *kê* *cê*-vé kezdett változni.

Valamint a *kv* helyett bizonyos szláv nyelvekben nemcsak kettős hangzón alapuló *ê* előtt, hanem más palatalis hangzók előtt is *cv*-t találtunk, úgy mutatkozik idegen szavakban is *c* nemcsak *ê* előtt, hanem általában palatalis hangzó előtt: a gót *kaisar*-ból lett *cěsarъ* (magy. *császár*!) mellett az orosz *carъ* egy **cьsarъ* alakra mutat vissza, a **cьrky*-ből lett *crьky* templom egy germ. **kirkō*-ból való, a szorb nyelv kivételével az összes szláv nyelveken végig vonuló *ocьtъ* (magy. *eczet*!) csakis egy germán **akit*-ből (vö. gót *akeit*) magyarázható, *cęta* «Münze» egy germ. **kinta*-ra vall, vö. gót *kintas* fillér. E szavak helyes magyarázatát találni UHLENBECK egy kis értekezésében: *Die germanischen Wörter im Altslavischen Arch. f. sl. Phil.* 15: 481—492. Nem említi U. az *ocělъ* (magy. *aczel*!) szót, nyilván mert nem tartja germán eredetűnek — vö. MIKLOSICH *EtWtb.* az *ocělъ* cikket és SCHRADER *Reallexikon* a Stahl cikket —, de nem lett volna szabad a szlovén *cima*-t sem említenie, a melyet az állítólag *k*-ből lett *c* miatt germán eredetűnek tart: Aksl. **cima*, Keim, zu erschliessen aus slov. *cima*, weil dies, wegen des *c* aus *k*, schon früh entlehnt sein muss. Aus einem älteren **kima*: and. *kimo*. Igaz, hogy MIKLOSICH is a németből magyarázza a szót *EtWtb.* 29, de egy közös szláv **cima* föltevését aligha tartotta volna jogosnak, hisz a *cima* szót mindössze a szlovénből idézi, és itt bizonyosan nem német, hanem olasz, mint olasz a horvátoknál-szerbeknél itt-ott hallható *cima* vagy akár a magyar *csima*, l. MTjsz. — tudvalevő dolog, hogy az olasz nyelvben *ci*-nemesak *csi*-nek hangzik, hanem épen a déli szlávúságra erősen ható velencei nyelvjárásban *csi*-nek. A szlovén *cima* tehát kétségtelenül egy ugyancsak *cz*-vel ejtett olasz *cima* hű mása, a melynek jelentése is pompásan illik a szlovén szóhoz, l. BOERIO velencei szótárát, a *c* ennél fogva itt nem keletkezett szláv területen, hanem megvolt már az átadó nyelvben. Hogy a gót-

ban a *k* magas hangzók előtt mennyire és milyen módon volt megtámadva, arról nem tudunk semmit sem, de minthogy a közös szlávságban magában is egy bizonyos korszakban a magas hangzók előtt álló *k* — és a mint a 2-ik részben látni fogjuk, a magas hangzók után álló *k* is — *c*- felé hajlott, nincs okunk föltenni, hogy a gót vagy akár más germán nyelv *k*-jának kiejtése okozta vagy akár csak siettetette volna az idegenből került szláv szavakban a *c* hang keletkezését.

ASBÓTH OSZKÁR.

A medve nevei.

MEILLET egy kedves kis alkalmi iratban (*Quelques hypothèses sur des interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes*) a tiltott szavak egy nemével foglalkozik, a melyek tiltott volta előttünk már nehezen érthető, mert a mai művelt társaság fölfogásától nagyon elütő világnézet nyilvánul meg benne. Az egészen kis körnek szánt és könyvkereskedésben nem kapható füzetecskéből kiírok egy pár ránk érdekes helyet. Il est permis de supposer, mondja M., que, sous sa forme commune, l'usage du tabou a dû exister à date ancienne dans les populations de langue indo-européenne, et ce serait un moyen d'expliquer la perte de certains mots dont on ne s'explique pas aisément la disparition sur une partie du domaine. Le nom de l'ours en fournit sans doute un bon exemple. 6. k. l. A medve az indogermánok lakta egész területen ismeretes volt és közös idg. neve is volt (skr. *īkṣah* gör. *ἄρκτος* lat. *ursus* stb.), 7. l., . . . Or, ce mot indo-européen manque complètement en slave, en baltique et en germanique, et il y est remplacé par des périphrases et des qualificatifs. 8. k. l. A szláv *medvědí* «mézevő»-t jelent, c'est un des très rares composés qui soient vraiment slaves communs. 9. l. Más népek is kerülnek a medve nevének említését, 11. l., — le groupe finno-ougrien n'a aucun mot commun pour désigner l'ours, 12. l. (vö. MUNKÁCSI *Hunfalvy* A. 130. k. és *M. halászat* 20. k.).

A. O.

ISMERTETÉSEK.

Grundriss der romanischen Philologie. Herausgegeben von *Gustav Gröber*. I. Band. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg. Karl J. Trübner. 1904—1906.

Mikor 1890-ben a VOLLMÖLLER-féle *Kritischer Jahresbericht* azt a célt tűzte maga elé, hogy a román philologia haladását figyelemmel kísérje és róla időről-időre beszámoljon — a mit, sajnos, még mindig kissé megkésve tesz meg — akkor mindjárt az első füzetben (146. l.) KÖRTING meleg elismeréssel üdvözölte a címben írt munkát, mint alapvető főművet a román philologia encyklopædiai összefoglalása terén, a mely a bíráló szerint előreláthatólag még jókora időn át meg fogja tartani azt a diszes helyet, a hová szerkesztőjének és jeles munkatársainak hosszú sora és gazdag tartalmának értéke méltán helyezi.

E jóslat teljes mértékben bevált, s a nagy mű aránylag széleskörű elterjedését semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy I. részének második kiadását még a II. résznek teljes befejezése előtt kellett munkába venni. Míg ugyanis a bevezető és grammatikai rész 1883-tól 1888-ig teljesen elkészült, addig az irodalomtörténettel és a segédtudományokkal foglalkozó II. rész csak 1902-ben jutott befejezéshez. Ez alatt majdnem két egész évtized pergett le, a mi egy még fiatal és ép azért pezsgő életkedvvel és duzzadó erőben előre törekvő tudomány életében nem csekély idő; s épen a *Grundriss* okozta nagy lendület, melynek jórészt a *Jahresbericht*, mint időszakai kiegészítő megindítása is köszönhető, épen az a mély és maradandó hatás, a mit e két vállalat előidézett, teszi érthetővé, hogy az elsőnek egy második kiadására, habár csak részlegesre is, ily hamar szükség lett és sor kerülhetett. Könnyen érthető az is, hogy jóval előbb állott be a szükségére ily új kiadásnak a külömben is előbb megindult és sokkal hamarabb be is fejezett, a minek következtében már el is fogyott I. részre nézve. Megokolja ezt már az aránylag gyorsabb haladás a nyelvészet terén s a jelentékeny összefoglaló művek nagyobb száma, melyek az utóbbi évtizedekben, részint már a *Grundriss* I. részének megjelenése után, napvilágot láttak. Ehhez képest az irodalomtörténeti ágban

mintha némi pangás állott volna be, a mely még talán hosszabb időre nélkülözhetővé fogja tenni a II. résznek egy teljesen átdolgozott újabb kiadását; sőt nem lehetetlen az sem, hogy mikorra egy ilyenre kerül a sor, akkorra az I. rész már harmadik kiadásban lesz előttünk.

Körting idézett soraiban néhány általános megjegyzést tesz az egészében nagy méltánylást érdemlő mű organikus fogyatkozásairól. Ilyen szerinte legelső sorban az, hogy nincsen benne olyan bevezető vagy összefoglaló fejezet, a mely az egyes román nyelvek egyező nyelvi jelenségeit, tehát egy köz-román (gemeinromanisch) nyelvtan alapvonalait tartalmazná. E fejezet hiánya a bíráló szerint lehetetlenné teszi, hogy a műből e közös jelenségeknek és bennük a román nyelvek szerkezeti közösségének világos áttekintését nyerje az olvasó, ha csak az egyes nyelvek ismertetéséből maga nem alkotja meg azt magának. Ez azonban, mint a bíráló helyesen mondja, már nem a kezdőnek, hanem a tárgyban mesteri fokra jutottnak való feladat; és ennek a magában véve hibául nem tekinthető fogyatkozásnak tulajdonítható, ha a máskülömben kitűnő munka a tanulók nagyobb tömegére nézve nem válhatik oly gyümölcsözővé, mint kívánni lehetne.

Ennek a kifogásnak azonban mintha az élet venné némileg az a tény, hogy az I. rész aránylag elég nagy példányszámban nem épen hosszú idő alatt teljesen elfogyott. Talán ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a szerkesztő ne fogadja meg Körting tanácsát és a második kiadás tervezetében is szorosan ragaszkodjék az elsőnek beosztásához. A fent jelzett összefoglaló köz-román nyelvtani rész ugyanis a második kiadásból is hiányzik. Igaz, hogy azóta e hiányt némiképp pótolja MEYER-LÜBKE jeles kis kézikönyvecskéje, mely a *Sammlung Romanischer Elementarbücher* (Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung) I. köteteként jelent meg 1901-ben, *Einführung in das Studium der Romanischen Sprachwissenschaft* czímen. De bár ez a művecske elég jól tájékoztatja a kezdőt a román philologia nyelvészeti részének feladatairól és a megoldásukra vezető módszert illetőleg, mindjárt alapvető beosztásában annyira eltér a Gröber-féle encyklopædiától, hogy annak szerves kiegészítőjéül még sem tekinthető. Így tehát még mindig fennáll részünkről is az az óhajlás, hogy egy közelebbi kiadásban a *Grundriss* I. felét minden ily alapvető műnek e lényeges tartozékával kibővítve lássuk.

Nem szívelte meg a szerkesztő Körting azon másik tanácsát sem, hogy munkatársait a rájuk bízott részek feldolgozásában nagyobb egyöntetűsége serkentse; valamint hijával maradtak most is az egyes fejezetek azoknak a bevezető tartalommutatóknak, a melyek áttekinthetőbb tájékozódást nyújtanának a bennük lévő gazdag és helyenkint

kissé túlságosan tömör anyagról. Az első kíváncsi csupán az egyes dolgozótársak egyéni felfogásának súlyosabb korlátozása árán lehetett volna teljesíteni, a mi a tudomány szabadabb fejlődésének illetéktelen megnyirbálására vezethetne, ha következetes szigorúsággal hajtatnék végre; a másik óhajtnak azonban már jóval könnyebben eleget tehetett volna a szerkesztő, mert ez mindössze néhány lapnyival növelte volna a testes kötet terjedelmét. Már e terjedelemnek az első kiadásával egybevetése is tanúsítja különben a körültekintő gondoskodást és jóformán mindenik fejezetre kiható figyelmes átdolgozást, a mivel az új kiadás a réginek részint a fogyatkozásait pótolni, részint az egyes ágakban azóta mutatkozó haladás számbavételével azt teljesen napjaink szintájára emelni igyekezett. Az első kiadás 853 lapnyi terjedelmével szemben a második nem kevesebb mint 240 lapnyi gyarapodást mutat, tehát amannak jóval több mint egynegyedével növekedett.

Tetemesen bővült, s ez a dolog természetével jár, mindjárt az első, a *román philologia történetét* áttekintő fejezet, a szerkesztő mesteri tömörségű előadásában. Úgy a mint az első kiadás a legrégebb nyomoktól a maga koráig pragmatikus módon és egymásra hatásuk bíráló kidomborításával számolt be a román nyelvek és irodalmak tanulmányozásának fejlődéséről, akként a második is mindenütt lelkiismeretesen feljegyzí az elmúlt két évtized alatt e tudománykör mindenik küllőjének valamennyi nevezetesebb gyarapodását; sőt a rokon- és határos disciplinák mindazon jelentősebb eredményeiről is megemlékezik, a melyek a román philologia mezeire termékenyítő vagy serkentő hatással voltak. Az öt korszak közül, melyekre Gröber történelmi áttekintését tagolja, a most is 1859-czel, vagyis az EBERT-féle *Jahrbuch für rom. und engl. Sprache und Literatur* megindulásával kezdődő ötödik korszak*) tárgyalása részesült természetesen a leggondosabb átdolgozásban és a leglényegesebb bővítésekben. Ezek miatt a fejezet e lapjain részben a tárgybeosztás is gyökeres átalakításon ment keresztül, s el kell ismernünk, hogy az új tagolás mellett az itt különösen megbővült anyag nemcsak gazdagabb, hanem jóval áttekinthetőbb is. Míg az első négy korszak tárgyalása az átdolgozásban csak körülbelül egy ívnyivel nőtt, jórészt az egyes §-okat követő könyvészeti adatok kiegészítése folytán, addig maga az ötödik korszaknak szentelt tér 37 lapnyi gyarapodást mutat.

*) E korhatár ellen csak P. MEYER tesz számbavehetőbb kifogást a *Romania* XXXIII. 463. l., a hol helyesebbnek látná, ha ASCOLI *Archivio glottologico*-jával, tehát 1873-mal kezdődnék a legújabb korszak. L. erre STENGEL alapos ellenvetéseit a *Jahresbericht* VII. (1902—1903.) I. 1. l.

Kellőkép ki vannak emelve a 80-as évek óta a hangtörvények körül támadt élénkebb viták s az egyetemes nyelvélet- és nyelvlélektani bűvárlatok maradandó becsű eredményei. A legfeltűnőbb haladás e körben a román hangtan terén mutatkozik az újabb szigorúbb módszertani elvek alkalmazása folytán. Az élő nyelv tájszólási változatainak finomabb elemzése a történeti nyelvtan mezején is gyümölcsözővé válik, a mint a régi szövegek pontosabb kiadásaiiban (újabban ismét a szorosabban vett irodalmi emlékeken kívül az okiratok nyelve és a helynevek hangtani tanulságainak fokozottabb figyelembevételével) azok írásmódja, szótagszámlálása és rímelve tüzetesebb vizsgálatok és összehasonlító mérlegelések tárgyává lesz. Nem-román nyelvekbe áttent középkori román elemek, mint pl. a spanyol-zsidó szövegekben lévő régi spanyol és a francia-zsidó emlékekben található ó-francia szavak héber betűs átírásai, értékes felvilágosítást nyújtanak e nyelvek szavainak akkori hangzásáról. A tájszólások behatóbb vizsgálata élesebb világításba helyezte a román hangok sokszerű változatait s a változások törvényszerűségét oly téren is igazolta, a hol azt előbb csak tartózkodva lehetett sejtetni, vagy épinséggel tagadni sem volt egészen képtelen dolog; a történelmi összehasonlító módszer pedig e hangok fejlődésének rejtettebb útjait segítette hivatovább mind jobban földeríteni. A hol a hangphysiologia, a mondatbeli hangsúly és hangilleszkedés dynamikája, valamint a hangtörténet sem elégséges bizonyos hangváltozások keletkezésének megmagyarázására, ott a román nyelvek eredetével egyidejű latinon-kívüli tényezők számbavétele nyomon ismét kivált azóta homloktérbe, a mióta Schuchardt, Ascoli, Baist, Baissac, Coelho, Lenz és mások a római birodalom barbar nyelveiben a messze mult, a kreol nyelvek nem-román elemeiben pedig az élő jelen ilynemű összetevőinek módszeresb megfigyelésére úttörő dolgozataikkal irányt jelöltek. Ugyane körbevalók SCHUCHARDTnak a baszk és a kaukázusi nyelvek terén végzett tanulmányai, míg másfelől ugyancsak a grazi tudós szorgalmazta e téren mintaszerű etymologiai fejtegetései során a hangtani oldal mellett a jelentéstaninak szigorúbb szemmeltartását a hangváltozások átmenetei megállapításánál, a minek figyelmen kívül hagyása vagy értékén alól való becslése sokszor helytelen következtetéseket vonhat maga után. Mennyire fontos ilynemű vizsgálatoknál a tárgyismeret, a nyelvnek pusztá hanganyagát illető még oly pontos és tüzetes megfigyelések mellett is; milyen jó szolgálatot tesznek itt a nyelvésznek a tárgyi ethnographia, a művelődés- és politikai történet, az egyedi és néppsychologia újabb időben sok becses anyaggal és tanulsággal bővült disciplinái: azt a Gröber-féle történelmi áttekintésnek

kivált a nyolczvanas éveken inneni része mindenütt kellőképen méltányolja.

Nem terjeszkedhetünk ki ez ismertetés keretében a Gröber-féle történelmi visszapillantásnak az irodalombúvárlatot illető részeire. Mielőtt azonban az új kiadás további fejezeteire térnénk át, nem hagyhatjuk szó nélkül a 124. és köv. lapon lévő közjogi és földrajzi botlást, mely külföldön, sajnos, még mindig elég gyakori. A jeles strassburgi romanista azonban annál könnyebben elkerülhette volna e tévedést, mivel, ha jól tudom, épen az ő tanítványa és épen az ő meleg ajánlásával került a *budapesti* (és nem *pesti*) francia nyelvi és irodalmi tanszékre, még pedig *Magyarországba* (és nem *Ausztriába*) az a szakférfiú, a kinek 1894-ben egyetemünkre jöttéről a *Grundriss* a román philológiának a német, osztrák és svájci főiskolákon való képviseltetése felsorolásánál emlékezik meg.

A Bevezetés II. fejezete, a román philologia feladatáról és tagolásáról szóló, szintén a szerkesztő tollából, jóformán változatlan maradt. Csupán az elején emeli ki a szerző, hogy a «román philologia» elnevezést MAHN F. használja, úgy tetszik, először *Entstehung, Bedeutung, Zweck und Ziele der romanischen Philologie* cz. dolgozatában (1863).

A methodikai részben a forrásokról szóló első fejezetnek az írott forrásokra vonatkozó felét SCHUM VILMOS halála után BRESSLAU HARRY dolgozta át, főleg a Karoling-kor előtti könyvirást és az oklevelek palaeographiáját illető §-aiban. Új e résznek a legutolsó fejezete, melyben TOBLER ADOLF az irodalomtörténeti búvárlat módszerét ismerteti, nagy általánosságokon túl nem terjeszkedve s nem is mindig egészen világosan.

A román nyelvtudomány ketté tagolt részének beosztása teljesen az első kiadásé. Először a román nyelvek keletkezését megelőző s eredetökre hatással volt nyelvek ismertetése, majd erre az egyes román nyelvek compendiosus tárgyalása jó. A nyelvek osztályozása is a régi, valamint a tárgyalás sorrendje is, mely keletről nyugatnak haladva mutatja be az egyes új-latin idiomákat, kezdve a ruménnal s a portugallal végezve. Pótlásként még egy fejezet szól az albán nyelv latin elemeiről.

A kelta nyelvet ismertető fejezetben a ligurok nyelvére vonatkozó újabb elméletek kellő figyelemben részesülnek (373. l. v. ö. 404. és 431. l.). WINDISCH és alább MEYER-LÜBKE is ahhoz a nézethez csatlakoznak, hogy ezen a kelták bevándorlását megelőzőleg a róluk elnevezett gall vidéken kiterjedtebb néptörzs lényegesen hozzájárult a francia nép megalakulásához; ha nem is oly tetemes mértékben, mint

d'Arbois de Jubainville véli. Nyelvük, melynek csak néhány helynévben és egy-két, Lugano környékén talált, többnyire csak neveket tartalmazó feliratban maradtak szórványos nyomai, az indogermán nyelvcsaládnak alighanem egy önálló, a keltával és az itáliai nyelvekkel közelebből rokon ága lehetett, mely ezekkel a *qu > p* hangváltozásban osztozott.

Az itáliai nyelvekről szóló fejezetet, melyet az első kiadásban DEECKE VILMOS írt volt meg, az ő halála után MEYER-LÜBKE VILMOS dolgozta át. Lényegesebb változtatásokat az átdolgozó különösen az etruszk nyelvet illető §-tól kezdve a fejezet végeig tett, midőn a latinon kívüli itáliai nyelveknek az első kiadásban mindössze három lapnyi jellemzését körülbelül a háromszorosára bővítette ki, mindenütt az újabb kutatások számbavételével.

Ugyanő tetemes bővítésekkel látta el a latin nyelvről szóló fejezetet is, mely már az első kiadásban is az ő tollából jelent meg. Mindjárt a bevezető sorok végén eldönti a rumének őshazájára vonatkozó kérdést, mely az első kiadásban még függőben maradt. «A mai rumének — úgymond — a Balkán-félszigetről vándoroltak ismét vissza, bölcsőjük a régi Illyriában van, de azért nem látszik kizártnak, hogy a régi római területre való bevándorlásukkor a Duna balpartján még a római lakosság maradványaira akadtak, minthogy Pannoniában is fönmaradt a római elem egész a szlávok betöréseig.» Itt a «visszavándorlás» nem a legszerencsésebben használt szó, mert könnyen azt a téves értelmezést szülheti, mintha a rumének már illyriai őshazájukban laktuk előtt dák területen éltek volna, holott a szerző csak azt akarta nyilván mondani, hogy Illyriában alakult ki a rumén nyelv és nemzet s onnan került utóbb oly területre, melyet régebben egy a dákok közé telepedett másféle románság lakott volt. Hiába! *Qui bene distinguit, bene docet.* Magukban véve is eléggé homályos és nemzeti elfogultság által még homályosabbá zavart kérdések tisztázásánál nem lehet eléggé világosan írni.

Jelentékenyen bővült e fejezetben a hangtani rész, a mondatani pedig egy egészen új czímmel gyarapodott, mely a szórendet és a mondathangsúlyt tárgyalja (490. s k. l.).

A román nyelvek alakulására közvetlen befolyással volt idegen nyelvek fejezetéhez egészen új járulék SANDFELD JENSEN dolgozata a rumén nyelv nem-latin elemeiről. Először a középkori görög nyelvnek a ruménban és más balkáni nyelvekben vele közösen tükröződő syntaktikai hatásai kerülnek szóba. Ezek között, minthogy a rumén utján az erdélyrészi magyarságra is kihatott, különösen kiemeljük azt a sajátsgot, a mely az Inf. helyett a mellékmondatos

szerkezet kedvelésében áll. (Pl. *nu poate veni* helyett *nu poate să vină*.) Ezen a középgörögöből széles körben elterjedt hajlam sok helyütt az Inf. teljes, másutt részleges pusztulására vezetett, s mint említettük, a magyar nyelv syntaxisát is kikezdte már, legalább ott, a hol a ruménséggel való sűrűbb érintkezés kikerülhetetlen. (Pl. *El kell menjek*, e helyett *el kell mennem*.) Az albán és szláv hatások után a magyar nyelv befolyására kerül a sor, melynek a fentiekkel szemben az a nyelvtörténetileg fontos jelzéke, hogy a kezdete pontosabb időhatártól állapítható meg. Dolgozatának ezen §-ában a szerző teljesen ASBÓTH OSZKÁRnak *Az oláh nyelvbe átment magyar szók* című értekezésére támaszkodik, melyet idéz is. Mellette még DENSUSIANUNAK és WEIGANDNAK idevágó műveire hivatkozik, a többire nézve pedig az ASBÓTHNÁL felsorolt irodalmat említi. Hasonló compendiosus rövidséggel foglalja össze a török és a még későbbi német hatások kimutatására vonatkozó vizsgálatok főbb eredményeit, melyek közül az utóbbiak egy része már nem is egyenes úton, hanem a magyar hatás révén jutott a ruménbe.

A román nyelvek felosztása és külső története GRÖBER tollából nagyjában a régi maradt; csupán a statisztikai rész mutatja az időközben beállott, nem jelentéktelen változásokat. Az első kiadás kissé elmaradt (1869 és 1876 közötti) adataival szemben mindenütt az 1900—1901. évi népszámlálás eredményei állanak, a melyek végösszegeként az egész románság száma az új kiadásban 105.570,110 (a régiben pedig 89.110,000). A gyarmatokon elterjedt kreol-románságot illetőleg most sem kapunk adatokat, kivéve a S.-Domingo szigetén lévő spanyol-kreol és a nyugat-indiai franczia-kreol lakosságot illetőleg egy-egy hozzávetőleges számot. Itt említjük meg mindjárt azt is, hogy a második kiadás sem törleszti az elsőnek még mindig függő adósságát, mert a kreol nyelvek tárgyalását most is csak a jövőre halogatja.

A román nyelvek történetében a második alcím megváltozott. Az első kiadásban így volt: *Verwendung der romanischen Sprachen*, most helyette a megfelelőbb *Äussere Geschichte der roman. Schriftsprachen* olvasható. Itt is a rumén nyelvet illető részen látszanak mélyebb járatú átdolgozás nyomai.

Ugyanezt mondhatjuk a rumén nyelvet tárgyaló következő fejezetről is, mely majdnem a kétszeresére növekedett. (Az első kiadásban 438—460. l., a másodikban 564—607. l.) Különösen gondos kiegészítésben részesültek mindenik cím alatt az irodalmi segédeszközök felsorolásai, melyek helyenkint mindjárt az említett művek tartalmát és értékét illető rövid bírálatok is egyúttal. Lényeges átdolgozáson ment át a hangtani rész, melylyel az első kiadásban

kissé mostohán bánt el a szerző. Igaz, hogy azóta ez irányban élénk aprólékos munkát végzett különösen a WEIGAND vezetése alatt dialektologiai téren szépen működő lipcsei intézet.

Csekélyebb változások mutathatók ki a rätó-román és az olasz nyelv leírását nyújtó fejezetekben. Teljesen a régi keretben maradt most is a Franciaország területén fejlődött és élő két román nyelvnek, a francziának és a provenceinak, egybefoglalt tárgyalása, melynél czélszerűbb lett volna az utóbbit a katalánnal együtt ismertetni. Itt és a szárd nyelv különálló román idiomaként szerepeltetésében tér el leginkább MEYER-LÜBKE fönt említett kis kézikönyve, az *Einführung*, a Gröber-féle *Grundriss*-től. A katalán nyelvről szóló fejezeten különben J. SAROYHANDY lényeges módosításokat tett; a hangtani részt teljesen átdolgozta, a könyvészeti adatokat lényegesen kiegészítette és egy egészen új czímként iktatta be a katalán nyelv általános jellemzését a 845—848. lapon. A spanyol és portugall nyelvet illető fejezeteken ellenben alig mutatható ki valami számbavehetőbb változás. Megmaradt a második kiadásban is a portugall nyelv hangtanának a többiekéhez képest aránytalanul bő és részletes, bár különben mintaszerű tárgyalása, melyet már az első kiadás bírálatában érdeme szerint emelt ki Körtzing. Mi is csak az aránytalanságán ütközünk meg, a mely ily terjedelmű és célú összefoglaló munkában csak azzal menthető, hogy egybeült e nyelvnek ilyen tudományos tárgyalása még mindig nem található és így valószínűleg hiányzik.

Az egész első részt gondosan átnézvén és az előbbi kiadással tüzetesen egybevetvén, azt az általános tapasztalatot vonhattuk le, hogy a *Grundriss*-nek majdnem mindenik fejezete a román philologia terén az elmúlt két évtized alatt lefolyt pezsgő munkásságról és értékes eredményekről számol be, melyek a részletekbe való mind aprólékosabb elmélyedés mellett az általános elvek és szempontok tisztázásához is lényegesen hozzájárultak. Az egész mű gondos átjavítása és még stílárius részletekben is lépten-nyomon észlelhető haladása pedig a szerkesztőnek mindenre kiterjedő nagy figyelmét és bámulatos sokoldalúságát dicséri, mely a munkatársak még oly előkelő és válogatott karával szemben is mindenütt érezteti az egységes tervezet és beosztás jogán a vezéregyéniség kidomborodó jellegét. E mellett azonban természetesen megmarad a tudomány szabad fejlődésének érdekében a dolgozótársak szellemi önállóságának is az a józan mértéke, a mely a közös alapterv alá való önkéntes alárendeltséget nem érzi békónak, mert e szükséges korlátozáson belül minden kellő alkalommal teljesen érvényesíteni tudja a saját egyéni felfogását.

KATONA LAJOS.

H. Tiktin, Rumänisches Elementarbuch. Heidelberg 1905.

A ránk nézve már mint hazai nyelv is nagyon fontos, de mint a latin népnyelvnek egy egészen sajátos viszonyok közt fejlődött sarja különben is annyira érdekes oláh nyelv tudományos föltárása az utolsó években öröndetesen halad: DENSUSIANU mély alapokra fektetett nagy munkájának I. részét gyorsan követte két tudományos oláh nyelvtan, GARTNERÉ meg TIKTINÉ és egy az oláh nyelv latin elemeit megvilágító kitünő szöfajtő szótár.*)

TIKTIN könyvét természetesen első sorban GARTNER hasonló könyvéhez fogjuk mérni, hisz annyira egynek látszik a föladat, hogy valaki azt a kérdést vethetné föl, nem csak a sorozat teljessége kedvéért jelent meg a MEYER-LÜBKE szerkesztése alatt álló *Sammlung romanischer Elementarbücher* című vállalatban is egy oláh nyelvtan, mikor a Halléban megjelenő *Sammlung kurzer Lehrbücher der romanischen Sprachen und Literaturen* című vállalatban egy évvel azelőtt amúgy is kaptunk egy kitünő oláh nyelvtant. A két könyvnek összehasonlítása azonban első pillanatra arra tanít, hogy TIKTIN így sem végzett fölösleges munkát, műve annyira más szempontból indul ki, egész berendezése annyira más, hogy a tények az olvasó elé egészen új világításban kerülnek, a két kiváló szerző teljesen önálló úton haladva olyan két munkával ajándékozta meg a tudományt, a melyek a lehető legjobban egészítik ki egymást és voltaképp csak együtt véve alkotnak szerves egészet. Nem akarok GARTNER könyvének első, fényesen sikerült részéről szólni, a melyen *Lesestücke* cz. a. olvasmányok elemzése közben kedves, könnyed, de biztos módon bevezeti az oláh nyelvet még nem ismerő romanistát az oláh nyelv elemeibe, ott is, mikor a *Rumänische Sprachlehre* kezdődik és a példák hosszú sora szárazabbá és nagyon komolylyá változtatja előadását, a régi szókinses magyarázatánál mindig a latin nyelvből indul ki, az idegen hatást a hangtanban külön kis csoportokban tárgyalja (*Die albanesischen laute* 121. k., *Die griechischen laute* 123—125., *Die altbulgarischen laute* 125—132., . . . , *Die magyarischen laute* 135—139.), TIKTIN ellenben, ha nem is teszi föl, hogy olvasói mind ismerik az oláh nyelvet — hisz szövegeket is közöl és interlinearis fordítással kíséri a két első, csak úgy mint GARTNER szójegyzéket csatol a szö-

*) OVIDE DENSUSIANU: Histoire de la langue roumaine. Paris, 1902.
THEODOR GARTNER: Darstellung der rumänischen Sprache. Halle 1904.
Dr. SEXTIL PUŞCARIU: Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element. Heidelberg 1905.

vegekhez, de a kiinduló pont mégis mindig maga az oláh nyelv. T.-t nem az érdekli, mi lett az egyik vagy másik latin hangból, hanem mindig azt kérdi, egyik vagy másik oláh hang milyen latin hangból, illetőleg milyen idegen nyelvnek milyen hangjából fejlődött. A különböző kiinduló pontnál fogva a hangtani anyag természetesen egészen más csoportokra oszlik T.-nél, mint G.-nál, ha p. o. a latin *filius*-nak az oláhban *fiu* felel meg, ezt G.-nál *Lat. l.* fölírás alatt tudjuk meg § 18. 5. a), míg T.-nél az ilyen jelenségeket a *Schurund von Konsonanten* a. kell keresnünk, l. 161. f. 2. A különbség a nyelvtan többi részében nem annyira kirívó, de a két író önállóságánál fogva még itt is elég nagy, úgy hogy érdeklődéssel és haszonnal olvashatja T. nyelvtanának a többi részét is, a ki G. nyelvtanát akár apróra ismeri is. Azonkívül G., a ki folytonos tekintettel van olyanokra, a kik nem tudnak oláhhul, nem közöl a többi nyelvjárásokról szöveget, T.-nél a macedo-oláh, megleni és isztriai nyelvjárásból is találunk egy-egy rövidke dákoroman fordítástól kísért szöveget és a régi irodalom három töredékét is eredeti cyrill írásban, az elsőt átírással.

T. tárgyalásának módja szabatos és a legtöbb esetben találó, de néha a szüksézszerűség kimért. Ennek példázására csak egy esetet ragadok ki. A 132. fejezetben ezt olvassuk: „*st geht zurück . . . 3. auf lat. sc vor e, i: cunostință* Kenntnis *cognoscentia, altrum. *destinde* steigt herab *discendit*, *naste* gebiert *nascit*, *reșted* welk *viescîdus, *știu* weiss *scio*, *ștință* Wissen *scientia*!” Talán még sem ártott volna egy szóval rámutatni, hogy az oláh nyelvben olyan gyakran ismétlődő és rá nézve annyira jellemző hangváltozás mikép keletkezett (l. a szakasztott ugyanolyan bolgár-szerb hangfejlődés magyarázatát fönt 40. l. és vö. NyK. 30 : 12), de hát G. is megelégszik a tény puszta fölemlítésével, pedig nem kevesebb mint három helyen szól róla, 14. l., 65. l. 26. p. és 115. l. e), és neki talán még több oka lett volna a végbement folyamatot meg is magyarázni, a mi mindössze egy pár szóba került volna. Másrészt akadunk T.-nél nagy ritkán olyan helyekre, a hol a tényállás puszta fölemlítése talán helyesebb lett volna, ilyen esetnek tartom a következőt: „-*onens* ergab -*uiu* in *gutuiu* Quittenbaum cotoneus, aber -*oiu* als Augmentativsuffix: *năsoiu* grosse Nase, *broscoiu* Froschmännchen, hier wohl deshalb, weil o die Vorstellung des Grossen, Starken besser versinnbildlicht.“ (?) 27. l.

Hogy egy könyvben, a melyben olyan nagy szóanyag van földolgozva, itt-ott egy kis tévedés is közbeesúszott, azon nincs mit csodálkoznunk, a könyv szerkezetét ezek a legtöbb esetben amúgy sem érintik, mert legtöbbször abból erednek, hogy a szerző egy-egy szó származásával nincs tisztában, s inkább a szójegyzékben találhatók,

mint magában a nyelvtanban. Minket természetesen első sorban a magyarból az oláh nyelvbe átment szók érdekelnek, de készségesen elismerem, hogy a magyar nyelv ismerete, ha fontos is az oláh philologusra, még sem mondható olyan múlhatatlan kelléknek, mint pl. a régi és mai bolgár nyelv ismerete. Nem is vetem T. szemére, hogy a szójegyzékben — ha nem idézek lapszámot, e helyt mindig a szójegyzékről szólok — az oláh *belşug* Segen, Fülle mellé egyszerűen azt veti «(magy. *bőség*)», már akár tudja, akár nem, hogy egy codexünkben *bulşeg* alakot találni és hogy milyen következtetést vontak le abból és a hozzá illő oláh szóból, vö. TMNy. 327. és Nyr. 21 : 128, hisz a szójegyzékben a szók származását a lehető legrövidebben kívánja egy szó odavetésével jelezni, soha nem bocsátkozik ott részletekbe. De egyes jellemző példákból kiviláglik, hogy nem csak hogy nem ismeri eléggé a magyar nyelvet, a mi, a mint már mondtam, nem róható föl neki olyan nagy hibának, de mások (CIIAC, HASDEU, ALEXICS, MĂNDRESCU, ASBÓTH, PHILIPPIDE, ŞĂINEANU, DENSUSIANU Ovid) kutatásait és megállapodásait sem ismeri, a min méltán csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy T. egy nagy oláh szótár kiadását tervezte, a melyben minden szónak származását is meg akarta állapítani — megjelent mindössze egy kötet: Rum.-deutsch. Wtb. I. A—C. Bukarest 1903. Szinte lehetetlennek tartom, hogy T. nem tudta volna, hogy újra meg újra ismételték, hogy az oláh *imaş* legelő a magyar *nyomás*-ból származik, mégis a szót így magyarázza: «(vgl. tü. jem „Futter“)»!! Pedig hogy a magyar *nyomás* tökéletesen ugyanabban a jelentésben használatos mint az oláh *imăş*, azt, ha nem is nézte a NySz. OklSz. MTjsz.-t, megtudhatta akár BALLAGI szótárából, hangtanilag pedig magából T. könyvéből is könnyen igazolható a *nyomás* > *imăş* változás: hangsúlytalan *o* > *u* (*nyomás* > **nūmăş*) mint *joc* = lat. *joco*[r]: több. 1. sz. *jucăm*... **jocămus*, 70. § 2., *ny* (*nă*) hangzó előtt > *i* (**nūmăş* > **iūmăş*) mint Cibinium (Szeben szb. Sibíá): *Sibiŭ*, 164. § 1. *iū* > *i* (**iūmăş* > *imăş*) mint disclūdīt [> **deş-clūde*, **deşchīude*] > *deşchide*, 29. §. Egy másik fölötté érdekes szó magyar származása szintén elkerülte T. figyelmét, ámbár megtalálhatta ŞĂINEANU kis szótárában és DENSUSIANU Hist. de la langue roum. cz. alapvető munkájában is a m. *lăb*-ból lett *labă* szó helyes magyarázatát, vö. NyK. 30 : 433. Az oláh szó, ámbár mindig esakis állat lábát jelenti, nem származhatik a szláv *lapa*-ból, mert hangzók közt álló *p* az oláhban nem válik soha sem *b*-vé, hanem változatlanul megmarad: incipit > *incepe*, lupus ille > *lupul*, leporem > *îépure* stb. stb., míg a hangzók közt álló régi *-b-* v-u-n át eltűnik: habemus > *arém*, de scribit > *scrie*, caballus > *cal*, hiberna > *iarnă* stb., vö. GARTNER

§ 22. Érdekes a magyarból származott oláh *labă* szó azért, mert meg lehetős biztossággal meg lehet állapítani, hogy nem a magyar *láb*, hanem a belőle lett, specialis jelentésű oláh *labă* szó hatolt, oláh pásztorok révén, a rutén és tót nyelvbe, a hol a *laba* szintén mindig csak is állat lábát jelenti, a tóban még a tőhangzó rövideje is a magyar hatás ellen tanúskodik. Az oláh pásztoroktól meglehetősen messzire elczipelt egyes szók gyakran vándorlásaik biztos útjelzői és azért nagyon érdekesek; T. úgylátszik ezzel a kérdéssel soha sem foglalkozott, legalább a *ţap*, *vatră*, *ba* cikkek annak semmi nyomát sem mutatják. Meglehetősen hiba, hogy T. a *marfă* szót, a melynek régibb alakja *marhă* és a mely «árút» jelent, csakúgy mint régente a *marha* szavunk is, egy szláv *marha*-ból magyarázza; a kérdés annyira világos, vö. NyK. 30 : 445, hogy csodálkozom, hogy DENSUSIANU sem tudta magát arra eltökélni, hogy határozottan magyarnak vallja a szót, l. 366. l. Hogy az ol. *gîulgîu* magyar *gyolcs*-ból való, azt T. akár ŞĂINEANU szótárából is megtudhatta volna, hogy pedig a *ladă* «láda» nem lehet szláv, arról a szerző könnyen meggyőződhetett volna MIKLOSICH szófejtő szótárából (Et Wtb. *lada*), ez a szó is alig lehet más mint magyar, mert a német hatás az oláh nyelvben nem elég erős, hogy ŞĂINEANUNAL azt hitelnők, hogy a német *Lade* közvetlenül került volna az oláh nyelvbe. Hogy mennyire nem ismeri T. a magyar nyelvet, az kivüláglík abból, hogy az ol. *copac* (több. *copaci*, olv. kopács) származtatásánál az albán *kopač* mellé egészen egy sorba teszi a «magy. kopács» szót és hogy az oláh *socotî* rechen, bedenken szót egy «magy. szokotdlni» igéből akarja megmagyarázni!

Még több észrevételem volna a szláváságból magyarázott szóknaál; több, mert hisz sokkal több szó is jön itt tekintetbe, de meg jóval fontosabbnak is tartom oláh philologusra nézve a szláv nyelvek ismeretét, hisz a ki nem ismeri legalább a régi és a mai bolgár nyelvet, de apróra, az előtt a régibb oláh irodalom és történet egy hétpecsétetes könyv; itt tehát szabad követelősebbeknek lennünk, másrészt olyanira a legfinomabb részletekig fontos itt minden, hogy érinteni sem érinthetném mind azt, a mire a szerzőt figyelmeztetni lehetne. De félreértések elkerülése végett ismételnem kell, hogy egy-egy szó származásának hibás vagy legalább is pontatlan megállapítása a könyv szerves részeit nem érinti, mindössze egy helyen mutat be T. valamit oláh hangjelenségnek, a mi kétségtelenül nem az, hanem bolgár: a *becisnic*, *prăznic*, *sfeşnic*, *plôşniţă* szókban, vö. 165. §, nem tűnt el a sziszegő és *n* közt egy *t*, mert a *t* már az eredeti (bolgár) szavakban sem hangzott. Nyomban ezután a legnagyobb botlás vagy ennél is nagyobb, hogy az ol. *gard* szót nem magyarázza határozottan és egye-

dül az albánból, hanem ingadozik, sőt az óbolgár szót, a melyből az oláh nem származhatott, első helyre teszi: «(vgl. abu. gradŭ, alb. garð-)*»; ő nála még erősen gyökerezik egy régi előítélet, a melytől az oláh nyelvészek csak nehezen tudnak szabadúlni.*) Akad több apró hiba is, a melyet fölösleges mind felsorolnom, mert a könyvet új kiadás esetén amúgy is épen a szláv-ságból került szók tekintetéből gondos revisio alá kell vetni, inkább csak példának idézek egy pár esetet: *roadă* «termés» tiszta oláh képzés az ób. *roditi*-ből lett *rodí* «teremni» igéből, nem magyarázható tehát ób. *rodŭ*-ból; *gadina* Reptil a 62. §-ból törlendő, mert *i*-je nem keletkezett régibb *e*-ből, hanem megvolt már a bolg. *gadina*-ban is, a szó ugyanis ebből származik, nem pedig az ób. *gadīnŭ* melléknévből; *viteaz* tapfer, 64. l. és szójegyzék, valószínűleg az orosz *vitjazь*-ből származik, de semmiesetre sem ób. *vitęzь*-ből; érthetetlen, hogy miért kell az ol. *maică* «anya» szót hol egy ószerb, l. 32. l., hol egy színtelen «szláv»-nak mondott *majka*-ból, l. a szójegyzéket, magyarázni, mikor a *majka* szó megvan a bolgárban is és az oláh nyelv szláv eredetű szavainak nagy többsége kétségtelenül a szomszéd bolgárból került; a *horă* közvetlenül bolgár *horo*-ból lett, nem pedig a gör. *χορός*-ból; hogy *pogorî* hinabsteigen összefügg az ób. *pogorĭ* prone, deorsum szóval, csak nem lehet kérdéses, valamint a *stîncă* Felsen származása sem lehet homályos, vö. az egyjelentésű b. *stĕnă* szót; az 53. l. az ol. *stuf* Schilf magyarázatára említett bolg. *stuhŭ* szót nem ismerem; nehezen érthető, mikép tartozhatik a *reteză* stutzen szó ób. *retęz*-hez, a mely lánczot jelent — nézd a szó magyarázatát PUŞCARIU szófejtő szótárában. Egy pár észre nem vett sajtóhiba is kiigazítandó: 196. *birui* a. magy. *birni* bírni h., 189. *chin* a. magy. *kin* kín h., 44 : 10. *komara* komora h., 53₁₁ or. *pohry* pochvi h., 211. *momí* a. ób. *momiti* mamiti h., 212. *opintí* a. ób. *opęti* opęti h. és egy értelemzavaró a német szövegben 22₁₇ *das* dass h.; de a mint az itt-ott, számtalan helyes mellett, található hibás szómagyarázatok nem érintik a munka szerves részeit és azért a jelen munka érdeméből nem sokat vonnak le, a sajtóhibák is olyan ritkák, hogy nem ingatják meg a közölt adatok hitelességét.

ASBÓTH OSZKÁR.

*) Vö. DENSUSIANU Histoire 1:264. és hasonlítsd össze nála az ol. *baltă* szó tárgyalását is 277. l.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Brugmann a mai görögök nyelvkérdéséről.

A mai görögök irodalmi nyelvének kérdéséhez, melynek mibenlétét Krumbacher és Chadzidhákis e tárgyú munkáinak ismertetése alkalmából (Nyelvtudomány, I, 1, 55—58. ll.) röviden kifejtettem, legújabbán hozzá szótolt «Schrift- und Volkssprache und die «Sprachfrage» der heutigen Griechen» czímen (Deutsche Revue, 1906, Mai, 211—221. ll.) a nagynevű Brugmann is. Brugmann teljes elismeréssel van Chadzidhákis kiválósága iránt, és sok tekintetben igazat ad neki a nyelvkérdés megítélése ügyében. Beismeri, hogy a mai görögök irodalmi nyelve, a *καθαρεύουσα*, a körülmények kényszerüsége folytán nem fejlődhetett másként, mint archaizáló irányban, de az a meggyőződése, hogy ennek a nyelvnek jövőben a köznyelvhez nagyobb mértékben való közelítése nemcsak szükséges, de lehetséges is. Meltányolja a *καθαρεύουσα* érdemeit, lehetetlennek tartja annak a túlzók által követelt teljes mellőzését, és megalkuvást (compromissumot, *συμβιβασμός*-t) kíván a *καθαρεύουσα* és a köznyelv között, ámbár cikke végén azt jegyzi meg, hogy «körülbelül» (ungefähr) azt akarja, a mit Krumbacher. És csakugyan ennek a két tudósnek nézete nem egészen azonos.

Mert Krumbacher világosan kimondja (Das Problem der neu-griechischen Schriftsprache, 141. l.: «Als Basis . . . muss die natürliche Sprache gewählt werden, nicht die Reinsprache. Auf diesem Princip beruht alles. Die Zukunftssprache sollte also nicht die Neu-reinsprache, *νεοκαθαρεύουσα*, werden, sondern die Neuvolkssprache, *νεοδημοτική*»), hogy a nyelv-reform alapjául a természetes (köz-) nyelv veendő, és ebbe olvasztandók be a *καθαρεύουσα*-nak bizonyos elemei; Brugmann azonban, úgy látszik, a *καθαρεύουσα* alapján gondolja a reform-munka végzését, mert ha nem is mondja ki ezt határozottan, mégis ezt az értelmet kell tulajdonítanunk következő szavainak (221. l.): «Es muss demnach ein Kompromiss geschlossen werden, ein Kom-

promiss freilich, bei dem die vornehme Schriftsprache eine grosse Anzahl von Stufen von ihrem Throne niederwärts zu steigen hat.» Én tehát úgy látom, hogy Brugmann felfogása közelebb áll a Chadzidhákiszéhoz, s hogy attól csak abban különbözik, hogy nagyobb mértékben kívánja a népies nyelvelemek felhasználását. Tévesnek tartom Brugmannnak azt az állítását (220. l.), hogy Chadzidhákisz nézete szerint a nyelvkérdés már régóta úgy van megoldva, hogy nincs más hátra, mint megérteni, minő föltételek mellett alakult ki az irodalmi nyelv jelenlegi formája, és hogy a fejlesztésről való gondoskodás fölösleges lévén, hagyni kell a dolgokat alakulniok tetszésük szerint. Mert igaz ugyan, hogy Chadzidhákisznak pl. Die Sprachfrage in Griechenland című irata előszavában tett nyilatkozata (5. l.: «Diese Frage ist schon lange vom gr. Volke gelöst und die Lösung allgemein angenommen; es handelt sich vielmehr darum, die schon seit langer Zeit feststehende Sprachform richtig zu verstehen, d. i. zu erfahren, unter welchen Bedingungen die ngr. Schriftsprache entstanden ist») alkalmat adhatott a félreértésre, ámde bizonyos, hogy Chadzidhákisz csak annyiban tartja az irodalmi nyelv kérdését végleg megoldottnak, a mennyiben t. i. szerinte az irodalmi nyelvnek nemcsak a jelenben, hanem a jövőben is mindvégig az antik és modern nyelvelemek bizonyos vegyüléséből kell állania, s hogy következésképen a *καθαρεύουσα* soha se áldozható fel egészen a népnyelv javára. De oly kiváló nyelvtudóstól, mint Chadzidhákisz, már eleve se tételezhető fel, hogy tagadja az irodalmi nyelv további fejlesztéséről való gondoskodás szükségességét, hiszen *Ἀπάντησις εἰς τὰ τοῦ Κ. Κρουμβάχερ* című könyvében egy egész fejezetet szentel azoknak az elveknek kifejtésére, melyek szerint az irodalmi nyelvnek a jövőben alakulnia kellene (a fejezet címe: *Ἡ γραφομένη γλῶσσα τοῦ μέλλοντος*, 753—773. ll.); sőt ugyanannak a könyvnek a végén egy «Mit kell tennünk?» (*Τί ποιητέον*; 836—838. ll.) című fejezetben kifejti, hogy a jövő feladata az, hogy az irodalmi nyelvben az antik és modern nyelvelemek között lassanként megalkuvást hozzon létre, s végül egyenesen kimondja, hogy szerinte ez a megalkuvás az antik nyelvhasználat fokozatos megszorítását és a népies nyelvformák mindinkább való elismerését fogja eredményezni (837. l.: *Ὁ συμβιβασμὸς τὸν μὲν ἀρχαῖον κανόνα βαθμυθὸν θέλει περιορίζει, τὴν δὲ νεωτέραν χρῆσιν ... ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον θέλει ἀναγνωρίζει κυρίαν*).

PECZ VILMOS.

Nyelvbölcsészeti dolgozatok.

1. Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Eine sprach-philosophische Untersuchung von *Karl Vossler*. Heidelberg 1904, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.

2. Die Grenzen der Sprachwissenschaft. *Ottmar Dittrich*. Teubner, Leipzig und Berlin.

Az a nyelvfilozófiai munka, melyre *Petz Gedeon* utalt nálunk először a Nyelvtudomány első számában (1), új csapásokon haladva, eredeti eszmékkal eltelve, a nyelvtudománynak új rendszerét akarja felállítani. Rendszerét *ideális* rendszernek nevezi s ezzel ellentétben *pozitivistának* látja a nyelvtudomány eddigi törekvéseit. De mit ért ő *pozitivismuson* és *idealizmuson*?

«Positivismus» — mondja Vossler — «und Idealismus sind nicht erkenntnistheoretische, sondern methodologische Begriffe» (1. l.). Azok a nyelvtudósok, kiknek főcélja a nyelvi tények pontos leírása, kik első sorban a szóban lévő nyelvi anyagot akarják ismerni, azok pozitivisták. Az idealisták első sorban a nyelvi formák okbeli kapcsolatait keresik. Erősen egyéni hangon támadja Vossler a pozitivismust. «Tatsächlich ist das gar keine Wissenschaft. Es ist der Tod des menschlichen Denkens, der Untergang der Philosophie. Es bleibt nur ein Chaos von Rohstoff, ohne Form, ohne Ordnung, ohne Zusammenhang...» Minthogy Vossler eredetileg romanista, példáit a romanisztika köréből meríti. Meyer-Lübke, Gröber példái a pozitivistáknak. Itt mindjárt meg kell tennünk egy kritikai megjegyzést. A nyelvet, mondja Vossler, nem *fejlődésében*, hanem bizonyos *állapotában* tanulmányozzák. Mint valami megállapodott, adott produktumot kezelik. Ez érdemes, régi gondolat, a nyelvtudománynak régi problémája. A nyelvet, a mint él, nem tanulmányozhatjuk, mert úgy nem rögzíthetjük meg. A szó tovahangzik a térben, a jelentés bent alakul a lélekben. De lehetetlenségre kár is törekednünk. Minden tudomány absztrakciókkal dolgozik, mi is absztrahálunk bizonyos nyelvállapotokat s midőn törvényeket alkotunk ezekről, tudjuk, hogy e törvények csak absztrakcióink logikus eredményei. Ki látta már a fű növést s van-e, a ki — tagadná azt, s ne venné észre, hogy a fű nő?

Vossler a megoldást máshol keresi. «Die sogenannte Grammatik muss in die ästhetische Betrachtung der Sprache ganz und rastlos aufgelöst werden...» «Grammatik ist ein Teil der Stil- und Literaturgeschichte, die ihrerseits wieder in die allgemeine menschliche Geistes- und Freiheitsgeschichte (Kulturgeschichte) eingeht.» És ez az ideális rendszer főgondolata. E gondolatot destruktív úton igyekszik igazolni. Végig megy a modern nyelvtudomány legfontosabb kérdésein, hogy mindegyiknél kedves gondolatát juttassa érvényre: *Nyelv nincsen, hanem vannak egyéni nyelvek. De minthogy az egyén nyelve kizárólag stílusában nyilvánul, a stiliztika minden nyelvi kutatás központja.* Minden nyelvi változás az egyénből indul ki, kiben a *nyelv szelleme* tükröződik. E kissé metafizikai ízű magyarázat többször visszatér Vosslernél. A határozott névelő halmozása sokszor az olasz nép plas-

tikus fantáziájával kapcsolatos. A francia inkább absztrakt lélek; azért kedveli a partitivist. A nemek szerepe is csak metaforikus a nyelvekben. Tehát egyéni. És így tovább. Nincsenek nyelvi közösségek, nincsenek nyelvjárások. «Dieses ganze Feld grammatischer Disciplinen ist ein von nimmermüden Positivisten angelegter unermesslicher Kirchhof, wo allerhand tote Sprachteile in Massen- und Einzelgräbern hübsch gebettet liegen, und die Gräber sind mit Aufschriften versehen und numeriert. — Wem hat nicht schon der Modergeruch dieser positivistischen Philologie¹⁾ beklemmend auf die Brust gedrückt!» Nemcsak a nyelvtannak, a verstannak is, ha tudomány akar lenni, a stilisztikába kell olvadnia (86. l.).

Mind e destruktív gondolatok eredménye, hogy a nyelvtudománynak új rendszerre van szüksége. E rendszer: az *idealizmus* rendszere. Két részből áll. Az egyik a tisztán esztétikai nyelvtudomány, a másik szintén esztétikai célú, de vannak történeti szempontjai is (ästhetische und ästhetisch-historische Sprachbetrachtung).

E munkával eleddig tudomásommal tüzetesen²⁾ csak az az egyetlen nyelvész foglalkozott, kivel Vossler könyvében többször, ellenfelét néven nevezve, vitatkozott. Ed. Wechsler helyesen mutat rá a Lit. Centralblatt 1905. jan. 21. számában, hogy Vossler ott hagyja abba a munkát, a hol éppen az ő munkájának kellene következnie, a hol a legnagyobb a kíváncsiságunk: a hol a sok czáfolás, gúnyolás után az új rendszer legalább alapvonalaiban részletezett tervének kellene következnie. Azután meg igen meglátszik Vossleren, a mit maga is beismer előszavában, hogy a dologról többet gondolkozott, mint a mennyit olvasott. Individuális felfogása egy szintén nyelvbölcsészeti iránynak, a néplélektaninak mond ellent. De Wundt nevét e könyvecske élénk sorain hiába keressük. Am bírálataiban Wechsler is egyoldalúvá válik. Vossler munkája éppen nem elvetendő, ha nem is fog nagyon meglátszani az eredménye. E mű mindenesetre érdekes szimptoma, annak szimptomája, hogy az egész modern nyelvtudomány kissé mostohán bánt el a stilisztikával. E mű túlzott jankiáltás a stílus tanulmányok elhanyagolása miatt. Mint ilyen, ha némi eredménye lesz, örömdetes jelenség. De akkor se feledjük, hogy az irány, melynek voltaképpen Vossler is szolgálatában áll: a Benedetto Croce-féle nyelvészeti irány csak akkor tehet hasznos szolgálatokat a nyelvtudománynak, ha nem akar magába mindent felszíni, ha nem akarja, mint egyszerű szerv, az egész szervezet szerepét játszani.

Ottmar Dittrich művecskéje (2), mely voltaképpen a szerző Grundzüge der Sprachpsychologie, Halle 1903 című munkájának³⁾ rendszertani alapgondolatát adja, igazában vitairat Hermann Paul s ama, manapság meglehetősen elterjedt felfogás ellen, hogy «a nyelvtudomány azonos a nyelvtörténettel». Miután Dittrich e tételt ismeret-

¹⁾ Vossler a *filologia* szót — elég helytelenül — állandóan a *nyelvtudomány* fogalmára használja!

²⁾ A *Petz* utalása (s e rövid ismertetés elkészülte) óta többen is írtak e munkáról. Pl. Sütterlin. *R. M.*

³⁾ Eleddig csak az első, általános rész jelent meg.

elméleti szempontból czáfolgatta (6—8. l.), felállít egy új rendszert mindama tudományok logikus összefoglalására, a melyek a nyelv életével foglalkoznak s egyben megállapítja, meddig tart a nyelvtudományi kutatás, hol vannak határai.

Szerzőnk a nyelvtudomány egész rendszerét három nagy részre osztja: I. *Morfológiai* rész. Ide tartozik minden olyan kérdés a nyelvi élet köréből, a minek valamelyes kapcsolata van a nyelvi formákkal. A mai nyelvtan minden része, kivéve a hangtant s a jelentéstant, ide tartozik. II. *Chronológiai és topológiai* rész. Ide tartozik a szoros értelemben vett nyelvtörténet s a nyelvészeti földrajz (*Sprachgeographie*), valamint a nyelvészeti statisztika (*Sprachstatistik*). III. *Rationalis* rész. Ide tartozik minden történeti alapon álló nyelvtudományi absztrakció, melyek *causalis* lehetőségek rendszerévé alakulhatnak. E rész két ágra oszlik: Az *aetiologiai* disciplinák a nyelvéleti okokkal foglalkoznak. Ide tartoznak: a nyelv fiziológiája, a nyelv lélektana, a nyelvfejlődések elmélete, a nyelvek antropogeografiája [ez persze megkülönböztetendő a nyelvészeti földrajztól!] és új tudományok, melyeknek neve Dittrich-től származik (maga mondja: ... bestehen sozusagen erst auf dem Papiere!): a *Sprachkulturätiologie* (*Sprachsoziologie*), *Sprachethnologie*. A *rationalis* résznek másik ága a *teleológiai* rész, melybe Dittrich a nyelvészetnek gyakorlati alapon álló segédtudományait sorozza. Ilyenek: *Sprachtechnik* (a helyes beszéd, kiejtés tudománya), *Sprachhygienik* (a beszéd egészségtana), *Sprachpädagogik*, *Sprachpolitik* (a nemzetiségek nyelvi élete). Minthogy Dittrich nyelvfilozófián nyelvészeti logikát, etikát, esztétikát ért, ezeket is ideszámítja, sőt ideszámítja a *Sprachkritik* nevű szintén csak a jövőben elképzelhető tudományt, mely azt fogja megítélni, hogy egyes nyelvek mennyiben alkalmasak bizonyos logikai, etikai és esztétikai ideálokat megvalósítani.

Látjuk, hogy Dittrich a nyelvtudomány határait messze kitolja. Idegen mezőkbe kalandozik s oly tudományokat osztályoz, a melyek ma még nem is léteznek. De e rendszer mégis figyelemre méltó, egyrészt, mert a szerzőnek általános felfogása a nyelvről*) megokolja rendszerét s mert e tudós munka újabb nyilvánulása ama régiesrégii nyelvbolcsészeti törekvésnek, mely le akarja rázni a *nyelvtudomány*-ról a *gramatika* kategóriáit és nagyfontosságú eszméinek s feladatainak sajátos, önálló rendszert követel.

RUBINYI MÓZES.

*) Dittrich így definiálja a nyelvet: „*Sprache ist die Gesamtheit aller jemals aktuell gewordenen beziehungsweise aktuell werden können den Ausdrucksleistungen der menschlichen und tierischen Individuen, insoweit sie von mindestens einem anderen Individuum zu verstehen gesucht werden (können)*”, vö. 10. l. és Grundzüge 86. p.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálimik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— A határozott és határozatlan mondatról	—40
Barna Ferdinánd. A hangsúlyról a magyar nyelvben	—60
— A határozott és határozatlan mondatról	—40
— A mordva nép házassági szokásai	—60
— A mordva nép pogány istenei és ünnepi szertartásai	1.—
— A mordvaiak történelmi viszontagságai	—40
— A mutató névmás hibás használata	—20
— A votják nép multja és jelene	—60
— A votjakok pogány vallásáról	—40
— Egy szavazat a nyelvújítás ügyében	1.—
— Kapcsolat a magyar és sznuómi irodalom között	—20
— Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban	—60
— Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél	—50
— Ósvallásunk főistenei	—80
— Ósvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai	—60
— Vámbéry Armin «A magyarok eredete» cz. műve néhány főbb állítá-ának bírálata	1.20
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóit után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakitana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremicum utrinque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugri- comparate.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználtása	—20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szószerzet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövmutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmtű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arvid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szö- jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a künök	—60
— A M. T. Akadémia és a sznuómi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistiknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30

Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szőrendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz II. rész	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig.	
Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az ujabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népkölt. si gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kunok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókrol	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törődék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-törődék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremteséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-törődék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombat-i-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

I. kötet.

1907.

3. füzet.

NYELVTUDOMÁNY

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ASBÓTH OSZKÁR

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1907.

TARTALOM.

	Lap
RUBINYI MÓZES: Ascoli	161
SCHEINER ANDRÁS: Moselfrank és erdélyi szász	165
BALASSA JÓZSEF: Fonétikai kérdések	175
ASBÓTH OSZKÁR: A szláv torokhangok változásai. II. A $k > c$ -féle változás. 2.	180
GOMPERCZ FÜLÖP: Adalék η_{μ} szófejtéséhez	197
ALEXICS GYÖRGY és ASBÓTH OSZKÁR: Preszáka, Priszáka	202

Ismertetések.

SCHMIDT JÓZSEF: Két etymologiai szótár	211
DRAGANU MIKLÓS: Dr. Sextil Pușcariu: Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache	225
BEZARD LUCIEN: Charles de Roche: Les noms de lieu de la vallée Moutier-Grandval	232
ASBÓTH OSZKÁR: Paul Boyer et N. Spéranski: Manuel pour l'étude de la langue russe	236

Kisebb közlemények.

Dr. SAMO CZAMBEL: Slovenská reč I.	196
---	-----

Folyóiratunk május és november 15-ikén jelenik meg. Egy kötet 4 ötéves füzetből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához czímezendő.

A folyóirat tartalmáért nem az Akadémia, hanem egyedül a szerkesztőség felelős.

ASCOLI

1829. július 16—1907. január 24.

Misteli halála óta nem volt az általános nyelvtudomány-nak olyan szomorú dátuma, mint 1907. január 24., az a nap, a melyen ASCOLI GRAZADIO ISAIAH, a híres olaszországi nyelvtudós örök pihenőre hunyta le szemét. Benne az olaszok egyik legnagyobb tudósukat veszítették el, ki nemcsak magának, hanem nemzetének is dicsőséget szerzett a külföldön. Típusa volt ama ritkán előforduló nyelvbuvároknak, kik széles látkörrel megáldva egyes nyelvek vagy nyelvcsoportok vizsgálatán keresztül az egyetemes értelemben vett emberi nyelv életének alapirányait, törvényeit is meg tudják figyelni; kik bár munkásai az általános nyelvtudománynak, de azért nem állanak kizárólagosan a szükséges, de egymagán gyöngye lélektani alapon, hanem nehéz részletkutatások árán szerzik meg azt a nagy képességüket, hogy belelátnak az emberi nyelv fejlődésének törvényeibe, titkaiba.

Ascoli becsülése külföldben nálunk Magyarországon nem újabb keletű. Majdnem négy évtizeddel ezelőtt megtanulta nyelvünket, olvasta is egyik-másik folyóiratunkat (pl. később a NyK.-et). Gróf Kuun Géza már 1870-ben nagy elismeréssel szól Ascoli nyelvészeti érdemeiről, értekezéseiről, a melyek egész Európában dicsérettel említettnek, melyeket messze tartományok nyelvészei illő elismeréssel idéznek (Gróf Kuun Géza: Ascoli árja-sémi tanulmányai, NyK. 8: 190). Akadémiánk 1875. május 25-én tartott nagygyűlésén megválasztotta külső tagnak, mert «... úgy az általános, mint a külön árja és sémi nyelvészet terén kitűnő érdemei vannak s azon kevés számú külföldi tudósok közé tartozik, a kik nyelvünket tanulmányuk tárgyává tették, irodalmunkat figyelemmel kísérik» (Akad. Ért. 1875: 172. l.).

Talán nem felesleges ezért kísérletünk, mellyel, életrajzi adatai kapcsán, vázolni óhajtjuk szerepét az általános nyelvtudomány fejlődésében.

* * *

Ascoli 1829 július 16-án született Görzben. Apja gazdag papirgyáros volt, ki korán árván hagyta a kis Graziadiot. Már kora ifjúságában a nyelvtudománynak szentelte életét. 16 éves korában nagy feltűnést keltett egy összehasonlító nyelvjárástanulmányával, melynek címe: *Sull' idioma friulano e sulla sua affinità con la lingua valacca; Schizzo storico-filologico, Udine 1846*. Ki biztatta nagy gyűjtésére, melyhez élete folyamán annyi-szor visszatért? Legkimerítőbb életrajzírója azt mondja, hogy e mesterművet teljesen önmagából merítette a gyermekifjú, hiszen tanító-mester tanácsot néki nem adott, útba senki sem igazította («... the boy philologist had not even a suggestion from a teacher», Alexander S. Chessin, *The Jewish Encyclopedia* II: 171. l.). 1854-ben megalapítja az első olasz nyelvészeti folyóiratot *Studii Orientali e Lingustici* címmel. E folyóirat két első kötete összehasonlító nyelvészeti tanszéket szerez írójának Milánóban. Itt kezdi meg életének egy nagy feladatát teljesíteni: a nyelvtudományt felélesztteni Italiában. A ki ma valamire való nyelvész Olaszországban — mind Ascolinak tanítványa vagy követője. Egyéniségének irányító varázsával a nyelvtudomány minden ágára rányomta bélyegét. De mégis a hangtani kérdések érdeklik legkitartóbban. Főmunkája *Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino* (Turin 1870, németül: Halle 1872). 1873-ban indítja meg híres folyóiratát: *Archivio glottologico italiano*. Ennek első kötetét a bevezetés és az átírási tudnivalók után egészen a híres *Saggi ladini* foglalja el 556 lapon. (Melléklet: a ladin nyelvterület térképe.) Ránk nézve a Volf-féle elmélet felvetése óta kiválóan fontos a velenczés olasz nyelvjárásnak részletes leírása. Ha Volf ezt ismerte volna, talán egész felfogása másként alakul (vö. Kiktől tanult... stb. 64—87. és *Saggi ladini* 391—465. l.). Hangtani tekintetben maradandót alkotott az indogermanisztika számára is. Így nevezetesen az ő nevéhez fűződik pl. az ős idg. három gutturális hangsor (*spiransok*, *k*-sor, *g*-sor) megállapítása (vö. Delbrück, *Einl.*³

67.), az úgyn. veláris és palatális gutturálisok megkülönböztetése.*)

1881—86. jelentek meg híres nyelvtudományi levelei: *Lettere glottologiche* (németül 1887. Sprachwissenschaftliche Briefe).

Különösen érdekes az első levél. Tudjuk, hogy a múlt század hetvenes éveiben nagy nyelvészháború dúlt Európában. Az ifjú, az újgrammatikusok, kik azóta, mint Vossler szellemesen mondá nemrégiben a Lit. Centralblattban (1906. 47. sz.: egy Schuchardt-ismertetésben) — alaposan megöregedtek, ifjonti mohósággal léptek fel és uralkodtak az indogermanisztikában. Ascoli az újgrammatikus iskolának ellenfele. Rosszat nem mond az iskoláról. De azt vallja, hogy a pszichológiai szempont folytonos hangsúlyozása, a hangtörvények kivétel nélkül valóságának, az analógia hatásainak «felfedezése» — régesrégii eredményei a nyelvtudománynak s abban a nagy erőben, a mellyel az «új evangéliom» hirdetői elveiket hangsúlyozták, volt valami, a mit túltengő önértetnek lehetne nevezni. (Első levél.) És a hogy ott lobogott előtte Osthoffék lelkesedése a Morphologische Untersuchungen-ben, a mint Delbrück és Brugmann már kodifikálni kezdték alkotásaik eredményeit (vö. az Einleitung első kiadását és Zum heutigen Stand der Sprachw. 1885.) — a múlt érdemeinek sokszoros megtagadása után jól esett Ascolinak (ibid. 104. l.), midőn maga Brugmann is megvallotta (125. l.) «Ich für meine Person habe die neueren Anschauungen immer nur für *die organische und folgerechte Fortentwicklung der älteren Bestrebungen* gehalten, und diese Ansicht hat sich in mir von Jahr zu Jahr mehr befestigt». Tehát mégse olyan egészen újak ez újgrammatikus iskola elvei. A hangtörvények kivétel nélkül valók, a látszólagos kivételek mind megannyi kérdés, melyre más törvények adják a feleletet (Ascoli, 109, 185. l.): mindez igaz, színigaz, de Ascoli régi értekezéseire utal (107. l.), melyekben ez elvet már a gyakorlati nyelvtudományban alkalmazta. S az analógiát az újgrammatikusok fedezték fel? Ascoli szerint szó sem lehetett forradalomról, új iskoláról, de sőt elv vagy módszerbeli újításról sem beszélhettek joggal az újgrammatikusok.

*) Itt az idg. törekvéseknél kell megemlítenünk, hogy Ascoli a cigányok nyelvvel is sikeresen foglalkozott (vö. Pott, Einleitung in die allg. Sprachw. Internat. Zeitschr. I.).

Látnivaló, hogy az igazság nincsen az Ascoli pártján, hiszen nem is jó szempontból ítéli meg az újgramatikusokat. Az ő érdemük nem a kezdés érdeme. Hiszen pl. a nyelvtudománynak modern értelemben való lélektani alapvetése egy az iskolán kívül álló, inkább filologus, mint nyelvész nevéhez fűződik. *) *Az újgramatikusok a fõnt említett kérdéseket elõtérbe tolták s élénk vitáikkal a nézetek tisztázására s a néplelektan Wundt-féle kialakulására vezettek.*

Volt még egy tér, a hol Ascoli már életében elavult: a sémi-árja őrokonság kérdésében. E problema, mióta Leibniz megdöntötte a héber ősnyelv középkori elméletét, kedves vigasztalásul szolgált a héber rokonsághoz ragaszkodóknak. Pott és Schleicher e két nyelvcsalád között semmi összefüggést sem láttak. Müller Miksa a gyökérszavakra, tehát ősnyelvi állapotokra utal bennünket kérdésünkkel. Ascoli újra fölveti a kérdést két levelében — szeretete e nyelvészeti kérdésekben szokatlan, de igen ügyes külső formát. Az egyik (mindkettő a *Studi critici*-ben jelent meg, 1877-ben, németül 1878) a névszó és névmás ragozása köréből veszi az őrokonság bizonyítékait, a másik a gyökök, az igék köréből. De Ascoli e törekvése nem áll egyedül e korban (vö. Friedr. Delitsch, *Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandtschaft*, 1873.).

Így telt Ascolinak egész élete, alkotva és izgatva, alapításokban és vitatkozásokban. Számos német és francia pályadíjat nyert, a miénken kívül számos tudományos egyesület választotta tagjai közé. Így az olaszokon kívül az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Párisban s a berlini, bécsi, szentpétervári tudományos Akadémiák. Mint romanista feltétlen tekintély volt mindvégig; folyóiratai évtizedeken keresztül az olasz nyelvtudományi élet középpontjául szolgáltak, 1902-ben nyugalomba vonult és ekkor tanítványai és barátai tudományos emlék-albummal tisztelték meg. De az igazi, az örök nyugalom csak most lett osztályrésze, most, hogy kihullott a toll kezéből.

RUBINYI MÓZES.

*) Vö. *Általános nyelvtudomány*. Budapest, 1907. Stampfel-féle könyvkiadóhivatal (Révai testvérek), 84. l.

MOSELFRAK ÉS ERDÉLYI SZÁSZ.

Az igen tisztelt szerkesztő úr azon felszólítására, hogy dr. KISCH Gusztávnak «Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart»-ját¹⁾ ezen folyóirat számára ismertessem, vagyok bátor a következőkben a KISCH által erdélyi nyelvtörténetünkbe először bevezetett moselfrank fogalmáról nyilatkozni, a nélkül azonban, hogy ezáltal elébe akarnék vágni a szótár méltatásának, melyre nem érzem magamat hivatottnak. Alkalmi okot arra, hogy ezen nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kategóriához hozzászóljak, nemcsak az ezen folyóirat multkori füzetében SCHULLERUS ADOLF tollából eredt czikke, Nyelvtudomány és telepítések története,²⁾ ad, hanem KISCH maga is, a ki szótárának bevezetésében³⁾ szól az én «kísérletemről, hogy az összes erdélyi szász tájszólásoknak a moselfrank nyelvterületen belül helyet szorítsak». Csakugyan használtam a KISCH és SCHULLERUS említette helyen a moselfrank elnevezést, úgy a hogy SIEVERS⁴⁾ és J. MEIERNÉL⁵⁾ találtam és csatlakozva KISCHHEZ⁶⁾ a déli erdélyi szász tájszólásoknak is moselfrank jelleget tulajdonítottam. Azt hittem ugyanis, hogy abban az összefüggésben vizsgálat nélkül szabad használnom ama kényelmes kifejezést, mert csak azon voltam, hogy bizonyos kirívó pontokon a déli erdélyi szász tájszólást is a

¹⁾ Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 33:5. kk.

²⁾ Fent 90. l.

³⁾ I. h. 6. l.

⁴⁾ Oxfordr Benediktinerregel, Tübinger Dekanatsprogramm 1887.

⁵⁾ Untersuchungen über den Dichter und die Sprache der Jolande. Freiburger Inaug.-Dissert. 1888.

⁶⁾ Die Bistritzer Mundart verglichen mit der Moselfränkischen. Paul-Braune Beiträge 17 (1893):347. s k. l.

középfrank terület ripuári, azaz északi részéből kizárjam. A moselfrank behatóbb vizsgálatába nem is bocsátkozhattam volna, mert még nem volt alkalmam arra, hogy valamely frank tájszólást saját fülemmel hallhattam volna. A tekintetbe veendő területeken át, t. i. a német-francia nyelvhatár mentén, megtett utazás, valamint a számomra hozzáférhető idevágó szakirodalomból való betekintés közben azonban arról győződtem meg, hogy a ripuári és moselmelléki frank elnevezések nem használhatók mint kétségtől koordinált fogalmak, és hogy a moselfrank elnevezés a szász tájszólások jellemzésére talán semmiképpen sem alkalmas, legalább abban az értelemben nem, a melyet különben szokás vele összekötni.

Úgy látszik, hogy a német nyelvtörténetben a moselfrank fogalma még egyáltalán nincsen biztosan meghatározva. Hogy mennyire ingadozik, bizonyítja a következő két hely, melyet mind a kettőt ugyanabból a munkából, t. i. Paulnak Grundriss der germ. Philologie-jából vettem. Ott mindenek előtt BEHAGHEL*) azt mondja: «Das *Mittelfränkische* zerfällt wieder in das nördlichere *Ripuarische* und das südlichere *Moselfränkische*. Im Ripuarischen ist *-rp* und *-rd* unverschoben geblieben, während das Moselfränkische daraus *-rf* und *-rt* gemacht hat.» BREMER pedig azt írja:**) «Ähnlich, wie sich von der ripwarischen Mundart im engeren Sinne durch den stärker niederdeutschen Konsonantismus das Niederripwarische abhebt, so unterscheidet sich das Moselfränkische vom Ripwarischen durch seinen vollends hochdeutschen Charakter, insbesondere durch seine stimmlosen Medien und aspirierten Tenuen.» BEHAGHEL meghatározása a moselfrank csoportba foglalja az erdélyi tájszólásokat — bizonyos kivételek külön figyelembe veendők —, BREMER ellenben határozottan kizárja őket ezen területből; összes tájszólásaink ugyanis zöngés mássalhangzórendszert mutatnak. Úgyde még mindig fel volna állítható az a vélekedés, hogy az erdélyi tájszólások abból az időből, a midőn a rokon németországi nyelvjárások is még zöngés mássalhangzókat mutattak, ezeket éppen elválásuk folytán megőrizték. És tényleg úgy látszik, hogy ezen a véleményen van

*) I²: 666.

**) 3²: 908.

NÖRRENBURG, a ki a BREMER által használt kriteriumot felállította.¹⁾ De akkor nehézségek támadnak a luxemburgi tájszólás tekintetében, melynek közeli rokonsága az erdélyi szászszal alig tagadható. A luxemburgiról NÖRRENBURG²⁾ persze azt látszik feltenni, hogy mássalhangzórendszere *zöngétlen*. De ennek ellentmond J. MEIER,³⁾ a mennyiben a legnagyobb határozottsággal kiemeli, «dass die Luxemburger Mundarten tönenden Konsonantismus haben». Ha ez az eset fennáll — és azt hiszem, hogy tényleg úgy van — akkor BREMER meghatározása szerint mind a két fajta tájszólás, az erdélyiek és a luxemburgiak is, mind a jelenre, mind a multra nézve egyformán kiválnak a moselfrank tájszólások köréből, vagy pedig, ha más okokból nem lehetne őket külön választani, ama kriteriumot alaptalannak kell tartanunk.

Még bonyolultabbá válik a dolog, ha — megengedve az erdélyi és a luxemburgi nyelvjárás összehasonlítását — a SIEVERS⁴⁾ és J. MEIER⁵⁾ által egyidejűleg felállított és BEHAGHELTől hangsúlyozott *rd/rt* határt a luxemburgira alkalmazzuk. Ez t. i., a mint ezt J. MEIER⁶⁾ felismerte, a ripuárihoz csatolja a luxemburgit. De ugyanezzel a határral SIEVERS a moselfrankhoz csatolja a mi tájszólásainkat. Ő azt írja:⁷⁾ «Über das Alter der Verschiebung [*rd > rt*] kann ich eine bestimmte Meinung nicht aussprechen. Das Siebenbürgisch-Sächsische teilt sie mit den verwandten einheimischen Mundarten.» Ha az *rd/rt* vonalnak nyelvjárásválasztó erőt tulajdonítunk, akkor a luxemburgi tájszólásokat az erdélyiektől elválasztja, a mennyiben az előbbieket a középfrank terület ripuári, az utóbbiakat pedig annak moselfrank részére teszi! Akkor már csak az *rp > rf* hangváltozás maradna hátra, mely egyformán moselfrank jelleget adna mind az erdélyi, mind a luxemburgi tájszólásoknak. Az ide tartozó nyelvanyag azonban oly szegény — kifogástalan majdnem csak az

¹⁾ Paul-Braune, Beiträge 9:392, a hol igaz, hogy különösen *z—s* ról értekezik.

²⁾ I. h.

³⁾ I. h. 13. l.

⁴⁾ I. h. XVI. és köv. l.

⁵⁾ I. h. 7. és köv. l.

⁶⁾ I. h. 13. l.

⁷⁾ I. h. XX. l.

egy «werfen» szó, mely azonkívül az erdélyi szászban aligha mindenütt igazán tájszólásszerű, hogy nem volna tanácsos, ez után moselfrank vagy ripuári jellegre következtetni. Mi jelentősége is lehetne ezen szórványos hangváltozásnak ama hangváltó átmenettel szemben, mely az egész hangrendszer jellegét zöngésből zöngétlen mássalhangzórendszerre változtatja? Így talán összefoglalóan a következőket szabad mondanunk:

1. A latban erősen nyomó NÖRRENBURG-BREMER-féle határ, zöngés/zöngétlen mássalhangzórendszer, az erdélyi és luxemburgi nyelvjárásokat egyformán összekapcsolja a ripuárral.

2. A csak óvatosan használható NÖRRENBURG-BEHAGHEL-féle *rp/rf* határ ugyanazon nyelvjárásokat talán a «moselfrank»-hoz csatolja.

3. A SIEVERS-MEIER-BEHAGHEL-féle *rd/rt* határ a luxemburgi tájszólásokat a középfrank nyelvterület ripuári, az erdélyi tájszólásokat pedig (ha nem is teljes határozottsággal) annak «moselfrank» részére teszi.

A moselfranknak a ripuáritól való megkülömböztetését, valamint a moselfrank fogalmának meghatározását ugyan nyugodt lélekkel átengedhetnők a németországi tájszóláskutatásnak, ha az ott húzott határok, a mint fent láttuk, folyton nem érintenek, vagy éppen kérdésessé nem tennék erdélyi tájszólásainknak a luxemburgiakkal való rokonságát. De a mióta a luxemburgi tájszólások egész sorát a helyszínen hallottam, ezek a rokon vonatkozások nekem oly biztosaknak látszanak, hogy a kissé bonyolult középfrank nyelvtörténet leginkább biztosított tényei egyikének tartom, melylyel szemben véleményem szerint mindenféle, bárhol a ripuári és moselmelléki frank között felállított határoknak vissza kell lépniök. A főkérdés, úgy hiszem, nem az, vajjon ez vagy amaz, vagy az összes erdélyi szász tájszólások moselfrankok-e vagy sem, hanem úgy látszik nekem, hogy első sorban arról van szó, hogy ama pontok kutassanak, melyekben az erdélyi tájszólások eltérnek a luxemburgiaktól és hogy ezen eltéréseket itt is, ott is, megmagyarázzuk. Másképen fogalmazva: az erdélyi tájszólások jellemzésére a «moselfrank» kifejezés legjobban a «luxemburgi» kifejezés által pótolható.

Ezzel határozottan közeledem BREMER*) felfogásához, a ki

*) Grundriss 3^a: 908. l.

használja ugyan a moselfrank elnevezést, de nem azért, hogy Ripuaria felé ezzel éles batárt vonjon. Szavai, igaz, hogy nem teljesen világosak, de nem is lehetnek, mert épen ezen a vidéken ethnographiai tekintetben sok a megoldandó csomó; de ha jól látok, az ő véleménye szerint a «moselfrank» tájszólások hasonló módon «átmeneti tájszólások» dél (és kelet) felé, mint az alsó-ripuári tájszólások észak (és nyugat) felé. Egy «tulajdonképeni ripuári» tájszólásról talán még lehetne beszélni, de egy «tisztán moselfrank»-ról alig. De épen ez az: ezeken a moselfrank vidékeken oly «átmenetekkel» van dolgunk, hogy rendkívül örülnünk kell, ha oly aránylag jól központosított tájszólás, mint a milyennek a luxemburgi látszik, áll összehasonlítás czéljából rendelkezésünkre. Hogy mi minden lehetséges ezen a vidéken, arról a lotharingiai *Falkenberg* (Metztől nyugat-délnyugatra) kantonban győződtem meg. A ki valaha erdélyi szász és elzászi embert hallott beszélni, bizonyára azt fogja hinni, hogy nagyobb tájszólási különbségek alig létezhetnek: nohát Falkenberg vidékén az erdélyi (luxemburgi), nagyjában ripuári mássalhangzókat egyesítve lehet találni az alemann magánhangzókkal.*) Ha pedig lényegökben ripuári mássalhangzók a Metztől délre eső vidéken túl is találkoznak, hogyan lehetne a luxemburgit a ripuáritól szigorúan elkülöníteni? Vagy talán ki volt zárva Luxemburgban az alkalom a tájszóláskeveredésre? De talán nem voltak mindenütt olyan kedvezők a körülmények valamely nagyobb tájszólási complexum bizonyos összesítésére, mint a luxemburgi tájszólásban.

És mindenesetre aránylag jól összesített tájszóláscsoporttal van dolgunk a luxemburgiban. Ezt legjobban bizonyítja ama körülmény, hogy a luxemburgiak egy *zovj*-ig és quasi irodalmi nyelvig vitték, melynek hasonlósága a besztercei tájszólással az első tekintetre csakugyan feltűnő. Ez a *zovj* a kicsiny luxemburgi országocskán kívül még a Rheinprovinz, Lotharingia és Belgium határos részein is uralkodik — ha itt ugyan uralomról szó lehet — P. KLEIN szerint**) egészben véve nem sokkal több,

*) V. ö. TARRAL Laut- und Formenlehre der Mundart des Kantons Falkenberg in Lothringen. Strassburger Inaug.-Dissert. Strassburg, 1903. 2. l.

**) Die Sprache der Luxemburger. Luxemburg 1855. 10. l.

mint 500 négyszög mért földnyi területen = krl. 3000 km.², azaz oly területen, mely valamivel kisebb, mint Nagy-Küküllő vármegye. Csak kevés lépésnyire észak felé a luxemburgi (erdélyi) magánhangzórendszert kiszorítják a ripuári monophthongusok, úgy mint már Metz tájékán az alemann monophthongusok. Csak kevés lépésnyire délkelet felé a zöngés ripuári mássalhangzórendszert elnyomják a zöngétlen «moselfrank» mássalhangzók. *) Persze a «tulajdonképeni» ripuári és a luxemburgi között a luxemburghoz közelálló eifeli tájszólás**) van, és így esetleg kelet felé is lehetnek átmenetek. Mióta azonban a helyszínen voltam, nincsen már reményem, hogy valahol nagyobb és egyúttal az erdélyi tájszólásokkal a luxemburginál jobban összehasonlítható tájszóláscsoport találkozónék. Mit használ itt a központtól csak távolodó és hozzá még olyan bizonytalan moselfrank fogalma? Arra jó, hogy bizonyos célra összefoglaljuk az Eifel vonalától délre fekvő tájszólásokat; ekkor azután hadd számíttassék az erdélyi szászok nyelvjárása a moselfrankhoz. Ha azonban ama németországi tájszólást akarjuk megnevezni, mely legjobban összehasonlítható az erdélyi szászszal, akkor a luxemburgit fogjuk választani. A mióta Luxemburgban voltam és, úgy hiszem, felismertem azt, hogy nemcsak a besztercei, hanem pl. a medgyesi tájszólásnak is legközelebbi rokona a luxemburgi, a moselfrank kifejezésnek ebben az összefüggésben nincs többé előttem közvetlen értéke. Az erdélyi és luxemburgi tájszólásokat jellemző sajátságok azonban véleményem szerint első sorban a következők:

1. Nagyjában ripuári mássalhangzórendszer.
2. A régi *i* és *û* diphthongizálása.
3. *a* (*o*) > *u* nasalisok előtt.
4. *a*(*o*) > *uə* és *e* > *iə* bizonyos szótagokban.
5. *i* > *æ*-*a* és *u* > *o*-*a* bizonyos szótagokban.
6. Bizonyos magánhangzónyújtások, ill. diphthongizálások *l*- és *n*- csoportok előtt.
7. A körülbelül egy ajakgömbölyítés nélkül ejtett *u*-nak megfelelő (mixed) siklóhang.

*) V. ö. BALDES, Die Birkenfelder Mundart. Gymn.-Progr. Birkenfeld 1896. 3. l.

**) V. ö. BÜSCH, Eifeldialekt. Gymn.-Progr. Malmedy 1888.

8. A mint sejtem, az úgynevezett rajnai hangsúlylyal talán közel rokon, de nem azonos hanglejtés is.

9. Az *n*-szóvégi törvény, melyet a különben a luxemburgival oly közel rokon északerdélyi tájszólások persze nem, vagy már nem követnek.

E közös vonásokkal szemben, igaz, hogy elválasztó vonások is vannak. Legszembetűnőbbek körülbelül a következők:

1. *-rd* — de nem kivétel nélkül — *-rt*-vé vált az erdélyi tájszólásokban.

2. Az *auf* praepositio a luxemburgiban *p*-re, az erdélyiben *f*-re végződik.

3. A vater, mutter, gevatter az erdélyiben a ripuáritól eltérőleg *t*-vel hangzanak.*) Ellenben az erdélyiben is *gafodr* = Gevatterin, valamint a luxemburgi *gefuədəs* *d* hangot mutat.

4. Szókezdő *p* az erdélyiben több szóban *f*-nek tűnik fel, néhány szó kettős alakot mutat.

Az erdélyi szásznak ezen elkülönítő vonásai, úgy hiszem, szükségszerűleg tájszóláskeveredésre utalnak, a mely a moselfrank, sőt a középfrank tájszólások határain messze túlmegy. Legtermészetesebben talán a telepések luxemburgi törzsökének keleti középnyemet elemekkel való vegyülékéből magyarázhatók. És pedig ama körülmény, hogy az idevágó nyelvanyag az összes, itt csak erősen elkülönített erdélyi tájszólásokon keresztül megvan — döntők különösen a $p > f$ alakok — egy az erdélyi letelepedést megelőző keletnyemet vidéken való tartózkodásra enged következtetni, melynek elég hosszú ideig kellett tartania, hogy a keletnyemet elemek minden vidék tájszólásain áthatoljanak. Ez igen jól illenék a MEITZENTÖL**) kifejezett ama hozzávetéshez, hogy az erdélyi szászokat II. Géza király nem közvetlenül a Rajna (Mosel) melléki vidékről hívhatta át, hanem talán Sziléziából, a hol azelőtt esetleg egy emberöltőn át tartózkodhattak. Ezen kérdés behatóbb tárgyalása azonban átlépné ezen cikk keretét. A mire törekedtem, csak az volt, hogy kifejtsem azt, miért vagyok részemről hajlandó arra, hogy az erdélyi szász tájszólások

*) A luxemburgiban helyettük pap, mam, kompr található.

**) Zur Agrargeschichte Ungarns und Siebenbürgens. Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 19 (1896): 130. s. k. l.

rokonsági viszonyainak kutatásánál a Kirsch eljárása szerint tölem is elfogadott, de a mint nekem most látszik, már magában véve is nagyon bizonytalan moselfrank fogalmát elejtsem és megelégedjem a biztos luxemburgi rokonsággal. Itt azonban nemcsak a terminologia megváltoztatásáról, de a mint hiszem, az egész probléma valamivel más, szigorúbb formulázásáról is van szó, melyet bátor vagyok itt befejezésképen röviden előadni.

1. Az erdélyi szász tájszólások egymás közt és mindnyájan összevéve a luxemburgiakkal és, a mennyire manapság ismeretes, *csak* ezekkel a tájszólásokkal bizonyos rokon sajátságokat mutatnak, a melyek az erdélyi szászok származásának kutatásánál figyelmünket első sorban a luxemburgi tájszólást beszélő vidékre terelik.

2. A luxemburg tájszólást beszélő vidék azonban oly csekély kiterjedésű, hogy már ebből az okból is elutasítandó volna ama feltevés, hogy az összes szászok luxemburgi származásúak. Semmi-estre sincs kizárva az, hogy épen az erdélyi-luxemburgi rokonsági viszony kutatása amaz eredményre vezethetne, hogy a luxemburgi tájszólás valamikor nagyobb területen uralkodott és hogy a mai Luxemburgban bizonyos tekintetben csak a nyelvi jelenségek középpontja maradt meg, melyeknek nyomai sokkal tágabb körökben talán még ma is kimutathatók. Az összes vagy egyes szász tájszólások más sajátosságai azonban világosan Luxemburgon igen messze túl utalnak.

3. Eleve valószínű, hogy a luxemburgi telepítők törzséhez még a moselmelléki vidékeken szomszédos, «moselfrank» és ripuári tájszóláson beszélő középfrank törzsekből való telepítők csatlakoztak. Ha azonban a luxemburgi tájszólás határai korábbi, talán nagyobb kiterjedésükben is még szűkeknek bizonyulnak arra, hogy az erdélyi szász nyelvjárás minden sajátosságát magukba foglalják, akkor nem sok haszna van annak, hogy a kivándorlási terület határait a középfranknak egyes, szomszédos tájszóláscsoportra kiterjeszszük; hiszen rögtön a keleti közép-német telepítési területen túl kellene őket kiterjeszteni, ha egy-néhány igen lényeges, az összes erdélyi szász tájszólásoknak sajátos elemeket meg akarnánk magyarázni.

4. Ezért talán helyesebb, ha a luxemburgin kívül másod-sorban rögtön a keleti közép-német tájszólásokat vesszük figye-

lembe, nemcsak azért, mert a szepesi német tájszólások tényleg ma is a keleti középnyémet tájszólások földrajzi szomszédságát közvetítik, hanem mert az erdélyi szász nyelvjárás bizonyos sajátosságai alig magyarázhatók meg jobban, mint a luxemburgi kivándorlóknak keleti középnyémet vidéken való előzetes letelepedése, illetőleg az összes erdélyi telepéseknek keleti középnyémet elemekkel való erdélyelőtti bőséges vegyülete által. Más szavakkal: az előbb általam is felvett sor: *moselfrank + x talán helyesebben ezen sor által: luxemburgi + keleti középnyémet + x pótlendő*, a hol az *x* első sorban a luxemburghoz közelebb fekvő rajnamelléki tájszólásokat foglalja magában.

A moselfranknak a kisebb, de biztosabb luxemburgi által való itt javasolt pótlása teljesen összevág a népszerű felfogással, mely csak a tudós körök ellenkező felfogásának súlya alatt nem tudott oly soká érvényre jutni. Tanuképen idézhetem Nagy-Szeben jelenlegi országgyűlési képviselőjét, dr. Bruckner Vilmost, a ki egy 1888-ból való útleírásban, miután a luxemburgi *κοινή* egynehány mutatványát adta, azt írja:*) «Sollte es [nämlich das Luxemburgische] dir, freundlicher Leser sächsischen Dialektes, vielleicht noch nicht dem Sächsischen gleichlautend vorkommen, oder wenn die Herren Germanisten — falls es überhaupt denkbar ist, dass sich einer von ihnen herablässt, diese ungelehrte Plauderei anzusehen — finden sollten, dass wesentliche Unterschiede zwischen den beiden Dialekten bestehen, so bin ich leider nicht in der Lage, dies mit den Argumenten der Wissenschaft zu widerlegen. Das eine aber mögen sie mir glauben, wenn man auf dem Wilhelmsplatze in Luxemburg steht und dem Marktverkehr lauscht, so könnte man sich auf den Wochenmarkt von Sächsisch-Reen versetzt glauben, so ähnlich, ich möchte sagen, so gleichartig klingen die beiden Dialekte.» Jellemző, hogy BRUCKNER Szász-Régent és nem Beszterczét emliti — a szász-régeni tájszólás középhelyet foglal el az északi és déli szász tájszólások között —; nyilvánvalóan egészen déli erdélyinek nem tűnt fel neki a luxemburgi tájszólás, de úgy látszik, hogy egészen északi erdélyinek sem.

De hírneves szakemberek is, mint pl. SIEVERS, már a 80-as

*) Reiseerinnerungen II. kiadás. Nagy-Szeben 1897. 226. l.

évek közepén az erdélyi szász szójárás hallása alkalmával leginkább a luxemburgira gondoltak — nemcsak általánosságban a «moselfrankra», úgyhogy a SIEVERS-féle körből való J. MEIER,*) véletlenül ugyanabban az évben, mint BRUCKNER (1888), írhatta: «Bekanntlich steht das Siebenbürgische aufs engste zum Luxemburgischen in Beziehung.» G. KISCH, érdeme ezen szoros viszony bővebb kifejtése. De hogy e mellett nem ragaszkodott határozottan egyedül a luxemburgihoz, véleményem szerint módszer-tani hiba, a mely utólagos javításra szorul. Nem a bizonytalan moselfrank, hanem a sokkal biztosabban meghatározható luxemburgi vonatkozások döntők, a mivel természetesen nem akarom azt mondani, hogy a «moselfrank» tájszólások a vizsgálásból kizárandók. Ha azonban a luxemburgi tájszólás határait túllépjük, nemsokára egészen a Kárpátokig kiterjesztendő a tekintetbe jövő terület. Talán épen az északi erdélyit a déli erdélyitől (és luxemburgitól) elválasztó szóvégi törvények, valamint a *b* és *g* mediákkal való sajátos elbánás oly elemekből valók, melyeket a telepítők a Luxemburgtól Erdélyig való út közben, illetőleg keleti közép-német nyelvterületen való hosszabb tartózkodás alkalmával vettek fel és a melyek sokkal erősebb hatással voltak az északi erdélyire, mint a délire — v. ö. a szókezdő elváltozott *p* hangok nagyobb számát. Igaz, hogy jelenleg is az északi erdélyi szászok közelebb laknak a keleti közép-német telepítési területhez, mint a déli erdélyiek. De a luxemburgi mag sehol félre nem ismerhető.

Medgyes, 1907 febr. 14.

SCHEINER ANDRÁS.

*) I. h. 18. l.

FONÉTIKAI KÉRDÉSEK.

2. A diftongusok.

A diftongusok felfogása és elemzése egyik legszembetűnőbb példája annak, hogy a megszokott írásmód mily zavaró hatással van a kiejtés pontos elemzésére. Mivel a diftongust rendszeren úgy fogják fel, hogy két magánhangzónak egyesülése, sokan csak ott látnak vagy hallanak diftongust, a hol két különböző magánhangzót írunk. Már nehezebben megy az olyan diftongusok felismerése, melyeknek jele csak egy betű, mint pl. az angol hosszú magánhangzók helyén ejtett diftongusok: *no* (*nôu*), *late* (*lêit*) stb. Nehezen ismerik fel az olyan diftongusokat is, melyeknek egyik tagját a rendes írásban mássalhangzóval jelöljük, mint pl. a magyarban: *ajtó* (*ajtō*), *ejt* (*äit*) stb. Másik nehézség a diftongusok alkotó elemeinek felismerése. Ebben is a betű gyakran zavarja a megfigyelőt, így pl. csak pontos elemzés győzte meg a fonétikusokat arról, hogy a német *ai*, *au*, *äu* diftongusokban a második elem nem *i*, *u*, hanem egy ezeknél nyiltabb hang: *ɛ*, *ə*, *ö*.

Ha a diftongusok pontos elemzéséhez fogunk, még azt a kiinduló pontot is meg kell támadnunk, hogy a diftongus két magánhangzó egyesülése. A szótagok elemzésével foglalkozva láttuk, hogy az élő beszédben a hangok nem egyenként sorakoznak egymás mellé, hanem a beszélő szervek folytonosan működnek, s a kiejtett szót vagy szólamot e folytonos működés hozza létre. Tehát nem egyes hangokból áll a szó vagy szólam, hanem az egyes ismert s a hallgató által világosan felfogott hangokon kívül egymás mellé sorakozó hangátmenetektől is. Ezeket nevezzük a fonétikában hangkapcsoknak (*glide*) és kapcsoló hangoknak. Multkori cikkünkben (Nyvtud. I: 98) arra az ered-

ményre jutottunk, hogy ha valamiféle változás történik a beszélés folyamán a beszéd összefüggő menetében, ez a változás a hallgatóban új szótag kezdetének érzését kelti. A míg tehát változás nincs a beszéd menetében, a hangoknak egész sora egy szótagot alkot. A szótagnak a magánhangzó, ill. a sonans eleme köré sorakoznak a mássalhangzók, ill. a consonans elemek. A diftongus már most nem egyéb, mint az ilyen, egy szótagba tartozó hangoknak egy bizonyos fajta összetartozó csoportja. Hogy ezt a meghatározást világosabbá tegyük, elemezzünk egy-két szótagot. E két szónak *bontó*, *ajtó* mindegyike két-két szótagból áll: *bon-tő*, *ajtő*; az első szóban az *on* kapcsolat egy sonans és consonans elemből áll, a második szó első tagja *aj* szintén egy sonans és egy consonans elem s mégis ez utóbbit diftongusnak nevezzük, míg az előbbit nem. Fonétikai szempontból mindkét hangkapcsolat (*on* vagy *aj*) egyenlő értékű, valamint egyenlő értékűek az ilyen kapcsolatok is: *ma*, *tő*, *hő* vagy *ia*, *űő*, *őő*. A különbség a kettő között csak az, hogy az egyikben a consonans elem valóságos mássalhangzó, míg a másikban, a melyet diftongusnak nevezünk, a consonans elem is magánhangzó. Tehát diftongusnak az olyan hangkapcsolatot nevezünk a szótagon belül, melynek mind sonans, mind consonans eleme magánhangzó.

Praktikus szempontból egyszerűbben szoktuk meghatározni a diftongust. A Magyar Fonétikában (124. l.) ez a diftongus meghatározása: «Egy teljes magánhangzó összefűzését egy kapcsolóhanggal nevezzük diftongusnak: *ai*, *au*, *äö*, *ie* stb. Tehát minden diftongus két részből áll: az egyik egy teljes magánhangzó, a másik egy félhangzó s ez a két, egymással szorosan összefüggő hang egy szótagba tartozik.» Sievers meghatározása így hangzik: «Unter einem Diphthong im weitesten Sinne des Wortes versteht man eine einsilbige Verbindung zweier einfacher Vocale, von denen mithin nach den allgemeinen Gesetzen der Silbenbildung der eine silbisch oder Sonant, der andere unsilbisch oder Consonant ist.»*) Mindkét meghatározás lényegében egyezik a fentebb adott s fonétikai szempontból pon-

*) Grundzüge der Phonetik⁵, 160. l.

tosabb meghatározással; a különbség csak az, hogy ezek a meghatározások kiemelik a diftongust a maga természetes helyéből, a szótagból, s önállóan vizsgálják, míg a mi mostani meghatározásunk magában a szótagban vizsgálja s magyarázza a diftongus természetét.

S a diftongusoknak ilyen felfogása lehetővé teszi a beszéd pontosabb elemzését. Mi az olvasás és írás tanulása következtében gyermekkorunk óta hozzászoktunk, hogy a betűk képéhez kötjük a hallott hangot és szót, tehát az összefüggő beszédet hallgatva a beszélő szerveknek csak mintegy főbb állomásait vesszük észre, ezeket jelöljük a betűkkel, s az átmenetek egész sorát nem figyeljük meg s rendesen nem is vesszük észre. A kísérletező fonétika eszközei mutatják csak meg ezeket az átmeneteket. Scripture «*Elements of Experimental Phonetics*» cz. munkájában (v. ö. Nyelvud. I: 66) a diftongusok elemzésével is foglalkozik s az ő hangíró készülékeinek segítségével készült rajzok világosan mutatják, hogy a diftongusok nem állanak két magánhangzóból, hanem tulajdonkép csak egy magánhangzót ejtünk, melynek ejtése közben a beszélő szervek (ez esetben főleg a nyelv és ajak) helyzete folytonosan változik. Pl. a német *ai* diftongust ejtve az *a* helyzetéből az *g* helyzetébe jut a nyelv (és megfelelőleg az ajak is) s eközben keresztül megy az összes közbeeső helyzeteken. Azonban az *ai* (ill. *ag*) diftongust nem oszthatjuk két külön, egymás mellé csatlakozó részre, t. i. *a*-ra és *g*-re, mert csaknem észrevétlen az átmenet az egyik elemről a másikra. Igen érdekes tanulságot nyújt, ha megfigyeljük Scripture hangrajzait, melyeket különböző angol szavakról vett fel, melyeknek mindegyikében megvan az *ai* diftongus (*I, eye, fly, thy, die*). A hangsúly, a szó helye a mondatban s az illető hang környezete mindig okoz némi különbséget a rezgés alakjában, de egyikben sem láthatjuk a pontos határt a diftongus alkotó elemei között. Viszont az egyes magánhangzók rajzait vizsgálva azt látta Scripture, hogy ezek sem egészen egyformák, hanem az olyan hangok ejtése közben is megfigyelhetünk némi változást, melyeket rendesen egyszerű magánhangzóknak szoktunk tartani. A kísérletezésnek e világos eredményei vitték rá Scripture-t, hogy a diftongusoknak ne adjon külön helyet a hangok között.

A vocalis elnevezést — írja idézett munkájában (430. l.) —

gyakran a diftongussal ellentétbe állítva használják. Azonban helytelen az a felfogás, hogy a magánhangzó egész időtartamán át egyforma, változatlan, mert hisz igen sok egyszerűnek tartott magánhangzó ejtése változó. A magánhangzók minősége ebből a szempontból igen különböző. Vannak olyanok, melyeknek ejtése mindvégig állandó, ezeket nevezné ő monophthong-nak, ha két határozottan különböző részt ismerhetünk fel, ez «diphthongus», ha három ilyen rész van benne, «triphthongus» stb. Tehát szerinte diftongus az olyan magánhangzó, melynek vége világosan más, mint az eleje. A diftongizálódásnak különböző fokai vannak, tehát sokféle lehet az átmenet a határozottan egyszerű magánhangzó és a világosan két elemből álló diftongus között. Az egyes nyelvek elemzésének a feladata megállapítani, hogy hogyan ejtik az illető nyelvben az egyes magánhangzókat.

Scripture-nek e kutatásaiból levonható tanulságok nem ellenkeznek a mi fentebbi meghatározásunkkal, csak jobban megvilágítják a diftongusok természetét. Mihelyt a magánhangzó ejtése nem egységes, a képzésmód nem állandó, hanem az elején más, mint a végén, mindig megkülönböztethetünk benne egy sonans és egy consonans elemet. Az ő kísérleteiben és az ezekhez csatlakozó fejtegetésekben az a legfontosabb, hogy rámutatott arra, hogy hosszú magánhangzó és diftongus között a képzésmódnak számtalan változatos módja lehetséges. Ez nyelvtörténetileg is fontos, mert megmagyarázza a diftongusok keletkezésének azt a gyakori módját, hogy hosszú magánhangzóból lesz idővel diftongus, mint pl. az angol nyelvben történt s ez a fejlődés a magyar nyelvjárásokban is igen gyakori. A nyelvek történetében megfigyelhető az ellenkező irányú fejlődés is, t. i. az, hogy két szótag egygyé olvad, a két külön magánhangzóból diftongus lesz, ebből pedig idővel hosszú magánhangzó.

Minden oldalról megvilágítva a diftongusok természetét, könnyen megérthetjük, mit kell triftongusnak neveznünk. Az olyan hangkapcsolatot a szótagon belül, melynek sonans elemét két magánhangzó veszi körül, mint consonans, nevezzük triftongusnak, pl. *iei*, *uoi*. Vagy Scripture szerint mondhatjuk, hogy az olyan hosszú magánhangzót nevezzük triftongusnak, melynek eleje és vége határozottan más vocalis, mint a közepe.

Végül még csak a diftongusoknak megfigyelésére és elem-

zésére vonatkozólag kell egy-két megjegyzést tennünk. A legpontosabb megfigyelés eszköze a hangíró-készülék, azonban kellő gyakorlattal e nélkül is megfigyelhetők az élő nyelv diftongusai, csak szabadulnia kell a megfigyelőnek az írás zavaró hatása alól. Az első feladat, hogy megismerje magát a diftongust, vagyis hallja, hogy az illető hang nem egyszerű magánhangzó, hanem ejtése közben a képzésmód változik. A másik most már nehezebb feladat, a diftongus alkotó elemeinek megismerése. Előbb csakis arra kell figyelni, vajjon a diftongus eső-e vagy emelkedő. Tudvalevő ugyanis, hogy eső diftongusnak nevezzük az olyat, melyben elől van a sonans elem s ezt követi a consonans elem, vagyis a kapcsoló hang, pl. *ai*, *ou* stb.; ebben a nyomaték a magánhangzón van és csökken a kapcsoló hangon. Viszont emelkedő diftongusnak nevezzük az olyat, mely a consonans elemmel, a kapcsoló hanggal kezdődik s ezt követi a sonans elem: *uō*, *ōō*, *iü* stb.; ezek gyengébb nyomatékkal kezdődnek s a nyomaték legerősebb a sonans elemen. Tehát a megfigyelés első lépése, hogy tisztába jussunk a nyomaték irányával, csak azután lehet a diftongus alkotó elemeinek vizsgálatához fogni. Figyelembe kell vennie a megfigyelőnek azt is, hogy a kapcsoló hangok akusztikai hatása nem olyan határozott, nem olyan világos, mint a tiszta magánhangzóké; az *e* és *i* felé közeledő hangok mind *i*-félének, az *o* és *u* felé közeledők pedig mind *u*-félének hangzanak. A megfigyelő tehát tanulja meg előbb utánozni az illető diftongust s ha pontosan ejti, próbálja változatlan nyelv és ajakállással hosszabb ideig képezni a kapcsoló hangot, illetőleg az egész diftongust. Így azután meghallja, milyen magánhangzónak felel meg. Ezt a megfigyelést aztán ellenőrizheti a beszélő szervek működésének ellenőrzésével is. S az így pontosan megismert diftongust pontosan kell jelölni.

BALASSA JÓZSEF.

A SZLÁV TOROKHANGOK VÁLTOZASAI.

II.

A *k* > *c*-féle változás.

2.

Eddig mindig csak arról hallottunk, hogy a *k* egy reá következő hang hatása alatt változott meg, hol *c*-vé, hol *c*-vé, l. 106. l., de a *c* hang egy a *k*-t megelőző hang hatása alatt is keletkezhetik. Egyelőre csak a pusztá tényállást állapítom meg, arról, hogy a jelenséget mikép próbálták megmagyarázni, később lesz szó.

Legföltűnőbb a *k*-nak ilyen föltételhez kötött változása a gyakorító igékben, mert itt a *k*-ás és *c*-és alakok váltakozása igazán szembe ötlő; a rákövetkező hang mindig ugyanaz, tehát tőle nem származhatik a *k* hang változása. Hogy az áttekintést meg ne nehezítsem és egy pár szóval elintézzek egy kérdést, a melyről egész könyvet lehetne írni, ha az ember minden jelenséget számba akarna venni: régibb és újabb alakok keveredését, a különböző szláv nyelvekben észlelhető továbbfejlődést, hangsúlyt stb., stb., csak egy kirívó esetre akarok rámutatni.

A *reka* «mondok» és *teka* «folynak» töigékkal szemben kétféle gyakorító alakot találunk: *-rêkati* meg *-ricati**) és *-têkati*

*) Az egyházi szláv nyelvemlékekben *prêrêkati* és *prêricati* alakot találunk «contradicere» jelentésben, ellenben a *naricati* «appellare» mellett **narêkati* alak nincs, de az élő szláv nyelvekben épen ez az utóbbi tükröződik gyakrabban: szlov. *narêkati* 1. ernennen; 2. dictieren; 3. *mrtve n.* die Todten beklagen; or. *narekati* 1. einen Namen geben, benennen; 2. einem Vorwürfe machen; cs. *naříkati* (régebben *nariekati* = ób. *narêkati*) wehklagen, beweinen; tót *nariekat'* jajgat, jajveszékel; l. *narzekać* wehklagen, sich beklagen. A *naricati* tovább él a szerbben és a bolgárban:

meg *-ticati*; a képző a *k*-ás és *c*-és alakokban szakasztott ugyanaz, a rendes gyakorítóképző *-a*, a mely előtt a *k*-nak egyaránt meg kellett volna maradnia. A változás okát nem is szabad a *k*-ra következő hangban keresnünk, az a megelőző hangban rejlik: a nyiltabb *ê* után megmaradt a *k*, a mint p. o. megmaradt mindig, ha *a* vagy *y* előzte meg, a zártabb *i* után azonban *c*-vé változott.

Csak még egy több tekintetben érdekes esetet említek, a *bliscati* igét, a melyben szintén egy az előbbi szótagban álló *i* változtatta át a *k*-t *c*-vé, de talán mert az *i* nem állt közvetlenül a *k* előtt, *bliskati* alakot is találunk az egyházi szláv nyelvemlékekben, mert továbbá *sc*, nem tudjuk megállapítani, milyen korán és milyen területen (l. fönt 128. k. és 137. k. l.), *st*-vé dissimilálódik, *blistati* alakot is találunk. Az alakok e tarkasága részben még tükröződik az élő szláv nyelvekben, csak épen a *bliscati* alaknak nyomát már nem találni, bizonyosan azért nem, mert a nyelvek egy részében a belőle dissimilatio által keletkezett *blistati* váltotta föl, más nyelvekben pedig a kezdettől fogva mellette álló *blěskъ* főnév a *bliskati* mellékalakot segítette győzelemhez, vagy itt-ott talán egyenesen egy régi, egyedül álló *bliscati* helyébe új *bliskati* alakot támasztott. A *blěskъ* (ê itt *oi*-ből lett) «splendor» mellett a régi egyházi szláv források ismernek egy *blěštati* (præs. *blěštitъ*) «nitere, splendere» igét, a mely *blěškěti*-ből való (l. fönt 21. és 40. l.; az *ê* itt *idg. ê*-ből lett); a *blěsk-* töből képződött a tőhangzó nyújtásával (*ъ* = *idg. i*, szláv *i* = *idg. ī*) rendes *-a* képzővel a *bliskati* gyakorító ige, a melyből a fönt említett módon *bliscati* is keletkezett, ez pedig megint *blistati*-hoz vezethetett.

A Zographos és Codex Marianus-ban csak *bliscati* alakot találunk, még pedig mindig *se* visszatérő névmással való kapcsolatban: *bliscati se* ἐξασπάτω *refulgeo*, ἀσπάτω *corusco*, a belőle képezett főnév is *bliscanie* ἀσπαπή *fulgor*; de más for-

szb. *naricati* præs. *naričem* 1. zudenken, bestimmen; 2. einen Todten beklagen; a bolgárban az infinitivus elveszett, a *naricati* pedig kiegyenlített a régi præsensstővel *nariče*-vel, és egy új közös *nariča*-tő keletkezett, GEROV az így keletkezett *naričam* igét így magyarázza: 1. nevezni, híni; 2. «A mikor valakit siratok, elmondom jó tulajdonságait» stb.

rásokban találunk *bliskati bliskanie* és *blistati blistanie* alakokat is, a Suprasliensis-ből MIKLOSICH Lex. palæoslov.-ában a *bliskati* ige mellett *bliscanie* főnevet idéz. Említettem már, hogy az élő szláv nyelvekben a *bliscati* alak nem tükröződik, gyakori ellenben, úgy látszik, a *bliskati* alak mása: szlovén *bliskati* és *bliskati se*, kisor. *blískati*, l. és lauz. sz. *blýskać*, cs. *blýskati* és *blýskati se*, tót *blýskať sa*, de egészen biztosnak nem tekinthetjük ezek régi voltát, mert a mely szláv nyelvben az ige *bliskati*, illetőleg *blýskati*,*) ott a főntemlített *blěskъ* főnév is *blisk*, illetőleg *blýsk* alakot mutat, úgy hogy az igealak ebből képezett denominativum is lehet; csakis a legaprólékosabb vizsgálat állapíthatná meg talán az egyik vagy másik nyelvben, hogy a fejlődés menete voltaképp melyik volt. Az ellenben egészen bizonyos, hogy az orosz *blistátъ* és a szerb *blístati*, a melyek hangsúlya is eredetileg azonos,**) csakis egy régibb *bliscati* alakból keletkezhett dissimilatio következtében. Míg a ragozott alakokban az analogia már a legrégibb korban elmosta a *skě-ski*-ből lett *scě-sci*, illetőleg belőle dissimilált *stě-sti* végű alakokat (az orosz nyelvre vonatkozó anyagot l. JAGIĆ Kritič. zam. po istorii russk. j. 78. k. és SOBOLEVSKYJ Lekcii po istorii russk. j.³ 210. k.), addig az elszigetelt *blistátъ*-*blístati* a mi napjainkig megőrizte annak emlékét, hogy az orosz és a szerb nyelv ismerte az *sc* \geq *st*-féle dissimilatiót, azt a dissimilatiót, a melyről hallottuk, hogy keletkezésének koráról és elterjedésének köréről még alig tudunk valamit. VONDRÁK nem rég megjelent nagyszabású könyvében, Vergleichende slavische Grammatik 1906, ezt a kérdést épen csak érinti és az óbolgár forrásokat e szempontból így jellemzi: «Denkmäler,

*) A nyugati nyelvekben *i* helyén mutatkozó *y* miatt nem szabad úgy mint MIKLOSICH EtWtb. *blěsk* a. teszi, *blěsk* mellett egy *blěsk* gyökeret is föltenni (*i*-ből *e* nyelvekben különben is gyakran lesz *y* l. GEBAUER Historická mluvnice jazyka českého I: 211); ép olyan helytelen, ha M. *blěsk* mellett *blěst* gyökéralakot is fölvesz, — a *t*-és alakok kiinduló pontja a fönt említett *s* után bekövetkezett dissimilatióban keresendő.

**) A hangsúly a szerbben egy szótaggal hátrább megy: orosz *vodá*-nak a szerbben *voda* felel meg, or. *blistátъ*-nak, szb. *blístati*, or. *blístáeš*: præs. 2. sing.-nak szb. *blístāš*, *blístat*-nak *blístā*. A fönt említett kisorosz *blískati* hangsúly tekintetében sem felel meg a nagyorosz *blistátъ*-nak, régisége tehát már azért is gyanús.

die den ältern Zustand der Sprache mehr wahren, haben entweder nur *sc* (z. B. die Kiever Blätter) oder sie ziehen es vor (Zogr. Mar.).» 269. l. Én hasonló módon nyilatkoztam e jelenségről, mikor azt mondtam, hogy «épen a hangtani tekintetben régiesebb kéziratok, mint p. o. a Zographos alig ismerik, más szláv nyelvekben pedig jóformán nyomát sem találjuk», l. fönt 137. l. De a mit JAGIĆ a Codex Marianus leírásában mond, gondolkodóba ejtett, J. ugyanis azt mondja: «A mi emlékünknél nyilván előbbre teszi az (*sk*-ból lett) *sc* kapcsolatot az *st*-nek, az utóbbi mintha a másolónak nem tetszett volna, úgy hogy néha a sorban, néha pedig a sor fölött a meglevő *st*-hez még egy *c*-t tesz hozzá». Codex Marianus 435. l. 12. §. Hát ez mást nem jelenthet, mint hogy JAGIĆ véleménye szerint a Codex Marianus másolója előtt olyan régi codex feküdt, a melyben ilyen esetekben *st* állt, már pedig akkor hiába hivatkozunk a C. M.-ra, mint a régi állapotot híven megőrző forrásra! A kérdést okvetetlenül egészen külön kell egyszer megvizsgálni, a mit eddig elmulasztottak megtenni.

Bizonyos magas hangzók után álló *k*-ból fejlődött *c*-t találunk még főneveknél is, még pedig nemcsak elszigetelt esetekben, úgymint a *lice* «arcz» *мѣсѣць* «hold, hónap» *заяць* «nyúl» szavakban, hanem egy pár az összes szláv nyelvekben sűrűn használt és a mi szláv jövevényszavainkban meg szláv eredetű helyneveinkben is tükröző képzőben is, nevezetesen az *-ьць* *-ьсе* *-ьца* és *-ica* képzőkben. Egészen világos *lice* keletkezése, és igazán csak pillanatnyi szórakozásnak tulajdonítható, ha JAGIĆ azt *ličьce*-ből magyarázza és a *vino* «bor»-ból *-ьсе*-vel képezett *vinьсе* kicsinyítővel egy sorba helyezi.*) A *lice* csakis *liko*-ból keletkezhetett, ezt mutatják a Suprasliensisben található olyan alakok is, mint gen. sq. *ličese* nom. pl. *ličesa*. Hogy *c* *e* előtt

*) Arch. f. slav. Phil. 23 [1901]: 129: «Fürs Neutrum vgl. [serb.] лице (aus личье), винце: russ. лицо, вино.» Hogy J. a helyes magyarázatot nem ismerné, ez teljességgel ki van zárva, a szerb *lice* (= or. *licó*, ób. *lice*) szót már azért sem magyarázhatja *ličьce*-ből, mert hét sorral leebb idézi a tényleg *ličьce*-ből lett egészen más hangzású horvát-szerb alakokat: *ličce* = *lišce*; én csak azért említettem a dolgot, hogy nem-szakértőt valamiképp meg ne zavarja — szlavista amúgy sincs, a ki nem tudná, hogy a *lice* szó miképp keletkezett és hogy mindnyájunk mestere ezt a keletkezését a legapróbb részletekig ismeri.

nem változik *č*-vé, azt mutatja akár a nom. *lice* is, no meg a számtalan *ьce*-vel képezett szavak, tudjuk ellenben, hogy *k* *e* előtt mindig *č*-vé válik és hogy *oko* genitivusa *očese* többes nominativusa *očesa*, l. fönt 18—20. l.; a *ličese* *ličesa* alakok *č*-je sem keletkezhett másból, mint *k*-ból és egyes nominativusának okvetetlenül valamikor **liko*-nak kellett lennie, akkor mikor a *k*-t az előtte álló *i* még át nem alakította. Hogy az *i* nem mindig támadja meg hasonló sikerrel egy rákövetkező *k*-t, hogy ez a hatása még más föltételhez is van kötve, arról majd később lesz szó, e helyen még csak azt említem, hogy *lice* «arcz» mellett egy *likъ* szót találunk a szláv nyelvekben körülbelül ugyanabban a jelentésben (or. *lik* Antlitz, Bild (eines Heiligen), szb. *lîk* species, facies, forma, figura), és hogy számos idetartozó származék szóban is él még az eredeti *k*, v. ö. szb. *nâlik* hasonló, *ôblîk* alak, *sîlka* kép, *râzlika* különbség, *prîlika* alkalom (tulajdonkép «megfelelőség» — *prîlika* egyebek közt megfelelő partit, házasságot is jelent, a belőle képezett *prîlično* annyit jelent, hogy «megfelelően»: meglehetősen). De a régi *k* bármilyen erősen él is még, különösen egyes szláv nyelvekben, a **liko*-ból még a közös szlávtságban lett *lice* végig vonul az összes szláv nyelveken, változó hanghordozással, az első hangzót különböző módon, hol röviden, hol hosszan ejtik, a végső *e*-t egy-egy szláv nyelvben *-o* váltotta föl, de megmaradt mindenütt mai napig a *c*. Ép olyan könnyű kimutatni, hogy az *ьсѣ* képző, a mely *-ькѣ* képzővel váltakozik, csakis *-ькѣ*, illetőleg még régibb *-iko*-ból keletkezhett, hogy a ritkább *-ьса* a gyakoribb *-ька*-val egy eredetű és *-ikā*-n alapul, hogy *-ьсе* és *-ько* képző nemcsak váltakozik, hanem egy forrásból is valók. Mindezek a képzők és még inkább az *-ica* képző olyan erősen fölvetik azt a kérdést, hogy hát mikor is változtatja a magas hangzók egy része a rákövetkező *k*-t *c*-vé és mikor hagyják érintetlenül, hogy szinte rákényszerít bennünket arra, hogy szembe nézzünk immár ennek a kérdésnek is. De minthogy magyar szempontból épen az említett képzők érdekelnek különösen, kiragadok a roppant tömegből egy pár szót, a mely belekerült a mi nyelvünkbe; a magyar szempont, a mely ránk nézve mindig és mindenben az első, azt biszem, elegendő igazolás, hogy ezzel a kis kitéréssel rövid időre megakasztom a tárgyalás menetét.

Az -ль képzővel egyebek közt melléznevekből főnevek képződnek, pl. *mladъ* «jung»-ból származik *mladъ* «der Junge». A szóvégén álló -ъ korán elhangzott, a *e* előtt álló *ъ* azonban az egyes *nominativus*-ban kicsit erősebb volt és az élő szláv nyelvekben a szorbot kivéve (v. ö. ób. *starъ* az öreg ember: lauz. szb. *stare*) nem tűnt el, hanem rendesen tiszta hangzóvá vált (cseh *mládec*, tót *mladec* ifjú, or. *molodec* derék legény, régi szb. (Gunduliénál) *mladac* ifjú), a többi casusokban azonban (ób. *mladъca*, *mladъcu* stb.) nyom nélkül elveszett: gen. sg. cseh *mladce*, tót *mladca*, or. *molodca*, régi szb. *mladca* (a most dívó phonetikus írás szerint **mlaca* volna). Ennek a szónak a magyarban *malac* felel meg (v. ö. német *das Junge* «a kölyök»); a mióta e szó származásáról írtam,*) megjelent PLETERŠNIK jeles szlovén szótára, a melyben a szónak már azt a jelentésfejlődését is megtaláljuk, a melyet cikkecském írásakor csakis a magyar nyelvből ismertem: *mládec***) *junger Mensch*; *mladci* = *mlad* f. *die Jungen, die junge Zucht, Cig*; *prasicе* imajo *mladce* (mlasce) po štiri, pet, šest, *Ravn.* (Abc.), azaz: «a koczáknak 4, 5, 6 kölykük van!»

A magyar *palócz* nevet egy szláv **plavъ*-ból magyarázták, a mely *plavъ* fakó (szőke) melléknévből képezett főnév volna és azt jelentené, hogy fakó (szőke) ember, l. a részleteket szedés alatt levő akadémiái értekezésemben: Szláv jövevényszavak I. a *palócz* szó alatt. A németet, gyakran az idegent egyáltalában a szlávok *нѣмъ*-nek hívják, a mi első pillanatra *нѣмъ* «néma» melléknévből képezett főnévnek («néma ember») látszik. Épen nem valószínű, hogy a szláv nyelvekben végig vonuló *нѣмъ*-nek valami köze volna egy germán törzs *kelta* nevéhez *nēmes* több. *nēmetes*, v. ö. Nyr. 34:523, és a magyar *német* szó is bizonyosan csak véletlenül cseng össze ezzel a *nēmetes*-sel, de nem is felelhet meg közvetlenül a szláv *нѣмъ*-nek, úgy hogy szláv alapon való magyarázata is nehézségekbe ütközik. Egy **нѣмъскыj*, **нѣмъскыj* melléknévből (v. ö. or. *německij*, l.

*) Nyr. 20:233. k. E cikkben az «ószlovén *mladčič*» helyett mindenütt *mladčič* olvasandó.

**) A szlovénben az úgynevezett «erős» *ъ* és *ѣ* helyén bizonyos esetekben egyes vidékeken tompa hangzó hallatszik, a melyet PL. *ε*-vel jelöl.

niemiecki, cs. *německý*, tót *nemecký*) ki lehetne ugyan a magyar szót valahogy magyarázni (a *hřvāt* + *ski*-ből keletkezett és *hřvācki*-nak ejtett melléknévnek a magyarban a *hřvāt* főnévből lett *horvāt* felel meg, ennek analogiájára egy *němet-ski*-nek érzett *německi*-ből el lehetett volna vonni egy *němet* szót), de a *нѣмьсь*-ből képezett melléknév legrégibb alakja kétségtelenül nem volt **нѣмьсьскыj*, hanem *нѣмьѣсьскыj* (a szerb még ma is azt mondja, hogy *nemački*.!); igaz az orosz, lengyel, cseh, tót nyelv egyező tanuvalloása szerint egy analogikus új képződésre (*нѣмьсь-němec* + *skyj* > **нѣмьсьскыj-německýj*) korán adhattak okot olyan szópárok, mint p. o. az oroszban *bolgar*: *bolgarskij*, *rus*: *ruszkij*, *serb*: *serbskij*.*)

Az *нѣсь* képző főnevekhez is járul és ilyenkor kicsinyítők keletkeznek. Ilyen kicsinyítő p. o. az elveszett **отъ* (v. ö. got. *atta* és az *Attila* nevet) tőszóból lett *отъсь* atya; ilyenén alapul a magyar *pokrócz*, a mely egy *pokrovъ*-ból képezett *pokrovъсь*-nek felel meg, v. ö. *kryti* fedni, takarni, *krovъ* fedél, háztető, *po-kryti* befedni, betakarni, *pokrovъ* operimentum, velamen, *pokrovъсь* operculum in ecclesia, bolgár *pokrov* takaró, *pokrovec* (állatra való) pokrócz.

A mint *palócz*- és *pokrócz*-ban az *ócz* *ouc-ovc*-ből lett, úgy keletkezett ez a végzet MIKLOSICH föltevése szerint a *darócz* szóban is, a melyet M. mindössze a kiinduló pont («*derati* lacerare serb.») megjelölésével egy sehol ki nem mutatható **deravъсь* képzésből magyaráz. A szláv nyelveken végig vonuló *pazder-pozder* «pozdorja» mellett, a mely *paz-*, illetőleg *poz-* és *der* részekre bontható, v. ö. VONDRÁK Vergl. slav. Gr. 78., találjuk a szláv nyelvekben egy egyszerű *der* nyomát is. Ilyen *der* főnevet említ RANK a cseh nyelvből: *der*, *u* v. *pazderi*, de KOTT nagy cseh szótárában csak a tőtből idez ilyen szót: «*der*, *dru grobe* Hechel, die Scheve Slov. Ssk.»; ennek a *der*-nek tökéletesen megfelel a lengyel *dzier*, *dzior* Gröbster Abfall, Abgang von Flachs und Hanf. Ha ebből a *der-dzier*-ből egy gyakori képzővel **deravý* **dzierawy* (v. ö. cs. *krv* vér: *krvavý* véres, l. *krěw* gen. *krwi*: *krwawy*) melléknév keletkezett, ez azt jelentette,

*) SOBOLJEVSKIJ a XIII. század második feléből mutatja ki a mai alakot l. Lekcii po istorii russk. j.³ 107. l.

hogy «pozdorjás» és a belőle képezett **deravъь*, illetőleg **deravec*-**dzierawiec* főnév a daróczposztónak egészen illő neve volna, v. ö. ugyanabból az igéből más módon képezett orosz *derjuga*-t «grobes Gewebe, Packleinwand!»

Biztosabb talajon állunk a *Darócz* helynév magyarázatánál, a melyet MIKLOSICH ugyanott említ, Slav Elen. im Magy. 128. sz. a., és a mely a tótban *Dravce* (ejtsd *Drauce*) nevet visel. Ha most már a tót *Dravce* *Darócz* lett, azt kellene várnunk, hogy a tót *Miškovec* (gen. *Miškovca*, azaz *Miškouca*, v *Miškovci*, azaz v *Miškouci*, «Miskolczon») névvel szemben a magyarban *Miskócz*-ot és nem *Miskolcz*-ot találjunk. De egyrészt megvan a régibb *Miskoucz* és *Miskócz* alak is, másrészt könnyű megérteni, hogy egy vidéken, a hol az alma *óma*, a szalma meg *szóma* és a hol az ember, ha meghalt, *még^hót*, egy szabályosan keletkezett *Miskoucz*-ot akár tudákosságból *Miskolcz*-nak kezdték írni, no meg idővel ejteni is; ennek megértésére nem kell — «a dunántúli szlovének»-hez elkalandoznunk, a mint SIMONYI teszi, l. Nyr. 36: 190.

Az -ъь képző végre nomen agentis képzésére is szolgál, ilyen p. o. a *купъь* tót *kupec*, a melyből a mi *kupecz*-ünk lett és ilyen a komédiás *игръь* is.

A hímnemű -ъь képzőnek párja a köznemű szavakhoz járuló *ьce*, a mely annyira gyakori, hogy egyes szavak a szláv nyelvekben már nem is használatosak tőalakjukban, hanem csakis ilyen képzésben (a «nap» és «szív» a szlávban *слъньце* és *сръдъце*); ritkább az -ьca képző, a mely csak nőnemű *i*-tővűekhez szokott járulni, annál gyakrabban találkozunk -ica képzővel. A magyar nyelvben e képzők mind egyaránt szoktak tükröződni: az -ьce és -ьca különbségét a hangzóilleszkedés mosta el és mint-hogy az -ica *i*-je többnyire eltűnt, rendesen ez sem jelenik meg más alakban. A magyar nyelvbe átment *ьce*-s képzésre egyébiránt csak egy példát ismerek, a *kopyto* «kapta» (azaz régebben «pata»)-ból képezett *kopytyce*-*kapca* kicsinyítőt, a részleteket l. Asbóth Szláv jöv. sz. I.; -ьca képzésen alapul az én meggyőződésem szerint az egyházi szláv forrásokban található *klepъca*-nak megfelelő *kelepce* szó, l. u. o., és talán a *dercze* szó, a mely egy szláv **drъtyca*-nak felelhetne meg, v. ö. or. *dertъ* f. Überbleibsel vom geschroteten Getreide, Kleie, kisor. *dertъ* f. grob

geschrotenes Mehl, Getreide. A legtöbb *-cza*, *-cze* végű szó *-ica*-féle képzésen alapul, a mely vagy hímnemű szóval szemben a nőstény nevét jelöli: *kancza* < **konica*, v. ö. cseh *konice*, régebben *konica* «Stute», vagy nőnemű szóból való kicsinyítő: *szekercze* < **sekyrica* (*sekyra* «securis»), *kabócza* < *kobylica* mintegy «kabalácska» (*kobyła* > *kabala*), *pálcza* < *palica* (v. ö. régi lengyel *pala* «buzogány»), vagy végre melléknévből lett főnév: *medencze* < **mêdenica* vagy *medenica* (*mêдънъ*-*meden* «rézből való»; *mêдъ*-*med* «réz», l. Asbóth Szlav jöv. sz. I.), *piócza* < *pijavica* (*кръво-пѣяръ* «vérszopó»; *piti* «inni»), *jércze* < *jarica* (*jarъ* «idei»; a bolgárban a *jérczé*-t nemcsak *jarica*-nak, hanem *jar-kokoška*-nak is hívják) stb.

Néha a mássalhangzótorlódás megőrizte a régi *i*-t: *gerlicze* < *grъlica*, máskor a megőrzött *i* későbbi átvételre, vagy nem tökéletes meghonosodásra vall: *mangalicza*, *mongolicza* < szb. *mangulica*, l. Asbóth Nêsk. zamêč. 48, *kanicza* (l. Okl. Sz., a Ny. Sz. hibásan *kanicsa*) < szb. *tkanica*. Nagy ritkán elveszett a szóvégű hangzó: *tömlöcz* < *тъмъница*, más esetekben épen a *-cza*, *-cze* végzet sejteti velünk, hogy szlav eredetű szóval van dolgunk (*számócza*, *petrencze*), ha kielégítő megfejtést még nem is sikerült találunk. Minthogy az oláh nyelv is erős szlav hatásnak volt kitéve, szlav *-ica* végű szó oláh közvetítés útján is kerülhetett a nyelvünkbe, ilyen bizonyosan a *bêlicze*,¹⁾ ámbár az oláhból csak *băluța*²⁾ alakot ismerek, és oláh vidékeken a *zsendicze* szó is, v. ö. ol. *jintiță* (olv. *zsinticză*) Ziegenmolke; fette Molken, aus dem Käse gepresst.³⁾

¹⁾ L. MTjsz. *Bêlicze*, *Bölicze*: tiszta fehér bárány, melynek a szeme körül nincs meg a szokott fekete gyűrűkarika (Székelyföld Tsz.; Háromszék-m. Vadr.).

²⁾ L. TIKTIN Rum.-d. Wtb. *bă'l* adj. v. Schafen: mit rein weissem Kopf. — Dem. *bă'luță*; a bolgárban ilyen juh neve *bêlica*!

³⁾ Minthogy az oláh szó átment a tótba is meg a ruténba is, a szó a fölvidéken részben szlav nyelvből is kerülhetett a magyar nyelvbe, de azért még sem helyeselhető Gombocz eljárása, a ki egyszerűen «szlav jövevény»-nek mondja, M. Ny. 1: 165, és «tót *ženčice*»-ről beszél, a milyen alak a tótban nincs. Az oláh szó különben igenis alighanem szlav, MIKLOSICH jelzi is, milyen úton juthatunk el annak magyarázatához, csakhogy maga rossz nyomot követve **žinčica* alakból indul ki, a melyről azt mondja, hogy: *žinčica* ist das durch die *žinka*, härener lappen, durchge-

Foglaljuk össze e kitérés után az eddig találtakat és lássuk azután, hogy milyen módon kísértették meg a jelenségek magyarázatát. Hallottuk, hogy ugyanabban a képzésben váltakoznak *-rěkati* és *-ricati*, hogy *i* után a *lice*-ben is *c* fejlődött *k*-ból, de hogy más esetekben *i* után is megmaradt a *k*: *lice*-vel szemben azt mondják, hogy *likъ*. Az *-ьсь* képző váltakozik *-ькъ* képzővel, az *-ьсе* *-ько*-val, *-ьса* ritkább mint *-ька*, és ez az ingadozás az eddig még föl nem említett esetekben újra meg újra jelentkezik. Igaz, hogy *ę* után *k*-ból *c* lett a már említett *měseць*, *zajęć* szavakban, de hogy *ę* nem hat mindig így egy következő *k*-ra, azt látni abból, hogy a gyakorító *lęcati* mellett a töigében azt találjuk, hogy *lęka* «hajlitok». Ide tartozik a *c* és *k* váltakozása olyan esetekben is, mint a LESKIEN nyelvtanában idézett *mrъcati*: *mrъknati* «sötétedni» szópárban, l. Handb. d. altbulg. Spr.⁴ 52. l. Az csak látszat, hogy itt *c* nem patalis hangzó után keletkezett, de nem tárjuk föl a dolgot igaz mivoltában, ha a helyett azt írjuk, hogy *mrъcati*-*mrъknati* (VONDRÁK következetesen azt írja, hogy *mrъknati*, l. Altksl. Gr. 46., 388. és Vergl. slav. Gr. 169.), mert nincs jogunk föltenni, hogy ilyen esetekben az *ръ* írás más hangot jelent, mint *ръ*, pedig döntő csakis a föltehető kiejtés és nem az írásszokás lehet. De hogy eredetileg e szavakban palatalis hangzó csengett, még pedig az *r* előtt, azt egészen kétségtelenné teszi az orosz *merknuť*, a mely csakis egy régibb **mrъknuti*-ből lehetett, és a szláv szavakkal rokon olyan litván szavak, mint *mirklioti* «blinzeln», l. LESKIEN Ablaut d. Wurzel-silben im Lit. 337. l.

Az eddig előadottakból egészen nyilvánvaló, hogy a *k*-t megelőző palatalis hangzóhoz még egy mozzanatnak kell hozzá-

seihte, pedig találhatott volna sokkal kielégítőbb etymológiát, hisz hozzá teszi «man vergleiche jedoch auch *žem*» l. EtWtb. 411. l. Az említett *žem*- alatt megtaláljuk azt a kiinduló pontot, a melyből nehézség nélkül eljutunk a *jintiŕā* szónak mint szláv képzésnek megértésére: *žeti* præs. *žma* azt jelenti, hogy nyomni, préselni, pte. præt. pass. *žetъ*, egy belőle képezett **žetica*, a melynek az oláh *jintiŕā* tökéletesen megfelel, emlékeztet arra a körülírássra, a melyet fönt BARCIANU oláh-német szótárából idéztem: fette Molken, aus dem Käse gepresst, v. ö. szlovén *žmitki* 1. das Abgepresste; — das Klümpchen; 2. geronnene Milch: der Käsequark, der Topfen; 3. *žmitki*, die Molken!

járulnia, hogy a *k* a palatalis hangzóhoz való hasonulás következtében olyan elváltozást szenvedjen, a mely végre a *c* hang keletkezéséhez vezetett; BANDOIN DE COURTENAY a hangsúly helyében kereste a jelenség kulcsát. Minthogy az óbolgár nyelv hangsúlyozását nem ismerjük közvetlenül, az orosz nyelv pedig a hangsúly helyét különösen híven őrizte meg. B. de C. joggal az orosz nyelvből indul ki és egy-két esetre hivatkozva fölállít egy törvényt, a melyet a tényekkel úgy hoz összehangzásba, hogy az esetek egész sorában az alakok kiegyenlődéséből magyarázza a törvénytől eltérő fejlődést. Bizonyítást voltaképp meg sem kísért, ahhoz az a pár sor, a melyben a szerző álláspontját kifejti, nem is lett volna elegendő. Az orosz nyelvben azt mondják, hogy *klikatъ* kiáltani, de *vos-klicátъ* kikiáltani, *lík* gen. *líka*, dat. *líku* stb. szentkép, arcz, de *licó* (régibb *licé*-ből) «arcz»; a szerző ebben hasonló dolgot lát, mint a germán nyelvek terén a Verner-féle törvény név alatt ismeretes jelenségben, és a *k-c* váltakozását így magyarázza: «Wenn der Akzent auf der folgenden Silbe ruhte, dann wirkte der palatale Sonant auf den folgenden hinterlingualen Konsonanten dermassen, dass er ihm eine individuelle Palatalität verlieh; in entgegengesetztem Falle war diese Wirkung zu schwach, um in dem betreffenden Konsonanten eine stetige, unabhängige, individuelle Palatalität zu entwickeln», l. Idg. Forsch. 4: 48. Az eredeti fejlődést B. de C. szerint megőrizték az ilyen esetek: «*scát* (сцать, pissen) [aus *scátī* aus **skātī*], *-klicát* (восклицать, ausrufen), *-ńicát* (проницать, durchdringen, durchsehen), *-řicát* (порицать, tadeln), *blístát* (блистать, glänzen) [aus **bliscāti* aus *bliskātī*], **brácát* (бряцать, klingeln, klirren), *žercá-* (созерцать, beschauen, зеркало, Spiegel), *řicó* (лицо, Antlitz, Gesicht), *vincó* (вино, Weichen) [aus *vĩńko*], *kolcó* (кольцо, Ring), *słowcó* (слово, Wort), *đerěvcó* (дерево, Bäumchen), *otcá* (отца, des Vaters) [aus **otkǣ*], *kupcá* (купца, des Kaufmanns), *ovcá* (овца, Schaf [aus **ovkǣ*], usw. usw.» u. o. 48. k. l. Az analogia hatásának tulajdonítja a szerző a következő alakok keletkezését: «Wörter, wie einerseit *šerđce* (сердце, Herz), *sóńce* (солнце, Sonne), *stárca* (старца, des Greises), *hlěbca* (хлѣбца, des Brodes), *ptíca* (птица, Vogel), *đetíca* (дѣвица, Jungfrau), *bolńíca* (больница, Krankenhaus), *górńica* (горница, Zimmer), usw., andererseits, aber *staríká* (ста-

рика, des Greises), *pečníká* (печника, des Töpfers), *-klikát* (окликать, rufen), *-níkát* (проникать, eindringen) usw. usw. u. o. 49. l.)*

A második csoportban mindjárt az első két szó nagy bajt okoz, mert a *sěrdce*, *sólnce* mindenesetre az *-ьce* képzővel képezett szavak legeslegrégibb rétegéhez tartozik és azért bajos éppen itt az analogia hatását föltennünk, hisz egészen kétségtelen, hogy a képzés közös szláv időben keletkezett, mert nemcsak hogy végigvonul az összes szláv nyelveken, hanem egyúttal a «szív»-nek és «nap»-nak jóformán egyetlen nevei. Ez JAGIĆ szavaiból is kiviláglik, a melyekkel nyilván e szavak hangsúlyozását összehangzásba kívánja hozni Baudouin de Courtenay elméletével: «Sehr alt sind, mondja J., срьдце und слънце, durch alle slavischen Sprachen bekannt; beim Verlust des Sprachgefühles für die Ableitung mit dem Suffixe *ьce* hat sich auch die Betonung zurückgezogen: сєрдце, сòлнце: *sědce*, *súnce* (statt сєрдцò, солнцò)». Arch. f. slav. Ph. 23 : 129. De az a körülmény, hogy a szerb hangsúlyozás éppen olyan, a milyent az orosz hangsúlyozással szemben várhatunk, bennünket könnyen még egy további föltevésre is kényszeríthetne, arra ugyanis, hogy a föltett hangsúlyvisszavonás már a közös szláv korszakban történt. A figyelmes olvasó azonkívül észrevehette, hogy az *-ica* képző az első csoportban elő sem fordul, az oroszban nincs is oxytonált *-ica* képzése, ha tehát ebből a nyelvből indulunk ki, egyenesen érttetlen Baudouin de Courtenay magyarázatánál e képzőben a *c* keletkezése, de más nyelvekben is legföljebb igen-igen gyenge támaszt találunk rá, v. ö. LESKIEN Quantität und Betonung 609. l. E nehézség elkerülésére ROZWADOWSKI az *-ica*-t úgy magyarázza, hogy a régi indogermán *-i*-femininákhoz a már kész *-ca* képző járult volna hozzá: «Suffixum *-ica* ortum est hoc modo, ut vetustis nominativis femininorum in *-i* cadentibus suffixum *-ca* adderetur, quod nimirum satis sero factum est. Sero dico, temporibus scilicet, quibus *c*, *dz* ex lege Johannis Baudouin de Courtenay e *k*, *g* ortæ iam extiterant». Quæstiones gram. et etym.

*) Én mind a két csoportból csak azokat a példákat írtam ki, a melyekben *k* v. *c* hangzik, a párhuzamos *g* : *z* váltakozást föltüntető példák itt nem érdekelnek bennünket.

I : 27. Ezt a magyarázatot elfogadja PEDERSEN K. Z. 38 : 383 és MEILLET Études 346., de JAGIĆ nyomós okokat hoz föl ellene, Arch. 20 : 434.

Az *-ica* képzőt, a mely Baudouin de Courtenay egész elméletét halomra dönthetné, ha kielégítő magyarázatát nem találjuk, VONDRÁK nem rég megjelent, roppant anyagot fölölélő összehasonlító szláv nyelvtanában így magyarázza: «*ika*. Das Fem. zu *ikъ* sollte *-ika* heissen, aber statt dessen finden wir hier *ica*: aksl. *grěšnikъ* 'Sünder', dazu *grěšnica*; *dlъžnikъ* und *dlъžnica*. *-ica* ist aber auch das Fem. zu *-ьсь*: aksl. *žьньсь*, slov. *ženec*, *žnjec* 'messor', dazu slov. *ženjica*, *znjica*. Man muss daher annehmen, dass das Suffix **-ьca* ursprünglich dem *-ьсь* zur Seite stand, dass es aber durch *-ika* zu *-ica* wurde, wobei es dann das ältere *ika* fast ganz verdrängte. Aus **ьca* und *ika* ist demnach durch eine Verquickung *-ica* geworden». Vergl. slav. Gr. 461. l. Igaz, épen VONDRÁK, a ki így Baudouin de Courtenay elméletétől ezt az *-ica* képzőtől fenyegető veszedelmet elhárítja, maga nem hisz B. de C. elméletében, a melynek különben sok híve van*) és kijelenti: «Wir können hier eine Akzentwirkung nicht bemerken». Vgl. slav. Gr. 266. k. l. Baudouin de Courtenay magyarázatát BRUGMANN sem fogadja el, de az a kísérlet, a melyet ő e jelenség magyarázatára tett (Grudr. I² 291.) még említésre sem méltó, annyira hiányzik belőle a szláv hangfejlődés ismerete, a Kurze vergl. Gram. című művében nem is hivatkozik rá, l. 167. k. l. Komoly kísérletet a jelenség magyarázatára tudtommal Baudouin de Courtenay-n kívül csak ŠACHMATOV tett. Š. a jelenséget egészen függetlenül a hangsúly helyétől, tisztán csak a *k* szomszédságában álló hangokból magyarázza: az említett palatalis hangzók után, azt tanítja, a *k* postpalatalis kiejtését elveszítette, ha csak a palatalis hangzók hasonító hatását ellen nem súlyozta egy a *k*-ra következő «hátsó» hangzó (*o*, *ъ*, *o*, *u*, *y*), **ovьkă* (= óind. *avikă*) «ovis»

*) A már említettekén kívül elfogadták ezt a magyarázatot HIRT (Der indog. Akz. 90. l.) és LORENTZ K. Z. 37 : 266. is; PEDERSEN még egy lépéssel tovább is ment és a «mellékhangsúly»-nak is hasonló hatást tulajdonít, így magyarázza a *c* keletkezését egyebek közt az orosz *sěrdce*-ben is, a mely, a mint láttuk, B. de C. álláspontjáról nehézséget okoz, l. K. Z. 40 : 216.

**orьka* > *orьca* lett, genitivusában is szabályszerűen *c* fejlődött: *orьce*, de accusativusa **orьka* (ejtsd *orьko*) instr. **orьkoja* volna, ha az egy csoporthoz tartozó alakok ki nem egyenlődtek volna, csak kiegyenlődés következtében terjedt a *c* ezekbe az alakokba is: *orьca*, *orьceja* (*co* > *ce* rendes hasonulás a szláv nyelvekben!) Izvēstija I : 703. k. Š. magyarázata szerint tehát eredetileg nem álltak volna szemben egymással -*ькѣ* és -*ьцѣ*, -*ько* és -*ьце*, -*ька* és -*ьца* képzős szavak, hanem minden ide tartozó névszóban váltakozott volna *k* és *c* a különböző casusokban a szerint, hogy milyen hang következett az eredeti *k* után. Ennek az elméletnek a gyengéje, hogy kicsit önkényesen teszi föl a kiegyenlődések végtelen sorát, a melyek valóságát nincs semmi módunk be is bizonyítani, de még inkább az, hogy az alanyesetnek különben észlelhető kiváló helyzetével nem számol. A hímnemű és köznemű szavaknál egytől egyig az egyes nominativusának *k* alakúnak kellett volna lennie (-*ькѣ*, -*ько*), a nőneműeknél ellenben kivétel nélkül *c*-ésnek (-*ьца*), nehéz megérteni, hogy nem győzött a szavak nagyobb részében a nominativus alakja, hogy annyi -*ьцѣ* és -*ьце* végű szó keletkezhetett és hogy a nőnemű szavaknál a nominativusban eredetileg lehetetlen -*ька* alak épenséggel gyakoribb az -*ьца* alaknál.

Érthető az előadottak szerint, hogy míg sokan elfogadták Baudouin de Courtenay első pillanatban megnyerő magyarázatát, mások tartzózkodnak az ítélettől, BRUGMANN azt mondja K. Vgl. Gr. I. [1902] : 167. : «Strittig ist die Auffassung der *c*-Laute in dem Suffix M. -*ьцѣ*, F. -*ьца*, N. -*ьце*» stb., LESKIEN Handb. d. altbulg. Spr. * [1905] : 52. hasonlókép: «die Ursache des Vorganges ist bisher nicht sicher erkannt», VONDRÁK Vgl. slav. Gr. [1906] : 266. k. l. nem mer határozott színt vallani.

De ha a szóban forgó *c* keletkezését eddig nem is sikerült kielégítően megmagyarázni és csak annyi tekinthető bizonyosnak, hogy a *k* előtt álló palatalis hangzóból indult ki az átalakító hatás, a mely azonban csak bizonyos, előttünk ismeretlen feltételek alatt tudott érvényesülni, annál teljesebb legalább a szlavisták közt abban az egyetértés, hogy ez az így bizonyos palatalis hangzók után keletkezett *c* csak úgy mint a bizonyos magas hangzók előtt *k*-ből lett *c* (l. fönt 107. l.) későbbi hangfejlődés mint a *k*-ből lett *č*-féle változás; ha pedig későbbi, akkor

nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a még nem *c*-vé változott *k* bizonyos helyzetben már is *č* lett, mielőtt a más esetekben vele szemben álló *k*-ból kifejlődött az újabbkori *c*, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy p. o. *отъць* vocativusa ép úgy hangzik *отъče*-nek, valamint *člověkъ* vocativusa *člověče*. Egészen hibás tehát BRUGMANN előadása: «Durch Analogiewirkung. wie es scheint, werden die lautgesetzlichen *c*, *z* in den hierher gehörigen Formenkategorien zum Teil durch *č*, *ž* ersetzt. Nach dem Verhältnis z. B. von Voc. Sg. *člověče*, Adj. *člověčъ* ‚menschlich‘ zu *člověkъ* ‚Mensch‘. Pl. *člověci* bildete man Voc. *otъče*, Adj. *otъčъ* ‚väterlich‘ zu *otъць* ‚Vater‘. Pl. *otъci*» Grdr. I²: 292. (a K. Vgl. Gr.-ban már nem is említi, hogy látszólag *c*-ből is lesz *č* a szláv nyelvekben, l. 166. k. l.). *Отъць* régebbi **otъkъ*-ból lett, vocativusa már is *otъče*-nek hangzott, mikor még a nominativusban és a többi casusokban a *k* meg nem változott. Már az első cikkemben mutattam rá, hogy látszólag *c* is *č*-vé változott a szláv nyelvekben (l. 30. és 32. l.), hogy p. o. *dušica*-ból, ha *-ьka* képző járult hozzá *dušičьka* lett, tehát egészen úgy mint *рѣка*-ból *рѣчька*. Hogy az *ь* nem változtathatta a *c*-t *č*-vé, az akár az épen említett *отъць*-ből is nyilván való, azonkívül minden *-ica* végű főnév többes genitivusa *-ичь*-ben végződik. Főnt hallottuk, hogy *lice* genitivusa a Suprasliensisben *ličese*, akár *oko* : *očese*. Itt sem lehet szó a *c* változásáról, hisz az *e*, a mely a *lice* nominativusában és a számtalan *-ьce* végű köznemű kicsinyítőkből nagyon szépen megfér az előtte álló *c*-vel, csak nem lehet annak oka, hogy a genitivusban (*ličese*) *c* *č*-vé váljék, itt is csak úgy érthetjük meg a *č* keletkezését, ha olyan korban keletkezettnek tartjuk, a melyben még *c* nem is volt a szláv nyelvekben és helyén még eredeti *k* állt.

Alkalmazzuk ezt az igazságot egy ránk magyarokra különösen érdekes főnt már említett esetre. *Нѣмьць*-ből szabályosan *нѣмьцьскыj* melléknév képződött, de mellette több szláv nyelvben egy analogikus alatt keletkezett: **нѣмьцьскыj* (or. *německýj*, l. *niemiecki*, cs. *německýj*, tót *nemeckýj*), a mely talán a mi *német* szavunk magyarozatára szolgálhat. Minthogy *-ць* nemcsak hogy nem volt lehetetlen, hanem ellenkezőleg igen gyakori hangkapcsolat volt — hisz maga a tőszó nominativusa is *нѣмьць*! — *нѣмьць* + *скыj* egyszerű összeszerkesztéséből, a mely lélektanilag

természetesen nagyon is elképzelhető olyan minták alapján, mint [or.] *rus-skij*, *bolgar-skij* és hangtanilag semmi akadályba nem ütközött, korán keletkezett több szláv nyelvben egy egészen új alak, a melynek szerkezete annyira átlátszó volt, hogy könnyen háttérbe szoríthatta a hagyományos *немѣьскыѣ* alakot.

A látszólag *c*-ből, tényleg azonban egy azt megelőző *k*-ből lett *č* esete mutatja, hogy mennyire fontos idő szerint megkülönböztetni a hangváltozások egymásra következő rétegeit. Mégis meg kell nekem itt elégednem, hogy legalább nyomatékosan rámutattam arra, hogy a $k > č$ változás a $k > c$ -félénél régiebb, mert ennek fölismerése nélkül merő lehetetlenség a szláv nyelvek fejlődését helyesen megérteni. Hogy a *c* keletkezése maga legalább is két külön korszakban ment véghez, arra a *c*-ék különböző hangzása látszik utalni: a *potokъ* locativusa *potocě*, de *отѣь*-é *отѣи*, a mi azt bizonyítaná, hogy a palatalis hangzók után keletkezett *c* más, palatalisabb kiejtése volt, mint a bizonyos magas hangzók előtt keletkezett *c*-nek, l. Archiv f. slav. Phil. 23 : 128. Igaz, azokban az esetekben, a melyeket JAGIĆ e mellett fölhoz, nincs kizárva az a lehetőség, hogy a *-ci* végű alakok (*potocě* de *отѣи*!) kiegyenlődés következtében keletkeztek volna. De ezekbe a finom részletekbe nem bocsátkozom, egyszerűen utalok JAGIĆ és mások kísérleteire, hogy a hangfejlődésben az időbeli rétegeket megállapítsák. BAUDOUIN DE COURTENAY az összes *c*-ket egy időben keletkezetteknek képzei, Idg. F. IV : 50, JAGIĆ a következő rétegeket különbözteti meg:

I. $k > č$ Arch. 23 : 121.

II. A kettős hangzóknak egyszerű hangzókká való válása u. o. 126.

III. *koj*-ból lett $kē > cē$ u. o. 126.; egyes szláv nyelvekben $kvē$ is $> cvē$ u. o. 127.

IV. *ь*, *i*, *ę* után álló $k > c$ (-ѣь, -ѣа, -ѣе, -іа képzők keletkezése) u. o. 128.

PEDERSEN a sorrendet másképp állítja föl (l. K. Z. 38 : 385):

I. $k > č$: *četyre*;

II. *ь*, *i*, *ę* után álló $k > c$: *lice*, *отѣь*;

III. a kettős hangzóknak egyszerű hangzókká való válása;

IV. *koj*-ból lett $kē > cē$: *cēna*;

V. $kvē$ egyes szláv nyelvekben $> cvē$: *cvěť*.

Pedersen előadása szerint tehát a *lice otъcъ*-féle esetek, amelyek Jagié a fejlődés végére állít, nagyon régi időkbe menének vissza, de az ő előadásának ezen pontja ellen ugyanazt lehet fölhozni, a mit Jagiéknak más elrendezése ellen, hogy a *potocъ*: *otъci*-féle eltérés lehet az analogia működésének következménye és nem bizonyítja kétségtelen módon a *c*-nek az *otъcъ*-féle esetekben állítólag más hangzását. Pedersen előadásának egészen sajátos, teljesen önálló színezetet ad, hogy a hangsúlyfejlődés különböző állomásait is igyekszik megjelölni, amelyek a szóban levő hangtani változásokkal kapcsolatban vannak, nemcsak itt, hanem még inkább egy másik helyen l. K. Z.: 40 : 216.

Végre hadd említsem, hogy SOBOLEVSKY egy kis czikkecskében hozzátvetőleg meg kísérlette állapítani, hogy a *k* hangoknak palatalis vocalis után *c* hangokká való változása milyen korba esik, és hogy ahhoz az eredményhez jutott, hogy ez körülbelül idősámításunk I. századában történhetett, hogy tehát, minthogy ez a változás a közös szláv korszakban ment végbe, a szlávok Krisztus születése után az I. században még együtt laktak, l. Arch. f. slav. Phil. 26 : 561—563.

ASBÓTH OSZKÁR.

Dr. SAMO CZAMBEL Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. Osnovy a iný materiál rečový. (1. Čiastka: Východno-slovenské nárečie.) Turócz Sz.-Márton 1906.

Nem mondok le arról a reményről, hogy tót szakember tollából közölhetek Czambel új könyvéről ismertetést, de mert nincs hatalmam a megigért ismertetés írását határidőhöz kötni, addig is föl hívom nyelvésztársaim figyelmét e nagyszabású munkára és üdvözlöm az érdemes szerzőt az éveken át a hely színén végzett gyűjtéseken alapuló, a tót nyelvvel foglalkozó tudományos kutatásokban bizonyosan maradandó mély nyomokat hagyó műve I. kötetének megjelenése alkalmából.

A. O.

ADALÉK "IHMI SZÓFEJTÉSÉHEZ.

Sokat vitatott kérdéssel akarok itt foglalkozni: vajjon a görög ἵημι ige a latin sero-val függ-e össze, vagy a latin iacio-hoz kell-e kapcsolni.

Elsősorban azonban vázlatosan eléadom a kérdés történetét.

I.

Régebben az volt a fölfogás, hogy ἵημι = σίστημι, s ennél fogva ahhoz a szócsoporthoz fűzték, melynek a latin sero*) (magot vetni) is tagja.

E fölfogás képviselői a sero igének «vetni, dobni» jelentést tulajdonítanak és szerintük csak később fejlődött ebből a szónak «magot vetni» jelentése, a ἵημι-nek azonban ebben a jelentéstani fejlődésben nem volt része.

Curtius**) volt az első, a ki a két ige jelentéseiben észlelhető nagyobb differentálódás után indulva más — helyesebb — irányban kezdett kutatni.

Különösen föltűnt neki a ἵημι aoristosa és a latin iacio perfectuma között lévő összefüggés, melynek alapján a következő egyenletet állította föl: ἵημι = iēcī. •

Eljutván e képletig, rögtön belátta, hogy ezen egyenlet

*) Ez a praesens reduplicált forma: sero < serō < sesō < sisō. Itt a reduplicatio i-je, a következő hang hatása alatt, e-vé lett, míg sisto-ban megmaradt. Az egyszerű igető kettős: hosszú magánhangzós és kettős-hangzós: *sē- és *sēi-. Etymológiáját l. Alois Walde Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1906. sero, sēmen és Fr. Kluge Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache⁶. Strassburg, 1899. säen, Same, Saat alatt.

**) Georg Curtius: Grundzüge der griechischen Etymologie⁵, Leipzig, 1879. 401. l.

alapján ἵημι és iacio összes alakjait össze kell kapcsolni. Így ἵημι-t *ji-jā-mira¹⁾ vezeti vissza s a latin iacio-val hozza össze.²⁾

Curtius nyomán az újabbak közül G. Meyer³⁾ és K. Brugmann⁴⁾ foglalkoztak e kérdéssel. Ők a görög ἵημι egyes alakjait részint a *sē-, részint a *iē-től magyarázzák.

Hirt⁵⁾ és Walde⁶⁾ ezt nem fogadják el, hanem Curtius nézetéhez csatlakoznak, bár apró részletkérdésekben eltérnek tőle.

II.

Ha ezeket a véleményeket gondosabban vizsgáljuk, figyelemünket elsősorban az igetövek (*sē-, *iē-) kötik le. Lesz alkalmunk e téren meggyőződni arról, hogy

1. mennyire játszik bele az analogia a tö alakulásába, vagyis hogyan bővül a tö analogia útján,

2. hogy itt a jelentéstannak a hangtan mellett nagyon is fontos szerep jut.

E két szempont, főleg a második vizsgálata majd világossá teszi előttünk a ἵημι—iacio-elmélet helyességét; még jobban kitűnik ez, ha

3. a Grassmann-féle törvény egy specialis esetét elemezzük.

1. A ἵημι ige ἥκα alakjának *k*-ját analogicusnak kell tekintenünk.⁷⁾ A *k* a görög igeragozásba eredetileg a perfectum révén került bele, még pedig azon tövek analogiájára, melyekben már eredetileg megvolt a *k* hang (δέρκομαι, δέδρακα).

A perfectumból ez a *k* aztán átszármazott az aoristos egyes alakjaiba is, a hol azt bővülésnek tekintjük. Ilyen analogicus *k*-bővülés van a ἥκα-ban is, mely alaknak a latinban *iēci* felel meg. E perfectum alapján került bele a *k* a iacio egész thémájába.

¹⁾ Hogy *ji-jā-mi-t mond *ji-jē mi helyett, érthető, hisz' az ő korában az indogermán nyelvhasonlítás alapja a szanszkrit vocalismus volt.

²⁾ Azon állítását illetőleg, hogy ez a *iē- (szerinte *jā) tö a gör. ἵημι, latin eo-ban föllépő *ei-tő causativuma, l. Walde iacio alatt.

³⁾ Gustav Meyer: Griechische Grammatik³, Leipzig, 1896. 603. l.

⁴⁾ Karl Brugmann: Griech. Gramm.³ München, 1900. 277. l.

⁵⁾ Hermann Hirt IF. XII. 229.

⁶⁾ L. 2. jegyzet.

⁷⁾ Karl Brugmann u. o. 326. s. köv. l. V. ö. az ott idézett forrásokat.

A præsensben az ige redukált tövét látjuk, melynek magánhangzója — *a* — indogerman *a*-ra megy vissza. Így van ez *faci*óban is: *τίθημι*: *facio* = *ἱημι*: *iacio*.

Mindkét esetben a latin ige többszörösödést és ugyancsak redukált tövet mutat;¹⁾ a perfectum ellenben a teljes tövet mutatja: *iēci*: *iacio*²⁾ = *fēci*: *facio*.

E rendszerben annyira szembeötlő a párhuzamosság, hogy azt mintegy schematikussá teszi.

Miután bemutattuk az analogiának ezen igető képzésére gyakorolt hatását, áttérünk

2. a fontosabb jelentéstani kérdésre, vajjon a görög ἱημι és a latin *sero*, vagy a görög ἱημι és a latin *iacio* jelentései felelnek-e meg jobban egymásnak.

Végigtekintve ἱημι jelentésein, «magot vetni» értelemben egyet sem találunk, hasonlóképp vagyunk *sero* «vetni, dobni» jelentésével. Jelentéstanilag tehát e két szó össze nem kapcsolható.

A görög ἱημι-nek és a latin *iacio*-nak azonban egyaránt megvan ez a jelentése.

Még jobban kitűnik ez az egyezés, ha a két ige összetett alakjait tekintjük.

Walde³⁾ erre az «ἀφίημι: *abicio*», «ἐνίημι: *inicio*», «προίημι: *projicio*», «συνίημι: *conicio*» példákat hozza föl, melyek közül az utolsónak van legnagyobb bizonyító ereje, mert átvitt értelmű jelentése mellett is teljes egyezést mutat.⁴⁾

A ἱημι és *iacio* körébe tartozó kifejezések — a legconcretebb árnyalattól a metaphorikus használatig — szintén meglepő egyezést mutatnak: *λάαν* *ίέναι*: *lapides iacere*, *βέλος* *ίέναι*: *tela iacere*, *φωνήν* *ίέναι*: *vocem eiicere*.⁵⁾

A legjobban azonban a következő példa bizonyít mellettünk.⁶⁾

¹⁾ Curtius e. h.

²⁾ *Ico* és *icio* nem sorozható ide, mert labiovelaris -*qʷ*- van benne (l. Walde *ico* alatt és Curtius u. o. 461.).

³⁾ Walde u. o. *iacio* alatt.

⁴⁾ V. ö. συμβάλλω következtetek és τὸ συμβαλλόμενον következtetés.

⁵⁾ V. ö. még «ἔπος *ίέναι*» = *verba iacere* és «*querelas iacere*» (panaszkodni).

⁶⁾ E példa annál is inkább figyelemre méltó, mert a kik a ἱημι-ben a **sē*- és **jē*-tövek vegyülését látták, elméletük igazolására használták fel.

Brugmann¹⁾ ezt a képletet állítja föl: $\tilde{\eta}\mu\alpha$ «Wurf»: sēmen; a magot tehát szerinte a dobásról nevezték el.

Hogy a képző a két szóban ugyanaz $-\ast m\eta =$ gör. $-\mu\alpha$, latin $-men$, elismerem, de már a két fő egyeztetésében petitio principii-t látok.

Mert ugyan mivel bizonyítja Brugmann, hogy $\tilde{\eta}\mu\alpha$ töve $\ast s\tilde{e}$?

A főntemlített két szó elütő jelentése — $\tilde{\eta}\mu\alpha$ hajítás-t, dobás-t jelent, de már az Iliasban²⁾ «hajító dárda» concrét jelentése van, semen pedig *magot* jelent — már magában kétesse teszi az egész egyeztetést.

Határozottan pedig tiltakozik ellene a latin *iaculum* < *iac-l-om*, mely szintén hajító dárdát jelent s melynek $\tilde{\eta}\mu\alpha$ -val való kapcsolása, tekintve a latin bőbővülésről s redukált töről mondottakat, nem jár nehézséggel.

Él két szó concrét jelentésének teljes egyezése följogosít bennünket arra is, hogy $\tilde{\eta}\mu\alpha$ tövét $\ast i\tilde{e}$ -ben állapítsuk meg.³⁾

Ezt az elméletet még más jelentéstani érvek is támogatják:

A görög $\tilde{\eta}\mu\iota$ -nek és a latin *iacio*-nak egyaránt van benható jelentésű alakja: $\tilde{\epsilon}\mu\alpha\iota$, *iaceo*.

Aztán meg hogyan magyarázzák meg az egyeztető elmélet ($\ast s\tilde{e}$ -, $\ast i\tilde{e}$ -) hívei a sero ige «sēvi» perfectumát?

Mínt hogy a $\tilde{\eta}\mu\iota$, $\tilde{\eta}\alpha$ alakok jelentéstani egybetartozását ők sem tagadhatják, ehelyütt a $\tilde{\eta}\mu\iota$ < $\sigma\acute{\iota}\sigma\eta\mu\iota$: latin *sero* és a $\tilde{\eta}\alpha$ = *iēci* egyeztetések alapján mást nem mondhatnak, mint hogy a sero perfectumának kifejezésére a latinban két, hangtanilag egymástól teljesen különböző többől képzett alak volt: a *præsens* többől ($\ast s\tilde{e}$ -) alkotott *sēvi* és a másik többől (állításuknak megfelelőleg $\ast i\tilde{e}$) alkotott *iēci*.

Ez pedig a valóságnak sehogy sem felel meg. A latinban ugyanis sero perfectumképen csupán *sēvi* szerepel; *iēci*-nek itt semmiféle jelentéstani szerepe nincs.

Jēci jelentéstaniilag is kizárólag *iacio*-hoz tartozik.

3. Lássuk a kérdés hangtani oldalát.

¹⁾ Grundriss I.² kötet, 132., 136. l.

²⁾ XXIII. 891.

³⁾ Hogy a $\tilde{\eta}\mu\alpha$ és *iaculum* szavakban a változó tőhöz más és más képző járult, azon senki sem fog megütközni.

Brugmann maga a görög αἶος-t az óind $\bar{s}\bar{o}\bar{s}a-s < *s\bar{o}\bar{s}a-s$ (kiszáradás) litván *saūsas*-szal (száraz) egyezteté¹⁾ és közvetlenül *hau-hos*-ra viszi vissza.

Teszi pedig ezt azon az alapon, hogy a görögben az *s* hang úgy a szó elején, mint magánhangzók közt *h*-vá lesz *s* a második esetben ez a *h* kiesik.

Ha már most valamely szó elején hehezet *s* a rákövetkező szótagban *h* van, Grassmann törvénye értelmében mindkét hehezet elvész.²⁾

Hogy magyarázhatja hát ῥῆμι-t σιῖῥῆμι-ből? Ebből az alakból a mondottak alapján végső eredményül föltétlenül ῥῆμι-t kapunk: σιῖῥῆμι = hīῥῆμι = (h)ī(h)ῆμι = ῥῆμι. Ilyen forma pedig nincs.

Ha ezzel szemben abból indulunk ki, hogy ῥῆμι = *īīēmi, semmi hangtani akadályra nem lelünk.

ī ugyanis csak a szó elején lesz *h*-vá, a szó közepén pedig egyszerűen kiesik.³⁾ Így pedig két hehezet nem is kerül egymás mellé.

Lesz tehát *hī-īēmi = hī (ī)ēmi = ῥῆμι.

Remélem, hogy némileg sikerült új érvekkel hozzájárulnom egy régi téves elmélet megdöntéséhez és kimutatnom, hogy ῥῆμι-t a hangtan és jelentés tan egybevágó tanúsága szerint iacio-hoz kell kapcsolni.

GOMPERCZ FÜLÖP.

¹⁾ Grundr. 193., 196., 746. l. és Hirt Handbuch der griech. Laut- u. Formenlehre, 154. l.

²⁾ V. ö. gör. εἶρω < *σείρω > gör. *σειρω > εἶρω = lat. *sero* (összefűz); de ῥῆμος, mert a «ρ» az első szótaghoz tartozik.

³⁾ Brugmann: Grundriss, I.² k. 270. l., Griechische Grammatik³ 34. l., helytelenül Hirt: Handbuch der griech. Laut- u. Formenlehre, 152. l.

PRESZÁKA, PRISZÁKA.

MELICH János «Szláv jövevényszavaink» című könyvében ezeket írja: «Néhány helynévből, a milyen a krassó-, bihar-, alsófehérmegyei *Preszáka* (*Priszáka*), biharmegyei *Rogoz*, beszterczenaszódmegyei *Jád*, *Kerlés*, *Gyalui* havasok, *Bucsa*, nekem az a meggyőződése, hogy bolgár nyelvű lakosság a honfoglalás idejében csakis Erdélyben és a vele határos megyékben volt... Ez a bolgár lakosság azonban keleti bolgár nyelvjárást beszélt; ezt bizonyítja a *Preszáka*-beli *á*, a *Gyalu*-beli *a*, *ch* helyett *f*, *v*» (I. 1:5. l.). Továbbá ugyanott a jegyzetben: «Itt még csak azt említem meg, hogyha valaki azt állitaná, hogy e helyneveket az oláhbból vettük, akkor mikép magyarázandó az *Olt* (Aluta) és *Ompoly* folyónév *o*-ja?... S végül az illetőnek azt is be kellene bizonyítania, hogy e helynevek alapjául szolgáló szláv szavak, közönséges szláv eredetű oláh népi szavak» (5—6. l.).

Az alábbi soroknak célja bebizonyítani, hogy a *presacă* (*prisacă*) «közönséges szláv eredetű oláh népi szó», vagyis hogy a *Preszáka* (*Priszáka*) helynév oláhok lakta területen járatos; következésképp a magyarság azt az oláhbból vette.

Az oláh szónak alapjául szolgáló óblg. *prisêka* (*sêk* «se-care») az oláh hangszabályok szerint *priseacă*-vá válik (hangsúlyos *e* > *ea*, olv. *já*), ebből aztán «*prisacă*». Bármelyik oláh szótár ismeri a szót: «*prisacă*»: *rucher*; «*prisăcar*»: *apiculteur*; *gardien d'un ruher*; «*prisăcărie*»: *élevage des abeilles*; «*prisăcărit*» (*anc.*): *impôt sur les ruches* (FR. DAMÉ: Nouveau Dictionnaire roumain-français, Bukurest, 1894. V. ö. még: A. CIHAC: Dictionnaire d'etymologie daco-romane, II. 293. l.). SERBÁN Mihály, szaploneczai (Máramaros m.) tanító a következőket írja ne-

kem: «*prisacă* însemnează loc curăţit din codru; pădure din anul prim curăţită» (*prisacă* annyit jelent mint «az erdőben [codru = hegyi erdő, rengeteg] tisztássá alakított hely; az első évben tisztássá alakított erdő»); «a *prisăci* însemnează: a nimici, a devăsta tufişuri or pădure, adecă codru. Când înceastă jur-impjur cineva vre un arbore verde, zice că *prisăceşte*» (a *prisăci* [ige infinitivusa] annyit jelent mint «megsemmisíteni, elpusztítani» [tehát «irtani»] bokrokat vagy erdőt, rengeteget. Mikor valaki körös-körül belevés [megjelöl] egy fiatal fába, azt mondja «*prisăceşte*»); «*prisăcire* ungureşte: körülgyűrűzés».

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a «*presacă*» (*prisacă*) mindennapos használatú oláh népies szó, a mely még hajtásaiban is él s mindenfelé, a hol oláhok laknak, ismerik. Első jelentése: «irtás, irtott hely az erdőben»,*) aztán ebből «méhes», s a mint majd az oklevelekből közölt adatok bizonyítják: «mesterségesen előállított, tisztás» az erdőben, a hol méhest tartanak».

A *Preseacă*, *Presacă*, *Priseacă*, *Prisacă* mint helynév ismeretes nemcsak nálunk Magyarországon, hanem túlhan Romániában is. Ime az adatok a «Román földrajzi társaság» nagy szótárából («Marele dicţionar geografic al României, Bukurest, 1902): «*Preseaca*, hegyláncz, Buzău megyében» (= *judet*) (V. 96. l.); «*Prisaca*, falu, Bacău megyében; *Prisaca*, *Prisaca-Mică* vagy *Priseaca*, falu, ugyanott; *Prisaca*, kis havasi falu (= *căţun*), Putna megyében; *Prisaca*, kis havasi falu, Romanai megyében; *Prisaca*, volt falu, Dolj megyében; *Prisaca*, hegy, Fălciu megyében, *Prisaca* vagy *Priseaca*, magán birtok, Bacău megyében; *Prisaca*, patak, Vaslui megyében; *Prisaca*, völgy, Iaşi megyében; *Prisaca* dela Dumbrava-Neagră, erdő, Neamţu megyében; *Prisacană*, nagyközség, Iaşi megyében; *Prisacană*, falu, Botoşani megyében; *Prisacană*, falu, Iaşi megyében; *Prisacană*, nagyközség, Tutova megyében; *Prisacană*, erdő, Iaşi megyében; *Prisacană*, patak, Neamţu megyében; *Prisacană*, vám az erdélyi határon, Neamţu megyében; *Prisăceana*, Mehedinţi megyében; (Dealul-) *Prisăcei*, hegy, Iaşi megyében; (Pârâul-) *Prisăcei*, patak; Dealul-) *Prisăcilor*, hegy, Iaşi megyében; *Priseaca*, nagyközség,

*) «*prisacă*: ,vágott erdő» (Ungaria, VI. 94.).

Olt megyében; *Priseaca*, falu (kettő is van), Dimbovița megyében; *Priseaca*, falu, Mușcel megyében; *Priseaca*, falu, Olt megyében; *Priseaca*, hegy, Mușcel megyében; *Priseaca*, erdő, Mușcel megyében; *Priseaca*, birtok, Prahova megyében; *Priseceaă*, nagyközség, Mehedinți megyében; *Prisecile*, patakocska, Neamțu megyében; *Prisicenț*, falu, Ilfov megyében; *Prisicenț*-Buturugenți és *Prisicenț*-Turnescului, falvak, Ilfov megyében.

A régi moldvai és havasalföldi vajdák okleveleiben lépten-nyomon találkozunk a «*prisacă*» szóval, a mi azt igazolja, hogy a régiségben is közhasználatú oláh népi szó volt. A sok száz példából álljanak itt bizonyítékul a következők: «Am vândut a mea dreaptă otcină și moșie . . . cu tot venitul și cu trei *prisăci* de stupi ce sânt acolo, o *prisacă* la Bălca și altă *prisacă* la Ruginoasă și o *prisacă* la Anghelești, cu trei sute de stupi ce sânt într'insele» (Adás-vételi levél 1658-ból. CODRESCU: «Uricarul» (= Oklevéltár) XI. 209. l.): Eladtam igaz örökségemet és birtokomat . . . minden jövedelmével s három méhes *priszákával* (t. i. «írtott hely az erdőben», a hol «méhest» állítanak fel), a mely ott van, az egyik *priszáka* Bălcanál, a másik *priszáka* Ruginoasanál és egy *priszáka* Angheleștinél, háromszáz méhkassal, melyek ott találhatók». JORDACHI BALȘ boér végrendeletében (1809. márcz. 21-én kelt) hagyományozza JANCU nevű fiának Pășcani és Contăști falvakat «cu toate *prisăcile* cu stupi ce să vor afla la aceste moșii (u. o. XI. 325. l.): Valamennyi méhes *priszákával*, a melyek e birtokon találhatók». Egy 1641-iki oklevélben: «Pe vale sânt locuri de *prisăci* în costișe despre apus (u. o. XIV. 338. l.): A völgyben nyugotra a hegyoldalon *priszakáknak* való helyek vannak». Egy 7163-ban (1655) kelt adás-vételi levélben: «Am vândut un loc de *prisacă* . . . unde ii va plăce în pădure . . . să-și facă *prisacă* (u. o. XV. 267. l.): Eladtam egy *priszákának* való helyet . . . a hol akarja az erdőben . . . csináljon magának *priszákat*». GRIGORIE ALEXANDRU GHICA vajda oklevelében (1765): «Să ăa a zăcea din fânaț, din *prisăci* (u. o. XVII. 276. l.): Szedjen tizedet a kaszálóból s a *priszakákból*». Egy 7215 (1707)-ből keltezett ajándékozási levélben: «Am dăruit un loc de *prisacă* (u. o. 277. l.): Ajándékoztam egy *priszakának* való helyet». «I-am dat un loc de *prisacă*» (u. o. XX. 87, 95, 183. l.; XXII. 80. l.). Egy 7146

névszerint Pancești a Barlad (folyó) eredetinel és egy *paszikát* a Rakova torkolatánál, t. i. Fearța *paszikáját*.

Ugyancsak GH. GHIBANESCU egy másik okmánytárában: «Ispisoace și zapise» (Jași, 1906). PÉTER vajdának 7050-ben (Huși városában) kelt oklevelében szintén megvan a «*pasica*» szó: «Продан свою пракою ступнюу . . . едно пасикуу с хотар Хлапирюу подан кткѣиу поток вткк Крѣкван, на кокоу ставѣ ннжнѣкѣ, гдѣ бнла старѣѣ пасику (I. köt. 1. rész, 65—66. l.): Eladták igaz öröküket . . . egy *paszikát* a hlapestii határban a fehér patak mellett Bărgăoan(i) felé, az alsó halastó partján, a hol a régi *paszika* volt (v. ö. még u. o. 80, 83. l.); «Едно мѣсто лн ест тѣпер пасикуу (104 -105. l.): Egy hely, a mely most *paszika*».

N. JORGA, bukuresti egyetemi tanár könyvében: «Brașovul și romăni» (Bukurest, 1905), a hol a brassói városi levéltárban talált oláh nyelvű okleveleket s iratokat is közöl, a «*prisăka*» nemcsak mint falunév fordul elő, hanem mint hegynév is: «Dealul *Prisăcă*» (426. l.) s a birtokátengedési levelet aláírja egy «Vasile sin (= fia) Jon *Prisăcean*» is.

RADU ROSETTI a román akadémia kiadásában két helynek történetét írja meg s munkájához okmánytárt is csatol. A «Cronica Bohotinului» címűben (Bukurest, 1905) olvassuk: «Un loc de «*prisăcă*» (48, 56, h ú sz sz o r fordul elő; v. ö. még u. o. 61—64, 66—68, 70, 72, 75—77, 79—80, 84—85, 87, 95, 104, 107—108, 110, 160—161, 166—167. l.); a «Cronica Vascanilor»-ban (Bukurest, 1906): «Un loc de *presăcă*(ă) în care ău ținut părinții lui stupi (50. l.): *Prisăkának* való hely, a hol szülei méhkasokat tartottak». (V. ö. még u. o. 55, 58, 85, 95, 97, 111, 137. l.)

Még két adatot sorolok föl a mai nyelvből; egyiket közli a «Șezătoarea» (Fălticeni, 1903), a legtösgyökeresebb oláh prózaíró, CREANGĂ János, hátrahagyott irataiból: «*Prisăcă*: locul unde stău stupii cu albinele, iar *prisăcar*: omul ce le păzește și îngrijește (VIII. 160. l.): *prisăka* a hely, a hol a méhes van, *prisăkar* pedig az ember, a ki felügyel és gondozza a méheket»; a másik adat ALEXANDRI VAZUL «Népköltési gyűjteményében fordul elő (334. l.):

Haï, leliťá, la *prisacǎ*,
 Timpul dulce sǎ ne treacǎ;
 Sǎ mǎncǎm mĕre de roi,
 Sǎ ne iubim amǎndoĭ.

Gyere, rózsám, a *prisakához*, hadd muljon el kellemesen az idő; együnk lépes mézet és szeressük egymást».

Az előadottakból kettős tanúságot összegezhetünk: 1. a «*prisaca*», a mely oláh hangfejlődés következtében vált *prisêka*-ból, szláv eredetű, élő, tekintélyes multtal bíró szó az oláh nyelvben, mint helynév igen gyakori, tehát a magyarországi *Priszáka* helynevek sem «keleti bolgár», hanem oláh eredetűek; 2. a kelet-magyarországi szláv szókkal elnevezett helynevek nem szükségképen és mindig «a bolgároktól» jutottak a magyar nyelvbe. Föltétlenül meghallgatandó a mai és régi oláh nyelv vallomása, mielőtt valaki ilyen kérdésben ítéletet kockáztat.

ALEXICS GYÖRGY.

ALEXICS abból a három szóból, a melyre MELICH azt az állítását alapítja, hogy Erdélyben és a szomszédos megyékben a honfoglalás idejében keleti bolgárok laktak, kiragadta a legérdekesebbet, a *Preszáká*-t, a másik kettővel, *Gyalu*-val és *Verru*-val,*) nem törődik. A. nyilván úgy okoskodott, hogy *Gyalu* (= *dealu*, irodalmi írás szerint *dealul*, a mi *deal*+artculus, mintegy «mons ille») és *Verru* (*vîrru* = *vîrv* «csúcs»+artculus) annyira közismert oláh szó, hogy annak bizonyítására, hogy annak egy bizonyos helyen való használatából nem szabad ott lakott bolgárookra következtetni, nem érdemes egy szót sem vesztegetni. Hisz az embernek még oláh szótárhoz sem kell fordulnia, hogy azt megtudja, elég ha HUNFALVY JÁNOS A magyar birodalom földrajza cz. nagy művében a névmutatót forgatja és a sok *Gyalu* és *Verru* közt akár csak azokat a kapcsolatokat vizsgálja,

*) MELICH szavai «*ch* helyett *f*, *v*» az előtte való mondatban említett *Verru* «hegy» szóra vonatkoznak, a bolgár *вѣръ* ugyanis az oláhban *vîrf*- és *vîrv*-nek hangzik.

a hol e szavakra egyes vagy többes genitívus következik: *Gyálu-Ivánuluj* = Iván hegye (v. ö. még *Gy. Arkánuluj*, *Gy. Goronuluj*, *Gy. váruluj*, *Gy. Gropilor*) *Vervu-Galatiuluj* = Galacz csúcsa (v. ö. még *V. Korongisuluj*, *V. Omuluj*, *V. Petroszuluj*, *V. Rádului*, *V. Pucilor*, *V. Puzdreloru*). Az oláh *presăcă*, illetőleg *prisăcă*, a melylyel a *Preszáka-Priszáka* helynevek a legszorosabb kapcsolatban állanak, ugyan ép oly elterjedt, de már jelentése fejlődésénél fogva annyira érdekes szó, hogy külön tárgyalást megérdemelt. Hogy ezt a szót is mindenfelé ismerik, a hol oláhok laknak, már abból is következtethető, hogy az oláhok lakta területeken mindenfelé találunk belőle lett helynevet, míg a megfelelő bolgár szót alig van módunk kimutatni. Mégis, a milyen bizonyos, hogy oláhok vitték szerte széjjel ezt a szót, és hogy *Preszáka-Priszáka* helynévből azt következtetni, hogy ott valaha bolgárok laktak, egy cseppet sem tudományos eljárás, olyan bizonyos, hogy az oláhok bolgároktól vették át a szót — ott, a hol a bolgárokkal húzamos ideig érintkeztek, tehát valószínűleg nem Erdélyben és még kevésbbé az Erdélyvel szomszédos megyékben.

ALEXICS helytelenül indul ki bolgár *prisêka* alakból, az oláh szó csakis egy polgár *prêsêka*-ból lehetett; abban is téved, hogy az *ê* helyén álló *a* fejlődését oláh hangfejlődésnek tartja; az *a* hang már a bolgárban keletkezett — a keleti bolgárságban a hangsúlyos *ê*, ha nem következik vagy nem következett rá valaha jésített mássalhangzó, *ea*, 'a'-vá válik, ezért CONEV barátom egy hozzám írt levélben a bolgár szót phonetice *npec'aka*, azaz *presz'aka*-nak írja — az oláhban csak annyi változás történt a szón, hogy elveszett az *sz*-nek gyenge jésítése. Minthogy azonban az oláh nyelvbe nem csak *pre*-nek ejtett *prê*- igekötős, hanem sok *pri*- igekötős szláv szó is átment, minthogy továbbá az oláhban a hangsúlytalan *e* amúgy is hajlik *i*-felé, régibb *presăca*-ból újabban *prisăcă* lett. Hogy a bolgár szó csakis *prêsêka* lehetett, azt a *Priszaka*-val váltakozó régibb *Preszáka* helynevekből tudjuk, a fönt említett bolgár *pres'aka* is a mellett szólana, de meg a *prê* = lat. *per*- igekötő jelentése is jobban illik ahhoz az alapfogalomhoz, a melyből ki kell indulnunk, mint a *pri*-«ad» igekötőé (v. ö. MIKLOSICH Lex. palæoslov. *prêsêkati* dissecare, *prisêkati* ἐπιτίμωσις, incidere). A bolgár szóra azért nem

hivatkozhatunk egész nyomatékka, mert a szótárakban hiába keressük, nem találjuk sem GEROV, sem DUVERNOIS nagy szótárában. CONEV, igaz, a népnyelvnek alapos ismerője, de nem tudom, mire alapította a nekem küldött értesítését: «иpec'aka bedeutet im Neubulg. *Bergsattel*»; GEROV szótárában szakasztott ugyanazzal a jelentéssel csak himnemű *prêsêk* (olv. preszek) szót találunk, *prêsêka* ugyan ebből is képződik, ha hozzájárul az articulus, de ez a népdalban tényleg előforduló alak egészen másképp hangzik és semmiképp sem lehet az oláh szó alapja: *preszeka* = a hegynyereg. Ha tehát a szó nem általános ismert szó és CONEV talán csak emlékezetből hivatkozott rá, a félreértés lehetősége éppen nincs kizárva, ámbár tagadhatatlan, hogy a himnemű *prêsêk* (azaz *preszek*) mellett egy nőnemű *prêsêka* (azaz *presz'aka*) mellékalak is élhet valahol, valamint éppen GEROV szótárában *zásêk* (azaz *zaszek*) mellett egy nőnemű *zasêka* (azaz *zasz'aka*) alakot említ. Ez a *zasêka* különben szakasztott ugyanabból a töből hajtott mint a *prêsêka* és annyit jelent, hogy «gyepű (Verhau)», a mely jelentés a régi szerb forrásokban a *preseka* szóhoz tapad. A régi szerb *preseka* e jelentése nagyon szépen illik ahhoz a *Preszaka*-, ma *Priszaka*-hoz, a melyet CSÁNKI KRASSÓ-SZÖRÉNY megyéből említ: «Gyepew al. nom. *Preszaka* (1496) . . . Ma *Priszaka*» Magyarország. tört. földr. II. 39., de az oláh *prisacă* jelentése se ebből, se a CONEV-től említett *pres'aka* («*Bergsattel*») jelentéséből nem magyarázható, vissza kell mennünk a szó eredeti jelentésére, a mely a szó képzésénél nem lehetett más mint «átvágás». Ebből fejlődött az «irtás, tisztás (méhészetre használt erdei tisztás)» és végre az oláh *prisacă* mai rendes jelentése a «méhes».*) Hogy a jelentésfejlődés melyik fokán került a bolgár szó az oláh nyelvbe, azt nincs módunk megállapítani, hisz hallottuk, hogy a bolgárban a megfelelő szó, ha ugyan egyáltalában él még, egészen mást jelent, a régibb forrásokból pedig a szó szintén nincs kimutatva. Éppen mert nem ismerjük a bolgár szó multját, nem tudjuk, bolgár vagy oláh jelentésfejlődéssel van-e dolgunk, csak azt tudjuk, hogy a föl-

*) V. ö. OklSz. 1518: Mehes Irothwan, 1476: Siluam Meheslygeth és LEXER Mhd. Taschenwörterbuch: *zideluvide* bienenzucht u. waldbezirk, in welchem sie betrieben wird.

tett jelentésfejlődés, a melyet különben SERBÁN szaploneczai tanító fölötte érdekes közlése a lehető legélesebb világításba helyezi, lehetséges, sőt épen egy szláv nyelvből rá a legszebb analogiát találjuk. ALEXICS moldvai, szláv nyelven írt, okiratokból az oláh *prisăcă*-val azonos jelentésű *paszika* szót említ. Minthogy a kisoroszbán *і* mindig *i*-nek hangzik, a kisorosz *нăcăка-нăкіка* (olv. *pasz'ika*) a *prêsêka*-tól csak az igeikötőben, no meg a hangsúly helyében különbözik; ha most már e kisorosz szó jelentését nézzük ŽELECHOWSKI szótárában, akár csak az oláh *prisăcă*-t magyarázná, régi meg új jelentésében: *năкіка*, f. ausgehauene, ausgerodete Waldparthie für den Ackerbau; 2. umhегter Weideplatz; 3. Bienengarten, Bienenhof. Ha az oláh szó jelentése idővel szűkül és a *prisăcă* ma jóformán csakis «méhest»-t jelent, ez a fejlődés megint talál a kisorosz *pašíka* fejlődéséhez, legalább e szó származékaiban csakis ez a jelentés mutatkozik:*) *pašícisko* Ort, wo ein Bienenhof war; *pašíčnik* Bienenwärter, Bienenzüchter, Imker; *pašíčnikuvati*, *pašíčničiti* pašíčnik sein, imkern; *pašíčnictvo* Bienenzucht, Apistik; *pašíčničnij* zur Bienenzucht gehörig, apistisch!

ASBÓTH OSZKÁR.

*) Ugyanez áll a lengyel *pasieka* «Verhau; Bienengarten» származékairól is.

ISMERTETÉSEK.

Két etymologiai szótár. A. WALDE, Lateinisches etymologisches Wörterbuch. (Sammlung idg. Lehrbücher, herausgeg. von H. HIRT. II. Reihe, 1. Bd.) Heidelberg, C. Winter, 1906. XLVII+870 l. — W. PRELLWITZ, Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache. 2. verbesserte Auflage. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1905. XXIV+524 l. 11·60 M.

Azon óriási eredmények daczára, a melyeket az idg. nyelvtudomány újabban elért, a latin szótárírás terén aránylag csend uralkodott. VANIČEK (Leipzig 1881) óta tudtommal csak két etymologiai szótár jelent meg: BRÉAL-BAILLY (Paris 1885) és WHARTON (London 1890), s már rég itt volt az ideje annak, hogy az újabb eredményeket valaki összegyűjtse, illetőleg a régi anyagot revíziónak vessen alá. Erre a munkára vállalkozott WALDE innsbrucki professor s nagy hálaára kötelezte vele nemcsak a latinistákat és romanistákat, hanem az indogermanista szakköröket is.

A könyv bevezető részében (V—XLVII.) az etymologiai alapfogalmak (gyökér, formans, basis, ablaut stb.) vannak a legmodernebb elméletek alapján igen világosan és szépen tárgyalva; aztán két igen praktikus táblázat következik: *A*) az idg. alapnyelv hangjainak továbbfejlődése az egyes nyelvekben (rövidre vont összehasonlító nyelvtan tabelláris fogalmazásban) és *B*) a latin nyelv hangjainak keletkezése az idg. alapnyelv hangjaiból (a latin nyelv történelmi grammatikája in nuce); a bevezetést bőséges bibliographia zárja be.

Maga a szótár (1—695.) mindenekelőtt anyagának roppant gazdagságával imponál. Fel van véve minden latin szó, illetőleg a szorosabban összetartozó szavak közül egy-kettő mint az egész csoport képviselője; a sorrendbe föl nem vett, de valahol tárgyalt szavak az Index latin részében (715—718.) keresendők, a mely azonban — sajna — nem pontos (hiányzik pl. *anhelo* : *animus*, *caelestis* : *sto*, *coquina* : *popina*, *illustris* : *luna*, *indigena* : *gigno*, *initium* : *eo*, *inopinus* : *opinor* etc. etc.), a mi a könyv használatát némileg megnehezíti. Szerző

mindenütt lehetőleg kimerítően közli az odavágó irodalmat s az eltérő nézeteket — igen helyesen, mert a hol a szubjektivizmusnak oly boszantóan tág tere van, mint az etymologizálásnál, a dogmatizmus nincs helyén; W. buzgalma és lelkiismeretessége e részben minden elismerésre méltó, de olykor túlzásba megy: nemcsak minden VANÍCSEK és CURTIUS (Grundzüge⁵ Leipzig 1879) óta megjelent etymonnak első szerzőjét akarta megtalálni — milyen sikerrel, nem kutattam —, hanem egészen értéktelen etymonokat is regisztrál s fölösleges polemikába bocsátkozik. Az anyag feldolgozásában némi egyenetlenség észlelhető. Egy-egy derivatum néha külön czikk (pl. *dictio*, *emptus*), néha az alapszó alatt van (pl. *coctio*: *coquo*, *datus*: *do*); az összetett igék némelykor az alfabétikus sorrendben vannak (pl. *abdo*, *abeo*), máskor a *præverbium* alatt (*ambigo*: *amb-*, *convenio*: *com-*), ismét máskor a *verbum* alatt (*amburo*: *uro*) — apró szépséghibák, de a könyv kezelését egy csöppet sem könnyítik meg. A hosszabb cikkek anyaga jobbára tagolatlanul és nehézkesen helyezkedik el. Ennek oka, hogy a *morphologiai szempont nem érvényesül eléggé*, a melynek pedig dominálnia kell, még ha a semasiologia gyermekkorát nem élné is. Ezt persze W. is tudja s a megfelelések felsorolásánál első sorban olyanokra van tekintettel, a melyekkel a többi nyelvcsoportok hasonló vagy azonos képzései állanak szemben, de e részben többet tehetett volna: elmaradtak egészen nyilvánvaló paralelek s szembeszökő identitások s egyik-másik czikk (pl. *gigno*, *unda*, *volvo*) valóságos chaos, rudis indigestaque moles, melyben adat adatra halmozódik minden ok és rendező elv nélkül. Alább következő észrevételeimben ilyenmű fogatkozások kimutatására és pótlására fektetem a főszűlyt, szubjektív természetű polemikus észrevételektől lehetőleg tartózkodva; forrást hely szűke miatt csak különös esetben citálok: a szakember úgy is ráismer, más meg nem törődik vele.

ab. + *abripio*: cf. ἀφαιρέω; *absolvo*: cf. ἀπολύω.

absisto. Adde ói. ἀπαίσθησις, cf. got *afstundan*.

abdūco. + *abductio*: mhd. *abezucht*.

acer. + *acernus*: ahd. *ahorn*, gör. ἄκανθα δάφνη.

actūtum. *status*: *statūtus* = *actus*: **actūtus*; ez utóbbinak adverbialis formája. Zimmermann KZ. 39, 606.

ad. Adde av. *sr(a)rant-* «schleichend»: ói. *tsárant-*.

admissārius. Innen cymr. *amws*. Stokes 10.

aerumna. Alapszó: *aes*; eredetileg a. m. «*furca*», aztán — *totum pro parte* — «die grosse zu tragende Last», cf. nhd. *Kummer* engl. *to cumber* «beschweren etc.» Zimmermann KZ. 39, 606.

- aes.* + *aerūca*, *aerūgo*.
ago. Adde umbr. *aitu* «agito»; + *age*: ἄγε; *actus*: cf. ἐπαχτός,
 gall. *ambactus*; *agi*: cf. ói. *nir-ájē*; *dēgo*: **dē-agō*.
agolum. Cf. ἀγέλη.
albus. A litv. *al̃tas* «Zinn», ópor. *alwis*, szláv *oloro* «Blei» ki-
 indúlópontja az *album* (*plumbum*). Schrader II³, 97.
aliōquī. Óp. *ada-kaiy* most: °*kīy*. Bartholomæ AirWb.
alius. Ide talán ói. *alīkás* «unwahr, falsch»; v. ö. *anyá-thū*
 «anders» és «falsch». Uhlenbeck AiWb.
alo. Ide talán ói. (prākr.) *aṭṭas* «turm»: *altus*. Uhlenbeck.
alveus. *Alvus*: *alveus* = ószl. *črěvo* «uterus, venter»: *črěvijŕi*
 «Schuh». Pedersen KZ. 38.
amb. Adde ir *imm-agim*: *ambigo* (Stokes 34); + *amburbium*:
 cf. osc. *am-vīanud* «circuitu, detour».
amoenus. Talán: ἀμείνων. Hirt Hb. 295.
amfractus. Ha mégis = **ambi-sraktus*, akkor v. ö. ói. *sraktiš*,
 av. *sraxtiš* «Ecke».
angarius. Adde ói. ἀνγίρας.
ancus. Adde av. *qanō* «Zügel» és *qamō* «Biegung des Armes»,
 cf. ἀρχόλη és ἀρχών. Bartholomæ AirWb.
animus. + *animōsus*: cf. ἡνεμόεις.
apiscor. + *adeptus*: ói. inf. *āptum*; *adeptio*: *āptiš* «Erreichung».
āper. + *aprīnus*: mhd. *eberīn*; *aprunculus*: cf. umbr. *abrunu*
 «aprum».
arceo. Óp. *arkadriš* nem «Burgberg», hanem «burgtragend».
arduus. + *arduitās*: cf. ὀρθότης.
argentum. Örmény v. kaukázusi kölesönszó. Schrader II³, 52.
 + *Argentīnus*: av. *ərəzataēnō* «silbern».
at. Ide talán av. *aṭ* «da, dann, darauf». Bartholomæ.
atrōx. Ha idg. °*oq*« lappang benne, akkor v. ö. ói. *šriticē*
 «glänzend», *ghrtācī* «fettig», gr. *αἰδοφ*, *μῆλοφ*. Brugmann.
aurōra. Adde av. *vī usaiti*: ói. *vyūcchati* «illucescit».
augeo. + *auctio*, *auctus*: inf. litv. *dukti*, *duktū*.
auspex. Adde *σώφ*.
Autumnus. Arm. *ačem* «wachse»: *ašun* «Herbst» = *augeo*:
au(c)tumnus. Pedersen KZ. 38.

berula. Gall szó? Cf. ir *bilor*, *biror* «Wasserkresse». Stokes 170.
betula. «cymr. *bedw*, sg. *bedwen*»; itt «sg.» deleatur (Sg. Stokes-
 nál egy munka rövidített címe).
bibo. Adde ószl. *piti* «trinken»: cf. *pōtio*; + *pōtum*: ói. *pātum*.

brassica. Innen ir *braissech*. Stokes 133.

bucca. Adde av. *buxtiš* «Heulen». Bartholomæ AirWb.

caedo. Ide talán Bartholomæ AirWb. szerint av. *sōiðiš* «Waffe» (? *skeid*! tehát *scindo* alá).

candeo. Adde av. *caēcastō* egy tó [= az Urumya] neve, volta-kép «weiss schimmernd».

canis. Első sorban: ói. *šuniš*, av. *sūniš*, litv. *szuniš*.

cano. Adde av. *čanat-caxrō* «mit saussenden Rädern»? + *cantus*: cf. ir *ro chēt* «cantus est»; *cecini*: ir *ce-chan*.

capio. + *captio*: got *anda-hafts* «Antwort», mhd. *haft*.

capulus. Cf. ahd. *hevilō* «Hefe».

carmen. Adde av. *²kar-* [pr. *čarəkərəmahē*] «rühmen» etc.

caro. Adde ir *carna* «Fleisch». Stokes 71.

caulis. «Penis» értelméhez v. ö. av. *fravaxš* «Stengel» és «penis».

caveo. + *cautio*, *cautus*: cf. ói. *ā-kūtiš*, *ā-kūtam* «Absicht».

cauus. Adde av. *spā(y)*- «aufschwellen»; *sūrō*: ói. *šūras*.

celsus. Adde gall. *Celtus*, *Celta*, *Κελτοί*. Stokes 83.

censeo. + *census*: cf. inf. ói. *šásitum*; *censio*: cf. ói. *šastiš* «Preis, Lob», av. *sastiš* «Lehre».

centum. *Centumpeða*: *ἐκατόμπος*, de *centipēs*: ói. *šatapád-*.

cerebrum. Direkt: ói. *širšám* «Kopf».

cicer. Cf. ói. *karkaras*, gr. *κάρκαρος* (Hesych.) «hart».

cileo. + *citus*: ói. *šítás*.

cirrus. Cf. ói. *cikuras* «Haupthaar». Brugmann Grr. 2, 92.

clēmens. Cf. ói. *šráyamānas*, av. *srayamnō*.

clīno. Adde av. *sray-* [pr. *sirinaoiti*]; *sritō*: ói. *šritas*.

com. + *co-aetāneus*: cf. ir *com-áes* etc. «gleichalt». Stokes 86.

comes. Cf. ói. *arthēt* = *artha-ít* «emsig, eilig».

commūnis. + *commūnitās*: cf. got *gamaindūps*.

conjux. Cf. ói. *sq-yuk* «angehörig, verwandt».

coquo. Adde ószl. *pešti* «Ofen», *pešti* «kochen»: cf. *coctio*. + *coquīna*, *cucīna*, honnan ir *cuicenn*, *cucann* Stokes 58: cf. ói. *pácanam* «Mittel zum Kochen», av. *aš-pacīnō* «wo man viel kocht».

cornu. Cf. *κόρυξ*. + *cornum*: got *haúrn* etc.; *cornulum*: cf. mhd. *hörnleīn*, nhd. *Hörnlein*.

crēdo. Adde av. *zraz-dā-*: cf. ói. *šraddhā* [*zərəd-* «Herz» analogiájára]. + *crēditus*: ói. *šraddhitam* «vertraut, geglaubt».

crīmen. Esetleg: *χοῖμα*, *χρίμα*.

cubo. + *incubo* (*ōnis*): ahd. *hūfo* «Haufe».

culmus. + *culmōsus*: cf. *χαλαρόεις*.

cunque. + *quicunque*: cf. umbr. *pisipumpe*.

curro. Adde av. *karši-ptar-* «accipiter», voltakép «Schnellflieger», cf. *accipiter*, ὀξύπτερος. Bartholomæ AirWb.

currus. Adde ói. *kuṭati* «krümmt sich». Brugmann.

damnum. Adde ón. *tafn* «Opfertier» és cf. av. *ašša-* «damnum» = **a-tp-so-?* Bartholomæ AirWb.

dēleo + *dēlētrix*: cf. δηλητήρ.

dēlūbrum. Cf. λούτρον.

deus. + *deitās*: ói. *dēvatāt*, cf. cymr. *duiuitit*.

dēstino. Cf. σάνω.

dīco. + *dictus*: ói. *dištás*; *dicāre*: cf. δίχη.

dictio. Adde δεῖξις.

dominus. Esetleg: ói. *dámanas* «Bändiger der Pferde».

domitor. + *domitrīx*: cf. δμύτρια.

dūdum. Adde óp. *duvaištam* «diutissime».

duplus. Adde av. *°bifrəm* «Vergleich». Bartholomæ.

edo. + *ēsus*: cf. inf. ói. *átum*, litv. *ėstū*, ószl. *jastū*; *ēsus*: litv. *ėstas*, ószl. *jasto* «Speise»; *comēstio*: cf. νῆστις, inf. litv. *ėsti*, ószl. *jasti*; *ēsor*: cf. ὠρηστήρ, ói. *attár-*; *ēstrīx*: cf. νήστειρα; *edo* (*ōnis*): ahd. *ežzo*. Adde ószl. *jažda* «Speise»: cf. *inēdia*. — got at nines, csak **ēt* (*frēt*): ón. *át*, ags. *āet*, ahd. *āz*.

emo. + *emptum*: cf. litv. *imtū*, ószl. *jētū*; *emptio*: cf. inf. ir *air-itiu* «accipere», litv. *ĩnti*, ószl. *jēti*. — *cōmō*: **co-emō*, *dēmo*: **dē-emō*, *dirimo*: **dis-emō*.

emptus. Adde umbr. *emps*.

ēmungo. + *ēmunctus*: ói. *muktás*; *ēmunctio*: cf. inf. litv. *mūkti*, ói. *mūktiš* «Lösung», av. *framuxtiš* «Ausziehen der Schuhe».

eo. + *itum*: cf. litv. *ėitū*, ószl. *itū*, ói. *ētum*; *itio*: cf. inf. litv. *ėiti*, ószl. *iti*, ói. *itíš* «das Gehen», av. *paititiš* «Zurückgehen, Begleichen»; *praetor*: cf. ói. *pura-ētár-* «Führer».

equus. Adde *Ἰππημολγοί*: cf. *equa*?

erro. Cf. εἴρων «listig». Ehrlich KZ. 39, 567.

ērūgo. Cf. litv. *raugnì*. + *ructus*: inf. litv. *rūktū*.

ex. + *effugio*: cf. ἐκφεύγω; *exerceo*: ἐξαρκέω; *exigo*: ἐξάγω.

excellō. Ebból: **celnō*, cf. litv. *kišnóju* «hebe hin u. her». + *excelsus*: cf. litv. *isz-kėltas* «erhaben».

experior: cf. ἐμπειράω.

exuo. + *exūtus*: cf. litv. *isz-aūtas*; *exūtio*: cf. litv. *isz-aūti*, ószl. *iz-uti*. Adde av. *aoprəm* «Sandale», lett *āukla* «Pastelschnur», litv. *auklė* «Fussbinde»: cf. *indūcula*.

facio. + *conditus*: cf. ói. *dhātuš* «Bestandtheil», litv. *dētū*, ószl. *dētū*. Adde ószl. *sñ-dētelī* «conditor», av. *dātar-* «Schöpfer»: cf. *conditor*; *θέμις*: cf. av. *dāmiš* «Schöpfung» («Weisheit» deletur).

fāgus. Adde mhd. *buechīn*, nhd. *büchen*: cf. *fāginus*.

fateor. Adde *φατός* = **fatos*; *infittiae*: cf. *ἀμφασίη*.

fel. Adde av. *gərəðō* és *zārō* «Galle». Bartholomæ.

fēlo. Adde av. *daēnuš* «femina»: ói. *dhēnīš*.

ferio. Első sorban: litv. *bariū*, ószl. *borjā*, ón. *beria* etc.

ferus. + *ferīna*: litv. *žvėrėna*, ószl. *zvěrina* «Wildpret».

fīdo. + *fīsus*: cf. *πιστός*, *εὑπείστος*.

figulus. Első sorban: ón. *digull*, ahd. *tegal*.

findo + *fissio*: cf. ói. *bhittīš* etc. Uhlenbeck.

tingo. Adde ir *denqaim* «bedrücke». Brugmann 2, 999. + *fictus*: cf. av. *uz-dištō*, ói. *digdhās*.

flagma. Adde lett *blafma* «Flamme». Fick I⁴, 94.

fluo. fluctus: cf. *φλύκταινα*, *φλυκτίς*.

foedus. *περίθω*: *πέποιθα* = *fīdus*: *foedus*.

folhs. Cf. *φόλλις*.

forma. Ha = *μορφή*. adde av. *marəxštar-* «Gestalter».

foreo. Első sorban ói. *dāhayati*.

framea. Kelta kölcsönszó? Schrader II³, 109.

frango. Adde *φάραγξ*.

frustum. Adde av. *društō* «mit einem Bruch behaftet».

fuqio. Első sorban: **φύζω*, cf. hom. *περυζότες*.

fūnis. Idg. **bhoi(d)nis*: cf. *fīdo*. Wiedemann, BB. 1904.

furca. Adde *χαράσσω*.

furnus. Idg. **ghwermnos*, honnan *furnus* és *formus*. Pedersen KZ. 38.

furrus. Ha idg. **dhūzgwos*, adde av. *dāzgra* «dunkelfarbig».

geminus. + *gemellus*, honnan cymr. *gefell*, bret. *gerelled*.

gigno. Első sorban: *γίγνομαι*, aztán: ói. *ajījanat*, av. *zīzanat*.

Ólat. *genunt*: cf. ói. *jānāmi*, gr. *ἐγενόμην*. + *genitus*: cf. osc. *Genetiv* «Genitæ», gr. *γενετή*; *genitus*: cf. ói. *jantūš* «Geschoöpf, Stamm», av. *zantus* «Vereinigung, Stamm»; *genimen*: ói. *jāniman-* «Geburt», gr. *γέννα* f. [**γένμα*: ói. *jānman*? Brugmann Grr. 2, 348]; *nātus*: pael. *cnatois*, gr. *Κασίγνητος*, gall. *Cintugnātus*, got *airþa-kunds* «erdgeboren», ón. *kundr* «Sohn», ói. *jātás*, av. *zātō*. Adde av. *ā-snō* «angeboren», keltolat. *Eni-gnus*: cf. *benignus*; av. *ʾazūtō* «adelig»: cf. *agnātus*; ói. *jñātīš* «Verwandter», got *knōþs*, ahd. *chnōt*: cf. *natio*.

gladius. Schrader II³, 110 fönnartja a kelta eredetet.

grātēs. Adde litv. *girtas* «gerühmt»: *grātus*.

gravis. + *gravitās*: cf. gr. βαρύτης.

grēx. Ide *ēgregius*.

gusto. Adde ger. *ói. juštivā*: cf. *gustus*.

habeo. Ide *diribeo* = **dis-habeō*.

haurio. + *haustor*: cf. ἑξαστήρ (Hes.); *haustum*: cf. θέρου-
αυστρα, ón. *austr* «Kielwasser».

helvus. Adde γλῶος = **γλόφος*.

heri. + *hesternus*: cf. γθεσινός.

hio. + *hiatio*: cf. litv. *žiotis* «Riss, Kluft», inf. *žióti*.

homo. + *homi-cīda*: cf. got *guma-kunds*, ahd. *gomo-heit*.

horreo. Adde av. *zaršayamñō* «die Federn aufsträubend».

ignōsco. + *ignōtus*: ἄγνωτος, got *unkunþs*, ahd. *unkund*, ói. *ájñātas*.

imber. Adde av. *vyāmlurō* «dem Wasser feindlich». Bartholomæ
AirWb. + *imbrifer*: cf. ὀμβροφόρος.

in (priv.). + *injugis*: cf. ἄζυγος, ói. *ayugas*; *invisus*: got *un-*
weis, ahd. *unwīs* «unerfahren», cf. gr. ἀίστος, got *unwiss* «ungewiss».

in (præp.). + *impedio*: cf. ἐμποδίζω; *indictio*: cf. ἐνδειξις,
ahd. *inzilt* «Anschuldigung»; *infero*: ἐμφέρω, cf. ir *inber*, cymr.
ynfer «inlatio, i. e. influxus, ostium». Stokes 169.

inferius. Cf. av. *°bairyam* «Tragen».

insero. + *insertim, insertio*: cf. ἐνseries.

intendo. + *intentio*: τάσις, ói. *tatiš, tántiš* «Reihe».

inter. + *interstes*: cf. ói. *antah sthā-* «im innern befindlich»,
av. *antarə-stū-* «dazwischen befindlich»; *interme(n)stris*: cf. umbr.
antermenzaru «intermenstruarum», av. *antar-māh-* «Gottheit des
Neumonds».

jocus. + *jocō*: litv. *jūkūju*.

īra. Ide kelta *Isara*, thrák *Istros*. V. ö. Hirt Abl. 174.

itidem. Ehrlich (KZ. 39, 563) szerint: **ita-dem*.

jubeo. Adde av. *yūidyēiti*: ói. *yūdhyati*.

jungo. Adde litv. inf. *jūnkti*: cf. *unctio*; av. *yūxtar-* «An-
schirrer»: cf. *junctor*; ahd. *gijoht*: cf. *junctus*.

Juppiter. Adde av. *dyaoš*: ói. *dyós*. *AirWb.* *°dyar-*.

juvenis. + *jūnūx*: cf. ói. *yūnī*.

lacerta. Adde ói. (präkr.) *alagardas* «Wasserschlange», *alagardā*
«giftiger Blutegel». Uhlenbeck *AiWb.*

lāna. + *lānāria*, honnan ir *lainer* «Schuhband». Stokes 276.

lassus. Első sorban got *lats*, ón. *latr*, ahd. *laz* «lass».

lavo. + *lavacrum*: cf. *λοετρόν*, ir *lōthur* «alveus, canalis», gall.

lautro «balneo», ón. *lauðr* «Seife», av. *urvāθrō* «spülend».

lego. + *lectus*: *λεχτός*; *lectio*: cf. *λέξις*.

lēgo. + *legatus*, osc. *ligatūis* «legatis».

lēvis. + *lēvitās*: *λειότης*.

licinus. Első sorban: *λεχάνη*.

lien. Adde av. *spərazan-*, újp. *supurz*.

linguo. Első sorban: por. *po-linka* «bleibt», aztán ói. *riṇākti*, av. *irinaxti* s csak utoljára *λινπάνω*. + *relictus*: cf. gr. *ἀδύλειπτος*,

litv. *liktas*, ói. *riktyš*, av. *irixtō*; *relictio*: cf. gr. *ἐκλείψεις*, litv. inf. *likti*.

locus. osc. *slaagim* aligha való ide. L. Bartholomæ AirWb. s. v. *rāz-*. Brugmann I², 760. Buck Grammar, 75.

longinquus. Cf. ói. *úd-añc-* «aufwärts», *praty-añc-* «rückwärts».

lōrica. Innen ir *luirech*, cymr. *lluryg*. Schrader II³, 103.

lūceo. + *lūcifer*: arm. *lus-a-ber*, cf. *λευκοφόρος*: arm. *lus-a-vor*. Uhlenbeck AiWb. s. v. *bharás*.

luo. + *solūtus*: cf. *λύτός*, *βουλῶτός*, ón. *lūār* «zerstossen, erschöpft»; *solūtum*, *solūtio*: cf. *λύσις*; *solūtor*: cf. *λυτήρ*.

lupus. + *lupinus*: cf. ahd. *wulfīn*, ags. *vylfen*.

māior. Cf. *μέζων*, ói. *māhīyas-*, av. *mazyah-*.

mālo. Nem: *magis volo*, hanem **mag-volō*. Cf. *mage*.

malta. Adde got *mulda* «Staub, Ede».

malus. Ide av. *mairyo* «betrügerisch». Bartholomæ AirWb.

mare. + *marīnus*: cf. gall. *Morinī*; *Arēmoricae*, *Armoricae* civitates: **parei-morikū* «Küstenland, Bretagne». Stokes 36.

Mars. *Māvors* nem «eine spez. lat. Umbildung von *Māmers*», hanem az ói. *marút* társa; *lucēre*: *Volcānus*: *marút*: **maur̥t*. Hirt Abl. 13.

māximus. s-tóbból; cf. av. *maš* = **maxš* «magnopere» és ói. *māhas*, av. *mazah-* etc.

meditor. Adde av. **mad-* «zumessen».

meminī. Cf. ir *do-mēnar* (**memn-*), i. *manñē*. + *mementō*: *μεμύτω*; *commentus*, *commentum*: *ἀπόματος*, ir *der-met* «Vergessen», got *munds*, litv. *miñtas*, ószl. *metŭ*, ói. *matás*, *matám* «Meinung».

memor. **memorī*: cf. ói. *sasmāra*.

mens. Adde *μάνρις*.

metallum. Semitá eredetű. Schrader II³, 11.

mētior. Első sorban: *μητίομαι*.

minuo. Adde av. *may-* «zu Grunde richten».

- misceo.* Adde av. *myas-* «mischen». + *mistim, mistio*: cf. av. *māšti* (instr.) «durcheinander, miteinander». Bartholomæ.
mitto. Adde av. *maēθ-* «mittere», *ham-maēd-* «niederwerfen». *moneo.* + *monitus*: ói. *mānitás*.
mons. Adde av. *²matiš* «promunturium». Bartholomæ.
mordeo. Cf. ói. *mardayati.* + *memordī*: cf. ói. *mamṛdē, mamarda.*
morior. + *Morta*: cf. ói. *mṛtás* etc.; *mortuus*: ószl. *mṛtvū*.
moveo. Adde av. [ava-] *myav-* «beseitigen». Bartholomæ.
mulceo. + *mul(c)tus*: ói. *mṛṣtás*, av. *marštō*.
multa. + *multāre*, osc. *moltaum*.
mūlus. Talán: «der Mysische, der Myser». Schrader II³, 50.
mūs. Adde *μῦσος*: cf. *mūīnus*.
mūto. Ide talán óp. *hamiθriya* «abtrünnig». AirWb.

-ne (enclit.). + *quidne*: av. *ciθnā*.
neo. Első sorban *νέω*, ir *snūm*, ahd. *nāiu*, ói, *snāyati.* + *nētus*: cf. *ἐννῆτος*.
nū. Adde av. *naēca* «und nicht»: osc. *neip* «neque». *nimbus.* Idg. **ni-n(e)bhos*?
ninguit. Első sorban. litv. *sniŋga.* + *nivit*: *νίφει*, ir *snigid*, cf. av. *snaēžaiti*, gr. *νείφει*, litv. *snėga*; *nīvōsus*: cf. *νιφόμενος*.
nōn. Cf. por. *ne-ains* «keiner», litv. *ne-rėnas* «nicht allein». *nosco.* Adde got *unkunþs*, ahd. *unkund*: cf. *ignōtus*, ószl. *znatelī*: cf. *nōtor.* + *nōtio*: ói. *pra-jñātiš* «Erkennen», gr. *γνώσις*, ahd. *urchnūt*, inf. litv. *žinóti*, ószl. *znati*.
novācula. Legközelebb áll ói. *partē. kṣṇuvānás*.
novus. Adde ahd. *niuwōm*: *novo*.
nox. Adde av. *upa-naxtar-* «an die Nacht angrenzend». *numerus.* Adde av. *²nemah-* «Darlehen». AirWb.

obscurus. Első sorban: ahd. *scūr*. Adde av. *surī* «Haut». *ōcior.* + *ōximē*: s-tőből, cf. *ὀξύς*. Sommer Hb. 488.
octo. *Octogintā*: cf. *ὀγδώνοντα*; *octuāgintā*: cf. *ὀγδοήκοντα*. + *octipēs*: ói. *aṣṭāpad*, gr. *ὀκτώπους*.
oppidum. Adde ói. *pratipadam* «bei jeder Gelegenheit». *opus.* Adde av. *hv-apah-* «gutes Wirken»: ói. *sv-āpas.* + *operor*: cf. ói. *apasyāti*.
orior. + *ortus*, umbr. *ortom*, gr. *νέοτρος, Κοινοτρότος*; *Arnos*, gall *Arnos*: ói. *árnas*. Stokes 19.
ōs. + *ōrārium*, honnan got *aúrāli* «Schweisstuch». *ovis.* + *ovicula*: cf. litv. *avikỹnė* «Schafstall», ószl. *ovica*, ói. *avikás, aviká*.

- paciscor.* + *pactus*: cf. *πηχτός*; *pactio*: cf. *πῆξις*.
panjo. + *pepiqī*: cf. gr. dor. *πέπωχα*.
par. Adde av. *par-* «gleich machen». AirWb.
pario. + *peperī*: cf. *πεπορέϊν δοῦναι ἐς πέπρωται*.
pater. Adde ón. *sam-feðr*: cf. *patrius*.
pateo. + *patulus*: cf. *πέταλος, πέταλον*.
pedica. Adde av. *°bda-* «Fessel».
pēdo. Adde av. *parəd-*: ói. *pardatē*.
percello. + *perculsus*: cf. *χλαστός*.
pīlum. Innen ahd. *phīl*, ags. *pīl*, ón. *pīla*. Schrader II³, 106.
pingo. + *pictus*: ói. *πιπίδας* «geschmückt», óp. *nī-pīsta-* «geschrieben».
pinso. Adde av. *pištrō* «Quetschung»: cf. *pistor*.
piscis. + *piscātus*: got. *fiskōþs*.
pīnus. Adde av. *pituš* «Speise»: ói. *pitúš*.
plāga. Első sorban: *πλάγᾱ, πληγή*.
plango. Első sorban: lett *pliku* (**planku*), gr. *πλάζω* (**πλαγγίζω*).
+ *plancus*: cf. *πλαγχτός, ἑμπληχτος*, litv. *plaktas*.
pleo. Adde *πλήσις*: cf. *complētio*: litv. *piltas*, av. *parətō*: cf. *plētus*. + *complēmentum*: cf. *πλήσμα*.
plumbum. Adde ir *luaide* (**ploudho-*). Schrader II³, 95.
posco. + *poposcī*: cf. ói. *παρηκτέ, παρacha*.
pōto. + *pōtūtus*: cf. *ποτητός*.
praegnans. Másképp Ehrlich (KZ. 39, 561): *φόνος* «Masse», ói. *āhanās* «schwellend», litv. *ganū* «genug», ószl. *gonēti* «genügen».
prō. + *pronepōs*: ói. *prānapāt*; *prōgeniēs*: cf. av. *frazan-*, ói. *prajā* «Nachkommenschaft»; *prōmineo*: av. *framan-* «Vorsprung gewinnen».
prope. «Aus **proqu-* zu erklären». Magában véve is hihetetlen; és ói. *prapitrám*? Sommer Hb. 491.
prūrio. Első sorban: ói. *pluřyatē*.
pūrus. Adde av. *pūitika-* «zur Läuterung dienend». AirWb.
quattuor. Adde av. *capuārō, újp. čahār*; ói. *cáturyugas*: cf. *quadrijugus*; ags. *fyðer-fēte*: cf. *quadrupēs*; got. *fidurfulþs*: cf. *quadriplus*; *τεσσαρακάδεξα*, ói. *cáturdaša*, av. ord. *čadrudasō*: cf. *quatuordecim*; ags. *feórða*, ón. *fiórðe*: *quartus* [osc. *trutum*, ói. *túryas*, *turiyas*, av. *tūiryō*: **qtrū-*]; ón. *ferner*: cf. *quaterni*.
quies. + *inquiētus*: av. *ašātō* «unfroh, betrübt».
quinque. + *quingenti*: cf. *πενταχόσιοι*, ói. *pañcaśatam*.
quis. + *quod*: osc. *pod*, umbr. *puře*, *porsi*. Buck 84.

- raudus*. Adde bask *urraida*. Schrader II³, 62.
rēctus. Adde falisc. *rected*, av. *rāštō*.
rego. + *rēctum*, *rēctū*: cf. ir *recht*, ón. *rétr* «Recht»; *regimen*:
 cf. ῥεγμια, av. *rasman-* «Schlachtreihe».
rēx. Adde av. *Vīrāz-* «allenthalben herrschend»: ói. *vīrāj-*
 «Herrscher» v. *vīra-rāz-* «über Männer gebietend». AirWb.
ruo. Adde av. *rao(i)dyō* «urbar zu machen». AirWb.
saeculum. Első sorban: litv. *sėkla* «Saat», lett *sēkla* «Same».
saepe. *Saepēs*: αἰμασία? Hirt Hb. 167. Prellwitz GrWb.
sāgio. Adde av. *vīspā-hišat-* «alles ausspürend». AirWb.
sagitta. Örmény kölcsönszó? Pedersen KZ. 38. Innen ir *saiget*,
 cymr. *saeth*. Schrader II³, 106.
salix. + *salignus*: cf. ahd. *salahin*.
sapa. Adde av. *višūpō* «des Säfte Gift sind»: *viš*+**sāpa*.
scindo. Első sorban: ói. *chindāmi*, opt. *chindēta*. + *scidit*: ói.
áchidat; *scicidī*: ói. *cichidē*, got *skaiśkaiþ*; *scissus*: σχιστός.
scūtum. Mindenekelőtt: gr. σκύτη κεφαλή és σκύτος.
secta. Cf. litv. *at-sėktas* «aufgespürt, aufgefunden».
sedeo. *Sēdēs* eredetileg s-tő: cf. av. óp. *hadiš*, aztán: ἔδος, ón.
setr. ói. *sádas*. Adde av. *aiwi-šastar-* «wer sitzt»: *ad-sessor*; av.
pasuś-hasta- «Viehhürde»: cf. *subsesta*. + *sessio*: cf. inf. litv. *sėsti*,
 ószl. *sėsti*, ói. *ní-šuttiš* «Rast»; *praeses*: cf. ói. *upastha-sad-* «im
 Schoosze sitzend», av. *armaē-šad-* «still sitzend»; *sediculum*: cf. lett
sédeklis «Sitz»; *sedimen*: cf. ói. *sadman-* «Sitz(platz)»; *assedo* (ónis):
 cf. ahd. *anasezzo* «assessor», ón. *drótt-sete* «Truchsess».
septem. Adde ószl. *sedmü*: cf. *septimus*. + *septemdecim*: ói.
saptadaśa, av. ord. *haptadasō*; *septingenti*: cf. ἑπτακόσιοι; *septuā-*
gintā: cf. ἑβδομήκοντα, ir *sechtmoga*.
sero. + *satio*: cf. got *manasēþs*, ahd. *sāt*, inf. litv. *sėti*; *satiēs*:
 cf. ahd. *setī*, mhd. *sete*, *sette* «Sätze»; *satus(u)*: cf. litv. inf. *sėtu*;
satus(o): cf. ószl. *na-sētū* «besät».
serpo. + *serpens*: cf. ἔρπων, ói. *sárpan*.
sex. + *sescenti*: cf. ἑξακόσιοι, ói. *šatšātam*, av. *xšvas-sato°*;
sexūgintā: cf. ἑξήκοντα.
simplex. + *simplicitās*: cf. ἀπλότης. Adde got *ainfalþs*, ahd.
einfalt: cf. *simplus*.
sisto. Adde ir *air[š]issim*, ahd. *sestōm*. Stokes 311.
sono. + *sonor*: ói. °*svanas*, ebben: *turişvanás* «stark tönend».
sordeo. Adde av. *ka-xvarðō* «negraccio». AirWb.
sorbus. Cf. ahd. *swert*, ags. *sweord*, ón. *suerā*? Kluge-Lutz, 205.
 Schrader II³, 108 és Reall. 783. Brugmann KvgI Gr. 213.

spatium. Adde av. ³*spā-* «proficere».

specio. Első sorban: ói. *páśyati*, av. *spasyeiti*. + *spectus*: ói. *spaštas*, av. ^o*spaštō*; *inspectio*: cf. *σκέψις* (**σπέξις*), av. *ava-spaštiš*; *inspector*: umbr. *speture* «spectori», av. *spaštar-* «Späher».

spuo. Adde av. *spāmō* «Speichel» [basis: *spā^{vu}*]. AirWb.

stāmen. Adde *ἐπίστυμα*.

sterno. + *strātus*: cf. *στροφός*, ószl. *strētū*, ói. *stytás*, av. *staratō*.

stīpo. Adde av. *stā(y)* «Haufe», (*s*)*taērō* «Bergspitze». AirWb.

sto. + *stetī*: ói. *tasthē*; *status*, *statum*, *statū*: cf. inf. ói. *sthātum*, litv. *pastótū*, ószl. *statū*. Adde inf. litv. *stóti*, ószl. *stati*: *stātīm*; got *staþs*: cf. *statim*; av. *stay-* «Wesen», ói. *stay*-[?]: cf. *caele-stis*; av. *praotō-stāt-* «in Flüssen befindlich»: cf. *super-stes*; ószl. *sq-po-statū* «adversarius», av. *stātō*: cf. *status*.

sub. + *subdo*: cf. *ὑποτίθῃμι*, ói. *úpadadhāti* [*subditus*: *ὑποθέτος*, ói. *úpahitas*; *subditio*: cf. *ὑπόθεσις*, ói. *úpahitiš*]; *subsisto*: *ὑφίστημι*, ói. *úpatištathi*, av. *upahištaiti*; *suffero*: *ὑποφέρω*, ói. *úpabharati*, av. *upabaraiti*.

sulcus. Adde av. *varək-* «ziehen, schleppen». AirWb.

tata. + *tatula*: cf. ói. *tātalas*.

taurus. Adde gr. *ταῦρος*, ags. *stéor*.

tendo. Adde av. *vīstastiš*: ói. *vīstastiš* «Spanne» [*t_hs-*].

tenebrae. Adde av. *tāθram* (**tansram*).

tentus. Adde ir *tét*, cymr. *tant*: cf. *intentio*.

tenuis. Adde av. *tanuš*: ói. *tanúš*. + *attenuo*: cf. ir *tinaim* (**tenuō*). Stokes 128.

tepeo. Adde av. *tap-* «heiss sein» (caus. *tāpayeiti*). + *tepesco*: cf. av. *tafsaiti*; *tepor*: ói. *tápas*; *Tepula*: cf. ószl. *teplū* «warm».

terra. A jelentéshez v. ö. av. *huška*: 1. «trocken», 2. n. «Festland». Bartholomæ AirWb.

texo. + *textus*: ói. *taštás*, av. ^o*taštō*.

tingo. + *tinctus*: *τεγχτός*.

tollo. + *tetulī*: cf. *τέτλαμεν*; *oblātio*: cf. ahd. *gidult*.

traho. Adde av. *udarō-θrāsō* «auf dem Bauche sich bewegend»: cf. *τρέχω*. AirWb.

trēs. Adde *τριακόντα*: cf. *trīgintā*; *τριπλοῦς*, *τρίπαλτος*, ahd. *drifalt*: cf. *tripplus*; ahd. *drīzehan*: *trēdecim*. + *trecentī*: cf. ói. *trišatām*, gr. *τριακόσιοι*; *trīcēsīmus*: cf. *τριακοστός*, ói. *trišattamás*; *tridens*: ói. *trīdan*, cf. *τριόδους*; *triens*: cf. av. *θrižant-* «Drittel»; *trifolium*: *τρίφυλλον*; *trīnī*: cf. ón. *þrenner*.

tripēs. Adde ags. *ðri-fēte*.

tumeo. Adde av. **Tum.āspō* «des Rosse feist sind». AirWb.
tundo. + *tutudī*: ói. *tutudē*, cf. got. *staistaut*.

ubi. Állítólag: **cubi*. Az egész hangtörvényt kétségbe vonom.

veho. + *rectum*: cf. inf. litv. *vèstū*, ószl. *vestū*, ói. *vōdhum*;
rectus: litv. *vèsztas*, ói. *ūdhos*; *vectis*, *vectio*: cf. ói. *ūdhiš* «Führen,
 Fahren», inf. litv. *vèszti*, ószl. *vesti*.

venio. Adde ói. *gamyātē*: cf. *venio*; av. *aiwi-gaitiš* «Ankunft»,
 ón. *sam-kund* «Zusammenkunft»: cf. *inventio*. + *inventor*: cf. gr.
βατήρ, *ἐπιβώτωρ*, ói. *gantar*- «wer geht, kommt».

verbum. Adde av. *urvātīš* «Gelübde»: gr. *ῥῆσις*. + *verbālis*:
 umbr. *uerfale*; *pro-verbium*: cf. got *ga-waurdi* «Rede, Gespräch».

vesper. + *vesperna*: cf. *ἑσπερινός* [ószl. *večeriniū*].

vestis. Adde av. *vaste*: ói. *vastē*.

video. Adde *invideo*: cf. litv. *parydėti*, ószl. *zavidėti* «neiden».
visus első sorban: got *unweis* «unwissend», ahd. *wīs* «weise» (ószl. *věstū*
 «bekannt, klar»), aztán: got *unwis* «ungewisz», ói. *vittas* etc. + *vīsio*:
 cf. ószl. *věstī* «Nachricht», ói. *vittiš* «Bewusstsein, Finden» *vīsor*: cf.
ἵστωρ, *ἵστωρ*, ószl. *sž-věsteli* «Mitwisser, Zeuge», ói. *vēttar*-; «Kenner».

riduus. Adde ói. *vidhāvas* «ledig». + *vidua*: ói. *vidhārā* etc.

vincio. Adde ói. *paḍ-višam* «Fessel»? Uhlenbeck AiWb.

vinco. + *victus*: cf. ir *fecht*, cymr. *guith* (**wiktā*).

vīnum. Kiindulópontja az arm. *gini*. Schrader II³, 50. + *vīnō-*
sus: cf. *οἰνώσις*.

vīrus. + *vīrōsus*: cf. *ἰώσις*, ói. *višāvant*-, av. *višarant*-.

unda. Adde av. *usa*- «Quelle, Brunnen»: ói. *útsas*. + *undōsus*:
 cf. ói. *udanvránt*-.

unguis. + *ungula*: cf. ahd. *nagal* etc.

unguo. + *unctus*: ói. *aktas*; *unctum*: cf. ói. *aktuš* «Salbe» etc.

voco. + *vocatio*: cf. ir *iar-figid* «Befragung».

vello. Adde av. *urvant*- «fassend, packend».

volvo. Adde ói. *várman*- «Schutzwehr etc.», av. *varəma* «Hülle
 etc.»: cf. *volūmen*. + *involūcrum*: cf. *ἐλωτρον*, ói. *varútram*.

vomo. + *vomitus* (u): cf. inf. ói. *rámitum*; *vomitus* (o): gr.
ἐμετός, ói. *ramitas*; *vomitio*: cf. *ἔμεσις*, av. *aiwi-vantim asti* «be-
 spuckt», ói. *vāntiš* «Erbrechen».

voro. Adde av. *aspō-gara*- «Pferde verschlingend»: cf. *carnivorus*.

roveo. Adde av. *Rāstarə-vayəntī* «Leiter des Festes». AirWb.

ūrīna. Cf. ói. nom. pl. *vārīni*.

ūro. Adde av. *Fyūšta*- «der angebrannte» [**pi-ušta*-]: cf. ói.
abhyuštās.

Az Index (715—870.) a szótárban felhasznált egész idg. nyelv-kincset hozza alfabetikus sorrendben — igen becses adalék, a mely a munka használhatóságát jelentékenyen fokozza. Pontossága csak használat után állapítható meg; latin része, mint említettem, hiányos.

Sajtóhiba akad egy-kettő: acymr. *heitham* (exterus): recte *eitham*; ir. *domuiniur* (memini): *domo*^o; av. *nāwāza-* (nāvigo): *nav*^o; gr. *ὀκτώχοντα* (octo): *°ōγδ°*; ai. *pāñcaḍaṣat* (quinque): *°daṣa*; ir. *cōic* (quinque): *cōic*; av. *spas-* (specio): *spas-* v. *spas* etc. — A nyomás tiszta, de jó szem kell hozzá; a »Dünndruckpapier« aligha válik be.

Mindezek alapján oda konkludálok, hogy W. könyve a legjobb e nemű művekkel versenyez s mindenesetre a *legjobb latin etymologiai szótár*, a melynek fogyatkozásai rendkívüli előnyeivel szemben elenyésző csekélyek s aránylag kis fáradsággal meg lesznek szüntethetők.

* * *

PRELLWITZ szótárával rövidebben kell végezmem. Berendezése olyan, mint Walde szótáráé, de indexe nincs. Helyzetét és értékét két citatummal lehet illusztrálni. Előszavában a szerző ezt mondja: »Die zweite Ausgabe tritt nicht mit grösseren Ansprüchen als die erste auf; auch sie will nur ferner stehenden einen Einblick und bequeme Übersicht, den Männern des Faches schnellen Nachweis gewähren«. Az első kiadásról pedig nem kisebb ember mint FICK (GGA. 1894 Heft 3) ezt írta: »Diese Aufgabe ist dem Verf. im Ganzen und Groszen gelungen«. A munka javított s egyúttal jelentékenyen (VIII+142 lappal) bővült kiadás: a címszók száma jóval nagyobb, megvannak a korábban nélkülözött bibliographiai utalások, az egyes czikkek kidolgozása sokkal intenzívebb, de azért olyanféle teljességről és akribiáról, mint Waldenál, itt szó sincs, ellenkezőleg az egészen bizonyos rhapsodikus nonchalance vonul végig: az avesta (nála még mindig altbaktrisch, zend) szavak transcriptiója elavult (hogy Bartholomæ szótárát nem használhatta föl, nem kifogás: a Grundriss der iranischen Philologie már 1896-ban megjelent), a litu-szláv nyelvek terén oly autoritás, mint LESKIEN (IE. 19, 202 et seqq.) gondatlanságot, elhamarkodást és konfúziót vet a szemére, stb. A szótár használatánál tehát bizonyos óvatosságra van szükség; de nem kétséges, hogy a munka így is becses segédeszköz, melyet a szakember némi kritikával igen jól és eredményesen használhat.

SCHMIDT JÓZSEF.

Dr. Sextil Puşcariu: Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen. Heidelberg 1905.

CIHAC daco-rumén szófejtő szótárának megjelenése óta*) a rumén nyelvészet öreg és fiatal tudósok termékeny tevékenysége folytán nagy haladást tett, úgy, hogy ez a maga idejében kitűnőnek elismert szótár már elavultnak és hiányosnak látszik. Ez a körülmény arra ösztönözte PUŞCARIU SEXTIL dr.-t, mai czernowitzi egyetemi tanárt, hogy azt egy új, a mai tudomány magasságán álló, szófejtő szótárral helyettesítse. Azért ismertetésünkben, azt hisszük, úgy fogunk leghelyesebben eljárni, ha az utóbbit CIHACéhoz fogjuk mérni, azzal fogjuk összehasonlítani.

Keletkezési módjából megmagyarázhatjuk PUŞCARIU szótárának alakját is. CIHAC is először a latin elemeket tárgyalta és csak kilencz év múlva az idegeneket egy új kötetben, azokat is külön, külön a szláv elemeket a magyar, török, új-görög és albán elemektől. Hasonlóan cselekszik PUŞCARIU is, mikor először a rumén nyelv latin elemeit közli. Ez az eljárás szerintünk nem éppen a legszerencsésebb. Ugyanis jobb lett volna, ha szerző egyszerre kiterjedt volna a rumén nyelvnek egész szóanyagára és annak összes elemeit együtt, egy munkában tárgyalta volna. Lehet, hogy a szerző munkáját megnehezítette volna az a körülmény, hogy a rumén nyelv idegen elemei nincsenek annyira és olyan megbízhatóan kidolgozva, mint a latin elemek, és hogy a rumén nyelv egész szóanyagát nehezebben kezelhette volna, mint annak csak egy részét. Egy teljes munka azonban mégis sokkal értékesebb egy csonknál, és aztán, talán maga a szerző se tudja, mikor következik majd szótárának második része.

A mi PUŞCARIU további eljárását illeti, a daco-rumén szó után a régi rumén nyelvi, aztán a dialectalis (macedo-, megleno- és istro-rumén) alakokat közli, következik a latin etymon, ezután a román és más nyelvekben vagy azoknak dialectusaiban előforduló analog kifejezések (p. o. *biserică* (+ *băsearecă*, *besearecă*) sf. [ar. *băsear(i)că*, *bisear(i)că*, mgl. *băşerică*, *biserică*, ir. *başerikē*] «Kirche» < *basilica*, am vegl. *başalka*, valtellina *baselga*, bellinz. *baserga*, eng. *baseldža*). Hasonlóan cselekszik, ha egy régi daco-rumén (p. o. + *auă*), egy dialectalis szónak (p. o. ar. *binats*, mgl. (*m*) *ñicurd*, ir. *žuritŕse*) vagy provincialismusnak (p. o. *păcuină*) az etymológiáját adja meg. Ebben a tekintet-

*) A. de CIHAC: Dictionaire d'étymologie daco-romane. I. Éléments latins, Francfort s/M. 1870. II. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais. Francfort s/M. 1879.

ben lényegesen eltér ЦІНACTól, kit messze túlhalad. Ugyanis ЦІНAC, a mint szótárának címéből is kitűnik, csak a daco-rumén dialectusra szorítkozik, a többi dialectusra és a provincialismusokra pedig nem terjed ki se külön, sem akkor, mikor egy daco-rumén szóval foglalkozik. A latin etymon után ő csak a román vagy más nyelveknek analog szavait közli. Nézzük p. o. ugyanazt a szót, a melyet PUŞCARIUNál is néztünk: Biserică, sf., L. basilica (vgr. βασιλική sc. σποά); rom. d. Gr. baselgia (baseilgia); istr. baseriche; (Basilicæ prius vocabantur Regum habitacula, unde et nomen habent . . . Nunc autem ideo divina templa Basilicæ nominantur, quia ibi Regi omnium Deo cultus et sacrificia offeruntur; Isid. H., l. 15, c. 4, sect. 11). Azon körülményen kívül, hogy ЦІНAC óta a rumén nyelvészet, a mint említettük, szép haladást tett, és hogy ma már sok rumén szóról, melyet ЦІНAC nem latin elemnek tekintett (p. o. abia, acaş, aindine, alerg, amuţ, anin, astruc, bocesc, bute, caier, ceteră, ciumăfaie,*), creştin, cucută, dacă, deşmărd, fluier,**) gaură, guşă, gută, înlăuntru, jugastru, leagăn, păgin, pată, pătură, piază, ramă, részben răspas és răstimp (zăstimp), rătěz, refec, rină, rîie, splină, sterp, târsină, Țiţă, văr stb.), biztosan tudjuk, hogy latin, így magyarázhatjuk meg magunknak legjobban azt, hogy, a míg ЦІНACnál csak 500, addig PUŞCARIUNál 1947 latin elemet találunk.

Egy dolgot mégis találunk ЦІНACban, a mely PUŞCARIUNál hiányzik, a mit maga is bevall bevezetésének VIII. oldalán. Ugyanis ő nem terjed ki a szavaknak nyelvtani alakjaira, azoknak mondattani szerepére, a jelentésváltozásokra és szóalkotásra, vagy, ha igen, nagyon ritka esetben. Eljárásának indokolását, «diese kann man mit Leichtigkeit in jedem Wörterbuch finden», azonban nem fogadhatjuk el már annál az oknál fogva sem, mert ez egy közös hibája a rumén szótároknak, majdnem mindegyikből hiányzik éppen ez a rész, a mely PUŞCARIUNál sincs meg. Pedig mi már tudjuk, hogy egy nyelv nemcsak egy különböző módon kombinált és változott hang- és alakcomplexum, hanem egy bizonyos életmódnak a jele, egy nép lelki állapotainak és a körülmények által meghatározott műveltségének a kifejezője és mindezeket sem a hang-, sem az alaktanból nem láthatjuk, hanem igenis a mondat-, jelentés- és szóalkotástánból. A nyelvészeti kutatásoknak tehát nemcsak egy nyelv multjára, annak különböző időkben és vidékeken különböző alakjaira vonatkozólag kell

*) PUŞCARIU szerint: cîumă (cyma-faie [foaie?]); G. Pascu szerint: cyma+f-oaie. Archivă. XVII. 269. old.

**) P. PAPAHAĞI szerint: fluvialis (nád).

minket felvilágosítaniok, hanem az illető népnek mult és jelen lelki életére, annak műveltségére is. Mindezeknek nem szabad hiányozniok egy szófejtő szótárból, a mely nem egyéb a nyelvészeti kutatásoknak rövid összefoglalásánál.

Hogy valaki megírhasssa a rumén nyelv szótárát és annál inkább annak szófejtő szótárát, a következő föltételek szükségesek: *hogy az illető teljesen ismerje ezt a nyelvet, valamint ennek dialectusait is*, hogy tanulmányozta legyen minden nyilatkozásában, mindennemű, régi és új, irodalmi és népies termékeiben; *hogy teljesen értse ezt a nyelvet*, hogy sokáig foglalkozott legyen ennek természetével, szervezetével, hogy alapos hang-, alak-, mondat-, szóalkotás- és jelentéstani ismeretei legyenek; hogy ismerje mindazokat az idegen nyelveket, a melyek részt vettek mint alkotó vagy jövevény elemek a rumén nyelv alakulásában, vagy a melyek ennek megértésére segítik; hogy az illető tudományosan képzett ember legyen, tehát legyen módszere, a mely helyesen vezérelje a rumén nyelv roppant anyaga terén; hogy bizonyos *elméssége* is legyen, a mely pillanatnyi összehasonlítás útján önként vezesse a rumén szó idegen mintájára, vagy ellenkezőleg, egy idegen szó rumén mintájára; hogy *ismerje az összes tudományos*, és mindenek előtt *szófejtő munkákat*, a melyekben e nyelv tanulmányozva van; és végre, hogy az illetőnek legyen *munkaereje, erős akarata és türelme* és mindenek előtt *objektivitása*, hogy a nyelv anyagát ne tegye aprioristicus nézeteinek szolgálatába, és *irodalmi becsületessége*, hogy mindenkinek megadja a magáét. Szóval tudomány, munka, kitartás, önfeladás kívántatik.

Ha ezekből a szempontokból vizsgáljuk meg PUȘCARIU szótárát, kijelenthetjük, hogy egy megbízható, sőt, mondhatjuk, kitűnő, de azért még sem kifogástalan szófejtő szótár.

A felsorolt kellékek közül szerző legkisebb mértékben bírja a hangtan ismeretét, de, ha néha téved, tévedése nem annyira tudatlanságból, mint más körülményekből, elnézésből, stb. származik. Így p. o. nem tudjuk elképzelni, hogy PUȘCARIU nem tudja, hogy az összes zárt latin magánhangzók hosszúak, a nyíltak pedig rövidek és, csak hogy meg tudja magyarázni a bántási *lis* (fehér) szót a latin *lissus-ból, fölteszi, hogy ebben a latin szóban «egy zárt, de rövid *i* volt». PHILIPPIDE e vádjának (*Viața românească* II. 2. 237. old.) nem adhatunk helyt és rosszakaratúnak kell tekintenünk, ámbár a dolog lényegére nézve igaza van, sőt igaza van még más tekintetben is, abban t. i., hogy fölösleges a *toamnă* < *a[u]tumnium, *a[u]tumnia, *atuimna, *atoimna, *atomna való magyarázat a *toamnă* < autumnus helyett, mert ilyen hangváltozásokat nem ismerünk. Ebből azonban még sem

következtethetjük — mint PHILIPPIDE (*Viața românească* II. 2. 234. old.) teszi — azt, hogy szerző nem ismeri Diez nyelvtanát — ámbár szótárában ennek nevét egyszer sem idézi, és ez némileg gyanús is — és hogy nem tudja, hogy Diez szerint a hangsúlyos *i* nem mindig *e*-vé, a hangsúlyos *u* pedig nem mindig *o*-vá változott, és hogy ez a hiba MEYER-LÜBKE tudatlanságán, illetőleg felületességén alapul, a ki Diezzel szemben azt állítja, hogy a hangsúlyos *i* mindig *e*-vé változott, a látszólagos kivételeket pedig valahogyan ki-magyarázza, és hogy a hangsúlyos *u* mindig *o*-vá változott a többi román nyelvben, csak a ruménben nem, a hol a hangsúlyos *u* mindig változatlanul maradt meg. S minthogy MEYER-LÜBKE a többi román nyelvekben előforduló *u*-ra vonatkozó kivételeket (a hol tehát a hangsúlyos *u* változatlanul maradt meg) valahogyan, a mint teheti, megmagyarázza, a rumén nyelvben előfordulókat (tehát, a hol a hangsúlyos *u* látszólag *o*-vá változott: *cioc* — *rúxos*, *cot* — cubitus, *doi* — duo, mr. *gione* — iuvenis, *moare* — muria, *noră* — nurus, *ploae* — pluvia, *ploă* — pluit, *roș* — rubeus, *roșă* — rubia, *său* — *soŭ, suus, *tău* — *toŭ, tuus, *toamnă* — autumnus) pedig vagy elfelejtette, vagy nem tudta megmagyarázni, és csak futólagosan említi, hogy némelyek (130. §) a következő labialis hatása alatt keletkeztek, mások meg (146. §) homályosak, — PUȘCARIU azt hitte, hogy az, a mit MEYER-LÜBKE elfelejtett, nem is létezik és, mikor a *toamnă* < autumnus szó szeme elé került, elbámult és, csakhogy meg tudja magyarázni valahogyan, a *toamnă* < *a[u]tumnia féle etymológiához folyamodott.

PUȘCARIU, a mint munkájából és idézeteiből láthatjuk, jól ismeri a rumén nyelvet és annak dialectusait, azt alaposan tanulmányozta mindennemű nyilatkozásában, régi és új, irodalmi és népies termékeiben. Munkája, a mely, a régi nyelvészeken (DIEZ, CIHAC, MIKLOSICH, stb.) kívül, a legújabb tudósok (MUSSAFIA, TAPPOLET, ZAUNER, LORK, SALVIONI, HERZOG, BEHRENS, SUBAR, HAJDAU, PHILIPPIDE, DENSUȘIANU, TIKTIN, WEIGAND, PAPAHAGI, BYHAN, CANDREA-HECHT, POPOVICI, SANDFELD-JENSEN, stb.) kutatásait foglalja össze magában, azonban messze van attól, hogy teljes legyen, „solange das grosse Wörterbuch, an dem die Akademie in Bukarest seit zwanzig Jahren arbeitet, noch nicht erschienen ist“, minek véghezvitelét a rumén akadémia legújabbán PUȘCARIURA bízta. Hiányzik belőle p. o.: *zgîtiu* (*exquatio), *adiu* (*adhillio adhalo-ból), mr. *arurinedz* (*rorino), *bulbuc* (bulbus), *corlobae*, **corobaie*, **corbaie* (curvus), *croambă* (*erumba gör. *χορύμβη*, *χορυμβος*-ból), *deslușesc* (*dis-lucesco), *flamă* (flama), *găvan*, *găvănos*, *văgăună*, *găvădună*, **găvăună* < **găuună*, *găvozdesc*, *găvăruș*, *găoază* — (gavus [cavus helyett] különböző képzettei),

înşeptez (iniecto), *înverşunez* < **înverşune* (inversionem¹⁾, *smicea*, *zmicea* (micella protheticus s-, z-vel),²⁾ *pomoroage* (pomula), *priû*, *prian* (*aprilus, *aprilus), *raz* (radio), *roibă* (rogie, robgea) — rubia³⁾ stb.; máskor meg a szerző nem ismeri elég jól egyes szavak használatának helyét és terjedelmét. Így p. o. az *înrit* szót, melynek jelentése nemcsak «rufen, heraufrufen», hanem «buzdítani» is, csak mint régi rumén nyelvi szót ismeri, pedig némely vidéken (p. o. Naszód vidékén) most is használatos; *păcuină*, melynek tulajdonképeni jelentése «fejősjul» Naszód vidékén ismeretes, stb. De «nicht Vieles, sondern Sichereres... geben» a szerzőnek a célja, és ezt teljesen el is érte, mert kivéve egy pár többé-kevésbé helytelen etymológiát (*toamnă. lis, muţ*, stb.), a nem biztosnak száma igen csekély: *baie*, *biet*, *-eată*, *bot*, *brebeneţ*, *cărubuş*, *cauă*, *codru*, *ghioagă*, *lapăd*, + *pedestru*, *răpciune*, *străin*, *struţ*, *trădaş*, *zestre*, aztán *cep*, *pup*, *rus*, *ud* és még egy-kettő.

A szófejtőnek szükséges elmésség nagy mértékben mutatkozik PUSCARIUBAN, ki nagy mestere az új etymológiáknak (I. H. SCHUCHARDT: *Zeitschrift für romanische Philologie* XXIX. 623. old.). Munkájában igen sok eredeti és rendesen kifogástalan etymológiát ad, a mi kétségtelenül szép bizonyítványa tehetségének. Etymológiáit legtöbb esetben már szótára megjelenése előtt közölte valamely folyóiratban és azáltal, hogy ilyenkor rendesen utal az illető folyóíratra lehetségessé teszi azoknak megkülönböztetését a többitől. Elég lesz, azt hisszük, ha a sok közül csak a legszebbeket és legbiztosabbakat említjük: *bulz* (*būlgus), *bulgur* (bulgār) (*bulgulus), *caier* (*carium caro-ból), ar. *căpârleatsă* (*căpârleadză*) (capraricia), *caut* (*cavito caveo-ból), *culă* (*cubula), *cumpăt* (compitum), *cută* (cūtis), *dărîm* (*derīmo[r] és nem *de-ramo), *depărtez* (*de quarto quartus-ból), *descure* (*de-[ob]scūrīco), *deştept* (*de-excīto), *fărîmă* (*farrīmen far-ból), *fior* (*februm), *fraged* (*fragidus), *fuior* (*fōlliōlus), *fulg* (*fūlgus), *funigei* (*fuligēlla fulligo-ból), *gheabă*, *gheb* (*glībba, *glībbus gībb[ū]lus helyett gībbus-, gībba-ból), *ghiară* (*glarra *garr[ū]la helyett *garra-ból), *împresur* (*împresor*) (*pressūro pressūra-ból), ar. (*î*)*mprustedzu* [mgl. *amprostu*] (prosto), *mămăruţă* (mamma + *erucūla eruca-ból), ar. *mărat* (mal[e] h[ab]itus), mgl. *mărdzeuă* (*margella margo-ból), *mijloc* (*mēdiolus locus), *mişină* > *mişună (mistio, -ōnem), ar. *mundă* (mundus), mgl. *muntur* (*mutulus), *muţ* (*amuţ*, *asmuţ*, *sumuţ*) (mueceo),⁴⁾ *nămaie*

¹⁾ G. PASCU. *Archiva*. XVII. 273. old.

²⁾ G. PASCU. *Archiva*. XVII. 271. old.

³⁾ Lásd: G. PASCU: *Archiva*. XVIII. 36. és köv. old.

⁴⁾ G. PASCU szerint talán helyesebben (ad-, ex-, sub-) mutio conjugatio cserével. *Archiva*. XVII. 353. old.

(animalia), *neghină* (*nīg[ē]llina nīgella-ból), *nițel* (*nīc[ū]lum + el), *noatin* (annōtīnus), *danac* [mgl. *dānac*] = *d'an* + *ac*, ar. *demuș* = *de mū* + *uș*, ar. *nuearcă* (*īnarcă*) (noverca), mgl. *nuib* (*in-obvio), *nun*, *nunū* (nonnus, nonna), *osînză* (*oxŭngia axŭngia helyett), ar. *picul'ū* (pecŭllium), *pînză* (*pandia pandere-ból), *pleoapă* (*plūppea pūpūla-ból), mgl. *potș* (pōclum = pōcŭlum), mgl. *potet* (*pottum + et), *pup* (*puppo *puppa-ból), ar. *purintă* (polenta), + *răfrecătură*. *răfrec*, *refec* (refrico), *rămășiță* (rema[n]sicia remaneo-ból), *rapăc* (*rapăg*) (*rapico), *răspaț* (*răs* + *spat spatium-ból), *rîncaciu*, *râncău*, *rîncăș* (*renicus ren-ból), *rușine* (*rosinus, -a, -um rosa-ból), *scălimbez* (*scălămbăiez*) (*scalambo *scalambus, -a, -um vagy scalembus, -a, -um-ból), *scol* (*ex-cub[ū]lo), *screm* (*excremo contaminatiō exprimo + excrementum-ból), *spaîmă* (*expavimen expavēre-ból), *spăimânt* (*expavimento), *spăl* (*ex-pellavo), *spariu* (*ex-pario par-ból),¹⁾ *spînzur* *spînz-ból (*pendio pendeo ból), *sprânceană* = *sprin* + *suprăceană* (supercilia + *eană* *geană*-ból), *sufronceaiă* (*sub-fronticella), ar. *sprună* (prūna), *stîlpar* (*stîlpare*) (*stīrpalis), *suflec* (sūffōllico), ar. *suil'edz* (sub-ilio ilium-ból), *suleget* (*sublīcidus, -a, -um sublīca-ból), ar. *surin* (*solinus sc. locus), *tindeche* [mgl. (*s*)tīndec[ū]l] (*tendīc[ū]la*), *tîrțiu* (tērtivus tērtius-ból), *tușinez* *tușune vagy *tușină-ból (to[n]sio, -ōnem), (*mă*)*urlu* [ar. *me aurlu*] (*ōrūlo ōrior-ból),²⁾ *zgrăbunță* (*carbunc[ū]la.³⁾ De mihelyt nem utal az illető folyóiratra, a melyben valamely szóval foglalkozott, már nem tudjuk ellenőrizni és így nem csodálkozunk, ha PHILIPPIDE azzal vádolhatja, hogy nem kevesebb 22 etymológiánál kölcsönzött tőle (*acăț* — *captiare*, *adăpost* — *ad* + *depositum*, *amîn* — *a mîne*, *arunc* — *averruncare*, *auș* — *avus* + *-ș*, *cam* — *quam* + *magis*, *deretic* — *directicare*, *desmieră* — *des* + *merda*, *despic* — *despicare*, *răspic* *despico* *de* + *spico*-nak tekintetett és így keletkezett *răspic*, *ie* — *ilia*, *ie* — *linea*, *mincună* — *mentio*, *rînă* (*rîlă*) — *ren*, *sarbăd* — *exalbidus*, *său* — **soi*, *stric* — *extricare*, *supsuoară* — *sub* + *sub* + *ala*, *tău* — **toū*, *urez* — *orare*, *ușor* — *levis*, *vită* — *vita*) és hogy nevét csak egyszer említi, mikor egy etymológiáját (*rădic* < *eradico*, melyből «*arăzic*» lett volna) nem helyesli. PUȘCARIU védekezik ugyan ezen vád ellen (*Convorbiri literare* XLI, 2. 204. és köv. old.), de nem elég sikerrel, ugyanis hét etymológiáról (*amîn*, *arunc*, *cam*, *mincună*, *rînă* (*rîlă*), *stric*, *vită*)

¹⁾ Talán helyesebb G. PASCU etymológiája: *ex-pavilo.

²⁾ G. PASCU szerint talán helyesebben a gör. ὄρος-ból. *Archiva* XVIII. 37. old.

³⁾ G. PASCU szerint *ex carbuncula. *Archiva*. XVII. 275. old.

egy szót sem szól — és hallgatni néha annyit jelent: nem tagadni — azzal védekezni pedig, hogy PHILIPPIDE munkáját csak a 19-ik oldalig volt türelme olvasnia, tehát belőle etymológiát nem kölcsönözhetett, nevetséges egy tudományos és hozzá szakférfiútól, és különben nem is igaz, PUŞCARIU munkái az ellenkezőt bizonyítják (I. *Viata românească* II, 2. 268. és köv. old.). Védekezésének leghathatósabb pontja munkája bevezetésének az a része, mely az egyes etymológiák szerzőségére vonatkozik (XIII. old.): «Das Ideal einer wissenschaftlichen Forschung wäre, wenn nach der vollständigen Lösung eines Problems auch die in den Hintergrund rücken würden, die es gelöst haben und das erworbene Resultat ganz einfach der Allgemeinheit geschenkt würde. So weit sind wir aber nicht; im Gegenteil stösst man aber gerade in dieser Hinsicht auf leicht erklärliche Empfindlichkeiten. Die Lage eines jungen Autors wird aber dadurch sehr erschwert. Er kann mit Leichtigkeit diesen persönlichen Gefühlen Rechnung tragen, wenn es sich um solche Probleme handelt, die in eine Zeit zurückreichen, da er sie selbst sozusagen erlebt hat. Aber die älteren Errungenschaften der Wissenschaft hat er meist aus neuen Büchern und zum grössten Teil in den Vorlesungen seiner Professoren kennen gelernt, so dass sie sich für ihn nicht mehr an bestimmte Namen knüpften. Um nur ein Beispiel anzuführen, konnte ich nicht mehr herausfinden, wer der erste war, der die Etymologien *femeie* < familia und *văr* < verus an Stelle von Cihac's lat. femina und ung. *vér* gegeben hat. Ich kenne sie aus Weigand's Vorlesungen und habe sie immer als so selbstverständlich betrachtet, dass sie mir in der Lektüre nie aufgefallen sind, so dass ich jetzt in der grössten Verlegenheit bin, die Schrift auszukundschaften, in welcher sie zum erstenmal ausgesprochen worden sind. Die Zeit verhilft uns dadurch, dass sie die Vergessenheit über Namen ausbreitet, zu dem Standpunkte zu gelangen, den ich früher als ideal bezeichnet habe, und sollten sich die Autoren der zwei angeführten Etymologien noch unter den Lebenden finden, so mögen sie sich über das Fehlen ihrer Namen in meinem Buche damit trösten, dass sie in bester Gesellschaft sind, habe ich doch auch Diezen's Namen, so viel ich weiss, kein einziges Mal erwähnt!»

Végre PUŞCARIU szótárának alakjáról is kell szólnunk valamit, mert ismeretes, hogy egy szótár — legyen az akármilyen természetű — értékét nemcsak a benne előforduló szavaknak gazdagsága és ritkasága után, hanem azoknak felsorolási módja után is ítéljük. PUŞCARIU szótárának alakja általában tetszetős, szép. Hogy szerző az alakra nagy gondot fordít, mutatja az a körülmény is, hogy nyomdahiba alig van. Tárgyalási módja szabatos, legtöbb esetben szűkszavúságig kimért.

A szótárban alkalmazott rumén helyesírás a phoneticus. A tulajdonképeni szótár után egy index következik, a melyben a szótárban előforduló: 1. összes latin és vulgaris latin szavak, 2. összes daco-rumén, 3. összes macedo-rumén vagy aromun, 4. összes megleno-rumén és 5. összes istro-rumén szavak, a melyek nem felelnek meg egyenesen a szótárban tárgyalt daco-rumén szavaknak, foglaltatnak. A románistáknak a latin szavak indexe után kell igazodniok, mert a román elemek nincsenek felsorolva külön indexben.

Ezzel befejeztük volna ismertetésünket. Annyi megjegyzést tetünk nem azért, hogy egy hasznos, alapos és alapvető munkának értékét leszállítsuk, hanem, hogy azokat, a kik ilyen dolgokkal foglalkoznak, annak úgy jó, mint rossz oldalaira figyelmeztethessük, mert minden munkának — legyen akárki a szerzője — vannak rossz oldalai is, kifogástalan emberi munka nincsen a világon.

(Naszód.)

DRAGANU MIKLÓS.

Charles de Roche: Les noms de lieu de la vallée Moutier-Grandval. Étude toponomastique. 1906.

Úgy látszik, hogy újabban mind többet és többet foglalkoznak helynévkutatással s ez az irány természetes is, különösen a romanistáknál. A román hangtan a legújabb időkig néhány érdemes dolog kivételével nem foglalkozott egyébbel, mint névszókkal, igékkel, partikulákkal, szóval beszédrészekkel és homályban hagyta a szótár szavainak egy totemes részét, t. i. a tulajdonneveket. Pedig a román helynevek több szempontból nagyon is fontosak; azonkívül fonetikai vizsgálatuk (hangtörténetük gyakran eltér a köznevek hangjainak fejlődésétől) nagyon értékes adatokat szolgáltat az új-latin országok gyarmatosításának történetéhez. A román nyelveknek s a román népek műveltségének irodalomelőtti korszakát nem fogjuk biztosan ismerni mindaddig, míg nem lesz szótáraknak hosszú sorozata, a mely a különböző vidékek helyneveinek összességét tartalmazza. Ezenkívül kívánatos még egy olyan egytetemes szótár, a mely az összes román népek helyneveit (olasz, francia, provencai, rhätó-román, iberiai) összefoglalja s a kelta, latin vagy germán eredet szerint csoportosítja. Ez a mű kiegészítené Körting *«Lateinisch-Romanisches Wörterbuch»*-ját.

Vannak ugyan helynevek eredetére vonatkozó munkáink, de nem szakemberektől; azt megengedjük, hogy a szerzőknek volt tehetségük, sőt tudományos készségük is, de mit ér tehetség, mit ér tudományos készség jó módszer nélkül. A kezdő helynévkutatók, néhány elemi elvet szem előtt tévesztve, teljesen tévútra jutottak. Nemrégén

jelent meg egy ilyen munka, mely csaknem minden francia és számos német helynevet, három breton szóból akart megmagyarázni. Egy másik régebbi munka, a melyet pedig egy több téren is kiváló tudós írt (Pesche: *Dictionnaire statistique de la Sarthe* 1829—42), számos francia helynevet úgy magyarázott, hogy görög szavakkal hasonlított össze. — A francia vidéki városokban a helynevek tudományos vizsgálata azon a ponton maradt, a hol a történeti nyelvtan volt Ménage idejében.

Szerencsére a francia és olasz iskola ez ellen a dilettantizmus ellen reakciót fejtett ki; egyedül az ibériai félsziget nem mutatott fel eredményt a mai napig.*) A román világ többi tájaira nézve a román philologusok már kijelölték a követendő utat egy csomó elméleti s egy csomó vidékekre vonatkozó műben, a mi igen örvendetes jelenség. Salvioni, Flechia és Avogaro Északolaszországnak, Pieri és Bianchi Toskáná vidékének, Avolio Sziciliának helyneveit vizsgálva, kitűnő eredményre jutottak. Francia részről Arbois de Jubainville: *Recherches sur l'origine de la propriété française et des noms de lieux habités en France*, 1890, mely könyv hatalmas vonásokkal rajzolja a rómaiak galliai gyarmatosításait s a mely némileg háttérbe szorítja Quicherat könyvét *«De la formation française des anciens noms de lieu»* 1867. Longnon iratai, különösen *«Atlas historique de la France»* cz. műve Páris 1884 és 1886 s az ezt megelőző *«Géographie de la Gaule au 6-ème siècle»* 1878 egész Európában közismertek. Maga a francia kormány is elősegítette a helynévkutatásokat a *«Dictionnaire Topographique des Départements»* című vállalat megindításával, a miből eddig körülbelül húsz kötet jelent meg, de ezeknek értéke, meg kell vallani, nagyon különböző. Egyéb államokban is a francia helynevek tanulmányozása rendkívül értékes eredményekre vezetett (F. Meyer-Lübke: *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft* 1901. 196—206. §).

De Roche a mestereknek elvei szerint jár el, de szemére lehetne vetni, hogy egyszerre sokat is meg keveset is ad. Tényleg részletesen tárgyalja vidékének, Moutier-Grandvalnak nyelvjárását, de elhanyagolja a tárgyalt nevek történetét s a berni neveknek más új-latin helynevekkel való összehasonlítását.

A mi az első ellenvetést illeti, az talán kissé túlzott. Kétségtelen, hogy toponymiai munkában elengedhetetlen a kutatott terület nyelvjárásának ismertetése és De Rochenak annál is inkább érdekében

*) Néhány szót magyaráz Jungfer *«Deutsch-spanische Ortsnamen»* czímen a *«Deutsche Erde»*-ben. 1905.

állt így cselekednie, mert a tárgyalt nevek kizárólag a mindennapi köznyelvből vett névszók. De annyi bizonyos, hogy rendkívül soká időzött a tárgy nyelvjárásbéli részénél, a nélkül, hogy teljes nyelvjárástanulmányt adna, mert nem nyújt példákat a berni nyelvjárássajátságainak megvilágítására. Maga a nyelvjárás burgundi, a melyet a chasserali hegység választ el a franco-provence-itól, melyet a szerző középrajnainak nevez; Besançonnak, Bourgogne régi fővárosának és egyházi középpontjának hatás körébe tartozik. Moutier-Grandval területén a hangsúlytalan latin *o* eltűnik, míg a franco-provenceiben megmarad. De Roche könyvének toponymiai része túlnyomóan *helyelnevezések* magyarázatából, szóval oly nevekből áll, melyeket nem falvak, városok, hanem egyes helyek (utak, rétek, mezők, malmok, kastélyok, hegységek) jelölésére használnak, a mint fentebb említettük. Valódi tulajdonnevek csak kivételesen fordulnak elő de Roche toponymijában, maguk a falvak nevei nem egyebek, mint régi helyelnevezések.

Grandval < grandem-vallem, Chalière < cathedra, Elay < in lacum (régi pataknev), Echert < les Essarts (a mi irtást jelent).

A De Roche leírta vidéken (Berni Jura) nincsenek olyan tulajdonnevek, a melyek a nyelv legrégibb korszakába nyúlnának vissza. Ellenkezőleg, Francia és Olaszországban a tulajdonnevek legnagyobb része, a mely a római korszakig megy vissza, úgy jött létre, hogy a római polgár, a ki földbirtokkal (fundus) rendelkezett, saját nemzetségnévvel (gentilitium) nevezte azt el, melléknévi képzővel ellátva. Ez a melléknévi képző Olaszország helyneveinél -ianus, az Alpeseiken innen és túl eső Galliában (Gallia cisalpina et transalpina) -iacus (kelta eredetű), Észak-Olaszország egy részében pedig a liguriai eredetű -asens. Vegyük például a Montinius nemzetségnévet. Toscanában fundus Montinianust találunk > a mai *Montignano*, Észak-Olaszországban *fundus Montiniacus* > a mai *Montegnago* vagy *Montegnacco*, Provenceban és északi Franciaországban ugyancsak *Montiniacus*, a mit ma a vidékek szerint *Montignac*, *Montignat*, *Montignieu*, *Montigny*, alakban találunk s végre a régi Liguriában *Montiniascus* > *Montenasco*.

Ezek mellett van még Franciaországban bizonyos számú kelta*) és sok germán név, a melyek általában frank vagy burgundi birtokostól nyerték nevüket, hozzácsatolva valamely főnévhez, mint *villa*, *vil-lare*, *cortis*, *mons*; Franciaország keleti részében a germán név megelőzi ezt a főnevet. Pl. *Bertramnicortis* > *Bertrancourt*, *Fulconismons* > *Foulquemont*; nyugaton ellenben ellenkező szórend van inkább el-

*) Lásd Williams: «Die französischen Ortsnamen keltischer Abkunft» és Holder: «Alt-keltischer Sprachschatz».

terjedve: *Cour-Bertrand*, *Montfoulcon*. — Előfordul, hogy germán nemzetségnév ugyancsak germán képzővel van ellátva: pl. *Boussange* (Lotharingia) Bussengo alakot ölt s ilyen alakban Lombardiában elő is fordul, míg Bourgogneban Bousains lenne.

A berni Jura nem nyújt ilyen neveket, helynevei a szerző saját nézete szerint nem régebbek a VIII. századnál. Mindazonáltal régi köznévi használatú névszóval jelölt helynevei közt találunk néhány érdekes esetet.

Ammelonban (hűbéri birtok) személynevet találunk, a mely *az-onem* raggal volt ellátva: *Amalia*, *onem*; ez az eset a francia toponymióban nagyon ritka. Ilyenféle a *Punnon* (Sarthe), a melyben talán a római *Punius* név egyesült az-onem raggal.

Borries-ben a közép-latin bovaria rejlik, a melyet Ducange idéz, s a mely a földmértéket vagy a mezőgazdaság egy ágát jelenti. Valószínűleg ugyanaz a szó, a mely a Sarthe tartományokban a *Bouer* alakot nyújtotta, melyet 1070-ben Boeria alakban említenek Mayenneben *Bouère*, Aisne-ben *Bohéries*. De Roche idéz még a Jurából egy la Bovaine < bovin alakot.

Chaible a középlatin *cadabula*-ból (facsusztató). Ugyanaz a szó, a mely az ófranciában *chedable* alakban fordul elő, és ott ostromló-gépet jelent, latin **catabolum*.

Fahynban a fagus szót találjuk az inum képzővel **planum faginum** bükkfával beültetett kis sík hely. Ez a kicsinyítő eddig előttünk ismeretlen volt. A számos *Fay* helység eredeti alakjául Fagetumot kell felvenni. Sziciliában van egy *Faiotta*, talán **Fagittum*-ból.

Le Boussa (1683) ban egy falu régi nevében a buxus származékát kell látni. Francia helynevek *Bousse* (régí Moselle) *Bousse* (Sarthe) Buxus vagy Buxaból.

Rauss kis folyó neve a germán *raus*, nád. Ez a főnév Franciaországban egyesült az -*etum* képzővel s *Rosay*, Északi Olaszországban *Ruséd* lett.

Az a dülönév, melyet Roche fonetikusan *jüuz*-nek ír (lat. *lutosa*) talán összehasonlítható a *Louzes* (Sarthe), a középkorban Lodosi névvel. Alton *Beiträge zur Ethnologie von Ostladinien*, *Creppes de Lousa*-t említ, melyet *lozza*, sárral, hasonlít össze. Roche idéz néhány kétes eredetű nevet könyve végén, melyek közt akad néhány különös. *Charantennes* egy rét neve. Bár a berni Jura helynevei újabb eredetűek, a kelta *Carantosra* gondol az ember, a mely a gyakori *Carantins* nemzetségnév eredeti alakja. Ebből aztán lettek a *Charente*, *Charenton* nevek és az -*iacus* raggal *Charancey* és *Chérancé* stb. Kérdés, hogy Charantennes egyáltalán gallo-román eredetű-e?

Más rétek neve *Novelan* valószínűleg Novelletumból = «locus novis arboribus consitus». — Olaszországban van egy *Novelletto* és a rhäto-román vidéknek *Nové* és *Noé* helyneve egyenesen a Novaleből származik.

De Roche munkájának tudományos értékéből nem von le semmit, de olvasását zavarja az a körülmény, hogy tele van nem francziás kifejezésekkel.

BEZARD LUCIEN.

Paul Boyer et N. Spéranski: Manuel pour l'étude de la langue russe. Paris. 1905.

Valamivel több mint 30 év telt el azóta, a mikor elkezdtem oroszul tanulni, de mind az a kín, a melylyel ez a tanulás járt, meg-elevenedik lelkemben, mikor ezt a szép könyvet lapozom. Mennyi munkámba került, hogy egyre mélyebben behatoljak e gazdag nyelv szerkezetébe, milyen gyötrellemmel jutottam annyira, hogy orosz könyvet el tudjak nehézség nélkül olvasni! És íme most előttem fekszik egy könyv, a mely a nyelvtantól az első olvasmányra való, minden nyelv tanulásánál olyan nevezetes, átmenetelt könnyűvé, szinte élvezetté teszi. Elfogadom BOYERnek az előszóban kicsit huszárosan odavetett állítását, hogy egy pár nap alatt tehetségesebb tanuló nagy szívóssággal átvergődhetik annyira a legszükségesebb tudnivalókon, hogy megkezdheti ez olvasókönyv használatát,*) az olvasmányok — csupa TOLSZTOJ Leo műveiből vett népies elbeszélések — igazi, teljes megértéséhez és élvezetéhez azonban csak hosszabb idő múlva fog jutni, a mely idő alatt természetesen az olvasmány mellett a nyelvtant is tovább fogja forgatni, hogy a napról-napra fölvetett nyelvanyagot gyorsabban rendbe szedhesse. Ha így jár el, e kézikönyvben olyan vezetőt, tanulmányaiban olyan kedves kísérőt fog találni, hogy jobbat már kívánni sem lehet. A szerzők figyelme kiterjed a legapróbb részletekre, a mellett az élő nyelvet úgy ismerik, olyan ügyesen föl-tárják, olyan finom különbségekre figyelmeztetik a tanulót, hogy az ember hirtelenében nem tudja, nagy tudásukat vagy ügyességüket bámulja-e jobban. A népies szövegeket csak azért választják, mert nyelvük hívebben tükrözi az orosz nyelv szellemét — Tolsztoj nyelvnek tisztaságát és eredetiségét az oroszok maguk sem győzik dicsérni —

*) Ces connaissances, il semble qu'un élève d'aptitude moyenne puisse les acquérir en quelques jours, une semaine au plus, et cela dans telle grammaire que l'occasion lui aura mise entre les mains, I. II. I.

mert színesebb és a beszélt nyelvhez közelebb áll, de azért gondosan följegyzik, ha egy kifejezés, egy alak a műveltek nyelvében szokatlan, ha tehát a kezdőt óvni kell attól, hogy maga ne használja. A népies szövegek azonkívül folyton alkalmat adnak a szerzőknek, hogy a kezdőt bevezessék az orosz nép életébe, az orosz paraszt házába, hogy leírják minden ruhadarabot, a nép szokásait, eledelét, a szekér, illetőleg kocsi tarka-barka sokféleségét stb., stb. Hogy az olvasó némi fogalmat nyerjen arról, hogy milyen finom rajzokat találunk ebben a könyvben, szóról-szóra kiírok egy jegyzetet, a mely az orosz viseletről szól:

Кафтановъ: кафтанъ, long paletot de gros drap, noir ou bleu à la ville, brun ou gris au village, serré à la taille. Les Russes distinguent: русское платье, русская одежда «costume russe», costume national, et немѣцкое платье «costume allemand», costume étranger. Ceux qui s'habillent à la russe (ходящие въ русской одеждѣ, кто ходитъ въ русской одеждѣ) portent le long *caftan* (mot turc), volontiers cérémonieux, croisé sur la poitrine, ou la под-дѣвка, plus courte et plus légère, également croisée sur la poitrine, moins *habillée*, et généralement en drap gris léger (под-дѣвка, proprement «vêtement»: dérivé de la rac. дѣ- idée de poser, de mettre, avec подъ préfixé: comp. о-дѣжда, поп. о-дѣжа «vêtement»; sur дѣ-ть et ses composées, v. p. 49 n. 6). Ceux qui s'habillent à l'allemande (кто ходитъ въ немѣцкомъ платьѣ, носящие немѣцкое платье, ou, plus littérairement, кто одѣвается по-европейски) porte la redingote, сюртукъ, -а (on écrit aussi сертукъ, -а: franç. *surtout*) ou le veston, пиджакъ, -а (ang. *pea-jacket*), et le pardessus, пальто. — On remarquera qu'en ce passage le mot кафтанъ semble pris en un sens générale qu'il n'a pas d'habitude, celui de «manteau»: il gèle très fort (v. p. 96 l. 9: Трескъ мороза въ дѣвкахъ избѣ), et le *caftan* de drap protégerait mal les charretiers contre le froid; il est naturel de les supposer vêtus de la demi-pelisse, полушубокъ (v. p. 51 n. 7), avec, par-dessus, la *touloupe*, тулупъ (v. p. 207 n. 5), ou au moins l'*armiak*, армякъ (v. p. 210 n. 2) l. 93. l. 6. j.

Ilyen jegyzet van száz számról! De ezek a tárgyi magyarázatok, bármennyire fontosak és érdekesek, bármennyire alkalmasak is a tanulás örömét fokozni, mégis a nyelvtanulás szempontjából első sorban dicsérendők azok az egész könyvben szétszórót finom megjegyzések, a melyek a nyelvhasználatra, az ígéképzések sajátosságos és a nemszláv tanulóra annyira nehezen érthető alkalmazására, az apró, a mondatnak színt adó, de néha alig visszaadható szócskák értékére, az orosz nyelvet át meg átjáró, majd becéző, majd megvető, majd szánalmat kifejező annyira gazdag kicsinyítőképzésekre s több effélékre vonatkoznak.

A mi így lépésről-lépésre kíséri a szöveget és folyton nyomban segíti a kezdőt, ha valamely nehézségbe ütközik, az részben rend-

szerbe is van szedve az *Appendice*-ben, 243—306. l., föltalálását és csoportosítását megkönnyíti, ha nem is meríti ki, a két részre (I. *Nomenclature russe* és II. *Nomenclature française*) oszló *Index Alphabétique*, a mű végén pedig a *Lexique* megadja a szövegben előforduló, a jegyzetekben meg nem magyarázott szavak jelentését. Hogy a rendszeres előadás sem száraz, hogy mennyire megérezni itt is a pezsgő élet leheletét, arról hadd tanuskodjék az annyira fontos kicsinyítők tárgyalásának a befejezése:

Il n'est pour ainsi dire pas de nom d'être vivant ou d'objet matériel qui ne puisse être désigné par son diminutif; les noms d'objets d'usage quotidien, domestique, et de même les noms se rapportant à la vie des enfants (parties du corps, mets, jouets, etc.) seront naturellement ceux qui se prêteront le mieux à ces désignations. De façon générale, l'emploi des diminutifs donne au langage russe un ton d'intimité, de douceur, de grâce qu'il est parfois impossible de faire passer dans une langue étrangère.

Au reste, les formations diminutifs sont des plus capricieuses: ce serait en méconnaître le caractère essentiellement subjectif que de vouloir les classer avec trop de vigueur, et les répartitions indignées plus haut ne valent qu'à titre d'indications générales. l. 259. l.

Meg nem állhatom, hogy külön is rá ne mutassak még az *авось* (*avosz*)-ról szóló remek kis cikkkecskére, a mely így kezdődik:

L'adverbe *авось* est plus optimiste que le français «peut-être»; le sens en est: «courons-en la bonne chance», «par coup heureux du sort». Ce qu'est au juste l'*avosz* des Russes, les proverbes le disent: *Авось вся надежда наша* «l'*avosz*, c'est tout notre espoir»; *авось не богъ, а полбога есть* «l'*avosz* n'est pas Dieu, mais une moitié de Dieu»; *авось — велико слово* «l'*avosz* est un grand mot».

egy pár sorral odább pedig folytatódik:

Dans son conte en vers *Сказка о попѣ и работникѣ ерѣ Балдѣ* (*Conte de pope et de son serviteur Balda*), Pouchkine écrit: *Да понадеялся (попѣ) на рýсскій авось* «mais le pope s'en fia à l'*avosz* russe». l. 282. l.

Nagy néha a szerzők egy-egy szó tudományosabb magyarázatától sem riadnak vissza és ezekből a magyarázatokból kitűnik, hogy ismerik a nyelv történetét is, v. ö. a *надо* (*nado*) 42. l. 6. j. és *нельзя* (*nel'za*) 99. 2. magyarázatát meg az *отворить* (*otvorit*) és *затворить* (*zatvorit*)-ról szóló fejtegetést, 15. 6, de egészben véve még is szerencse, hogy olyan ritkán találkozunk ilyen kísérletekkel, szerencse azért, mert a könyv kezdőknek van szánva, de meg azért is, mert a

szerzők mégsem hatoltak elég mélyen be az orosz nyelv fejlődésébe. Ha a kezdő azt olvassa, hogy az orosz *йти* «menni» igét egyaránt írják *ид-ти́*-nek is meg *ит-ти́*-nek, de hogy a régi *и-ти́* helyesírás «seule légitime», 2. 9, bajosan fogja abból kivenni, hogy tényleg új alak keletkezett, már akár a *præsens* *идý* (*иду* «megyek») hatása alatt, a mint *SOBOLEVSKIJ* magyarázza, akár az infinitivusrag kettős hozzájárulása következtében: *итъ+ти* (v. ö. magyar aztat, ötet, kellettett) és hogy a szót országszerte e szerint ejtik is, tehát kettős *ty*-vel, a mi az «orthographie ancienne *и-ти́*, seule légitime»-nek se-hogy sem felel meg, hogy ne is szóljunk arról, hogy ez a kiejtés és a mai írásszokás nem is valami új, hisz *SOBOLEVSKIJ* már a XIV. századból idéz *идти*-féle alakokat, 1. Lekcii po istorii russkago jazyka³ 254. 1.

Helytelen az a magyarázat, a melyet a 40. l. 7. jegyzetében olvasunk:

Притворилась, что... «fit semblant que...». При-теор-и-ть-ся, perf., при-твор-я-ть-ся, imperf., proprement «se fermer», «se clore», s'emploie au figuré dans le sens de «faire semblant», et se construit avec l'instrumental ou что: онъ притворяется больнымъ «il fait le malade».

A szerzők egészen helyesen mondták a 15. l. 6. j., hogy az *отвори́ť* «kinyitni» ige voltakép *ot* és *roríť* részekből áll, hogy a *затвори́ť* «becsukni» ige csak úgy keletkezett, hogy az *отвори́ť* igét *ot* és *troríť* «csinálni, tenni» összetételének kezdték érezni (v. ö. ób. *za-rorъ* > m. *závár*!!). Az orosz *притвори́ť* «betenni» kifejezés csak akkor keletkezhetett, mikor az *ot-roríť* igét már félreértették, mintha benne a *troríť* «csinálni, tenni» (*ot+troríť*) ige rejlenék, de a *притвори́ť*sa ennél jóval régibb alkotás, hisz a görög *προσποιεῖσθαι* szolgai fordítása és eredete szerint azt jelenti, hogy «hozzácsinálni magát», így azután «tetetni magát».

A 48. l. 2. jegyzetében a szerzők szépen mutatják be a lenni ige jövő idejének, a *bud'et* «lesz»-nek egy sajátos használatát («elég»), de ha a *budet s teb'a* «neked elég» kifejezés keletkezését azzal a körülírással akarják érthetővé tenni, hogy «pour ce que vient de ton exigence» «pour ce que est de toi», aligha el nem felejtették, hogy a *de toi* igaz hogy *s teb'a*, de hogy a *teb'a* ilyenkor genitívus, a *bud'et s teb'a*-féle fordulatban azonban — accusatívus, a mi nyom-ban kitűnik, ha olyan szót illesztünk bele, a melynek az accusativusa nem azonos a genitívussal mint *teb'a*-nál.

A 77. l. 4. j.-ben elvártuk volna, hogy a szerzők megmagyarázzák, hogy a «segítség»-et miért mondják *пóмошч*-nak is. meg *пóмоц*-

nak is, hozzátehetnék volna azt is, hogy a megfelelő «segíteni» igealak mindig csakis *помощь*-nak hangzik, mert a mindennapi segítséget népies szóval fejezi ki az orosz, de az istentől, szentektől a templomban gyakran egyházi nyelven kért segítségre rendszeren egyházi szláv alakkal él.

A 92. l. 7. j.-ben említett *kromê* «kívül» szóban nem szabad dativust látni, az régi, még *præpositio* nélkül használt *locativus* megkövesülése.

Helyes az az állítás, hogy a *hé-когда* *hé-куда*-féle kifejezéseket *нѣ*-vel kellene írni és hogy ez a *нѣ*- ugyanazt jelenti, mint a *нѣтъ*, de a szerzők tévednek, ha azt hiszik, hogy *нѣ*- *нѣтъ*-ből lett és hogy a *нѣтъ* -*тъ*-je valaha a *præs.* egyes 3. személyének a ragja lett volna, l. 283. l.; *нѣтъ*, a teljesebb, még most is élő *нѣтъ* rövidülése, ez pedig *нѣ* és *тъ* összetétele = «nincs itt» v. ö. kisorosz szerb szlovén *tu* «itt», a magyarorszában e helyett ma azt mondják, hogy *тытъ*, a mi egy régiebb *ты-то* kopott alakja.

De mi ez a pár hiba, a melyet én 154 lapról szedtem össze,*) ahhoz a nagy kincshez képest, a mely ebben a mintaszerű, szedésében is bámulatosan pontos, teljesen megbízható könyvben le van rakva. Az orosz-francia barátság benne igazán szép gyümölcsöt termelt: leírták az erőtől és eredetiségtől duzzadó orosz nyelvet egy orosz és egy francia ember vállalva, úgy hogy az orosz bevezette francia társát anyanyelvének minden rejtekébe, ez meg francia eleganciával, világosan, szépen elmondta mindazt, a mit tőle és sok más forrásból tanult.

ASBÓTH OSZKÁR.

*) Elolvastam, figyelmesen és igazi élvezettel, 100 lapot a tulajdonképeni olvasókönyvből és az egész *Appendice*-t.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok, 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Barna Ferdinánd. A hangsúlyról a magyar nyelvben	—60
— A határozott és határozatlan mondatról	—40
— A mordva nép házassági szokásai	—60
— A mordva nép pogány istenei és ünnepi szertartásai	1.—
— A mordvaiak történelmi viszonyosságai	—40
— A mutató névmás hibás használata	—20
— A votják nép multja és jelene	—60
— A votjakok pogány vallásáról	—40
— Egy szavazat a nyelvújítás ügyében	1.—
— Kapesolat a magyar és szuomi irodalom között	—20
— Néhány ősműveltségi tárgy neve a magyarban	—60
— Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél	—50
— Ósvallásunk főistenei	—80
— Ósvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai	—60
— Vámbéry Armin «A magyarok eredete» cz. műve néhány főbb állításának bírálata	1.20
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tárlozatok Horatius szatiráinak magyarázóit után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneide II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czímű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremis fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugri- comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználat	—20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metznézfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó- jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pal. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a künok	—60
— A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30

Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szőrendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz II. rész	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig.	
Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népkölt. sz. gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátottu, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtetéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guarj-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

I. kötet.

1907.

4. füzet.

NYELVTUDOMÁNY

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ASBÓTH OSZKÁR

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1907.

TARTALOM.

	Lap
ASBÓTH OSZKÁR: Tagadással kifejezett összehasonlítás	241
SCHMIDT JÓZSEF: Gutturalis problémák	258
GOMPERZ FÜLÖP: Ηράσιω	267
DRAGANU MIKLÓS: Hasdeiu Petriceicu Bogdán	274

Ismertetések.

PECZ VILMOS: A görög nyelv dialectusai. Ism. <i>Gyomlay Gyula</i>	278
Dr. SAMO CZAMBEL: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovan- ských jazykov I. Ism. <i>Škultéty József</i>	287
M. A. MEILLET: Les alternances vocaliques en vieux slave. Ism. <i>Asbóth Oszkár</i>	295
KARL BRUGMANN und AUGUST LESKIEN: Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen. Ism. <i>Rubinyi Mózes</i>	303
FRITZ MAUTHNER: Die Sprache. Ism. R. M.	305
FELIX KRUEGER: Beziehungen der experimentellen Phonetik zur Psychologie. Ism. <i>Balassa József</i>	307
VICTOR A. REKO: Über einige neuere Versuche mit Sprechmaschi- nen. — Ugyanaz: Phonetische Untersuchungen über die Edison- und die Berlinerschrift. Ism. <i>Balassa József</i>	310
O. JESPERSEN: Modernmålets fonetik és H. FORCHHAMMER: How to learn Danish. Ism. <i>Balassa József</i>	311
FREEMAN M. JOSSELYN Ir. A. B.: Étude sur la phonétique italienne. Ism. <i>Gombocz Zoltán</i>	312
LUDWIG WILSER: Stammbaum der indogermanischen Völker und Sprachen. Ism. <i>Schmidt József</i>	314
Dr. PECHÁNY ADOLF: Tót és magyar szótár. Ism. <i>Czambel Samu</i>	315

Kisebb közlemények.

ASBÓTH OSZKÁR: Párna	277
GOMBOCZ ZOLTÁN: Paul és Wundt a nyelv eredetéről	318
Gotta	320

Folyóiratunk május és november 15-ikén jelenik meg. Egy kötet 4 ötéves füzetből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához címezendő.

A folyóirat tartalmáért nem az Akadémia, hanem egyedül a szerkesztőség felelős.

NYELVTUDOMÁNY

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ASBÓTH OSZKÁR

I. KÖTET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1907.

TARTALOM.

Értekezések.

	Lap
ALEXICS GYÖRGY és ASBÓTH OSZKÁR: Preszáka, Priszáka	202
ASBÓTH OSZKÁR: A szláv torokhangok változásai. I. A $k > \check{c}$ -féle vál- tozás. II. A $k > c$ -féle változás	12, 105, 180
— — Tagadással kifejezett összehasonlítás	241
BALASSA JÓZSEF: Fonétikai kérdések. 1. A szótagok	97
— — „ 2. A diftongusok	175
DRAGANU MIKLÓS: Hasdeu Petriceicu Bogdán	274
GOMPERZ FÜLÖP: Adalék ἱμῖ szófejtéséhez	197
— — ἱμῖσιν	267
PETZ GEDEON: Nyelvtudományi irányok és főladatok	1
RUBINYI MÓZES: Ascoli	161
SCHREINER ANDRÁS: Moselfrank és erdélyi szász	165
SCHMIDT JÓZSEF: Egytagú basisok	48
— — Gutturalis problémák	258
SCHULLERUS ADOLF: Nyelvtudomány és telepítések története, különös tekintettel az erdélyi szász telepítésre	81

Ismertetések.

ASBÓTH OSZKÁR: H. Tiktin: Rumänisches Elementarbuch	151
— — Paul Boyer et N. Spéranski: Manuel pour l'étude de la langue russe	236
— — M. A. Meillet: Les alternances vocaliques en vieux slave	295
BALASSA JÓZSEF: Hans Oertel: Lectures on the Study of Language és Edward Wheeler Scripture: The Elements of Experimental Phonetik	59
— — Felix Krueger: Beziehungen der experimentellen Phonetik zur Psychologie	307
— — Victor A. Reko: Über einige neuere Versuche mit Sprach- maschinen. — Ugyanaz: Phonetische Untersuchungen über die Edison- und die Berlinerschrift	310

	Lap
BALASSA JÓZSEF: O. Jespersen: Modernmâlets fonetik és H. Forchhammer: How to learn Danish	311
BEZARD LUCIEN: Charles de Roche: Les noms de lieu de la vallée Montier-Grandval	232
CZAMBEL SAMU: Dr. Pechány Adolf: Tót és magyar szótár	315
DRAGANU MIKLÓS: Dr. Sextil Puşcariu: Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache	225
GOMBOCZ ZOLTÁN: Ernst A. Meyer: Englische Lantdauer és Zur Vocaldauer im Deutschen	69
— — Freeman M. Josselyn Ir. A. B.: Étude sur la phonétique italienne	312
GYOMLAY GYULA: Pecz Vilmos: A görög nyelv dialectusai	278
KATONA LAJOS: Grundriss der romanischen Philologie. Herausgegeben von Gustav Gröber. I. Band. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage	143
PECZ VILMOS: Το πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνικῆς ὑπὸ K. Krumbacher καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι	55
RUBINYI MÓZES: Karl Brugmann und August Leskien: Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen	303
— — Fritz Mauthner: Die Sprache	305
SCHMIDT JÓZSEF: A. Thumb: Handbuch des Sanskrit	73
— — I. A. Wood: Indo-European <i>ax: ax: i ax: u</i>	76
— — Két etymologiai szótár	211
— — Ludwig Wilser: Stammbaum der indogermanischen Völker und Sprachen	314
ŠKULTÉTY JÓZSEF: Dr. Samo Czambel: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov I.	287

Kisebb közlemények.

ASBÓTH OSZKÁR: Pászta	79
— — A medve nevei	142
— — Dr. Samo Czambel: Slovenská reč I.	196
— — Párna	277
— — Megjegyzés Škultéty ismertetésére	293
GOMBOCZ ZOLTÁN: Paul és Wundt a nyelv eredetéről	318
PECZ VILMOS: Brugmann a mai görög nyelvkérdésről	156
RUBINYI MÓZES: Nyelvbölcészeti dolgozatok	158
— — Glotta	320

TAGADÁSSAL KIFEJEZETT ÖSSZEHASONLÍTÁS.

Egészen kétségtelen, hogy a szanszkrit *na* tagadó szócska idg. *ne*-nek felel meg és azonos a szláv nyelveken végig vonuló *ne*-vel, v. ö. latin *nē*-scio. A legújabb időkig ezzel azonosnak tartották a Rigvedában olyan sűrűn előforduló *na* «mint, vala-mint» szócskát. DELBRÜCK még 1888-ban azt tanítja: «Im Veda kann *ná* auch in der Bedeutung «wie» erscheinen, dem vergleichenden Worte nachstehend. BENFEY hat in den Abh. der Göttinger Ges. der Wiss. 27 (1881) nachgewiesen, dass dieses *ná*, weil es entschieden zu dem vorhergehenden Worte gehört, mit einem folgenden Vocal nicht zusammengezogen wird, was bei *ná* «nicht» gewöhnlich der Fall ist. Dass die beiden *ná* identisch seien, wird man wohl annehmen dürfen. Die Bedeutungsvermittlung dürfte bei BR. s. v. am besten dargestellt sein.» *Altindische Syntax* (= Syntaktische Forschungen V. köt.) 543. l.

BR., azaz BÖHTLINGER és ROTH híres szanszkrit szótárukban, az 1862-ben megjelent *na* czikkben 3) alatt egyebek közt ezt mondják (az idézeteket elhagyom): «Vergleichungspartikel: *wie*, *gleichsam*. In dieser Bedeutung, welche später ganz verloren geht (im späten Kunstgedicht taucht sie wieder auf), bereits im AV. (olv. Atharvaveda) selten. Die ursprüngliche, negierende Bedeutung der Partikel lässt sich hier recht wohl nachweisen: indem man einem Dinge ein ihm sonst nicht zukommendes Prädicat beilegt, liegt es nahe, dessen materielle Identität mit einem anderen Dinge, welchem dieses Prädicat ganz eigentlich zukommt, zu negieren. Ob ich sage: *er wiehert wie ein Pferd*, oder: *er wiehert, obgleich er kein Pferd ist*, oder endlich: *er wiehert, als wenn er ein Pferd wäre*, läuft schliesslich auf Eins hinaus.»

BENFEY idézett értekezésében ezeket mondja: «Dass das Wort *ná* in der Bedeutung ‚nicht‘ mit dem Worte *ná* in der Bedeutung «wie» identisch ist, wird wohl von Niemand bezweifelt. Wie so die letztere aus jener entstanden ist, habe ich im Glossar zum Sâma-Veda (1848) S. 105 zu erklären versucht (vgl. dazu Pott, Etymologische Forschungen I² (1859), 352); eine andere Erklärung giebt das St. Petersb. Wtb. IV (1865), 5. In dieser Bedeutung steht *ná* hinter dem, womit etwas verglichen wird und, wenn dieses durch mehrere Wörter ausgedrückt ist, gewöhnlich hinter dem ersten, seltener hinter dem zweiten. Nach meiner Erklärung [(eigentlich: (*x*) ‚nicht, d. h. nicht ganz, aber doch ähnlich, fast), wie] wird durch dieses *ná* die Bedeutung des vorangehenden Wortes gemildert; ich würde jetzt hinzufügen: es wird ihm das Moment entzogen, welches wir durch den Zusatz ‚im wahren Sinne des Wortes‘ hinzufügen und welches im Sanskrit jedes Wort enthalten kann und wohl ursprünglich entbielt; danach würde z. B. Ro. I 39, 10 *ṛishidvíshe marutah — ishah ná srijata dvisham* etymologisch etwa heissen ‚Lasst los, ihr Maruts! auf des Sehers Feind Hass: (der ein) Pfeil (nur) nicht im wahren Sinne des Wortes‘; *ná* mildert also in dieser Stellung die Bedeutung des vorhergehenden Wortes‘, l. Behandlung d. ausl. *a* in *ná* ‚wie‘ und *ná* ‚nicht‘ im Rigveda, 2. s k. l.

ÉN BENFEY magyarázatát mesterkéltnek és épen a szóban levő helyre legkevesébbé alkalmasnak találom. GRASSMANN az illető helyet így fordítja: O Maruts, auf des Sängers wuthentbrannten Feind werft euern Hass wie einen Pfeil.

Tegyük, hogy BENFEY-nak igaza van, hogy *na* ‚nicht‘ és *na* ‚wie‘ eredetre nézve egy és hogy a tagadó jelentés az eredeti, akkor sehogy sem tudom a kifejezés mérséklését abban fölfedezni, ha a költő ellensegeit ne nyíl, hanem a rettenetes Marutok gyűlölete sújtsa, akkor a második sor voltaképp eredetileg azt jelenti: einen Pfeil nicht — werfet euern Hass s én ebben inkább a kifejezés fokozását volnék hajlandó látni.

No de ezen nincs mit vitatkoznunk, ha a főnév után álló összehasonlító *na* (az összehasonlító particulák mind az összehasonlított szó után állnak a szanszkritban, l. THUMB Handb. d. Sanskr. 689. §) egészen más szó, mint a tagadó *na*, újabban pedig

ez a nézet egyre terjed. *) A fordulatot épen BENFEY készítette elő gondos értekezésével, kimutatta ugyanis, hogy a tagadó *na* másképp kapcsolódik egy-egy rákövetkező hangzón kezdődő szóval, mint az összehasonlító *na*. OLDENBERG rá is mutatott e sajátos tényre: «Dass übrigens, mondja, metrische Rücksichten der beschriebenen Art in jedem Falle das einzig Entscheidende sind, soll keineswegs behauptet werden. Dagegen würde schon der überaus merkwürdige, von BENFEY aufgedeckte Unterschied in der Behandlung von *na* «wie» und *na* «nicht» eine Instanz bilden. Mit *na* «nicht» verfahren die vedischen Dichter offenbar je nach der metrischen Bequemlichkeit; meistens liegt die Contraction vor. Dagegen bei *na* «wie» herrscht, wie BENFEY gezeigt hat, der Hiatus in einer Ausschliesslichkeit, welche in der That jede Erklärung aus Zufälligkeiten unmöglich macht. Kein Zweifel, dass diese Erscheinung auf der Eigenthümlichkeit der hier vorliegenden rhetorischen Figur beruht. Ich kann nicht finden — und es lässt sich auch kaum erwarten — dass in der vedischen Diction ein derartiges Auftreten des Hiatus in ähnlich scharfer Ausprägung bei einem zweiten Wort begegnet.» Die Hymnen des Rigveda I. (1888) 443. l. De mig OLDENBERG csak élesen rámutatott a kétféle jelentésben használt óind *na*-nak a mondatban való különböző viselkedésére, HILLEBRANDT egy jelentős lépéssel tovább ment és azzal végzetes lökést adott a régi fölfogásnak. OLDENBERG kiváló művének ismertetésében H., részben ind szövegmagyarázókra támaszkodva, azt vitatja, hogy a *na* szócska gyakran olyan helyeken, a melyeken eddig a német «wie, gleichwie» szócskákkal fordítottak, egyszerűen erősítő particula, hangtani alapon pedig valószínűvé teszi, hogy ez az «erősítő és összehasonlító» particula alakra nézve is elválasztandó a tagadó szócskától. «Die Annahme, mondja, einer verstärkenden Partikel *na* wird um so unbedenklicher sein, als die demselben Stamm angehörenden europäischen Worte nach derselben Richtung weisen. Uebersetzen wir das griechische *vai* ins Sanskrit, so erhalten wir (nach dem Muster von *bharatē*, *φῆπται*) *nē*. Es ist hier an-

*) Csak UHLENBECKNÉL, Etym. Wtb. d. altind. Spr. 1898/1899, talál-
tam még a régi nézetet: ő nem választja el a kétféle *na*-t, l. a *na* és a
ned cikket is.

gebracht, daran zu erinnern, dass — wie BENFEY und nachher OLDENBERG bemerkt haben — bei *na* «gleichwie» der Hiatus mit einer Ausschliesslichkeit herrscht, «welche in der That jede Erklärung von Zufälligkeiten unmöglich macht» und «dass in der vedischen Diktion ein derartiges Auftreten des Hiatus in ähnlich scharfer Ausprägung bei einem zweiten Wort nicht begegnet» (OLDENBERG S. 443). Wenn wir uns diese Thatsache vergegenwärtigen, so liegt eine Erklärung jetzt nahe. Dort nämlich, wo *na* «gleichwie» vor einem Vokal erscheint, müssen wir dafür *na'* = *nay* (= *vaí*) schreiben, ebenso wie *agna uta* aus *agna' uta* (= *agnay uta* = *agne uta*) entstanden ist. Damit wäre, wie mir scheint, der auffallende Unterschied in der Behandlung des *ná* «gleichwie» von *ná* «nicht» erklärt. Fassen wir zusammen. Von *ná* «nicht» ist eine zweite Partikel etymologisch und sachlich ganz zu trennen, welche affirmative und vergleichende Bedeutung hat. Diese Partikel hat zwei Formen, die eine *nē*, gebraucht vor Vokalen und dort zu *na'*, *na* verändert. diese ist mit *vaí*, *nae* zu vergleichen.» Göttl. gel. Anz. 1889. 415. s k. l. A szorosan vett szanszkritistákra kell bíznom annak megvizsgálását, vajjon mennyiben pusztá erősítő particula egyes helyeken az eddig «wie, gleichsam»-mal fordított *na*, elég nekem, hogy kétségtelenül volt, HILLEBRANDT véleménye szerint is, egy összehasonlító *na*, a mely, igaz, nem tekinthető most már olyan egyszerűen azonosnak a tagadó *na*-val, hisz a mondatban való viselkedése föltűnően és csaknem következetesen különbözik ettől. De ha H. ezt abból magyarázza, hogy ennek a *na*-nak eredeti alakja hangzó előtt **nay* volt, a mi azt jelenti, hogy mássalhangzók előtt **nē* volna az alakja, ha a hangzó előtt álló kapcsolatban keletkezett *na* ki nem szorította volna, akkor még igen távol állunk attól a következtetéstől, hogy ez a (**nay*-ból lett) *na* össze nem függ a tagadó *na*-val és hogy az óind nyelv régibb időkben, a mikor a nyelv még elevenen lüktetett és nem volt még, úgy mint később, mesterséges nyelv, az összehasonlítást nem fejezte ki igenis tagadással. Mert az merő önkény, hogy H. főszólyt vet a *na*-nak még csak kimutatandó és vita alatt álló «erősítő» jelentésére és azért csak a görög *vaí*-ra hivatkozik, mikor az indogermán nyelvekben tagadó

szó is kínálkozik, a mely a föltett óind **nē*-vel alakra nézve tökéletesen egy lehet, hisz az ind *ē* nem felel meg csak *ai*-nak, sőt épen ennek legritkábban, sokkal sűrűbben lett *ei*-ből vagy *oi*-ből és ha az összehasonlító *na* valóban úgy keletkezett, a mint H. elmesen fejtegette, akkor neki a litván *nei* «und nicht, auch nicht, nicht einmal» és a vele egyjelentésű és szinten *nei*-ből lett szláv *ni* (l. VONDRÁK Vgl. slav. Gr. I., 26. k. és WALDE Lat. etym. Wtb. *nī* a.) szakasztott mása lehet, azaz az összehasonlító óind *na* ugyan nem tekinthető már egészen azonosnak a tagadó *na*-val, de talán belőle hajtott -- *na+i* (ill. *ī*) — tehát csak ott vagyunk, a hol voltunk, csakhogy, igaz, sikerült nekünk az egész kérdést olyan térre átvinnünk, a hol nem ősrégi ind hymnuszokkal vagy még nehezebben érthető szörszálhasogató ind philosophusok egy-két mondásával van dolgunk, hanem most is élő, körülöttünk beszélt nyelvek száz meg száz árnyéklatban megfigyelhető fordulataival, a melyek helyes fölfogása semmi nehézséget nem okoz. Már pedig, hogy a szláv nyelvekben az összehasonlítást gyakran tagadással fejezik ki, az egészen kétségtelen.

De mielőtt ennek kimutatásába fogok, hadd igazoljam egy pár szóval az ilyen kimutatás szükséges voltát. Hogy a fölfogásban a fordulat milyen gyorsan és a kutatók milyen nagy körében állt be, nincs módom kimutatni, elvégre ugyan érdekes, de apró mellékkérdéssel foglalkozunk itt, én tehát csak olyan adatokat közlök, a melyekre véletlenül bukkantam, de tény, hogy az új, véleményem szerint téves fölfogás messze elterjedt művekben található. Átmeneti állomáson találjuk még PERSsont, ámbár már is az új fölfogás felé hajlik. Érdekes és anyagban sokoldalú megjegyzései különös figyelmet érdemelnek, én azonban itt csak egy pár részletet ragadhatok ki belőle. PERSson azt mondja: «Die Möglichkeit der Entwicklung einer vergleichenden Partikel aus einer negierenden wage ich nicht zu bestreiten . . .» Indog. Forsch. II, 203. «Was mich, folytatja a 3-ik jegyzetben, an der Deutung von ved. *ná* 'wie' zweifeln lässt, sind besonders einige baltisch-slavische Partikeln, die man allgemein mit den Negationspartikeln identifiziert, die aber andererseits von ai. *ná* 'wie' kaum getrennt werden können.» «Wie schon bemerkt, pflegt man die genannten baltisch-slavischen Partikeln sämtlich mit den Negationspartikeln zu identifizieren.

Ist dies richtig — und besonders bei dem nach Komparativen vorkommenden *ne* ‚als‘ liegt diese Annahme nicht fern — so wäre wohl auch das ai. *ná* ‚wie‘ von der Negation nicht zu trennen.» P. tehát nem meri annak lehetőségét tagadni, hogy az összehasonlítást tagadással fejezhették ki, sőt a balto-szláv nyelvhasználatban olyan mozzanatokat talál, a melyek e felfogás mellett szólanak, de mégis már erősen ingadozik és DELBRÜCK régebbi előadásából is olyan kételkedést vél kiolvashatni, a mely alig rejlik benne. Újabban azonban épen DELBRÜCK határozottan szakított a régi fölfogással. «Es entsteht, mondja, die Frage. ob dieses *ná* dasselbe ist, wie die Negation *ná*. Ich halte das jetzt nicht mehr für wahrscheinlich. Wenn ich auch zugebe, dass man allenfalls sagen kann: ‚die Berge, nicht Staubkörner, erzittern‘ im Sinne von ‚die Berge erzittern wie Staubkörner‘, so ist mir doch die Stellung des *ná* in diesem Falle nicht erklärlich. Ich bin also geneigt, mit HILLEBRANDT Gött. gel. Anz. 1889, S. 414 ff., anzunehmen, dass in dem vergleichenden *na* (welches ja auch, wie BENFEY gezeigt hat, sich zu einem folgenden Vokal eher wie ein auf einen Diphthongen ausgehendes Wort verhält) ein versicherndes Wort wie griech. *vai* steckt. Man hätte also, wenn man die ursprüngliche Bedeutung zur Geltung bringen will, zu übersetzen: ‚es erzittern die Berge, Staubkörner wahrlich.‘ Damit wäre denn auch das lit. *neĩ* (*nei* im Wörterbuch) zu vergleichen, über das KURSCHAT Gr. § 1424 berichtet, z. B. *ĩs bėga nei vėjo nėsams* ‚er läuft, wie vom Winde getragen‘. Dazu das kleinr. und polnische *ni*, bei MIKLOSICH 4, 181.» Vergl. Syntax II. (1897) 539. s k. l. A comparativus után álló szláv *ne-go ne-že* kötőszót, a mely PERSSON szerint is első sorban a tagadó szóra vall, DELBRÜCK még nem vonja bele e bűvös körbe, de BRUGMANNnál már ezt is magával ragadja az új fölfogás, l. Kurze vgl. Gr. I. Lief. [1902] 66. l. 65. fej.: «slav. *né-go né-že* verstärkte Komparativpartikel *ne* ‚als‘» és bővebben II. Lief. [1903] 618. l., 839. fej. WALDE is határozottan elv拉斯ztja nem csak az ind, hanem a balto-szláv összehasonlító szócskákat is a tagadó *na-ne*-től, l. Lat. etym. Wtb. [1906] *ne* alatt; ha a lat. *nĩ* alatt a litván *nei* mellett azt olvassuk, hogy «nicht einmal; wie», ez csak pongyolaság: az ő, a *ne* cikkben határozottan kifejtett, álláspontja szerint a litván *nei* «wie» jelentésében más szó és nem

tartozik a latin *ni*-hez. Végre, és ez birt engem első sorban e czikk megírására, MEILLET is csatlakozott e fölfogáshoz, pedig tőle, a ki a szláv nyelveket ismeri, ezt legkevésbé lehetett várni; egy lent ismertetett, az idén megjelent értekezésében (*Les alternances vocaliques en vieux slave* 343. l.) azt írja: «De la négation il faut distinguer *ne* dans *nebonŭ* «car» Supr., *neda* «ὅπως», *neže* «que» (après un comparatif) Év., etc., cf. skr. *na* «comme»; degré *o* dans *no* (v. MIKLOSICH, *Vergl. gramm.* IV, 122).»

Azt hiszem, mind ez elég ok, hogy egyszer szembe nézzünk a kérdésnek és, ha lehet, tisztába hozzuk. Kiindulhatunk MIKLOSICHnak az összehasonlító szláv mondatban található előadásából, a melyet három részre lehet bontani: 1. puszta *ne*-vel kifejezett összehasonlítás; 2. *ne-go*, *ne-že* s hasonló; 3. *ni*.

A puszta *ne*-vel való összehasonlítás, a hol előfordul, még tisztán költői képnek tűnik föl, annyira nem kopott, annyira kizárólag a költői nyelv eszköze, hogy itt a kifejezés frissége és közvetetlensége nyomban megérzik, akár csak az egész, itt szóban forgó nyelvhasználat ősforrásánál állának és áhitattal lesnök a szellemi életet a legegyszerűbb eszközökkel ecsetelő néplélek első megnyilvánulását. De halljuk MIKLOSICHot: «Die negation *ne* dient zum ausdrücke des vergleiches: *ne* ist in diesem falle eigentlich negierend: nicht, d. i. nicht ganz, aber doch ähnlich, fast. PORT, etym.forsch. 1. 352: «indem man einem dinge ein ihm sonst nicht zukommendes prädicat beilegt, liegt es nahe, dessen materielle identität mit einem anderen dinge, welchem dieses prädicat ganz eigentlich zukommt, zu negieren.» Dieses findet sich aind. in den vëden: *sikhô na bhîmô* instar leonis terribilis. RV. 9. 97. 28; *apâm nôrmajô* (*na urmajô*) *ruçanta*: aquarum (non veræ undæ, sed) quasi undæ lucentes. LASSEN, chrest. Bonnæ. 1838. pag. 131. Russ. *izъ za gorъ bylo, gorъ vysokiichъ* | *izъ za lêsovъ, lêsovъ temnyichъ* | *ne bëlaja zarja zanimala sja* | *ne krasno slonce vykatalo sja*: *vyêžžalb tutъ dobryj molodecъ* | *dobryj molodecъ, Iľja Muromecъ* wörtlich: hinter den bergen war's, den hohen bergen | hinter den wäldern, den dunklen wäldern | da erglühete nicht das helle morgenroth | erhob sich nicht die glänzende sonne | da tritt hervor ein guter held | ein guter held, Ilija von Muroômъ. Kir. 1. 31. dem sinne nach: wie das helle morgenroth erglühete, wie die glänzende sonne sich erhebt,

so tritt hervor ein guter held; *ne belye to sněžki zabělěli sja, zabělěla sja u starago sědaja boroda* wie der weisse schnee, so erglänzte des alten bart. 1. 15; *ne gromъ gremitъ, ne stukъ stucitъ, govoritъ tutъ Iljuška svomu batjuškê.* 1. 25. vergl. Bistrom in der ztschr. für völkerpsychologie 5. 197. *) Kleinruss. *ne syza zazuteňka v temnym luži kupała, ne drōbnaja ptaška v sadku ščebetala, sestra z bratom iz daleka rozmovl'ala* nicht der graue kuckuk rief im dunklen walde, nicht der kleine vogel zwitscherte im garten. die schwester sprach von ferne mit dem bruder, dem sinne nach: wie der graue kuckuk u. s. w. pies. 2. 146. vergl. BÖHTLINGK-ROTH 4. 4. BOPP 2. 179. Vergl. slav. Gr. IV. [1868—1874] 179. 1.

Hallottuk és meg is győzöttünk róla, hogy itt a *ne* még nem is összehasonlító particula, csak a költő használja azt a régi tagadó szócskát tarka színes előadásában, ez a használat annyira természetes, hogy MIKLOSICHNAK már azért sem lehet igaza, mikor mondja: «diese anwendung der einfachen partikel *ne* ist auf die russische und kleinrussische volkspoese eingeschränkt», u. o. Nagyon jól ismert költői kép ez p. o. a bolgár vagy szerb lakodalmi dalokban is és ha BISTROMNAK MIKLOSICH-tól fönt idézett, az orosz népeposzról szóló értekezését lapozzuk, gyakran meglepő hasonlatosságot találunk az orosz és a bolgár vagy szerb kifejezés közt. De ha már BISTROM értekezését kezünkbe vettük, olvassuk el benne azt a helyet is, a melyen a szóban levő jelenséget fejtegeti: «Der directe Vergleich, mondja az orosz népeposz képeiről, ist zwar bei diesen Bildern nicht ausgeschlossen, aber auch nicht das Gewöhnliche, sie werden im Gegentheil meistens durch die Negation *ne* gebildet, indem der Gegenstand, der zum Vergleiche dient, einfach verneint wird. Dabei ist noch zu bemerken, dass die Negation *ne*, ausser beim epischen Vergleich, [als Vergleichungspartikel]**) weder im Epos selbst, noch überhaupt in der russischen Sprache vorkommt,

*) BISTROM az éppen idézett helyet így fordítja: Nicht der Donner donnerte, nicht das Rasseln rasselte. Es sprach Ilja zu seinem Vater, i. h. 200. l.

**) A [] között álló két szót én tettem hozzá, hogy B. szavai félreértésre ne adjanak okot; a szerző, a ki utólag észrevette a hibát, kicsit radicalis módon segít a bajon l. 490. l. «Berichtigung» alatt.

und wir hätten damit einen neuen Beweis, dass die Vergleichungspartikeln überhaupt ursprünglich Negationen waren, worauf das sanscritische *ná* hinweist», i. h. 197. l. De nézzük már, mennyire nem kizárólag orosz a fönt említett tagadással kifejezett összehasonlítás. BISTROM egyebek közt a következő gyönyörű hasonlatot idézi az orosz népéposzból:

Nicht die weisse Birke beugt sich zur Erde,
Nicht das seidene Gras breitet sich aus:
Es knieet ein Sohn vor der Mutter (i. h. 199.).

Nem szakasztott olyan a költői kép, ha a bolgár lakodalmi dal a szülői háztól távozó menyasszonyt így búcsúztatja:

Nem a fenyő válik el a gyökerétől,
A leány válik az anyjától.
(L. Miladinov testvérek gyűjteményét² 525. sz.)

Vagy mi specialis orosz rejlik a következő képben?

Nicht flogen zusammen zwei lichte Falken:
Zwei starke, mächtige Helden eilten aufeinander.
(Bistrom 198.)

ha a bolgár lakodalmi ének szakasztott így mondja:

Oda repült két galamb,
Nem volt két galamb,
Két vőfél volt itt,
Hogy a kis leány kezét kérje.
(Sbornik Min. XIII: III: 25. l.)

Az orosz éposz a hős megjelenését egy fönt idézett helyen úgy adja elő: nem a hajnal, nem a nap tűnik föl, hanem a muromi Illés hős, l. fönt és v. ö. BISTROM 197; a szerb lakodalmi ének pedig így fogadja a «vajdá»-t (rendesen a vőlegény anyai részről való nagybátyja):

Mi ragyog a zöld erdőn keresztül?
Vajjon a nap vagy a fényes hold?
Sem a nap, sem a fényes hold,
Hanem a sógor jön a sógorhoz vajdaságra.
(VUK KARADŽIĆ Srpske nar. pjesme állami kiadás I. 14. l. 21. sz.)

De nem folytatom, egyszerűen utalok a Miladinov testvérek gyűjteményére, l. még az 512., 516., 528., 536., 539., 542., 547. és 560. sz., és Vuk Karadžić lakodalmi dalaira i. h. 63., 93., 96., 100., 101. és 123. sz.

De milyen kevés kell ahhoz, hogy teljesen eltűnjenek szemünk előtt a délorosz illatos puszták és északi Oroszország bűvös nyírfaerdei, a bolgár és szerb lakodalmak víg zaja, hozzátapad a *ne*-hez egy kis erősítő particula — *go*- vagy **ge*-ből lett *že* — és eltűnik a fényes napsugár, kopott szürke kötőszócskával állunk szemben, a mely végig húzódik a szláv nyelveken, és a kutató elméjére egyszerre sötétség borúl, nem látja már, hogy voltaképp még mindig ugyanazzal a *ne*-vel van dolga, a melynek eleven színében csak az imént gyönyörködött, mikor az orosz, bolgár és szerb dalokat olvasta. De hagyjuk a költői képeket, ámbár talán nem is árt egy kis költői érzék, ha a nyelvnek legrégibb fordulatainak a keletkezését akarjuk megérteni, és térjünk vissza MIKLOSICHA, a ki maga is helyesen látja a tényállást, de nyugodtan emígy folytatja: «nach comparativen jedoch findet sich für lat. quam die vergleichende bedeutung des namentlich mit der partikel *že* verbundenen *ne* in allen slavischen sprachen: *asl.* neže, neli, neželi, negli, nekli, nekli. *nsl.* nego, neg, neli. *kroat.* nego, neg, nere, ner. *serb.* nego, negoli. *negli.* *klruss.* níž, nížly. *russ.* neže, neželi, negli. *čech.* než, neželi, nežli. *pol.* niže, niż. *oserb.* než, nežli. *nserb.* než, nežli.» A *li*, a mely gyakran *nego*-hoz és *neže*-hez tapad, a *li* kérdőparticulával (= magy. «*e*») azonos, a kérdő mondat pedig, úgy mint a németben is, egyúttal föltételes mondat helyett is állhat; de minthogy nyilvánvaló, hogy ez a *li* hozzánövése későbbi, jobban érdekel bennünket a *ne*-hez hozzájárult *go že* eredete. BRUGMANN az ide tartozó szócskákat így foglalja össze: «Mehrere enklitisch antretende, den Begriff hervorhebende Partikeln, die theils auf *g* im Anlaut hinweisen, lassen sich nach § 261, 6 etymologisch identifizieren: ai. *gha*, *ghā*, *ha* (**ghe*), gr. γε, dor. u. s. w. γα, lat. *hi-c* (s. u.) und *g* in *neg-otium negāre* u. a., got. -*k* aksl. *že*, -*go*, lit. -*gi*, -*gu*. 1. Hinter Pronomina. Ai. *vayā gha*, *tāva gha*, *tvā ha*, gr. ἐγώ γε ἔγωγε, σὺ γε, got. *mi-k*, lit. *tu-gu*, «σὺ γε». Ai. *sā gha*, *sā ha*, gr. ὅ γε, lit. *tū-gi*, «eben darum». Ai. *yó ha*, aksl. *i-že*. 2. Hinter Partikeln, z. B. hinter der Negation

ai. *ná gha*, lat. *ne-g-* (s. o.), aksl. *ne jedinъ же*, ne unus quidem, οὐδείς. Aksl. *ne-že*, *ne-go* § 839, 2. 3. Ai. *gha ha* gr. γε γα auch hinter beliebigen Nomina oder Verba.» Kurze vgl. Gr. 620. s k. l. 851. fej. Az »Aksl. *ne-že*, *ne-go*» után azért áll az utalás »§ 839, 2», mert az óind *ná gha* mindig csak a tagadó *na* erősítése, már pedig Br. az összehasonlító *neže nego-t*, igaz, egészen önkényesen, nem tartja a tagadó *ne* erősítésének, hanem egy külön összehasonlító particulával hozza kapcsolatba, a melyhez az óind *na* ,wie, gleichsam' is tartoznék. No de ez csak fölfogás dolga, magában véve természetesen nincs semmi akadály, hogy a *ne-že*, *ne-go* *ne*-jében igenis tagadó szócskát lássunk, a melyhez erősítő particula tapadt, úgy hogy eredeti jelentése körülbelül az volna, hogy »nem bizony». Próbáljuk csak egyszer, hogy mire megyünk, ha a *neže nego-t* így fordítjuk, és kezdjük mindjárt MIKLOSICH első példájával és térjünk azután át egy élő szláv nyelvre, a melyből M., igaz, egyetlenegy példát sem idéz, pedig találhatott volna benne ezret meg ezret. M. először az óbolgárból vagy a hogy ő nevezi, az ószlovénből idéz példát (Sz. Ján-ev. 3:19): *възлюбѣ clovêci pače тма neže svêth* és az utolsó négy szót így fordítja: magis [tenebras] quam lucem, de hogy a *neže* lehetett eredetileg erősített tagadó szócska, az egészen kétségtelen, nincs is kerek e világon nyelvész, a ki be tudná bizonyítani, hogy az eredeti szláv fölfogás szerint ez nem azt jelentette, hogy »az emberek jobban megszerették a sötétséget, nem bizony [ne tagadó szócska+erősítő *že* particula] a világosságot», vagy hogy a szerb nyelv annyira világos nyelvhasználatára áttérjünk, valóban olyan nagy üresség tátong a következő két mondat között?

1. Ön je kriv, *nê já*, ő hibás, *nem* én.

és 2. Ön je stàriji, *nêgo já*, ő öregebb, *mint* én vagyok.

Nem kell inkább mindenek előtt azt vizsgálnunk, nem kapcsolható-e e két látszólag olyan közelfekvő nyelvi kifejezés úgy össze, hogy mind a kettőnél ugyanabból az alapjelentésből indulunk ki?

1. Ő hibás (v. ő a hibás), *nem* én.

2. Ő öregebb (v. ő az öregebbik), *nem bizony* én.

Hisz akár még ma is ki lehetne a második gondolatot a *go* elhagyásával is egészen helyesen és mindenki előtt érthető módon kifejezni: Ön je stàriji, *nê já*, ő az öregebbik, *nem* én!

És hogy fölfogásom mennyire nem erőltetett, mennyire egyezik a szerb nyelv szellemével, az fényesen kitűnik, ha az 1. mondatban fölcseréljük a mondatrészeket:

1. a) Ön je krîv, *ně* jâ, ő hibás, *nem* én,

1. b) Nisam jâ krîv, *něgo* ön, nem vagyok én hibás, *hanem* ő.

Hallottuk már fönt, hogy a szláv nyelvekben a *neže-nego*-hoz a mi *ha* szócskánkat gyakran helyettesítő kérdő *-li* szeret tapadni, a szerbben magában is előfordul a gyakrabban használt *nego* mellett *negoli*; de minthogy ez csak comparativus után található, elégedjünk meg annyi hasonlatossággal, a mennyit így is a szerb és a magyar kifejezés közt könnyen kivehetünk, és ismerjük el, hogy két egészen külön fejlődött és egymástól olyan távol eső nyelv közt ilyen apróságban már nagyobb hasonlatosságot kívánni sem lehet:

Szerb: Nisam jâ krîv, *něgo* ön (azaz: nem vagyok én hibás, *nem bizony* ő).

Magyar: Nem vagyok én hibás, *hanem* ő (azaz: ha nem én, hát ő).

De hát ha én nagy furfanggal épen olyan két mondatot választottam ki a szerb nyelvből, a melynél az én magyarázatom szintén lehetséges és az más esetekre rá nem illik? Jó, nyissuk ki szerb chrestomathiámat és vegyük sorra a 135. l.-on álló példákat, csupa szerb közmondás, nem tőlem ad hoc csinált példa; helyettesítse az olvasó maga mindenütt a m. fordításban a *mint* szót «nem bizony»-nyal és győződjék meg arról, hogy az értelem ez által csorbát nem szenved.

63. Bolje je verovati svojim očima, *nego* tugjim rečima.*)

Jobb hinni saját szemének, *mint* más ember szavának.

64. Bolje s mudrim plakati, *nego* s ludim pevati.

Jobb bölcs emberrel sírni, *mint* bolonddal énekelni.

*) A szám a közmondások számát jelenti; a hangsúlyjeleket, mint itt fölöslegeseket és a közönséges szerb írásban szokatlanokat, elhagytam, az első példákban csak azért alkalmaztam, hogy kitűnjék, hogy *něgo* hangsúlyozása is egészen olyan, mint a nyomatékos (nem az ígéhez tartozó) *ně* tagadó szócskáé.

69. Bolje je dobar glas, *nego* zlatan pas.
 Jobb a jó hírnév, *mint* arany öv.
70. Bliža je košulja, *nego* haljina.
 Közelebb az ing, *mint* a ruha.
71. Glava je skuplja s jezikom, *nego* bez jezika.
 Drágább a fej nyelvvel, *mint* nyelv nélkül.
72. Bolje je umeti, *nego* inati.
 Jobb tudni, *mint* bírni (besser können, als haben).
73. Bolje je danas jaje, *nego* sutra kokoš.
 Jobb ma egy tojás, *mint* holnap egy tyúk.
74. Bolje je svoje jaje, *nego* tugje kokos.
 Jobb a tulajdon tojás, *mint* másnak a tyúkjá.
77. Lakše je verovati, *nego* ići te pitati.
 Könnyebb hinni, *mint* menni és kérdezni.
78. Zlo se dalje čuje, *nego* dobro.
 A rossz messzebbre hallatszik, *mint* a jó.
79. Jezik gore može poseći, *nego* mač.
 A nyelv jobban meg tud vágni, *mint* a kard.

De álljunk meg itt egy kicsit. Mit is mond BRUGMANN a szláv *nego*-ról? «*né-go né-že* verstärkte Komparativpartikel *ne* ,als‘, vgl. ai. *gha* in *ná gha* u. dgl.» Kurze Vgl. Gr. 66. Ha kiragadjuk Br. e szavait az összefüggésből, akár félre is lehetne érteni. Igaz ugyan, hogy Br. határozottan megmondja, hogy a *né-go né-že*-ben nem keres tagadó *ne*-t, hanem hogy az «verstärkte Komparativpartikel *ne* ,als‘», a melynek ő szerinte vérbeli rokona csak az a fönnemlített óind *na* «wie, gleichsam» volna, nem pedig a *na* «nicht»; az óind *ná gha* pedig mindig csak nyomatékos tagadó szócska, tehát egészen véletlenül került olyan veszedelmes közelségbe a szláv *né-go*-val. De ha én Brugmannnak vagyok, mégis csak óvakodtam volna e példa választásától, hogy egy pillanatig se tegyem ki az olvasót annak a veszedelemnek, hogy a szláv *nego* és a szkr. *ná gha* közt bensőbb kapcsolatot keressen. Mert igaz ugyan, hogy Br. e helyen csak a szláv *-go -že* no meg a megfelelő ind *gha* enklitikákról kíván szólni, hogy ezek milyen szavakhoz tapadnak, milyen szónak adnak nyomatékot, az merően közömbös, de tény az, hogy a szláv *négo* és az óind *ná gha* etymologice tökéletesen azonosak-

nak látszanak, már pedig az óind *ná gha* mindig csakis nyomatékos tagadást fejez ki, soha, de soha sem mást. Igaz az is, hogy Br. más helyen, a 618. l.-on — tehát 552 lappal odább! — a szláv *né-že né-go*-t az óind *ná* «gleichsam, wie»-vel hozza kapcsolatba és nem is említi, a hol a tagadó *ne*-ről szól, 612. s k. l., de ha HILLEBRANDTnak igaza van, hogy az óind összehasonlító na **nai*-ból lett, azaz idg. *nei noi* vagy *nai*-ból, akkor igenis megfelelhet tökéletesen a szláv *nei*-ből lett *ni* (litván *neĩ*)-nek, de nem, legalább közvetlenül nem, a *ne-go ne-že*-ben rejlő *ne*-nek és Br. egyenesen tüzzel játszik, mikor a szláv *nego*-t és az óind *ná gha*-t ok nélkül és az ő fölfogása ellenére olyan veszedelmes közelségbe hozza. Mert a mint az óind *ná gha*-ról amúgy is mindenki tudja és vallja, hogy az semmi egyéb, mint a *na* tagadó szócskának erősítése, azt vajmi könnyen rábizonyíthatja mindenki, a ki ért a szláv nyelvekhez, a szerb *nego*-ra is, a mely az óind *ná gha* szakasztott mása lehet amúgy is, hisz óind *gh*-nak a szláv nyelvekben rendesen *g* felel meg, hogy pedig a *gha*-ban hajdan *e* nem hangozhatott. de *o* igenis, azt kétségtelenné teszi a *gh* megmaradása: *e* előtt *h* lett volna belőle.*)

De hogy mennyire közel áll a szláv *nego* és a vele változó *neže* a tagadáshoz, azt szépen mutatja az a tény is, hogy *neže* illetőleg *neželi* helyett *a ne*-t is olvasunk XVII. sz.-beli orosz forrásokban: lépši by mi smertь, *a ne* kurskoe knjaženie, a mit ma úgy mondaná az orosz hogy: lučše mně smertь *neželi* kurskoe knjaženie és a mit úgy fordítanók: «jobb nekem a halál, mint a kurszki fejdelemség», de a mi szóról szóra azt jelenti, hogy «jobb nekem a halál, *nem pedig* a k. f.»; ebből pedig újra kitűnik, mennyire közel fekszik a szláv észjáráshoz az összehasonlításnak tagadással való kifejezése. V. ö. még a következő ugyanabban a korban följegyzett orosz közmondást: lučše chlěb s bėdoju, *a ne* pirog s bėdoju «jobb a kenyér szerencsétlenség nélkül, mint (szóról szóra: *nem pedig*!) pástétom szerencsétlenséggel.

*) Erősítő *ha* particula tényleg van is az indben, a tagadó szócskához is tapadhat, úgy hogy *ná ha* és a szláv *né-že* azonosak lehetnének, de a régi források még nem ismerik ezt a kapcsolatot, pedig más szavak után az erősítő *ha*-t már a Rigvedában is igen sűrűn találjuk.

BUSLAEV, a kinek orosz mondattanából írtam ki e példákat (*Istoriceskaja Gramm. russk. jaz.*⁴ *Sintaksis*. 1875. 351. l. v. ö. BÉLORUSSOV jeles mondattanát is, *Sintaksis russk. jaz.* 1902. 117. l.) még egy kicsit más árnyéklatban is bemutatja ezt a nyelvhasználatot ugyan csak azokból a régi orosz közmondásokból: *lučše semju gorêti, a ni odnova vdovêti* «jobb hétszer leégni, mint egyszer (szóról szóra: *de egyszer sem!*) özvegységre jutni. Ez a változat átvezet bennünket Miklosich 3-ik csoportjához, a melyet M. e szavakkal kezdi: «Wie *ne*, so drückte auch *ni* einen vergleich aus», i. h. 181. l. Voltaképen beleszántott már ennek a határába, mikor a második csoportban a többi szláv nyelvek *nego neže neželi*-féle kifejezései közé sorolta a lengyel *niże niż* szócskát, mert ez bizony nem oda, hanem a *ni* alá tartozik, de különben is ezzel a 3-ik csoporttal bánt legmostohábban, pedig ránk nézve ez a legérdekesebb, mert hisz ha az összehasonlító óind. *na* valóban **nai* helyett áll, akkor szakasztott mása lehet a litván *neĩ* szláv *ni*-nek. A mit M. itt felsorol, olyan kevés, hogy ide iktathatom az egészet: «*klruss.* vyjšoľ na dvõr ní by za drovamy er ging in den hof gleichsam um holz. južnor. skaz. 1. 125; vyjšoľ na dvõr ní by to po drova. *ibid.*; prytaĵiła s, ni be b to ne žyva sie stellte sich als ob sie todt wäre. 1. 173. *pol.* mięso co dzień ni wilk żrą quotidie carnem uti lupi vorant; biega ni wściekły uti rabidus currit; ni rybki pływają uti pisces natant, wzbrania się, ni bi chciała tergiversatur, ac si nolit; ni by z drugim gaďa zum scheine spricht sie mit einen andern; zabić ni by psa wie einen hund erschlagen; ni by wyspa pæninsula. *lit.* slavischem ni entspricht nøy (né, neĩ), bei schleich. 325. neĩ: nøy raudnokas bräunlich: nøy ne mačiomis als ob er nicht sähe. neszel.» l. 181. l.

Ez bizony édes kevés és az a kevés sincs nagyon ügyesen megválogatva, csak a lengyel példák közt találunk egyszerű, a használat eredetét világosan sejtető fordulatokat; hogy mennyire jellemzőbb példákat lehetett volna összeállítani, hadd bizonyítsák azok a litván példák, a melyeket PERSSON az említett helyen KURSCHAT nyelvtanából idéz: *ĵis bėga neĩ wėjo nėszams* «er läuft wie von Winde getragen,» *neĩ kōks zuĩkis* «wie ein Hase», *ĵis wėrkė neĩ kōks kūdikis* «er weinte wie ein Kind» Idg. F. II. 203. 3. jegyz. Minthogy a litván *neĩ* azt jelenti, hogy «auch

nicht nicht einmal» az idézett példákban az hogy «mint egy nyúl», «mint egy gyermek» úgy van kifejezve: «egy nyúl sem», «egy gyermek sem», ez pedig élénken emlékeztet bennünket a tót nyelvhasználatra, a melyről Miklosich nyilván nem tudott semmit, a melyről, igaz, a rendesen gyalázatosan rossz tót szótárak sem tudnak semmit. Csak a sok gyöngyszemet rejtő apró MIČÁTEK-féle *Diferenciálny slovensko-ruský slovník* constatatálja ezt a használatot, mikor a tót *ani*-t így fordítja oroszra: *ni*; *daže ne*; *i ne*; *vsjo ravno što*, Loos egyszerűen azt mondja: *ani* weder, nicht einmal, gar nicht, mert csak ennyit talált — szakasztott ugyan abban a sorrendben! — a cseh szótárban. Pedig a tót, nem is ritkán használ olyan fordulatokat is mint *letí ani strela* repül, mint a nyíl, szóról szóra: repül, a nyíl sem (repül úgy). Hogy ez a szótárírók előtt ismeretlen eleven kifejezés mennyire mindennapos, azt hadd bizonyítsa az érdekes példák egész sora, a melyet ŠKULTÉRY barátom szives volt nekem egykettőre összeírni és forduló postával elküldeni:

Letel ani vták repült mint a madár; *akurátny ani Nemec* pontos mint a német; *blči ani v pekle* lobog (a tűz) akár a pokolban; *mokrý ani myš* vizes mint az egér; *dlhy rastú, ani huby po daždi* az adósság nő, mint eső után a gomba; *díela, ty rastiež, ani tráva po Dúre* gyerek, te úgy nősz, mint Szt. György napja után a fű; *mece sa, ani ryba na suchu* ficzkándozik, mint szárazon a hal; *detí ani smetí* (annyi) gyerek, mint a szemét; *chlap, ani za groš prasa* akkorka legény, mint egy garasos malacz (gúnyosan mondják kicsi, de szemtelen emberre); *tolko má peňazí ani žaba vlasov* annyi pénze van, mint a békának haja (nincs semmije).

Ezek tisztán népies fordulatok, egyiken-másikon meg is érzik nyomban, hogy nem mondva csinált példák; de idéz Šk. CHALUPKA SAMU «Mor ho» című költeményéből is egy példát: *Rostom sú ako jedle; perní, ani skala* termetre olyanok, mint a fenyő, kemények, mint a szikla — és azonfölül kicsit más fordulatokat, a melyekben azonban *ani* eredetileg megint csak azt jelentette, hogy «sem»: *Kričalo, ani čo by ho drali* úgy kiabált, mintha megecibálták volna, eredetileg: Úgy kiabált, ha megecibálták volna sem (kiabált volna jobban). Ilyenek: *tu vyskočí na mňa, ani čo by on bol môj pán* ekkor úgy nekem ment, mintha

az én uram volna; — *ani čo by ho namaľoval* akár csak festették volna (olyan szép) és végre az a pompás mondás, a melyre a Tátra-bankban kifakadt az anya, kinek a fiának kölcsönt akartak adni: *Môjmu synovi dať peniaze, ani čo by mačke postavil rebrík* fiamnak pénzt adni, akárcsak a macskának létrát állítanának oda!

Škultéty szívességét azzal tetézte, hogy e szép példasort hecses magyarázattal kísért: «A tagadással kifejezett ezt az összehasonlítást, mondja levelében, minálunk használják az irodalomban és az élő nyelvben — az irodalomban elég ritkán, az élő nyelvben sokkal gyakrabban. Így beszélünk, ha valamit szemlélhetően akarunk kifejezni, ha leírunk és mintegy festeni akarjuk a történeteket.» «A nyugati tótok, Nyitra és Pozsony megyében, a kik közelebb vannak a csehekhez, kevésbbé használják ezt a fordulatot».

Én Miklosich e 3-ik csoportjából illeszténem bele az emelőt, miután egy kicsit megerősítettem a tót nép friss, a természethez még sok tekintetben közel álló kifejezőmódjával és így kísérténem meg a Rigveda összehasonlító *na* teljes megértését. Minthogy HILLEBRANDT, kiindulva Bentey pontos kimutatásából, mely szerint a *na* másképp viselkedik a mondatban, mint a tagadó *na*, valószínűvé tette, hogy vele nem azonos, hanem **nai*-ból keletkezett, ez a **nai* pedig tökéletesen megfelel litván *nei* szláv *ni*-nek, minthogy a litván *nei* és a szláv *ni* (különösen a tót *ani a* «és» + *ni*) jelentése is tökéletesen megfelel ennek az óind. összehasonlító *na*-nak, én bizony, ha tóra kellene fordítanom azt az óind. *na*-t, habozás nélkül *ani*-val fordítanám, *sinhô na bhîmô*-t p. o., a mit instar leonis terribilis fordítással említ Miklosich, én tóra úgy fordítanám: *ani strašný lev* és örülnék, hogy olyan friss és az óind. kifejezést annyira takaró kifejezés áll rendelkezésemre.

ASBÓTH OSZKÁR.

GUTTURALIS PROBLEMAK.

«Hangtörvények» alkotásánál első sorban mindenesetre maguknak a hangoknak belső (külön-nyelvi) története és sajátos physiologiai jellege veendő figyelembe, míg a synonymia — a mint ezt Wood újabban több ízben nyomatékosan és meggyőzően hangoztatta — igen megbízhatatlan kalauz s csak másodsorban jöhet tekintetbe. Az ember azt gondolhatná, hogy ez magától értetődik; de volt idő, mikor az olyan etymonok mint lat. *cord-*: ói. *hŕd-*, lat. *vermis*: ói. *kŕmiš* stb. semmi feltűnést sem keltettek, s ma is akadnak még hangmegfelelések, a melyek az első rangú tényezők elhanyagolásával pusztán a jelentés alapján jöttek létre s a melyeket a tekintélyek kisebb-nagyobb része mégis a «hangtörvények» közé sorol. E czikk czélja kimutatni, hogy az idg. gutturalisoknak bizonyos feltételezett megfelelései a latinban és germánban ilyen methodikai hibának köszönhetik eredetüket.

I. Az idg. gutturalisok a latinban.

Módszertani szempontból kifogás alá esnek mindazon megfelelések, a melyek arra a föltevésre vannak fölépítve, hogy idg. *kw* (palatalis + *w*), *qw* (velaris + *w*) és *q^w* (labiovelaris tenuis) a latinban más és más módon folytatódnak.

A) Idg. *kw* (palatalis + *w*). E kapcsolat általános föltevés szerint minden helyzetben úgy folytatódik, mint a velaris tenuis, tehát szó elején *o* és *u* előtt *c*, a többi vocalisok előtt *qu* alakban jelentkezik, s ez az ellenőrizhető esetekben úgy is van:

- | lat. *queror*: ói. *švasiti* < idg. **kwes-*
- | lat. *-que*: ói. *ca*, gör. *tè* < idg. **q^we*

{ lat. *combrētum* < **quemf*^o < **quomf*^o: litv. *szveñdrai*, óisl.
huqnn < idg. **kwendh*-
 { lat. *colus* < **quelos* < **quolos*: óisl. *huel*, gör. *πόλος* < idg. **q^wel*-

E parallelizmussal kibékíthetetlen ellenmondásban vannak a *canis* szó magyarázatára fölvetett prae-latin alakok: **kwenis* (HIRT, Abl. 102) és **kwenis* (HIRT, IF. 17, 389) a latinban **quanis* volna (cf. *quattuor* < idg. **q^wetwor*); **kwonis* (STOLZ, LGr. 68. PRELLWITZ, EtWb. 253) mint **conis* jelentkeznék (cf. *colus* < **quolos*); *ku(w)onis* pedig (WALDE, EtWb. 91, 102) sonantikus, de a latinban consonantikussá vált s aztán eltűnt *u*-jával (!) ép oly halva született monstrum, mint a magyarázatára kitalált **qu(w)āsseus*, a *cāseus* szó állítólagos elődje. — Másutt van a talány nyitja. Megfontolandó mindenekelőtt, vajjon *canis* és idg. **k(u)wō(n)* [gör. *κύων*, ír *cú*, litv. *szũ*, ói. *švā* stb.] csakugyan összetartoznak-e. Nem volna egészen lehetetlen, hogy a szónak egészen más a basisa (**qan*: gör. *κανάζω*, *κόναβος* stb.). Ha az összetartozás kérdésére igenlőleg feleltünk, akkor az analogia feltevéséhez kell folyamodnunk. A latin nyelvbe két alak jutott be: az egyik a masc. **quanis* < **kwenis* — oly képzés, mint *juvenis* < **juwenis* [gen. idg. **jūnós* (ói. *yūnas*): **kunós* (ói. *śūnas*) = **juwenós* (lat. *juvenis*): **kwenós* (lat. **quanis*)]; a másik a fem. **cunis* < **kunis* — oly képzés, mint fem. ói. *śunī* < idg. **kunī* vagy gen. ói. *śūnas*, litv. *szuñs*, gör. *κυνός*, ír *con* < idg. **kunós*. Hogy ez esetben formai kiegyenlítődés állott be, természetes: **quanis* a **cunis* hatása alatt *canis* lett s ez az alak a fölöslegessé vált **cunis* alakot (talán az egyetlen *cunī-culus* kivételével) egészen kiszorította. HIRT föltevése tehát, hogy *canis* egy *w*-nélküli idg. **kēnis* folytatása, fölösleges, de nem is bizonyítható be, mert az az egyetlen példa, a melyre még hivatkozhatik: *cāseus* (szerinte: **qāsseus*) maga is nagyon rászorul a magyarázatra.

Éppen oly érzékenyen sérti a parallelizmust HIRT azon föltevése, hogy idg. *kw* a latinban mint *v* jelentkezik (KZ. 17, 389). E hangváltozás egyetlen bizonyítéka *vitrum*, mert *vapor* és *invitus* egészen másképpen magyarázandók (l. alább). E szónak HIRT-féle etymonja (ói. *švitrás* «weisz» etc.) teljesen fölösleges: *vitrum* vagy egy germán *(*h*)*witra-* (WALDE, EtWb.

s. v.) vagy a *vitrum* «Waid» szóval azonos (SCHRADER, Reall. 297).

Idg. *kw* tehát a latinban mint *qu* (c) lép föl.

B) Idg. *qw* (*velaris*+*w*). E kapcsolat folytatása szó elején általános föltevés szerint: *v*-, vagyis a *velaris q* állítólag eltűnik (BRUGMANN, Grr. I³ 321. KvglGr. 103. SOMMER, Hb. 227. LINDSAY, LSpr. 342. STOLZ, LGr. 67 etc. etc.). Az etymologiai anyag, a melyen ez a hangtörvény felépült, mindössze ennyi:

vapor: litv. *krāpas* «Hauch, Duft», gót *af-hapjan* «ersticken, auslöschen» etc.

vannus: ófn. *hwennen* «schwingen, schütteln»

vīs, invitus: litv. *krėczū* «invito», ópor. *quāits* «Wille»

Ez a törvény minden bizonynyal hamis. Hasonló hangváltozás a latin nyelv belső történetéből ki nem mutatható: *qv* és *v* alternálódik (*ninguit*: acc. *nivem*), de *qu* és *v* soha. Ellene van minden analogia. A latin nyelvbe ugyanis, mint általában minden centum-nyelvbe, az állítólagos három idg. gutturalis sorból csak kettő jött át, a mennyiben a labiovelaris tenuis mint *qu*, a palatalis és velaris mint *c* folytatódik. Ha mármost idg. *k̂* és *q* összeesett, akkor a priori várható, hogy összeestek kapcsolataik is, hogy tehát szókezdő *q*+*w* is úgy folytatódik, mint *k̂*+*w*. Már pedig *kw* minden helyzetben, a szó elején is úgy folytatódik, mint *qu*, tehát szókezdő *qw* folytatása sem lehet egyéb; ime a bizonyítékok:

quatio: litv. *kutėti* «aufrütteln»; basis: **qwat-* v. **qwat-*

culpa, colpa: lett *klupt* «stolpern, straucheln, fehlen, irren», ópor. *po-quelbton* «knieend»; basis: **qwelp-*

HIRT ugyan fölteszi (IF. 17, 392), hogy az idg. *qw*- hangkapcsolatban a *w* zöngés (tönend) lett. De hasonló processus példátlan a latin hangok történetében. Ha idg. *k̂* és *q* > lat. *c*, akkor idg. *k̂w* > lat. *qu* és idg. *qw* > lat. *v* módszertani képtelenség, mert semmi physiologiai ratiója nincs annak, hogy a *w* az egyik esetben zöngés volt, a másokban nem. HERMANN föltevése végül (KZ. 41, 55), hogy *qw*- mellett *gw*- állott, minden alapot nélkülöz, de fölösleges is, mert a fönnebbi csekély etymologiai anyag teljesen megnyugtató módon másképpen magyarázható:

vapor: óisl. *váfa* «vibrate», *vafra*, kfn. *waberen*

vannus: litv. *vėtyti* «Getreide auf der Tenne werfeln»

{ *vīs*, ólat. *vois* = ói. *vēši* «strebst zu»

{ *in-vītus* = ói. *vītás* «verfolgt, begehrt, beliebt»

Egyetlen egy szó nem alkalmazkodik sem az ajánlott *qw* > *qu* (*c*), sem a czáfolt *qw* > *v* hangtörvényhez: *cāseus* — föltéve persze, hogy csakugyan ószl. *kvaś* «fermentum» szóhoz tartozik (v. ö. WALDE, EtWb. s. v.). Ebben az esetben constatalni kívánom, hogy *cāseus* mégis csak inkább **qāseus* mint **vāseus* (cf. gör. *κᾰνός*: litv. *krāpas* etc.); de minden igyekezet annak bebizonyítására, hogy *cāseus*: ószl. *kvaś* szabályszerű megfelelés, meddő erőlködés: a HIRT-féle *w*-nélküli **qāseus* epp oly légből kapott dolog, mint **kēnis* s a WALDE-féle **qu(w)āseus* épp oly monstrum, mint **kū(w)onis* (l. fönnebb). A szó kétségtelenül valami analogikus vagy dialektikus képzés (l. SOMMER, Hb. 228).

Idg. *qw* tehát a latinban mint *qu* (*c*) folytatódik.

C) Idg. *q^w* (*labiovelaris tenuis*). E hang szabályszerű folytatása a latinban vocalisok előtt *qu*, *o* és *u* előtt *c*. Világosan mutatkozik ez a szótesten belül:

lincunt < **lincont* : *linguont*

quercus < **perquus*: litv. *Perkūnas*

A priori várható tehát, hogy szókezdő *q^wu-* is mint *cu-* folytatódik, mert sehogysem érthető, mért jelentkeznék ugyanazon hangkapcsolat ugyanazon helyzetben különböző módon. A tekintélyek jó része így is vélekedik. Némelyek azonban (SOMMER, PRELLWITZ, WALDE stb.) JOH. SCHMIDT régibb hypothesis alapján úgy vélekednek, hogy szókezdő *q^wu-* a latinban *u-*, hogy tehát idg. *q^w* szó elején *u* előtt eltűnik. A bizonyíték velejében három szó: *ut* (*usquam*, *uspiam*) *uter* és *ubī* (*unde*, *unquam*), a melyek állítólagos etymonja a következő:

ut (*us-*): o. *puz* «ut», av. *kupa* «wie, wohin»

uter: cf. gör. *πότερος*, ói. *katarás* < **q^woteros*

ubī: o. *puf* «ubi», ói. *kuha* (**kudha*)

De a két első etymon helyett joggal állhatnak ezek:

ut: av. *uiti* «so, auf diese Weise»

uter: ószl. *vǫtorǫ* «alter, secundus»

ubī és társai ellenben syntaktikus kapcsolatok helytelen felbontása révén jöttek létre (v. ö. BRUGMANN, *Gr.* I² 604). A *nē-cubi*, *sī-cubi*, *nun-cubi* kapcsolatokat, a melyekben *-cubi* < idg. **q^wudhei*, az akustikus alapon assziáló és a jelentéssel mitsem törődő népetymologia így bontotta föl: *nēc-ubi*, *sīc-ubi*, *nunc-ubi* (cf. *nec*, *sīc*, *nunc*); hasonló módon lett *nē-cunde* (< **quom-de*, cf. *quan-de* < *quam-de*) *nēc-unde*, úgy szintén **sī-cunquam* (< **quom-quam*, cf. *cunque* < ólat. *quom-que*) *sīc-unquam*. E népetymologia felvétele az *unde* és *unquam* alakjának magyarázatára föltétlenül szükséges, mert alapalakjaik csak **quom-de* és **quom-quam* lehetnek, a melyekben idg. *q^w* nem állott idg. *u* előtt. S e két szó a biztosítéka annak, hogy *ubī* is hasonló módon származott.

Idg. *q^w* tehát a latinban minden helyzetben *qu*, *c*.

Összefoglalva az eredményeket: idg. *k^w*, *q^w* és *q^w* a latinban teljesen egyöntetűen mint *qu* folytatódnak. E hangphysiologiai tekintetben teljesen megnyugtató egyformaság megzavarása sem nem kívánatos, sem nem lehetséges.

II. Az idg. labiovelarisok a germánban.

Az idg. labiovelarisok, a melyeknek szabályszerű megfelelései a germánban *χw kw zw*, egyes esetekben állítólag úgy folytatódnak, mint az idg. labialisok *s* tehát mint *f p h* jelentkeznek. A változás oka némelyek szerint ismeretlen (STREITBERG, *Urgerm.* Gr. 111), mások szerint valamely szomszédos labialis consonans és vocalis (KLUGE, *Vorgeschichte* 375) vagy egy megelőző labialis consonans (BRUGMANN, *Gr.* I² 615. *KvglGr.* 176).

Efféle változás föl vételét a germán nyelvek belső története semmiképpen sem igazolja. Azonkívül az idg. labiovelarisok nem is jelentkeznek a föltételezett helyzetben mindig mint labialisok (cf. ags. *cwidu*: ói. *jātu*; óisl. *kvikvende*: ói. *jágar*; ags. *hwéol*: ói. *cakrám* etc.) vagy egyidejűleg mint labiovelarisok és labialisok lépnek föl (sváb *fuch-zē*: ahd. *ñimf*; óisl. *ulfr*: *ylgr*

etc.). Hogy a germán labialisokhoz az idg. labiovelarisoknak semmi közük sincs, mutatja az, hogy látszólag idg. palatalisok is jelentkeznek a germánban mint labialisok (ahd. *forscōn*, *forspōn*: ói. *pr̥chāti* < idg. **pr̥kskēti*; ahd. *zorah̥t*, *zorft*: ói. *dadārša* < idg. **dedorkā*).

Ez az utóbbi jelenség magától vezet arra a föltevésre, hogy az esetek egy részében consonans-alternációval lesz dolgunk (a minő pl. ói. *stūkā* «Zopf»: ói. *stupās* «Schopf»), a mely magyarázati elvet már ZUPITZA (Die germ. Gutturale, 35) kiterjedt mértékben és sikerrel alkalmazta. S kétségtelen, hogy valahányszor a szóban forgó állítólagos változás a basis vége felé tűnik föl, a «gyökér-variatio» teljesen kielégítő és megnyugtató magyarázatot nyújt. Mikor a germán labialis látszólag idg. labiovelaris helyett áll, csaknem mindig akad megfelelő idg. labialis:

gót *raupjan*: ói. *rujāti* és *rúpyati*

gót *waírpan*: ói. *várjati* és lat. *verbero*

gót *þaúrþ*: ószl. *torgn* és litv. *trobà*

S mikor magában a germánban állanak egymás mellett gutturalis és labialis basisok, az indogermán nyelvekben is akadnak párhuzamos alakok:

ags. *stihtan*: lat. *in-stīgo*; mhd. *stiften*: lat. *stīpo*

ags. *súcān*: lat. *sūgo*; ags. *súpan*: ói. *súpas* «Suppe»

óisl. *ux*: kymr. *uchaf* «höchster»; óisl. *ups*: gör. ὕψι

mhd. *strunc*: litv. *striūgas* «kurz»; mhd. *strumpf*: litv. *striubas* «kurz»

gót *aihn̥s*: ói. *ukhás* «Topf»; ahd. *ovan*: ópor. *wumpnis* «Backofen»

mhd. *hoger*: lett *kukurs* «Höcker»; ahd. *hovar*: lett *kuprs* «Höcker»

ahd. *kriohhan*: óír *gruc* «Runzel»; ags. *créopan*: óír *grobach* «runzelig»

ahd. *zweho* «Zweifel», *zwig* «Zweig»: ói. *dvikam* «Paar»; ahd. *zwīfo* «Zweifel»: ópor. *wipis* «Zweig»

Gyökérvariation alapulnak a sokat tárgyalt farkas-nevek is: germ. **wulfaz* (gót *wulfs*, óisl. *ulfr*, ags. *wulf*, ahd. *wolf*) és germ. **wulbī* (cf. ahd. *wulpa*), valamint germ. **wulzwī* (óisl.

ylgr). Az uralkodó felfogás szerint mind a három germ. alaknak labiovelarisa van (cf. ói. *vrkas*, litv. *vilkas* és ói. *vrkí*, litv. *vilki* etc.). Tényleg azonban a két első alakban idg. *p* lappang. a mire BARTHOLOMÆ, ZUPITZA és mások már rég utaltak. Igaz ugyan, hogy a *wulf*s etc. és *ylgr* szókat nem szívesen szakítja el az ember egymástól. De elvégre abban, hogy az idg. **weleq^w* és **welep* basisok egymás mellett szerepelnek a germánban, semmi feltűnő sincs. Mind a két basis ugyanazon **wel* (cf. lat. *vello*, *voltur*, gót *wilwan*) «gyökér» variansa s a *p*-tartalmú basisból képzett ragadozó-nevek igen közönségesek (l. WALDE, EtWb. s. v. *lupus*) s csak rég járt nyomon járok azzal a föltevással, hogy ebből való a lat. *volpēs* és — a mennyiben nem sabin kölesöznés — *lupus* is [a hangalakot illetőleg *volpēs* : *lupus* = *Volcānus* : *lucēre*; az értelmet illetőleg v. ö. óisl. *vargr* «Wolf» és «Fuchs»], míg a várható lat. **volquos*, **luquos* (gör. *λύκος*) alighanem a *lūcius* «Hecht» szóban rejtőzik (WALDE, EtWb. s. v.). Ha ez igaz, akkor a germán szavak kettős gene-sise még kevésbbé feltűnő.

Hogyan viszonylanak egymáshoz a germ. **liji* (gót *ainlif*, *twalif*, ahd. *einlif*, *zwe lif* etc.) és a litv. *-lika* (*vėniū-lika* «11», *dvý-lika* «12» etc.)? Általános föltevés szerint a germ. **liji* voltaképpen **lihwi* és úgy mint a litv. *-lika* «überschieszend (über 10)» értelemben [cf. litv. *lėkas*, gör. *λοιπός*, lat. *re-liquus*] a **leiq^w* basisból való. E föltevással bajosan egyeztethető össze a jelentés is: a germ. **lihwan* (gót *leihwan*, ahd. *līhan* etc.) értelme ugyanis «leihen», nem «übrig lassen». Ellenben hang- és jelentéstani szempontból teljesen megnyugtató kiindulópontot szolgáltatnának az idg. **leip* basisból való germ. alakok: **liþan* (gót *bi-leiban*, ahd. *bi-līban*) «bleiben», **laiþjan* (gót *bi-laiþjan*, ahd. *leiben*) «übrig lassen» és **litþjan* (gót *liban*, ahd. *lebēn*) «leben (bleiben)» eredetileg «übrig sein». Ha a germ. és litv. alakokat nem akarjuk egymástól elszakítani, más módhoz kell folyamodnuk. Tény, hogy a **leip* basis a germánban fölszitta a **leiq^w* basis értelmét. Föltehető tehát, hogy miután a germ. **lihwan* a «leihen» értelmet vette föl s értelmét a **liþan* vette át, ennek befolyása alatt az eredeti germ. **lihwi* alakot a **liji* kiszorította (v. ö. ZUPITZA, l. c. 12. BRUGMANN, KvglGr. 366).

A basis végén jelentkezik még a szabályellenes labialis a

germ. **fimfi* (gót *fimf*, ahd. *imf* etc.) szóban. Gyökérvariációra itt már semmi esetre sem lehet gondolni. Az uralkodó értelmezés szerint idg. **penq^we* (ói. *pāñca*, gör. πέντε, litv. *penkì* etc.) *q^w* hangja a szókezdő *p* hatása alatt jelenik meg mint *p*. Itt tehát assimilatióval volna dolgunk. De hol maradt az assimilatio az olyan germ. alakokban, mint sváb *fuch-zē* «15», *fuch-zk* «50», *fuft* [$< *fūxtaz < *funxtaz < \text{idg. } *p\eta q^{wtos}$], ahd. *fūst* [$< *funxtiz < \text{idg. } *p\eta q^{wstis}$, ószl. *pęstę*] «Faust», gót *figgrs*, óisl. *fingr* [$< \text{idg. } *penq^{wros}$? Részemről a következő módon próbálnék a dologhoz hozzáférközni. Elfogulatlanul nézve a dolgot, a germ. **fimfi* præ-germ. alakja **pempe*. Ilyféle alakok pedig csakugyan vannak a centum-nyelvek egyes dialektusaiban:

{	görög: aol πέμπε, thess. δεκά-πεμπε
	ital.: o. u. <i>*pompe</i> (o. <i>púmperiais</i> , u. <i>pumpērias</i>)
	kelta: gall πεμπε-δουλα «πεντάφυλλον», kymr. <i>pimp</i>

Ha már most a germ. **fimfi* $< *pempe$ nem intern germán fejlemény, akkor csak a felsorolt alakok valamelyikével lehet közvetlen összefüggésben. Melyikkel? A gör. πέμπε $< *penq^we$ (cf. πέντε), az itáliai **pompe* és a kelta **pempe* $< *q^wenq^we$ (cf. lat. *quinque*, óír *cóic*). A görög szó alapalakja és geographiai távolsága miatt nem jöhet figyelembe, az itáliai szót vocalismusa nem ajánlja, marad tehát a gallo-brit **pempe*, a mely a hullámelmélet értelmében mint præhistorikus kölesönzés germán területen az első lautverschiebung után a **fimfi* alakot vette föl s az ősrégi gutturalis tartalmú alakokat legnagyobbbrészt kiszorította.

Kelta összefüggésre látszanak utalni a «4» cardinale germán alakjai is: gót *fidwōr*, compositióban *fidur-dōgs*, ags. *fyderfēte* etc., ahd. *fior*, as. *fiwar*, ags. *feower*, óisl. *fiórer* *fiórar* *fiogor*. E számnév alakjai ugyanis a gallo-brit dialektusokban ezek:

gall *petor-ritum*, *Petru-corii*; ókymr. *petguar*, újkymr. *pedwar*, corn. *peswar*, újbret. *pevar*, óbrit *Πετοαρία*.

De lehetséges, hogy a germ. alakok a præ-germ. **pempe* hatása alatt keletkeztek (úgy mint lesb. πέσυρες etc. a πέντε hatása alatt). Ez a lehetőség azért érdemel komoly figyelmet, mert így módon az összes germ. alakok egységes alapalakra vezethetők

vissza. Tényleg ugyanis igen eltérő præ-germ. alakokra látszanak mutatni:

- I. $\left\{ \begin{array}{l} \text{gót } \textit{fidw\ddot{o}r} < *fedwor- < *petwor- \\ \text{gót } \textit{fidur} \text{ etc.} < *fed(w)ur- < *pet(w)ur- \end{array} \right.$
- II. $\left\{ \begin{array}{l} \text{óisl. } \textit{fíórer} \text{ etc.} < *fe(z)wor- < *pe(k)wor- \\ \text{óisl. } \textit{fíogor} \text{ etc.} < *fez(w)ur- < *pek(w)ur- \end{array} \right.$

Ez a két kategória egyelőre két alapalakban egyesíthető: az egyik $*pekwor-$, a másik $*pet(w)ur-$, míg $*pek(w)ur-$ és $*petwor-$ analogikus képzések. A két előbbi forma azzal a magyarázattal hozható egységre, hogy idg. $*q^w etwor-$ (cf. ói. *catvāras* etc.) mint $*kwekwor-$ lépett be a germánba. Ez az egyetlen modus vivendi, a melyet különben a tekintélyek is általánosan elfogadtak (BRUGMANN, KvglGr. 365. Grr. II, 472. STREITBERG, Urgerm. Gr. 217. KLUGE, Vorg. 488). Ez a magyarázat azonban halálos csapást mér arra a föltevésre, hogy idg. q^w germán képviselője p : ha ugyanis a változás oka egy szomszédos (előző v. következő) labialis, akkor érthetetlen, hogy miért nem jelenik meg idg. $*q^w etwor-$ az egész germánságban mint $*petwor-$ (úgy mint állítólag idg. *penqwe*: germ. **pempe*); ha pedig a változás oka egy előző labialis, akkor sem a $*kvetwor-$, sem a $*kwekwor-$ alakkal nem jutunk el a tényleges állapothoz.

Az idg. labiovelarisok tehát a germánban mindig mint labiovelarisok folytatódnak, soha mint labialisok. A megfelelés teljesen egyöntetű.

SCHMIDT JÓZSEF.

Π Ρ Α Σ Σ Ω.

Ez az ige ahhoz a soktagú szócsoporthoz tartozik, mely idg. *per*-ből indul ki.¹⁾

Ennyit állapítottak meg róla az indogermanisták.

Brugmann²⁾ *πράσσω*-t «*durchdringe, durchfahre, verrichte, handle*»-vel fordítja, a miből világos, hogy a szó első részét *per*-re vezeti vissza. Ugyanő³⁾ e szót *πέρᾱ, πέρᾱν*-nal (túl) kapcsolja össze, mely szintén a *per*-ből fejlődött. E helyen hivatkozik a homerosi «*πρήσσαντες ἄλα*»-ra is, de nála ez az idézet terméketlen maradt.⁴⁾

Prellwitz⁵⁾ *πράσσω*-t «*πρᾱ-χο, -γο-ρα, Bailly*⁶⁾ «*παρ*»-ra vezeti vissza, a melyből nyújtással «*πρᾱ*» lett.

Rátérve mármost a *πράσσω* eredetének kérdésére, azt hangtani, alaktani és jelentéstani szempontból szándéksom vizsgálni.⁷⁾

Homerosnál, e tekintetben legrégibb forrásunkban, csak a «*πρήσσω*» alakkal találkozunk (Od. 9. 491., Il. 14. 282.), még pedig a «*πρήσσειν ἄλα*» és «*πρήσσειν κέλευθον*», «*áthajózni a tengeren*», illetőleg «*utat megtenni*» jelentésű kifejezésekben.

Ha tehát a két kifejezésben mutatkozó jelentést vesszük

¹⁾ Tagjai: *pretium, proelium, πρόσ, πειράσσω* stb. L. Walde: *Etymologisches Wörterbuch der lat. Sprache per, porta, pretium, proelium* című szók alatt.

²⁾ Grdr.² I. 274. l.

³⁾ Gr. Gr.³ 205. l.

⁴⁾ Külömben nem hivatkoznék K. Z. XXII. 61. s köv. lapjaira. Ép oly helytelen a Grdr.-ban a **πρᾱ-ος* adiectivum fölvétele.

⁵⁾ *Etymologisches Wörterbuch der griech. Sprache*¹ 262. l.

⁶⁾ *Dictionnaire grec-français*³ 1618. l.

⁷⁾ Hogy e szempontokat némileg vegyesen tárgyalom, azt szoros összefüggésük miatt teszem.

alapul, el kell ismernünk, hogy annak $\pi\rho$ -ja idg. *per*-re megy vissza.

Tudjuk továbbá, hogy a görögben a «-σσω»-ra végződő igék kemény v. hehezetes torokhang¹⁾ + $\iota\omega$ praesensképzőből eredtek.²⁾

Ezt a torokhangot Brugmann χ -ban látja, föltevésének azonban a $\pi\rho\eta\sigma\omega$ ige egész paradigmája ellentmond.

$\Pi\rho\eta\sigma\omega$ összes alakjain végig a χ csak ott jelentkezik, a hol az assimilatio törvénye hozta létre ($\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\chi\tau\alpha\iota$, $\pi\rho\alpha\chi\tau\acute{o}\varsigma$ stb.). De a hol ennek az igenek többi torokhangja magánhangzó elé kerül (tehát assimilatiós változáson nem megy keresztül): $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\chi\alpha$, $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\chi\alpha$, $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\gamma\alpha$, $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\gamma\alpha$, csak χ -s és γ -s változata mutatkozik.

A fent említett törvény szerint azonban ez a torokhang « γ » nem lehet; $\gamma\iota = \zeta$, volna tehát $\pi\rho\eta\gamma\iota\omega > \pi\rho\eta\zeta\omega$, s így Prellwitz föltevése elesik.³⁾

Minthogy pedig a $\pi\rho\eta\sigma\omega$ töve torokhangon végződik, ez más, mint χ nem lehet. Lesz tehát: $\pi\rho\eta\chi\iota\omega < \pi\rho\eta\sigma\omega$. E szerint itt egy *per* praepositíóval összetett ige praesens-továbbképzésével van dolgunk.

Ha a *per* igekötői jelentését az idg. nyelvcsalád keretében szemügyre vesszük, meggyőződhetünk, hogy rendszerint szerencsésen bevégzett cselekvést fejez ki.

Ennek következtében legvalószínűbb az olyan föltevés, mely az «- $\eta\chi$ »-ben valami ige perfectum-tövét látja.⁴⁾ A görög nyelv-

¹⁾ A torokhangot itt általánosságban értjük, minden tekintet nélkül articulációjára.

²⁾ Van ugyan a görögben a «-σσω»-ra végződő igéknek egy másik csoportja, melyben a «-σσω» «- $\tau\iota\omega$ »-ból és « $\beta\iota\omega$ »-ból egyszerű «σσω»-n keresztül fejlődött, a torokhangú tövű igék analogiájára, praesensüknek futurumuktól való megkülönböztetése kedvéért: $\lambda\acute{\iota}\sigma\sigma\mu\alpha\iota$ (aor. $\lambda\iota\tau\acute{\epsilon}\sigma\sigma\alpha\iota$), $\acute{\epsilon}\rho\acute{\epsilon}\sigma\sigma\omega$ ($\acute{\epsilon}\rho\acute{\epsilon}\tau\eta\varsigma$), $\kappa\omicron\rho\acute{\upsilon}\sigma\sigma\omega$ ($\kappa\acute{\omicron}\rho\upsilon\varsigma$, $-\upsilon\sigma\omicron\varsigma$) stb. L. Brugmann: Gr. Gr.³ 102. l. 6. jegyz. Minthogy azonban ahhoz, hogy a $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega$ -ban torokhanggal van dolgunk, kétség nem fér, a görög igék itt említett csoportja egyáltalán nem tartozik kérdésünkhöz.

³⁾ Hogy $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega$ töve « $\pi\alpha\rho$ » (a miből megnyújtással « $\pi\rho\alpha$ ») volna (l. fentebb Bailly véleményét), nem lehetséges, mert a «σσω»-t ily módon magyarázni nem lehet.

⁴⁾ Hogy a perfectum-tövből $-\iota\omega$ -val praesensképzés lehetséges, leg-

ben ilyen perfectum-tő csak egy van, melyet az « $\alpha\gamma\omega : \eta\chi\alpha$ » arány tüntet föl. A latinban evvel szemben « $ag\bar{o} : \bar{e}g\bar{i}$ » viszonyra lelünk; a kettőt összekapcsolva lesz: $\alpha\gamma\omega : \eta\chi\alpha^1) = ag\bar{o}^2) : \bar{e}g\bar{i}$.

Itt $\alpha\gamma\omega$, ago α -ja, illetőleg α -ja Vollstufet képvisel; a rendes Dehnstufet a latin amb-āges (l. Hirt: Ablaut 761. §.) mutatja, így tehát mind a görögben, mind a latinban \bar{a} -Dehnstufe várható. Az e helyett a perfectumokban mutatkozó η ról, illetve \bar{e} -ről l. Brugmann Gr. Gr. 299. 4. 2. jegyz.

Tehát $ag\bar{o} : \bar{e}g\bar{i} = \alpha\gamma\omega : \eta\chi\alpha$, $per\text{-}ag\bar{o} : per\text{-}\bar{e}g\bar{i} = *περ\text{-}\acute{\alpha}\gamma\omega : ^3) *(πε\text{-})περ\text{-}\eta\chi\alpha > (πε\text{-})περ\text{-}\eta\chi\alpha$.

Ha valaki evvel szemben a « $perag\bar{o} : per\bar{e}g\bar{i} = περι\acute{\alpha}\gamma\omega : περι\eta\chi\alpha$ » aránylatra hivatkoznék s a két aránylat között áthidalhatlan ellentmondást látna, annak figyelmét az idg. *per* fejlődése elkerülte. Ellenkezőleg, a két aránylat megáll egymás mellett, mert idg. *per*-nek a görögben kettős fejlődése volt.

Idg. *per* egy «áthatolni» és evvel rokon jelentéssel bíró igei bázissal függ össze, a mely kettős (kettőshangzós és hosszú magánhangzós) — $*per\bar{e}i$ és $*per\bar{e}$ — tövet mutat. E tövek elsejéből fejlődött a görög *περί*, másodikából a latin *per*.⁴⁾

De ide tartozik még a görög « $\pi\acute{\epsilon}ρ$ » enklitikon is.⁵⁾ Erről

jobban bizonyítja a $\pi\acute{\omega}\sigma\omega$ (földre lapulok) példa, melynek Herodotosnál (IX. 48.) «*esem*» jelentése is van; mert ezt akár $\pi\acute{\alpha}\sigma\omega$ -hoz (Bechtel: Hauptprobl. 236. l.), akár $\pi\acute{\eta}\sigma\omega$ -hoz (Hirt: Ablaut 791. §) viszonyítjuk, végeredményben $\pi\acute{\iota}\pi\omega$ perf. alakjának $\pi\acute{\epsilon}\pi\omega\text{-}\chi\alpha$ -tövére ($\pi\acute{\iota}\omega$ -) megy vissza; példánkban a χ — a perfectum időjele — analogicusan csatlakozott a tövhöz: $\pi\acute{\omega}\sigma\omega < \pi\omega\text{-}\chi\iota\omega$, míg $\pi\acute{\omega}\sigma\iota\varsigma < \pi\acute{\omega}\text{-}\tau\iota\varsigma$ a tiszta perf.-tövet mutatja. V. ö. még: $\pi\acute{\omega}\chi\acute{o}$; koldus. $\Pi\acute{\tau}\eta\sigma\omega$, $\pi\acute{\omega}\sigma\omega$ és $\pi\acute{\omega}\chi\acute{o}$; már Homerosnál megvannak.

¹⁾ Ez ige perfectumában *media* helyett jelentkező aspiratúról l. Brugmann Gr. Gr. 389. §.

²⁾ Később $ag\bar{o}$ véghangzója a iambus-pyrrhichius-féle törvény értelmében megrövidült.

³⁾ Ez az alak — mint a következőkben (270. l. 6. jegyz.) látni fogjuk — nem lehetséges, tisztán elméleti okokból vettük föl segédeszköül.

⁴⁾ Mindkettő *V. I. + S. II.*-t mutat; az idg. bázis első szótagja hangsúlyos, a *περί* praepositio ékezeze tehát secundär (v. ö. a homerosi *πέρι* adverbiummal).

⁵⁾ Ez a $\pi\acute{\epsilon}ρ$ a $*per\bar{e}$ monophthongikus bázisból fejlődött és *R. I. + S. II.*-t mutat. A görög $\pi\acute{\epsilon}ρ$ ugyanis hangtanilag nem felel meg a latin

Brugmann¹⁾ azt mondja, hogy eleinte adverbiumképen szerepelt és «*durchaus, vollständig, sehr*» jelentése volt.

A görög *περί* jelentése ellenben az «át, keresztül»-ból a «köröskörül» jelentésbe ment át, azon az alapon, hogy ha egyik dolog a másikat keresztül-kasul járja, eredményképpen rendszerint körül is fogja azt.²⁾

Azért a görög *περί* mint igekötő nem felelhetett meg pontosan a hasonló természetű latin *per*-nek: *perago* = áthajtok, *περιάγω* = körülhajtok.³⁾

A fönt említett *περ* enklitikon evvel szemben *durchaus, vollständig, sehr* adverbiumi jelentéséből minden nehézség nélkül ment át a cselekvést erősítő és bevégeztséget jelző igekötői jelentésbe.

Ezen jelentésében teljesen megfelel a latin *per* rendes, igekötői jelentésének.⁴⁾

Περ-nek enklitikon voltából magyarázandó az a körülmény, hogy összetételekben magánhangzója kiesik (v. ö. Hirt: Handbuch 140. §. d.).

Innen ered tehát a *perēg*- és *πηχ*- idg. **per*-rel összetett perfectumtövek közti különbség, hogy t. i. a latinban a **per* magánhangzója megmarad, a görögben nem.

Ennélfogva hangtanilag a *perago* és *πησσω* < *περ-ήχ-ω*⁵⁾ összetartozása nem kifogásolható.⁶⁾

per-nek, mert míg ez e-Vollstufet mutat, a görög *περ*-ben idg. *e* reductiója van. Ezt a hangot *e*-vel jelöljük és Flüstervocalnak nevezzük; a görögben *e* felel meg neki (v. ö. Hirt: Handbuch der griech. Laut- u. Formenlehre 120. §. b)). A R. I. + S. II. alakzat az oka a görög *περ* enklitikon voltának.

¹⁾ Gr. Gr. 545. l.

²⁾ V. ö. átfog, átölel, körülfog, körülölel.

³⁾ Ehhez képest *περιάγω* jelentéseinek a latinban a *circumago* jelentései felelnek meg; a görög ige jelentéstana szövevényesebb, mint a latiné, de *περιάγω*-nak egyetlen olyan jelentése sincs, melyet a latin ige jelentéseinek egyik vagy másikából könnyű szerrel le ne vezethetnénk.

⁴⁾ A magyarban a *meg* igekötő felel meg neki legjobban: *perdidici* = megtanultam.

⁵⁾ V. ö. *per-ēg*-i.

⁶⁾ Hogy a görögben **ησσω* < **ηχ-ω* alak nincsen, az csak természetes, mert hisz a perfectum-tövet tisztán az idg. **per* főntebb tárgyalt igekötői jelentése kívánta meg.

Áttérve $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ és $\acute{\alpha}\gamma\omega$ tisztán alaktani viszonyára, éles megkülömböztetést kell tennünk egyrészt $\acute{\alpha}\gamma\omega$ augmentum, illetőleg reduplicatio nélküli, másrészt augmentumos, illetőleg reduplicatiós alakjai között.

A præsens és imperfectum kihagyásával¹⁾ $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ és $\acute{\alpha}\gamma\omega$ összes alakjait vesszük vizsgálat alá.²⁾

$\acute{\alpha}\gamma\omega$ alakjai a $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ alakjaihoz való viszonyukban az imént tett megkülömböztetés szerint így csoportosulnak: egyfelől a futurum primum és a gyenge pass. aor.-ból képzett futurum, másfelől a gyenge σ -s aoristos, a perfectum activi, perfectum passivi és a gyenge aoristos passivi.³⁾

De mielőtt hozzáfognék a $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$ és $\acute{\alpha}\gamma\omega$ igék alakjainak rendszeres összehasonlításához, meg kell jegyeznem, hogy $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ (Brugmann Gr. Gr.³ 32.) $\acute{\omicron}$ s-ión-attikai $\bar{\epsilon}$ -je az attikaiban ρ után $\bar{\alpha}$ -vá lett.⁴⁾

Mint hogy $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega < \pi\rho\text{-}\acute{\eta}\chi\text{-}\omega$ $\acute{\alpha}\gamma\omega$ per igekötővel összetett perfectumtövéből van képezve, természetes, hogy alakjai az $\acute{\alpha}\gamma\omega$ -éival szemben más arányt fognak feltüntetni a szerint, a mint az utóbbiakban augmentum, illetve reduplicatio van vagy nincs.

Előre kell azonban bocsátanom, hogy $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ -ban tisztán görög képzésről lévén szó, az itt következő aránylatok tiszta görög megfelelést mutatnak.

a) $\acute{\alpha}\gamma\omega$ augmentum, illetve reduplicatio nélküli alakjai ó-attikai $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$ megfelelő alakjaihoz viszonyítva « $\alpha : \bar{\alpha}$ » arányt mutatnak. Lesz tehát 1. fut. primum $\acute{\alpha}\xi\omega : \pi\rho\acute{\alpha}\xi\omega = \alpha : \bar{\alpha}$; 2. a gyenge pass. aor.-ból képzett fut. $\acute{\alpha}\chi\theta\acute{\eta}\sigma\mu\alpha\iota : \pi\rho\bar{\alpha}\chi\theta\acute{\eta}\sigma\mu\alpha\iota = \alpha : \bar{\alpha}$.

b) $\acute{\alpha}\gamma\omega$ augmentumos, illetve reduplicatiós alakjai ellen-

¹⁾ Ezek nem alkalmasak az összehasonlításra, mert $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega (< \pi\rho\text{-}\acute{\eta}\chi\text{-}\omega < \pi\rho\text{-}\acute{\eta}\chi\text{-}\omega)$ $\acute{\alpha}\gamma\omega$ per igekötővel összetett perfectum-tövének továbbképzését mutatja.

²⁾ Az $\acute{\alpha}\gamma\omega$ attikailag reduplicált alakjait, a reduplicált erős aoristost ($\acute{\eta}\gamma\alpha\gamma\omega\upsilon\upsilon$) és a ritkán előforduló reduplicált perfectumot (dór $\acute{\alpha}\gamma\text{-}\acute{\alpha}\gamma\omega\chi\alpha$, lak. $\acute{\alpha}\gamma\text{-}\acute{\eta}[\gamma]\omega\chi\alpha$, bæot. $\acute{\alpha}\gamma\text{-}\epsilon\iota[\gamma]\omega\chi\alpha$. Brugmann: Gr. Gr.³ 329—30. l., l. még 299. §. 4. 2. jegyz.) szintén nem tárgyalhatom, mert ezek $\acute{\alpha}\gamma\omega$ igének sajátos alakjai. Ezeket tehát $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$, mint $\acute{\alpha}\gamma\omega$ per igekötővel összetett perf.-tövének továbbképzése, ragozásában vissza nem tükröztetheti.

³⁾ $\Pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ erős pass. aor.-a, valamint a belőle képzett fut. pass. és γ -s perfectum activija analogikus alakok, melyekről majd később lesz szó.

⁴⁾ A $\tau\tau$ ($\pi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\omega$) új-attikai fejlődés, mely bennünket itt nem érdekel.

ben pontosan megfelelnek az űs-iön $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ megfelelő alakjainak. Lesz tehát

1. gyenge σ -s aor. $\eta\acute{\xi}\alpha : \xi\pi\rho\eta\acute{\xi}\alpha =$
2. perf. act. $\eta\acute{\chi}\alpha : \pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\chi\alpha =$
3. perf. pass. $\eta\acute{\gamma}\mu\alpha\iota : \pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\gamma\mu\alpha\iota =$
4. gyenge aor. pass. $\eta\chi\theta\eta\nu : \acute{\epsilon}\pi\rho\eta\chi\theta\eta\nu.$ *)

Eddig a két ige alakjainak teljes megfelelését láttuk.

De hátra van még $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ adiectivum verbale-jának ($\pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$) tárgyalása, mely átmenetül szolgál a tisztán görög alapon való positiv bizonyításról az esetleges ellenvéleménynek indogermán hangtörvény segítségével való czáfolására.

$\Pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$: ez a szó csak későbbi íróknál fordul elő, miért is űs-iön alakja nincs.

Indogermán hangtörvény alapján be tudjuk bizonyítani, hogy az az ige, a melynek paradigmájába $\pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$ tartozott ($\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$), idg. egyenletnek nem lehetett tagja.

Indogermán hangtörvény ugyanis, hogy idg. «*-tő-s», a perf. pass. képzője, előtt, minthogy ez az ékezetet mindig magára vonta, az ige tőszótagjának magánhangzója reductiót szenved.

A $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$ esetében pedig ez a reductio idg. α lett volna, a melynek a görögben α felelt volna meg. Lett volna $\pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$ ($\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega : \pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$!), ilyen alak azonban nincs, csak « $\pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$ ».

Mivel pedig az idg. hangtörvények alól nincs kivétel, $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$ és $\pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$ fejlődését nem indogermán, hanem tisztán görög alapon kell magyaráznunk.

Ez az alak ($\pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma$) teljesen beleillik a 271. oldalon felállított α) schemába; lesz tehát $\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma : \pi\rho\acute{\alpha}\chi\tau\acute{o}\varsigma : \alpha : \acute{\alpha}$.

A hangtan és alaktan tanúsága szerint tehát $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$, $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$ tisztán görög nyelvi alapon fejlődött.

A szófejtési kutatás harmadik főeszköze, a jelentestan pedig $\pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$ és perago összefüggése iránt utolsó kétségünket is

*) $\Pi\rho\acute{\eta}\sigma\omega$, illetve $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\omega$ γ -s act. perfectumát ($\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\gamma\alpha$, $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\gamma\alpha$) és erős γ -s aoristosát ($\acute{\epsilon}\pi\rho\acute{\alpha}\gamma\eta\nu$), valamint az ebből képzett erős fut. pass.-jét ($\pi\rho\rho\acute{\alpha}\gamma\sigma\mu\alpha\iota$) kihagytam, mert γ -jukat a perf. passiviból ($\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\gamma\mu\alpha\iota$, $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\gamma\mu\alpha\iota$) analogicusan vették át. Ezen alakban ugyanis a γ assimilatio révén jött létre $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\chi\mu\alpha\iota$ és $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\chi\mu\alpha\iota$ alakokból. Míg az ige paradigmáján belül a $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\eta\gamma\mu\alpha\iota$, $\pi\acute{\epsilon}\pi\rho\alpha\gamma\mu\alpha\iota$ analogiája hatott, addig a nomenképzés terén a $\pi\rho\acute{\alpha}\chi\mu\alpha\iota$ -é (innen $\epsilon\upsilon\rho\rho\alpha\gamma\acute{\eta}\varsigma$, $\epsilon\upsilon\rho\rho\alpha\gamma\acute{\epsilon}\iota\alpha$ stb.).

eloszlatja. De hogy bizonyításunk teljes legyen, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy míg a hangtanban és alaktanban szorosan a *perago* formához kellett ragaszkodnunk, addig jelentéstani vizsgálódásainkban szabadabb a terünk.

A *πρήσσω*, *πράσσω*-ban ugyanis a *per* igekötő annyira összenőtt az igével, hogy jelentése idővel teljesen elhomályosult. Ezért járulhattak *πρήσσω*-hoz különféle igekötők, a nélkül, hogy alapértelmét lényegében megváltoztatták volna.

Ennélfogva *πρήσσω* görögül egyszerűen annyit tett, mint *cselekedni*, és így jogosan vonjuk vizsgálataink körébe a *perago*-n kívül *ago* többi összetételeit, valamint továbbképzéseit is.

A két ige főbb egyezései a következők:

1. *πρήσسونτες ἄλα* (Od. 9. 491.), *peragere freta* (Ov.) (át-hajózni a tengeren);

2. *δὸς Τηλέμαχον πρήξαντα νέεσθαι* (Od. 3. 60.) és *οὐδὲ πρὸς ἡμᾶς μόνους . . . ἔπραξαν ἃ ἐβούλοντο* (Thuk. VI. 79.), *multum egerunt, . . . sed non peregerunt* (véghez vinni valamit, czélt érni);

3. *πράττειν, εἰσπράττειν, ἐκπράττειν*, *exigere* = behajtani (adót); *πράκτωρ*, *exactor* = végrehajtó (v. ö. még *redigere in fiscum prædam*); *πράξις* = adó, *vectigal* [*vecti*-(s) (*veho-ból*) + *-agos*, Vaniček 261. l.]*)

4. *Διαπράττειν αἰῶνα*, *ætatem peragere* (Ov.); εὖ v. κακῶς *πράττειν* (*βίον*), *bene* v. *male agere vitam*, *bene agitare* (Gell. XVI. 19, 20.).

5. *Πρακτός*, *ἐμπρακτος*, *agilis*, *activus* (Seneca), *cselekvésre képes*.

6. *Πέπρακται* = *peractum est*.

GOMPERZ FÜLÖP.

*) Walde Etym. Wört. *vectigal* czímszó alatt.

HASDEU PETRICEICU BOGDÁN.

(1836—1907.)

A román nyelvtudomány gyászruhát öltött. Alig egy pár hete, hogy elhunyt a román nép legnagyobb polihisztora CAN-TEMIR DEMETER óta, HASDEU PETRICEICU BOGDÁN. Benne a román történet és nyelvtudomány egyik legnagyobb alakját vesztette el. Mindenütt új szempontokat akart feltárni; a legmerészebb föl-
tevésektől sem riadt vissza és azokat páratlan tudományosság-
gal védte.

HASDEU PETRICEICU BOGDÁN Besszarabiában született 1836-ban. Jogi és bölcsészeti tanulmányait Charkovban végezte. Beállt katonának, de engedetlenségeért, valamint többször tanusított oroszellenes magatartásáért kénytelen volt Moldovába szökni, hol Tadeus nevére nem akart többé tudni és helyette a Bogdánt vette föl. Több román politikai lapnak, szépirodalmi és tudományos folyóiratnak (*Aghiuță, România, Din Moldova-Lumina, Satirul, Traian, Columna lui Traian, Revista nouă*) a szerkesztője lett s a közben egymás után adta ki rendkívüli elméjének ragyogó termékeit (*Studii critice asupra istoriei române; Filozofia portretului lui Tepeș și Luca Stroici, pârintele filologiei române*, 1864; *Trei ovreș*, 1865; *Analize literare externe; Schylock, Gobeck și Moise — Studiu literar; Studii asupra Judaismului; Talmudul; Industria națională; Industria streină și Industria ovreșcă*, 1866; *Răzvan și Vidra*, történeti dráma öt felvonásban; *Princesa Ruxandra*, szomorújáték három felvonásban és Ovidius fordítása; *Joan Vodă cel cumplit*, 1867; 1869-ben alapított *Traian* című folyóiratában, később *Columna lui Traian*, *Ocelele in România, Moșile statului, Statul model*, stb.). Enciklopedikus irányú munkássága határozottabb alakot ölt a hetvenes években, t. i. két tudományos ággal kezd foglalkozni tüzetesebben: történettel és nyelvtudománynyal. 1873-ban az össze-

hasonlító román nyelvészet tanárának nevezik ki a bukaresti egyetemre. Ugyanabban az évben kiad egy verskötetet. E közben *Columna lui Traian* című politikai lapja irodalmi folyóirattá változik és megkezdí *Istoria critică a Românilor din ambele Daci* híres munkájának a kiadását (2 kötetben megjelent 1875-ben), melyben összpontosította ismereteinek és tehetségeinek teljes apparatusát. A benne tanusított tudományosság, történelmi felfedezései, milyenekre lépten-nyomon akadunk; a sok szövegjavítás; az ókori dunai népek Kr. e. 4000—5000. év előtti tartózkodási helye megállapításának új módja; a sok új történelmi törvény; a román lakta vidékek nagyobb helyiségeiknek és folyóiknak számtalan etimológiája; a rendkívüli forrásfényűzéssel kutatott régi román kolostorok és legendák; bizonyító ereje és a végtelen képzettársulás, mely bizonyítékainak kifejtésében folytatódik; sok elmés megjegyzése és a hasonló számú világossággal és vitakérdésekben felelettel teli hasonlata; mindezek ebből a munkából egy kivételes jelentőségű munkát tesznek nemcsak HASDEU irodalmi munkásságában, hanem a román irodalom egész újjászületési korában. Minden fejezete gondolkozásba ejt és mennyi gondot okozott a magyar történészeknek is! A román tudományos akadémia 1877-ben HASDEU-t tagjává választja. A következő évben, 1878-ban, a román állami levél- és okmánytár igazgatójának nevezik ki. Ezentúl inkább csak nyelvtudományi munkákkal foglalkozik. 1877-ben közzéteszi *Zina, Filma, Goîi și Gepizi în Dacia* című történeti és nyelvészeti tanulmányát. 1878-ban egy kisebb munkán kívül, *Obiecturile juridice ale poporului Român*, kiadja *Cuvinte din bătrîn* I. kötetét és egy két felvonásos vígjátékot: *Trei crai dela răsărit*. 1879-ben közzéteszi *Cuvinte din bătrîn* II-ik, 1881-ben pedig III-ik kötetét. Ebben a művében tanulmányozza az 1550—1600. között beszélt román nyelvet és a XVI. századbeli román népies irodalmat. Szakavatottsága bámulatba ejti a külföldi világot is. HUGO SCHUCHARDT így nyilatkozik róla: «Hasdeu's Scharfsinn und Gelehrsamkeit treten hier in glänzendster Weise hervor». 1881-ben kiadja CORESI Zsoltárkönyvét (*Psaltirea lui Coresi*) egy bibliografiai tanulmányval és egy összehasonlító szójegyzékkel. 1892-ben *Revista nouă* című folyóiratában kiadja *Strat și Substrat* (Réteg és alapréteg) híres tanulmányát, mely

hosszú harmincz éves szakadatlan történeti és nyelvészeti vizsgálódásainak rövid, leszűrt összefoglalása. *) 1894-ben megírja a Bassarabák, Havasalföld leghíresebb uralkodó családjának genealogiáját és történetét: *Bassarabiŭ Cine? De unde? De când?* 1897-ben *Sarcasm și ideal* cz. alatt kiadja hosszú polemikus cikksorozatát és tanulmányait, melyeket ellenfelei ellen intézett. Már 1886-ban kezdte meg jelentékenyebb munkájának, az *Etymologicum magnum Romaniae*-nak a közzétételét, mely korszakot alkot a román nép értelmi fejlődésében. Legfőbb érdeme, hogy először adta meg a román nép eredetének és keletkezésének igazi felfogását. Míg a megelőző korszak tudósai azt állították, hogy a román nép mindenben római és latin, addig HASDEU bebizonyította, hogy a román nép különböző népek, melyekkel érintkezésbe jutott, keveredéséből keletkezett, de annak fajszerű alapja római volt és marad, úgy vér mint nyelv tekintetében. Ehhez az eredményhez vezették a következő elvek. Hogy az igazságot megtalálhassuk, mikor a népek kezdetéről, nyelvük eredetéről vagy multjának egy-egy homályos korszakáról van szó, párhuzamos történeti és nyelvészeti tanulmányokra van szükségünk. A román nép és nyelv eredetét is csakis ily módon világíthatjuk meg. Ennél az elvnél fogva a román nyelv és nép latin eredetét a sok idegen befolyás daczára sem vonhatjuk kétségbe. Bármily nagy számban vannak a román nyelvben p. o. a szláv elemek, mégsem másították meg a román nyelv törvényeit. A román nyelv fizionómiája szavainak forgalmi értékétől függ, nem pedig azoknak számától. A circulatió törvénye HASDEU találmánya és vele kellő értékére akarta leszállítani CIHAC állítását, hogy a román nyelv $\frac{1}{5}$ latin, $\frac{1}{5}$ török, $\frac{2}{5}$ szláv és $\frac{1}{5}$ másféle elemekből áll, és bebizonyította, hogy a leghasználtabb elemek a latin elemek, mihez hozzájárulván a nyelvszerkezetnek teljesen latin volta, a román nyelv fizionómiája latin és nem szláv vagy más, a mint CIHAC állításából következtetni lehetne.

*) Ez az értekezés megjelent magyar nyelven is a Budapesti Szemlében 1894. július: *Stratum és Substratum*. A Balkán-félsziget genealogiája. Hasdeu-Petriceicu B. után románból 47—81. U. o. *Néhány történeti észrevétel Hasdeu tanulmányára*. Marczali Henriktől 82—91. V. ö. OBLAK megjegyzéseit is Archiv für slav. Philologie 16: 310. k. Szerk.

Munkájának mindegyik etimológiája (*A- Bărbat-ig*) monografiája egy-egy szónak. Kár, hogy be nem fejezhette.

Az utóbbi években, különösen egyetlen leányának, a lángeszű Juliának halála óta sajátságos fordulat állott be HASDEU irodalmi működésében. Visszavonultságban élt és természetbölcséleti kérdésekkel foglalkozott, sőt egészen a szpiritizmus karjaiba vetette magát. Ez irányú munkásságának fegőbb műve *Sic cogito*. Cimpinai kastélyában, melyet lányának tiszteletére és annak szellemének terve szerint építtetett, mult ki 1907. szeptember hó 7-én.*)

(Naszód.)

DRĂGANU MIKLÓS.

*) Cikkem megírásánál HASDEU munkáin kívül, a következő forrásokat használtam: PAVEL CONSTANTIN: *Hasdeu-Petriceicu Bogdán mint nyelvész*, 1904; LAZĂR SAINÉNU: *Istoria filologiei române*, București, 1892; *Enciclopedia română* — a HASDEURÓL SZÓLÓ CIKKET —; aztán különböző irodalomtörténetet és cikket, melyek HASDEU halála alkalmával román folyóiratokban megjelentek.

Párna.

Hogy a m. *párna* szó szláv eredetű, rég ismert dolog, GYARMATHY már 1799-ben annak mondja, Affinitas 322. l., kétségtelen, hogy szláv *perina*-ból lett és minthogy ennek e-je egyetlen egy szláv nyelvben sem hosszú (szb. *pěrina* szlov. *perína* tót *perina* cs. *peřina* l. *pierzyna* or. *perína**), az is kétségtelen, hogy az első szótagban hallható hangzó hosszúsága magában a magyarban keletkezett: akár-milyen szláv nyelvből vett *perina*-nak a magyarban egyelőre **parna* felelt volna meg. A zárt szótagban álló *r* nyújtó hatása csak bizonyos területeken észlelhető, a várt **parna* helyett álló *párna* keletkezését tehát úgy értjük meg legkönnyebben, ha az első szótag *a*-jának egy a második szótagban hangzó *á*-hoz való hasonulását tesszük föl, a *párna á*-ja tehát a *párnát párnák párnának párnás párnáz*-féle alakokban keletkeztetett és innen ragadt a szó egyes számú nominatívusára, v. ö. szláv *obrazъ* > ábráz, nom. accus. *postati* > *pásztát* (abból elvonva *pászta*, l. fönt 79. s k. l.), *skoba* > *eszkába* (**eszkaba* h. az *eszkábát*-félek hatása alatt, l. Nyr. 32: 268—270.).

ASBÓTH OSZKÁR.

*) MIKLOSICH szófejtő szótárában «őszlovén» és bolgár *perina*-t is említ, én ezt nem ismerem, amazt pedig nem találni olyan forrásokban, a melyek híven megőrizték az óbolgár typust; az oláh *pérină* hangstúlya mintha arra vallana, hogy a szerb nyelvből került, nem pedig a bolgárból. Hogy a szó egyébiránt *pero* «toll»-ból való közös szláv képzés, ebben, a szó nagy elterjedését és a különböző szláv nyelvekben mutatkozó egyseges jelentését tekintve, kételkedni sem lehet.

ISMERTETÉSEK.

A görög nyelv dialectusai. Írta *Pecz Vilmos*. (Egyetemes Philologiai Közlöny XXXI. évf. [1907.] 273—369. Különnyomatban is megjelent.)

A szerző célja, mint maga mondja a mű bevezetésében, az volt, „hogy a görög nyelv dialectusainak vázlatos ismertetését adja a tudomány legújabb eredményei alapján, módját akarván ejteni annak, hogy az érdeklődők ezzel a tárggyal rövidesen megismerkedhessenek. Nem szorítkozott azonban csupán az ókorra, hanem megtette a kísérletet e napjainkban is élő nyelv összes alakulatainak egységes összefoglalására».

Ezen most idézett bevezető szavak, de maga az egész tanulmány is szembetűnően mutatják ugyanazt a kettős irányt, melyet szerzőjük már hosszú ideje úgyszólván minden iratával és egész tanári működésével szolgál. Az egyik irány azon tudományos meggyőződésének következtetése, hogy a classica-philológiának mindinkább fel kell karolnia a görög és latin nyelv és irodalom *egész* területét. A másik irány meg abban a törekvésében nyilvánkozik, hogy összefoglaló művek szerkesztésével pótolja a philologiai irodalom terén mutatkozó és főleg az egyetemi szaktanításban érezhető nagy hézagokat. Ez utóbbi célt szolgálta már régebben verstanával, majd ógörög syntaxisával és újgörög nyelvtanával, s végül kivált a nemrég elkészült ókori Lexiconnal, melynek szerkesztésére feláldozta hosszú évek során át legjobb munkaerejét, minden szabad idejét, még nyári szünideit is, holott pedig szinte előre tudhatta, hogy meredt szemekkel lesi már munkája közben a sárga irigység, s hogy a mi beteges irodalmi viszonyaink közt egyelőre alig számíthat önzetlen munkájához méltó elismerésre. Mind a két irány együttesen nyilatkozott meg több rendbeli értekezésén kívül a classica-philologia egész területét felölelő kézikönyvek és egy görög-magyar kézi szótár megteremtését célzó buzgólkodásában, mely eddig — nem tőle függő okokból — eredménytelen maradt, s az nyilatkozik meg most szóban lévő legújabb munkájában is, mely

ugyan szaklapban látott napvilágot, de lényegében egyrészt szintén nem egyéb egyik classica-philologiai tudományág egy fejezetének az egész görögségre kiterjedő tárgyalásánál, másrészt összefoglaló, ismertető természetű, praktikus célzatú, s így — már terjedelménél fogva is (majd száz oldal) — kézikönyvet pótolhat a magyarországi kezdő philologusok számára. A tárgy egyik részében, a középkori görög népvelvre vonatkozólag, mint a szerző maga is jelzi, ez idő szerint lehetetlen még a feladat megoldása. Igen nehéz az újjörög népvelvre vonatkozólag is a kutatások fiatalsága, hézagossága miatt; de, a nehezen hozzáférhető szakirodalom kellő ismerete mellett nem érdek nélkül való, és főképp nálunk, nem haszontalan munka, föltéve persze, hogy olyan szakember végzi, a kiben az újjörög nyelv gyakorlati ismeretével a nyelvtudós módszeressége párosul. Ez a kettős kellék eddig külföldön is csak igen kevés szakemberben van meg együttesen. A nem-görögök a legújabb időig (Krumbacher-ig és Thumb-ig) nem ismerték eléggé, mint élő nyelvet, a görögöt, viszont a született görögök közt csak a legújabb időkben támadt e tudományágnak néhány Nyugateurópában nevelkedett, európai színvonalon álló munkása (Chadzikakis, Psycharis, Rhoidis és mások). Szükségtelen kiemelnem, hogy Pecz Vilmost mind hosszú görögországi tartózkodása, mind külföldön is ismeretes nyelvészeti munkássága (l. Neue Jahrbücher, 1890. évf.)* teljesen megbízható kalauzunkká avatják az újjörög nyelvnek e nálunk majdnem teljesen parlagon heverő vidékén. Az Egyetemes Philologiai Közlönyben és az Erdélyi Múzeumban megjelent értekezéseiből és ismertetéseiből tudjuk, hogy ő az ú. n. új grammatikus nyelvésziskolának nálunk legrégibb, és mindenesetre egyik legavatottabb híve, s megismerhettük belőlük és más műveiből tudós egyéniségének talán legjellemzőbb vonását is: a kicsinyesség határáig menő alaposágot, s ebből következőleg idegen kutatások méltánylásában és közlésében a ránk nézve ezúttal legfontosabb kelleket: az úgyszólván föltétlen megbízhatóságot. Mert olyan tárgyban, mint a szóban lévő munkáé, melynek jelentékeny részében a tolmács egyúttal az egyetlen szaktekintély is, az ellenőrzés igen nehéz munka, a megbízhatóság pedig kétszeresen kívánatos kellek.

Kevés, igénytelen megjegyzéseimet — azokat sem a szerző, mint inkább a mű közönsége számára — a tanulmány tartalmának ismertetéséhez fűzöm.

Az ógörög és az újjörög dialectusokról szóló két főrészt (287—335. l., 336—369. l.) két fejezetes *bevezetés* előzi meg (273—287. l.).

*) System einer syntax nach den kategorien der satzteile und sätze.

Az első fejezetben a szerző, miután kifejtette művének fenn ismertetett célját, mindenekelőtt a dialectus szó meghatározását adja. Nyelvformát ért rajta, «vagyis valamely nyelv egységén belül azokat a különböző kisebb nyelvegységeket, kisebb nyelvköröket, melyek az illető nyelvet beszélő nép bizonyos részében egy bizonyos időn át a szóbeli és írásbeli közlés eszközéül használtattak». Dialectusnak veszi tehát nemcsak a népies, hanem az irodalmi nyelv egyes fajtáit is, a minő pl. Homerus nyelve vagy az újjörög *χαθαρεύουσα*. Jelzi azt az eljárását, hogy a dialectusok sajátosságait az attikai nyelvhez méri, melynek ismeretét föltételezi olvasóiról. Végül a dolgozatban felhasználott és előtte ismeretes szakmunkák jegyzékét közli kilencz teljes, sűrűn nyomott lapon át.

Látni való, hogy a szerzőt már a dialectus terminus meghatározásánál is inkább praktikus szempontok vezették. Mivel közönsége okvetetlenül rászorult a görög irodalmi műfajok nyelvsajátságainak ismertetésére, olyan definitiót választott, melybe ezek a sajátosságok is bele voltak foglalhatók. Ha inkább a tudományos szempontok vezetik vala, okvetetlenül fel kellett volna vetnie azt a kérdést, hogyan határolhatók el mind az ó-, mind az újjörög nyelv terén a tisztán nyelvbeli, dialectusos különbségek a stiláris különbségektől, annyiival is inkább, mert ez az elhatárolás sehol sem okozott annyi fogalomzavart és bajt, mint épen az újjörög nyelv terén. Pecz Vilmos nagyon jól tudja, hogy épen Chadzidakis nézete, mely szerint az attikai alakoknak az irodalmi nyelvbe való felvétele nem nyelvi (dialectusos), hanem stiláris különbségnek tekintendő (*διαφορά οὐχὶ γλώσσης ἀλλὰ ὕφους*), milyen vitára adott okot magában Görögországban is, s milyen nyomtatékosan kellett Rhoidisnak rámutatni e már-már általánosan elterjedt elv hibáságára. Talán nem ártott volna tehát a kérdés felvetésével és eldöntésével elejét venni nálunk hasonló kétségeknek. A szakmunkák jegyzéke örömdetesen egészíti ki szerző «újjörög nyelvтанának» bőséges bibliografiai adatait: az angol és amerikai szakirodalom mellözése kissé feltűnő a jegyzékben, de annál örömdetesebb az idevágó magyar irodalmi termékek pontos felsorolása. Egyébiránt a szerző, mint határozottan kijelenti, nem irodalmi repertoriumot akart adni, hanem csak a tőle felhasznált s előtte ismeretes munkák kimutatását: ha így áll a dolog — a miben Pecz Vilmos alaposágát és tudós lelkiismeretességét ismerve, nem kételkedhetünk — akkor tisztelettel kell kalapot emelnünk az előtt a buzgóság és szorgalom előtt, mely ezt a néhány száz, sokszor nagyon nehezen hozzáférhető munkát és értekezést nemcsak felkutatta és megszerezte, hanem számunkra értékesíttette is.

A bevezetés második fejezete az egész mű dispositióját adja és motiválja. A «Népies és irodalmi dialectusok» főkategoriáján belül először az ógörög, aztán az újjörög dialectusokról szól. A *népies ógörög* nyelv fejlődésében négy korszakot vesz föl: az őskorszakot (Kr. e. 1000-ig), a dialectusok korát (Kr. e. 1000—500-ig), az attikai dialectus korszakát (Kr. e. 500—300-ig) és a *χοινή* korszakát (Kr. e. 300— Kr. u. 500-ig). A *χοινή*-ben magában öt dialectust sorol fel, az attikai, ion, dór, kisázsiai és aegyptusi *χοινή*-t. A *népies újjörög* nyelv korában két korszakot különböztet meg: a középgörögét (Kr. u. 500—1500-ig), nagyon kiemelve azt, hogy ez a középgörög nyelv nem egyéb, mint a *χοινή* természetes továbbfejlődése, s az újjörög nyelv «kialakulási stádiuma». Az igazi újjörög nyelv korszakát végül az 1500. évtől számítja, megkülönböztetve a városokban elterjedt, majdnem teljesen egyöntetű és azonos köznyelvtől (*καθαρωμνημένη, δημόδης*, v. Chadzidakis szerint *πολιτικὴ γλῶσσα*) a dialectusokat, melyekről erősen kiemeli, hogy a tzakóni nyelvjárás kivételével nem az ógörög dialectusok folytatásai, hanem mind a *χοινή*-ből indulnak ki.

Az *irodalmi dialectusok* általános jellemzésében erősen ki van emelve az a tény, hogy míg az ógörög nyelvben főképen a költészet nyelve, addig az újjörög nyelvben főképen a próza nyelve üt el a népies nyelvtől. Az ógörögre nézve ez a tény — mely az irodalmi műfajok fejlődésének történetével kapcsolatos — a dialectus-keveredés alapján van magyarázva; az újjörög prózára vonatkozólag pedig a hirhedt kétnyelvűség (*διγλωσσία*) és ezzel kapcsolatban az újjörög nyelvkérdés (*γλωσσικὸν ζήτημα*) mibenlétére és történetére nézve olvasunk néhány tájékoztató tudnivalót. Kissé feltűnt itt, hogy a Koraisra visszamenő *καθαρεύουσα* nyelvvel szemben küzdő pártok közül Pecz csak azt a pártot említi, mely arra törekszik, hogy «az irodalmi és népnyelv közt való különbséget a *nép nyelvének az irodalomba való teljes bevittele által* végképen elenyésztesse». Mert igaz, hogy van egy ilyen erőszakoskodó írócsoport (különösen *Psycharis* párizsi tanár, ezen kívül a régiebbek közül *Vilaras* a maga műfordításaiban, *Solomos* a híres *Διάλογος*-ban, továbbá *Midzakis*, *Kandzaris*, *Konstandas*, *Philippidis*, a legújabbak közül a folyóiratok néhány tárczaírója). De maguk közt a görögök közt is van egy harmadik, józanabb párt is, melynek főképviselője a korán elhalt, nagyműveltségű Rhoidis volt. Ez belátta, hogy a *καθαρεύουσα* ellen most már csak következetes lassúsággal, a mesterkelt nyelvsajátságok *jokozatos* mellőzésével lehet küzdeni, s hogy az igazi feladat a *καθαρεύουσα* megtisztítása (*καθαρισμός τῆς καθαιρεούσης*, Rhoidis, *Idola*, 389. l.). Magyar olvasóra nézve különösen érdekes Rhoidis álláspontja, mert sok analogiát mutat

a mi ortholognsaink irányával. Csakhogy Görögországban nagyon összebonyolítja a problémát a helyesírásnak és a kiejtésnek kérdése. Ott a népnyelv használata különös helyesírást is okvetetlenül megkíván, mert a divatos helyesírás teljesen archaistikus, anachronistikus, azaz: egészen elmaradt a beszélt nyelv valóságos kiejtésétől.

Magában az értekezésben Pecz más sorrendet követ, mint az épen most ismertetett bevezetésben. Míg ott a népies és az irodalmi nyelv volt a felosztás két főkategóriája, addig magában az értekezésben fordítva, az ógörög és újgörög nyelv a két főkategória, s ezeken belül szól a népies és az »irodalmi« dialectusokról.

Az ó-görög népies dialectusok tárgyalása előtt e szerint előrebocsátja még általánosságban az *ógörög dialectusokra* vonatkozó megjegyzéseit, olyatén módon, hogy először forrásaikról, aztán csoportosításukról szól. Forrásaikul az irodalmat, a feliratokat, a papyrusokat, s a grammatikus írókat jelöli meg, erősen kiemelve a mindezen források használatával járó nehézségeket. Épen ezeknek a nehézségeknek a sorában lett volna helyén nézetem szerint felemlíteni azt a nehézséget, melynek mellőzése az egész ógörög részben nagyon érezhető: az ógörög hangjegyek kiejtésének, azaz: az orthographia és orthoëpia viszonyának kérdését. Míg az újgörög részben különös gonddal időzik a szerző ennél a kérdésnél (az újgörög kiejtés megállapítását maga is munkája egyik főczéljának vallja, l. 273. lap) addig a klasszikus korszakbeli görög nyelvre vonatkozólag nézetem szerint kissé túlságosan is sok ismeretet tesz föl műve olvasóitól. Pedig mennyire zavaró a dialectikus jelenségek megértésében a kiejtés bizonytalansága vagy épen hibássága, mindenki érezte, a ki valaha görög hangtannal foglalkozott. A ki pl. az *av* kettőshangzót, mint nálunk gyakran hallható, *au*-nek, vagy épenséggel *aj*-nak (*αὐτός* = aütosz, ajtosz) olvassa, annak aligha lehet a nyelvi tényeken túlterjedő ismerete a görög dialectusok terén. Az ógörög kiejtés egészen pontos megismerése természetesen lehetetlen dolog, mert minden nyelvemlékünk épen csak írásban maradt ránk. De néhány jelnek régi kiejtésére nézve az utolsó évtizedek kutatásai elég biztos eredményekre jutottak, s ezeknek (tehát legalább is az *η, ε, ει, υ, αὐ, εὐ, β, δ, γ, φ, θ, χ, ζ* helyes kiejtésének) felemlítését czélszerűnek tartottam volna már az ó-görög részben; az ismeretlenebb kiejtésű jegyekre nézve pedig, mint fennebb említettem, épen annak a nehézségnek erős kiemelését láttam volna szükségesnek, mely az orthographia és a kiejtés közt való viszonyban gyökerezik. Hogy Pecz nem említette ezt a nehézséget, azt munkája praktikus irányának tulajdonítom: megelégedett a tények szemnek szóló regisztrálásával, a módosulások megértetése nem volt czélja.

Az ógörög dialektusok csoportosításában aztán egészben véve *Brugmann* felosztását követve, az ismeretes hét csoportban tárgyalja a népies dialectusokat, az irodalmi dialectusok tárgyalásában pedig a műfajok, illetőleg a műfajalkotó költők szerint halad. Az egyes dialectusokon belül rendszerint először a hangtani jelenségeket tárgyalja bizonyos (nem szigorú) hangtani rendszerben, azután, de megkülönböztetés és elhatárolás nélkül, az alaktani jelenségeket (de ezeket is nem a tudományos rendszer, hanem a hagyományos iskolai nyelvtan sorrendjében, pl. a contractiót Homerosnál a *verba contracta* tárgyalásakor), végül bizonyos jelentéstani jelenségeket, melyeket azonban néha szintén az alaktaniak között említ. Egyszóval mindenütt nyilvánvaló a teljességre és az alaposságra való törekvés, de egyúttal a praktikus célzat is, mely nem mindig engedte meg, hogy a szerző a jelenségek megértetésére is törekedjék.

A nyelvi tényeknek a könyv közönségét szem előtt tartó alapos és teljes egybeállítására már az ógörög dialectusokra vonatkozólag is elismerést érdemel. Még inkább áll ez a mű újgörög részére vonatkozólag (336—369), sőt valószínű, hogy az egész tárgy kidolgozására voltaképen az újgörög nyelvre vonatkozó mondanivalói birták rá a szerzőt. A részletes tárgyalást itt is megelőző (336—344) *általános tudnivalók* itt már nemcsak nyelvtényeket konstatálnak, hanem annak a nagy változásnak rendszeres ismertetésével kezdődnek, mely az újgörög nyelvet mai alakjában létrehozta: a hangerő, hangfok, hanghúzás és hangszínbeli változásokat értem, melyek közt legfontosabb a melodikus hangsúlynak expiratoriussá válása. Legnagyobb érdeme ebben a részben Pecz Vilmosnak, hogy végre-valahára teljesen, s remélhetőleg egyszer mindenkorra tisztázta benne a magyarok számára az újgörög hangjelek kiejtésének kérdését. És ebben a tekintetben nagyon sok volt a tisztázni való, mert a modern színvonalon álló nyugati tudósok közül nagyon kevés ismeri az újgörög kiejtést saját tapasztalatából, vagy, ha ismeri, mások után indulva mégis rosszul ismeri és rosszul ismerteti, a született görög nyelvtanítók pedig épen-séggel képtelenek arra, hogy idegen ajkú emberrel saját kiejtésük finomságait megismertessék.*) Nagy hálával tartozik hát Pecz Vilmos-

*) Érdekes példa erre *Angelos Vlachos*-nak, a volt görög közoktatásügyi miniszternek és jó nevű írónak újgörög grammatikája (Leipzig, Brockhaus, 1864), mely szerint (l. 2. lap) pl. a γ betű ἀγγελῶν szóban g-nek (angion) volna olvasandó, következésképen az *Angelos* szó, a szerző saját keresztnéve is hibásan *Angelos*-nak, a x betű pedig «entsprechend dem deutschen k». — Tudomásom szerint a legjobb kiejtési szabályokat Pecz

nak a magyar történet- és nyelvtudomány is, hogy görögországi hosszú tartózkodásának megfigyeléseit alapos irodalmi tanulmányaival párosítva, egyszer s mindenkorra véget vetett annak a bosszantó bizonytalanságnak, melylyel tudósaink mindezideig pl. a byzáncai kútfőkben vagy az oklevelekben előforduló görögül írt magyar neveket olvasták. *) Van a Pecz-féle szabályok közt számos olyan is, a melyekhez szükséges nyelvtényeket legeslegelőször ő vette észre, s ő konstataulta a világon. Ilyen például több olyan szabály, mely két különálló szó találkozása esetén a szókezdő mássalhangzó kiejtésére vonatkozik, s nevezetesen az a finom észrevétel, hogy összetett szóban (pl. *ἐγγεγραμμένος*) a második mássalhangzó kiejtése a beszélő nyelvi tudatától függ, azaz attól: összetett szónak érzi-e a beszélő az illető szót, vagy sem. A szabályok részletes ismertetéséről hely szűkében természetesen le kell mondanom, s meg kell elégednem azzal, hogy minden érdeklődőt magának az értekezésnek 337—344. lapjaira figyelmeztessék. Egyébiránt Pecz a betűk kiejtését ábécze-rendben tárgyalja s a görög hangjelek átírására nem phonetikus jeleket használ, hanem — ismét praktikus céljának megfelelőleg — a legközelebb álló magyar hangjelekkel írja át a görögöket. A kiejtést tárgyaló egész részre bíráló észrevételt alig tehetek, csak saját, elég hosszú tapasztalataim alapján az összes megfigyelések szembeszökő helyességét konstatálhatom. Legfelebb tán a ν kiejtésére vonatkozó 3. pont volna szabatosabban fogalmazható, mely szerint «a ν ny-nek hangzik a szó végén γ vagy x , vagy $\chi + e$ vagy i hang előtt». A dolog t. i. úgy áll, hogy a görög köznyelvben ν egyáltalában nem is találkozhatik γ -val vagy χ -vel, hanem csak x -val, τ -val és π -vel. A többi hangokkal nem fér meg, kiesik előttük. *Τὴν γέφυραν* példa tehát csak a *καθαρεύουσα*-ban képzelhető, s itt aztán a γ -t azért olvassák *j*-nek, nem pedig *gy*-nek, mert úgy olvassák, mintha a *τὴν* végén ott sem volna a ν , = *τὴ γέφυρα* = *ti(n) jéfira(n)*. E nélkül a tudnivaló nélkül bajosan érthető a γ kiejtésére vonatkozó 6. pont is *ἐγγεγραμμένος* példája is, mely mellett különben Pecz egyáltalában nem említi a *τὴν γέφυραν* példát:

értekezésének megjelenéseig egy amerikai kézikönyv adta (Th. Stedman, *Modern Greek Mastery*, New-York, 1896. 3. és kk. l.): de ez is messze elmarad alaposság és teljesség dolgában a Pecz-féle értekezés idevágó részletétől.

*) Mikor például *Γενάχ* nevet (Jenő) Genah-nak, *Μεγερή*-t (Megyeri) Megeré-nek olvasták és írták, holott pedig a Kr. utáni X. század körül a görög kiejtés sokkal hasonlóbb volt már a maihoz, mint a régi orthographia idejében divatos kiejtéshez.

a minthogy nem is említhette, mert ez a két betű csak a régieskedő (*καθαρεύουσα*) helyesírás szerint találkozhatnak egymással, s így (no meg a reduplicatio miatt is) voltaképen az *ἐγγεγραμμένος* alak sem tartozik bele az újjörög *köznyelvbe*. Kissé feltűnt ezenkívül, hogy a ξ-t, ψ-t, sőt a τξ-t, γχ-t, μπ-t, ντ-t is Pecz a kettős *mássalhangzó*k rovata alatt tárgyalja, holott pedig nyilvánvaló módon különbséget kell tenni kettős mássalhangzó, s kettős betű között, mely utóbbi egy osztatlan hangot jelölhet. A *μπλέκω* vagy *γχρεμίζω*-féle szavakban még legalább etymologiai jelentősége van a *μ* és *γ* betűknek; de pl. a *l'kaïte* (= Göthe), *μπάρομπας* (= bárbasz) szókban a *γχ* és *μπ* csupán szükségszínálta kettős betűk, melyek az újjörögben kiveszett ógörög *néma γ* és *β*-hangot jelölik.*) Tudom, hogy Pecz Vilmos nem szorult rá erre a megjegyzésre, s hogy ez az eljárása is csak praktikus czéloból ered: de a mű olvasóira nézve nem gondoltam fölöslegesnek ezt az emlékeztetést.

Az értekezés további részének (345—369. lap) tartalma az *újjörög népies* (345—367) és *irodalmi* *dialectusok* (367—369) ismertetése. (A *középgörög* népies dialectusokat, mint tudjuk, Pecz az újjöröggel kapcsolatban tárgyalja, de néhány sornyi általános felvilágosításon kívül részletesebben természetesen ő sem szólhat erről a csupán csak következtetésekből sejthető nyelvkorszakról.)

Az *újjörög népies* dialectusról szólva, mint már tudjuk, megkülönbözteti és külön tárgyalja a «szorosabb értelemben vett» dialectusoktól az újjörög «köznyelvet» a régi *κοινή* módosulását, szerves fejleményét, melynek kialakulására nézve részletesebben sem fenn, az általános áttekintésben (285. l.), sem itt nem nyilatkozik, de a melynek meglétele aannira kétségsbevonhatatlan, hogy pl. Rhoidis (l. *Idola*, 180—213. l.) egyáltalában tagadja mellette az igazi népies *dialectusok* meglétét, vagy legalább is az utóbbiakat a pontusi és tzakoni nyelvjárássokra szorítja, a többi állítólagos nyelvjárásokban pedig csak kiejtésbeli különbségeket (*προφορικὴ διαφορὰ*, l. 212. lap) lát. Ennek a köznyelvnek «főtulajdonságait» Pecz megint csak a hagyományos

*) A γ, β és δ ó-görög hangértéke csupán ott maradt meg az újjörögben, a hol egy előttök álló ν (illetőleg μ) hang megőrizte az eredeti kiejtést. A g, b és d hang megvan tehát *ülhenkor* az újjörögben is, de mivel a γ, β, δ jelek continuákat jelölnek, ezekkel a jelekkel nem írhatók. Ezért kell az újjörögben γαμβρός helyett γαμπρός-t, ἐνδεα helyett ἐντεα-t írni, s ezért lehet pl. a *καταλαμβάνω* szó, katalamvánó-féle kiejtéséről rögtön konstatálni, hogy csinált (*καθαρεύουσα*) kiejtéssel van dolgunk. Ezt a nyelvtényt tudtommal először Psycharis konstataulta.

nyelvtan sorrendjében, de kimerítő teljességgel tárgyalja tanulmányának 345—356. lapjain, tehát az újjörögre vonatkozó szakasz nagyobbik felében. Kissé zavaróan hat itt is az a körülmény, hogy a megjegyzésekben a nyelvi tényeknek megfelelően hol igazi hangtani módosulásokról, hol pusztán a hagyományos orthographia okozta látszólagos módosulásokról van szó. A jelentéstani módosulások közt továbbá nézetem szerint itt is (a 356. lapon) a szerzőnek újjörög nyelvtanában is nagyobb figyelmet és részletesebb tárgyalást érdemelt volna a *határozásnak* újjörög formája: nevezetesen a praepositiók rovására a határozószóknak majdnem kizárólagos használata, melyet eddig tudtommal, sajnos, semmiféle sem külföldi, sem újjörög nyelvtani író nem méltatott kellő figyelemre, holott pedig megtanulásuk az ógöröghöz szokott kezdők egyik legnehezebb feladata (rajta = ἀπὸν ἀπὸ v. ἀπάνου σ' τὸ, alatta = ἀποκάτω ἀπὸ, előtte = ἐμπρός εἰς, mögötte = πίσω ἀπὸ, körülré = περιγύρω, keresztül = διὰ μέσου c. genit., mellette = πλάγι του stb., stb.). — A conditionalis ὅτι ἔλθεις alakot itt is, újjörög nyelvtanában is csak az «oldanal» alakkal fordítja Pecz, a mult conditionalist pedig a perfectumos alakkal adja vissza (ὅτι εἶχες λυμένον), holott pedig a ὅτι ἔλθεις alak épen úgy jelölhet multa, mint jelenre vonatkozó föltételeességet, sőt mult értelemben még gyakoribb (l. 353. és 354. l.).

Magukat az újjörög *népies «dialectusokat»* aztán Chadzidakis kettős csoportosításával felhasználásával öt csoportban tárgyalja (356—367. l.), oly módon, hogy hozzáveszi még az északi és déli főcsoporthoz külön tagokként a pontusi és kisázsiai dialectusokat, s (egészen elkülönítve) a régi dialectusok egyetlen maradékát: a spártai tzakón dialectust. Szükségtelen e részre különösen megjegyeznem, hogy összeállítás a nehezen hozzáférhető, s többnyire újjörög nyelven írt szakmunkák és értekezések gondos felhasználása miatt ez idő szerint bármely európai nyelven hézagpótló és értékes munka volna, nálunk pedig egész tartalma szerint teljesen újnak tekintendő. Adatainak ellenőrzésére ez idő szerint eszközök, idő, és kellő előtanulmányok hijjában magam sem vagyok képes, és jól esik tudnom, hogy olyan szerzőtől valók, a kinek alaposságában és tájékozottságában a rossz-akarát sem kétkedhetik.

Az újjörög «irodalmi dialectusokkal» tanulmánya legvégén (367—369. l.) röviden végez, s inkább csak utal a mű bevezetésében lévő tájékoztatásra. De rövidre fogott, elvszerű útmutatásait is jó lesz megszívlelniök azoknak, a kik mint egészen kezdők fognak hozzá a közép- vagy újkori görög irodalmi termékek tanulmányához. A Korais-tól alkotott *χαθαρεύουσα* nyelvsajátságainak rövid elősorolása fejezi

be a tanulmányt, melyért Pecz Vilmosnak, ki ez idő szerint nálunk egyedül volt hivatva e tárgy feldolgozására, s ki e szerint tán más irányú tudományos működése félbeszakításával is valóságos kötelességet végzett vele, a legteljesebb elismeréssel és hálás köszönettel tartozunk.

GYOMLAY GYULA.

Dr. Samo Czambel: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. Osnovy a iný materiál rečový. (1. čiastka: Východno-slovenské nárečie.) Turócz Szt.-Márton 1906.

Csak ezzel a könyvvel kezünkben látjuk, mily keveset tudtunk Magyarországon észak-keleti részének ethnographiai viszonyairól. A tót nyelv területén SAFÁRIK már 1826-ban (*Geschichte der slavischen Sprache und Literatur*) három főnyelvjárást különböztetett meg: 1. a *tulajdonképi tótot* Turócz, Árva, Liptó, Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör vármegyében, 2. a *morva-tótot* Pozsony, Nyitra és Trencsén vármegyében s 3. a *lengyel-tót* nyelvjárást Árva megye egy részében, a Szepességben, Sáros, Abauj és Zemplén vármegyében; e harmadiknak árnyalatát Abauj, Zemplén és Beregben orosz tótnak mondotta. Később a SAFÁRIK felosztása csak annyiban módosult, hogy a morva-tót nyelvjárást nyugati tótnak nevezték s a tulajdonképi tótnak középnyelvjárás lett a neve és területéhez vették Trencsén vármegye felső részét is. De a harmadik, a keleti nyelvjárásról a SAFÁRIK tájékoztatása nem volt elegendő s ezt illetőleg ismereteink azóta sem gyarapodtak, Magyarországon e vidéken azután megfordult több szlavista; legújabban GNATJUK VLADIMIR sok orosz népköltészeti s egyéb nyelvmutatványt gyűjtött itt és publikálta a lemergi Ševčenko-Társaság kiadványaiban: mégis azon szűkebb helyek kivételével, melyek nyelvét BROCH OLAF*) tette tanulmánya tárgyává, még mindig nem tudtuk, hol szűnik meg tehát a tót nyelv s hol kezdődik az orosz. Még mindig csaknem ott voltunk, a hol 1814-ben, mikor DOBROVSKY azt írta (a „Slovanka”-ban), hogy a tót nyelv keleti szójárásait nehéz megkülönböztetni az orosz nyelvjárásoktól. A magyar statisztikusok sem tudtak eligazodni. Ugyanaz a népesség, mely egyszer ruthénnek tűntettetett fel, máskor mint tót szerepel a statisztikai kimutatásokban... a tankötelesek felvétele igen sok helyről ruthénnek jelezte a gyermekek nyelvét, hol a

*) Archiv für slav. Philologie XVII, XIX és XXI; Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn (1897); Weitere Studien. Christiania, 1899.

népszámlálás tót anyanyelvűeket talált.*) A lengyelekről «Magyarország Ethnographiájá»-ban, mely pedig úttörő munka volt s új látókört derített fel, Hunfalvy Pál még azt mondja, hogy nálunk a kárpáti megyékben akkor találtak új hazát, «midőn a visszareformálás megindult.» (462. l.).

CZAMBEL SAMU munkája ezzel az állapottal szemben sok új ismeretet foglal magában. CZAMBEL a hely színén éveken át fáradságos gyűjtéseket végzett, munkája a tót nyelv keleti szójárását tárgyalja, de egyúttal világosságot derít Magyarország észak-keleti részében az ethnographiai viszonyokra is és becses helyrajzi tanulmányokat foglal magában.

A tót keleti dialektus területe azon hegységeknél kezdődik, melyek Szepes megyét Liptó és Gömör megyétől elválasztják, s innen kelet felé húzódva Ung megyében végződik. Hangtanilag ez a nyelvjárás a középtót nyelvjárástól a következőkben különbözik: *t d* helyett *c, dz*; *št* helyett *šč*; megvan benne az *s* és *z*, megvan a lágy *b', p', m', v'*; hosszú magánhangzói nincsenek; de leglényegesebb, hogy *r* helyett többnyire *ar* van: *štvartek*, *Karčava* (helynév), *tarhac*, *zarno*, *tvardy*; lágy *r* helyett *er*: *verch*, *šmerc*; *l* helyett *ol, ul*, illetőleg *il'*: *vil'ci* «farkasok.» Nyugati határától a Tapoly folyóig ezt a tót nyelvjárást hangtani sajátosságai közel hozzák a lengyel nyelvhez, a Tapoly folyótól keletnek meg orosz hang- és alaktani jelenségek, valamint orosz szavak vegyülnek a tót jellegű nyelvi alaptulajdonságokhoz. Másképp kifejezve: a lengyel (rég) hatás e tót nyelv szervezetében érvényesült Szepes, Sáros és Abauj vármegyében, az orosz hatás Zemplénben és Ungban.

«A keleti tótok nyelve — mondja CZAMBEL — kétféle: *önálló*, melynek megvan a tót nyelv valamennyi sajátossága s lényegében egységes, és *vegyült*, mely különböző nyelvek vagy nyelvjárások vegyületéből még nem jegeczesedett ki s benne a tót nyelv valamennyi sajátossága még nem erősödött meg» (116. l.). Vegyült nyelvet konstatál Zemplén és Ung megyében s a Szepesség délnyugati szegletében.

Hogyan magyarázza dr. CZAMBEL a tót nyelv keleti szójárásában a Tatrahegységtől a Tapoly folyóig terjedő területen az erős lengyel hatást?

A szlavisztika álláspontja ezidőszert az, hogy a IX. században a morva fejedelemség kelet felé körülbelül a Garamig terjedt. «Mähren ist — írja JAGIĆ — noch heute sprachlich nur in der westlichen

*) Láng Lajos és Jekelfalussy József: Magyarország népességi statisztikája, 142. l.

Hälfte böhmisch — čechisch —, dagegen lehnt sich seine östliche Hälfte an die Slovaken an, und diese Slovaken wohnen auch jetzt noch in Nordwestungarn . . . In Altmähren muss im 9. Jahrhundert ein Dialekt gesprochen worden sein, der mit dem heutigen Slovakischen in wesentlichen Zügen identisch war . . . Wie weit die Grenzen des damaligen Mährens reichten, ist nicht leicht zu sagen. Offenbar wird ein Theil von Niederösterreich (bis zur Donau) und das westliche Gebiet Nordungars, zwischen Donau und Gran, dazu gehört haben. *) Ezt vallja CZAMBEL is. Hogy tudniillik a tót nyelv területe csak a Garamig terjedt. S keleti szójárását, melyet ebben a könyvben tárgyal, újabb képződménynek tartja. Ismételve hangsúlyozza, hogy ennek a nyelvnek területe nem tartozott Nagy-Morvaországhoz. Történeti tények s e nyelvjárás alapján, mely hangtanilag lényegében lengyel, azt véli, hogy a Szepesség nyugati határától kelet felé húzódó mai tót nyelvterület első szláv lakosai lengyelek voltak. (29. l.) Mindamellet a tót nyelv keleti szójárásának lengyel sajátosságait legalább ezeréveseknek mondja. Azok tévedését, kik ezeket a lengyel sajátosságokat újabbkoriaknak tartják, azzal bizonyítja, hogy e nyelvterületen a tótok és lengyelek lakóhelyeikkel (községeikkel) sehol sem érintkeznek. A Szepességben a tót községeket német és orosz községek választják el a lengyel községektől. A Szepességben a németek a XII. században, az oroszok a tatárjárás után telepedtek le, a lengyel és tót községek nem érintkeznek tehát közvetlenül mintegy 700 év óta. (71. l.) A tót nyelv keleti szójárásának területén a nyelvi viszonyok lényegükben már 500 év óta olyanok, mint ma. (180. l.) Az az ismeretes levél, **) melylyel Giskra vezérei (tehát a XV. század első felében) megfenyegetik Bártfát, már oroszszal vegyült tót nyelven van írva. Szepes megyében a mai tót nyelv ki volt képződve már a XIII. században; szintúgy Sárosban. (41. l.)

Szepes, Sáros és Abauj megve tót községeiben a nyelv lényegét illetőleg egyenlően beszéltek, de az oroszok és lengyelek újabb telepedése következtében van mégis elég olyan község, a melyekben gyakran lehet hallani orosz vagy lengyel nyelvsajáttságot. A zempléniek nyelve Homonnától és Varannótól délnek egy és ugyanaz, konsolidált, egységes. Ezt, hogy megkülönböztethető legyen attól a nyelvtől, melyet Dobra és Homonnától északnak beszélnek, CZAMBEL normális nyelvnek

*) Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. I: 11. és 4. l.

**) Történelmi Tár, I; Régi érdekes okmányok sz. kir. Bártfa városa levéltárából, I²: 10 -11.

nevezi; az önálló keleti dialektustól némely hangzók oroszos ejtése által különbözik. Ung megyében, a nagymihály-ungvári országúttól délnek, a nyelv megállapodott, lényegében a zempléni normális nyelvvel azonos; ettől csak abban különbözik, hogy a participium perf. act. Ungban még ű: robiű (Zemplénben már nagyrészt: robit). A nagymihály-ungvári országúttól északra a tótosodási folyamat még nincs befejezve; «stare ľudze išče bešeduju i po ruski, a mladše už obracaju po našim, po slovenski» — mondták CZAMBELnak Szobránczon. (122—124. l.)

Az oroszokat illetőleg szerzünk azt magyarázza, hogy a Koriatovicsesal a XIV. században bejött családok olyan helyeken telepedtek le, hol már laktak oroszok; figyelmezteti azonban az olvasót az általa gyűjtött s könyvében kiadott nyelvmutatványra, melyből az tűnik ki, hogy a keleti tót dialektus területének nyugati részében kezdetben nem lakott orosz nemzetiség. Az oroszok lakóhelyei odább keleten, illetve északon voltak.

A tót meg orosz nyelvhatárról írt tanulmányaiban BROCH OLAF többször szól a kelet felé haladó tót nyelv hullámról. A tót nyelv előnyomulását látja ő keleti irányban az orosz nyelv hátrányára. GNATJUK VLADIMIR ugyanazt észlelte. CZAMBEL, mintha ellent kívánna mondani BROCHnak is, GNATJUKnak is, úgy nyilatkozik (87. l.), hogy az orosz nemzetiség «ugyan hátrál a tóttal szemben, de csak a természetes konzekvenciák határai közt és csak nagyon lassan. Az oroszok ott tótosodnak el gyorsan, hol kis szigetekként laknak a tót községekben. Népesebb orosz községek megóvják nemzetiségüket más nyelvű lakosság közt századokon át.» (87. l.) Külömben a Czambel könyvéből általunk már idézett vélemények összhangzóak amazokéival. Itt is olvassuk, hogy a keleti tót nyelv területén a tótok, lengyelek, németek, oroszok és magyarok közt az érintkezési nyelv a tót; CZAMBEL is elismeri valóságnak, hogy ezen a területen a néprétegekben a tót nyelv került felül. Sőt egy egész fejezetet ír könyvében a tót keleti dialektus expansiv erejéről, s olvassuk, hogy a lengyelek is megadják magukat a tót hatásnak. «A keleti tót nyelvterület lengyel lakosai tanulnak tótul s ha nem is tudnának, mégis lengyel nyelvök daczára magukat tótoknak mondják.» (179. l.) A templomi szószék nyelve ezen a területen tót 429 r. katolikus, 42 ág. evangélikus és 6 ev. református egyházban; lengyel nyelv a templomban úgyszólván nincs, mert a lengyelek papjai tótok; az oroszoknak van 91 templomuk. — A német elem fogyása a Szepességben ismeretes, könyvünk erről szóló részére tehát nem is reflektálunk.

Itt, ebben a kötetben. CZAMBEL tulajdonképen még csak kutat,

anyagot gyűjt, magyarázatai még nem alapulnak ennek az anyagnak teljes feldolgozásán: munkája végeredményét a befejező kötetben szándékozik összefoglalni. Ott valószínűleg eloszlat első kötete által keltett némely kétséget, megszüntet némely ellenmondást. A keleti nyelvterület multjára vonatkozó eddigi magyarázatainak gyengéje, hogy meg sem kísérli kideríteni, honnan vette tehát magát azon a területen a folyton növekvő tót elem. Honnan, kitől indult az a hatás, mely életet adott az ott folyton terjedő tót nyelvjárásnak? Tót hatás következményeiről beszél a multban, a tótokról magukról abban a korban nem tud semmit. CZAMBEL sokat foglalkozik az okozattal, az okot nem is keresi. «A keleti tót területen — úgy mondja — a tót nyelv valamennyi közt a legerősebb . . . de nehéz megemelni a leplet, mely ezen a területen a tót nyelv multját fűdi.» (20. l.) Véleményem szerint itt kutatni kínálkozik, val. ban csak a Garamig terjedt-e a IX. században a tót lakosság? Régi helyneveink tanúsága ezt az állítást nem támogatja. Nem egy régi tipikus helynevet, melyet ismerünk a Garamtól nyugat felé, megtalálunk a Garamtól kelet felé is; például *Krásna Horka* itt — a Garamtól nyugatra — Árvában, ott — a Garamtól keletre — Gömörben; *Sklabiňa* itt Turóczban, ott Hontban; *Revúca* itt Liptóban, ott Gömörben, *Prašica* itt a Nyitra folyónál, ott *Prašov* már közel a Tapolyhoz (a kétféle képző ezeknek nem gyengíti bizonyító erejét, mert lényeges maga a helynévnek alapul szolgáló közös appellativum), *Ortuty* itt Besztercebányánál, ott *Ortutová* Sáros megyében. S ha csak a Garamig laktak tótok a IX. században, ki magyarázza meg a gömörmegyei tót nyelvben a sok délszláv, nevezetesen bolgár hangtani, alaktani és lexikális jelenségét? Az a tót népesség, melynek nyelvében bolgár hatást konstatálhatunk, a IX. században, a magyarok bejöveteléig, nem lakhatott a Garamtól nyugatra, mert akkor nem érintkezett volna a szlovénekkal (bolgárokkal). A gömörmegyei tót, kinek nyelvében — hogy legalább néhány példát mutassunk — vannak ilyen alakok is: *edon*, *ednaký*, *ednooký*, *zaedno*, *chliab*, *mliako*, *triam* (egyházi ószláv *трѣмъ*, karzat a templomban, másutt a tótoknál «chór»), *drian* (cornus maš), *drianka* (ennek gyümölcse), *ziavať* (ásítani, a tót középnyelvjárásban *zívať*), *jam* (jesť «enni» igének jelen ideje), *Iude* (többes nom., középtót *Iudia* helyett), *tja* žený, *takja* ruky (névmások), *vrkolák*, *vnu* (igehatározó *кѣноу*), *na konich* (másutt a tótkban: *na koňoch*), a IX. században csak ott lakhatott, a hol ma lakik. Ilyen szlovén (bolgár) hatásnak csak itt lehetett kitéve.

A Tapoly folyó neve a szlávban *Topla*. Azt mondja Czambel, hogy ha a név hangtanilag megmagyarázható lenne, abból derülne világosságra arra a nehéz kérdésre is: mikor kerültek a tótok mai

keleti nyelvjárásuk területén a lengyel rétegre? Itt több világosság alig várható; a Topla név világos. E folyótól kelet és dél felé vannak ilyen nevek: *Zem(p)lin*, *Ung*, *Ondava*, *Munkács*, *Bodrog*, *Pešť*. E történeti nevek sorába tartozik Topla is. S hogy e nevek a bolgároktól maradtak ránk, látható abból is, hogy egy részök a mint megvan fent, Magyarország észak-keletén, azonképen megvan lent is, délen, a hol minden kétséget kizáró tudomással bírunk a szlovének-bolgárok lakóhelyeiről. Például: *Bodrog*. Ez fent (Zemplénben) folyó, lent a Dunánál város volt, mely megyéjének is nevet adott; *Zem(p)lin* megvan fent épen úgy, mint lent, a Dunánál, a szerb Belgrad átellenében. A Bodrog folyó mentén lefelé s onnan tovább a szabolcsi Tiszavidéken egész hálójá van az ily régi jellegű szláv neveknél. Innen ezek a nevek keletnek Erdélybe (*Glimboka*, *Dumbrava*, *Pestjera*,*) nyugatnak Gömör megye déli részéig (*Abloncza*) terjednek.

Hogy a Tapolytól (Topla) kelet felé a tót nyelv újabbkori képződmény, megállapított dolognak vehető. Valószínűleg a Tapolytól a Mátra irányában, Gömör felé való kanyarulattal, ment a IX. században a szlovén-bolgár lakóhelyek vonala. Ettől nyugat felé képződtek a nyugati szlávok. Így mondotta ezt már SAFÁRIK (1837) s további kutatások csak megerősítik véleményét.

A Közép-Kárpátok déli lejtőin ma is lakó szlávokat illetőleg legnehezebb az a kérdés, mióta vannak itt az oroszok? A kérdés állapota ismeretes; ily szűk keretben nem is lehet róla szólni. CZAMBEL nem tartozik azokhoz, kik szerint az oroszok későbbi települők. Előadásából az olvasó azt a benyomást nyeri, hogy mihelyt egyszer megkezdődött a szlávok terjeszkedése kárpátokontúli őshazájukból, feltűntek a Közép-Kárpátok déli oldalán is s hullámszerűen, fokozatosan nyomultak előre. Helyes. Így tudjuk azt NIEDERLE professzor nagy munkája legújabb kötetéből is — általánosságban. De ha — CZAMBEL szerint — a Tapolytól nyugat felé lengyelek laktak, a Tapolytól kelet felé — én szerintem — pedig szlovének-bolgárok, akkor az oroszoknak abban a korban még kevés hely jutott a Kárpátok aljában. A IX. században oroszok egyszerűen azért sem lehettek még itt jelentékenyebb számban, mert *nyelvükben nincs semmi nyoma annak, hogy a szlovének-bolgárok szomszédságában laktak volna*.

De ezek csak mellékes megjegyzések. CZAMBEL SAMU könyvéről csak elismeréssel szólhatunk. A ki nem tartaná magyarázatait elfogadhatóknak, maga tanulmányozhatja az idetartozó kérdéseket a könyvben meglepő mennyiségben közölt nyelvmutatványok alapján. A 624 lapra

*) A Biharhegységben levő barlang is megtartotta a Pestere nevet.

terjedő könyv két harmada gondosan, nagy fáradtsággal és szakértelemmel gyűjtött nyelvmutatványokból áll. E nyelvmutatványok 1. 16 szepesi, 15 sárosi és 7 abaujmegyei községből, 2. 12 zempléni, 7 ung-megyei és 6 szepesi községből valók; ezek után következnek hasonló mutatóványok a keleti tót dialektussal szomszédos szláv nyelvekből, a lengyel és oroszból; végül (477—624. lapig) még külön szó- és szólás-gyűjtemény.

Ezután nem lehet azt mondani a lengyelekről, hogy «nálunk a kárpáti megyékben akkor találtak új hazát, midőn a visszareformálás megindult.» Népszámláláskor a statisztikusok nem tudták e vidék sok községéről, orosz-e vagy tót: CZAMBEL könyvéből már ez iránt is lehet tájékozást nyerni; ő a helyszínen tanulmányozva megállapította s elősorolta, melyik község tót, melyik lengyel, orosz. Ez által lényegesen módosul NIEDERLE néprajzi térképe is*) s már csinálják új kiadását CZAMBEL adatai alapján.

ŠKULTÉTY JÓZSEF.

* * *

ŠKULTÉTY érdekes ismertetése vége felé nagy, nehéz követ mozgat: a gömöri tót népesség, azt mondja, «nem lakhatott a IX. sz.-ban a Garamtól nyugatra, mert akkor nem érintkezett volna a szlovénekkel (bolgárokkal)». De vajjon bizonyos-e, hogy érintkezett? Šk. egy rövid ismertetés keretében természetesen nem gondolhatott arra, hogy ezt a tételt be is bizonyítsa, inkább csak sejteti velünk, hogy milyen jelenségekből következett ezt. Talán valamikor külön értekezésben apróra bebizonyítja nekünk, hisz e folyóiratban mindig szívesen látott vendég lesz, de annyit már is mondhatok, hogy az ilyen kérdéshez csak a legnagyobb óvatossággal lehet nyúlni. Ha a gömöri tót azt hogy «lovakon» úgy mondja, hogy na *konich*, abban csak nem lehet bolgár hatást látni, mert kétségtelen, hogy az összes szláv nyelvekben *-ich*-re végződött valamikor ez az alak, na *konich* lehet tehát megőrzött régi alak. és hogy a más tót vidékeken használt na *koňoch* meglehetősen komplikált analogia hatásának köszönheti csak eredetét, vagy ha a valaha közös szláv *ludŕje* emberek alakból a gömöri tót ajkán igenis természetes fejlődés következtében lehetett *lude*, miért kell annak magyarázására idegen hatás föltetésére folyamodnunk? De tovább megyek. Ha óbolgár *ě*-vel szemben a gömöri tótságban *ia*-t találunk, tehát hasonló hangot, mint a keleti bolgárságban, ebből semmit sem szabad következtetnünk mindaddig, míg apróra meg nem vizsgáltuk,

*) Národopisná mapa uherských Slováků. Prága, 1903.

vajjon az ilyen változás csirája nem található e föl már a közös tót nyelvben, a melyben *e* helyén hangzó *a* nem is olyan ritka, a melyben a *snêgr* szó mindenfelé *šnah*-nak hangzik, *lêryj* pedig *lavj*-nak. A gömöri nyelvjárás, nem tagadom, egészen sajátosságos hangtani fejlődést mutat, de az talán önálló fejlődésből magyarázható, idegen hatást csak a legvégső szükségben szabad föltennünk; milyen óriásinak kellene is annak a bolgár hatásnak lennie, a melyből minden Gömörben *ê* helyén hangzó *ia* ki lehetne magyarázni?!

Nagyon csinján kell az ilyen kérdések eldöntésénél a helynevek fölhasználásával is bánni. Mi hasznunk van p. o. abból, ha tudjuk, hogy *Bodrog* Zemplénben folyónév, «lent a Dunánál város volt, mely megyéjének is nevet adott,» a mikor nem tudjuk, hogy ez a név melyik korban keletkezett, milyen nyelvből való? Tegyük, hogy egészen bizonyos, hogy bolgárok laktak valaha a Bodrog mentén és Bodrog megyében is, de hát nem lehet-e az itt is ott is fölötlő *Bodrog* név régibb a bolgárok odajövetelénél, hisz az talán csak nem bolgár, legalább nem szlovén-bolgár?! Mikép lehet tehát ezt is a bizonyítás egy láncszemének tekinteni, hisz ilyesmi nem erősíti a lánczot, sőt — magától széthull az a láncz, a melybe ilyen szemeket iktatunk. Nem szólók a többi helynevekről, csak még egyre kívánok megjegyzést tenni, a *Pestera-Pestyera* névre. Hát ebből legtanácsosabb bárhol bukkanunk is rá hazánkban, nem bolgárookra, hanem egyszerűen oláhokra következtetni, hisz az oláh minden barlangot *peșteră*-nak hí, tehát természetesen a Biharhegységben levőt is; erre is ráillik, a mit mi, ALEXICS meg én, e folyóirat előbbi füzetében, 202—210. l., a *Preszáka-Priszákáról* mondtunk.

Én a legnagyobb hálával venném, ha Šk., a ki annyira ismeri a gömöri nyelvjárást, hisz maga is Gömörből szakadt Turócza, és különben is a tót nyelv finom megfigyelője, e nehéz kérdéseket alapos tanulmány tárgyává tenné és a legkisebb részletekig kutatná, hogy a gömöri nyelvjárás sajátosságos fejlődése mennyiben magyarázható ki magából a hangok és alakok folytonos változásából és milyen pontokon keveredhettek bele más idegen elemek: ez első sorban a nyelv életére vetne új világot, de talán a nép életére is, már pedig minket magyarokat mind a kettő egyaránt érdekel.

ASBÓTH OSZKÁR.

M. A. Meillet: Les alternances vocaliques en vieux slave. (Extrait des Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, Tome XIV.)

MEILLET, a Collège de France jeles tanára, a ki 1903-ban egy tartalmas, az indogermán nyelvészetbe bevezető munkát adott ki. (*Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*), az utolsó években különösen behatóan foglalkozott a szláv nyelveknek az indogermán nyelvek körébe való beleillesztésével: 1902-ben jelent meg az *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* című nagy művének I. része, a melyben különösen a szláv igékkel foglalkozik, 1905-ben pedig annak II. része (*Formation des Nomes*), a mely kizárólag és rendszeresen foglalkozik a szláv névszók képzésével. Minthogy a nyelvünkbe került sok szláv szó nagyobb részt épen névszó, minthogy M. tárgyalása a mai tudomány magaslatán áll és a könyv használatát pontos szómutató, könnyen áttekinthető tartalomjegyzék és a főbb képzések külön csoportosítása (*Aperçu des principales formations* 459. k.) nagyon megkönnyítik, a magyar nyelvészeknek csak újra figyelmükbe ajánlhatom ezt a kitűnő könyvet. Legújabbán M. az indogermán nyelveket annyira jellemző hangzócserét, a melyet az egész nyelvész világ legjobban az ablaut néven ismer, kutatja a szláv nyelvekben egy nagyobb, 88 lapra terjedő tanulmányban. Minthogy egy-egy nehezebb kérdésben nem mondhatunk le róla, hogy egy a magyar nyelvbe került szláv szónak összes rokonait össze ne állítsuk tekintet nélkül arra, hogy sajátos hangváltozások következtében a szláv nyelvekben az egymáshoz tartozó szavak alaki összefüggése néha igen lazának látszik, sőt bizony olykor-olykor laikus szemmel föl sem ismerhető, a tényeknek minden új szempontból való csoportosítását örömmel kell üdvözölnünk. Már pedig MEILLET dolgozata, a mi a csoportosítást illeti, annyiban igenis új, hogy tisztán szláv szempontból állítja össze az ide tartozó anyag egy igen tekintélyes részét*) és azt könnyen áttekinthető módon osztályozza és világosan tárgyalja. A nemszakértő igaz nem fogja a keresett szavakat olyan könnyen megtalálni, mint a szakértő, de a folyóirat még be nem fejezett kötetének a végén bizonyosan lesz szómutató, a mely e jeles tanulmányt távolabb álló köröknek is könnyebben hozzáférhetőbbé fogja tenni.

Hogy a szláv nyelvekben az eredeti hangzócseré mennyivel nehezebben ismerhető föl, mint az igaz e tekintetben ideális görög nyelvben, azt már a, különben a szláv nyelvekben sok esetben olyan

*) Miklosichnak tárgyalása az *Altslovenische Lautlehre* (3-ik kiadás 1878) című művében teljesen elavult.

könnyen fölismerhető, *e: o* fokozatok tükrözése is mutatja. Tagadhatatlan, hogy a szláv nyelvekben az *e: o* gyakran változatlanul megmaradt és hogy a részben *e*-vel, részben *o*-val hangzó szavak összetartozása még él a beszélők tudatában: ób. *vedq* vezeték: *voditi* vezetgetni, v. ö. *vojevoda* vajda, M. 334.*); *tekq* folyok: *tokq* folyás, v. ö. *potokq* patak M. u. o.; *nesti* vinni: *nositi* viselni, hordani, főnév -*nosq*, v. ö. *po-nosq* exprobratio (m. *panasz*!) *pri-nosq* oblatio stb., M. 333.; *rekq* megmondom: *rokq* »terme, limite» v. ö. *ob-rokq* mintegy »körülmondás,» így azután meghatározott mennyiség (m. *abrak*!), M. u. o.; *-klenqti* »attacher, farmer» **klepnqti*-ből keletkezett (*zaklenqti* aoristusa *za-klepe* *κατέχλεισε*): *za-klopiti*, M. 339. — a mit mi szláv szóval *kelepce*-nek nevezünk, azt az élő szláv nyelvekben részben *o*-s alakokkal fejezik ki: bolg. szb. *klopka*, l. Asbórn Szláv jövevényszavaink I: 60; *ležati* fekünni; *ložiti* fektetni: — a *ž* *g*-ből lett *vžz-lešti* *ἀναξλεῖν* ból a ptc. præt. act. II. *vžz-leglq*, *leg*-gel pedig *log*- váltakozik a különféle igekötők után álló *-logq* főnévképzésben: *prê-logq* (m. *parlag*!) mintegy »átfektetés» *za-logq* (m. zálog!) »helyette való fektetés, deponálás, depositum.» M. 339; a »meleg»-et jelentő melléknév hol *teplq* hol *toplq* alakban jelenik meg, mi ismerjük a csehországi *Teplíca* fürdőt, de a szerbben *toplica* a meleg fürdő és van *Toplica* nevű falu is Szerbiában, a *topiti* ige azt jelenti, hogy melegíteni, olvasztani,**) M. 340; *ženq* hajtók, üzők: *goniti* gyakorító párja — *g* *e* előtt rendszeren *ž*-vé lesz, de különben is ott van a *ženq* præs. mellett a *g*-vel hangzó infinitivus *gъnati*, a mely egyébiránt megint más hangzófokon tünteti föl a gyökeret — a főnév **gonq*, pl. a l. *gon*, »hajtást» vadászatot jelent és a magyar *pagony* egy szláv *pogonja*-ból való, a mely eredetileg vadászterületet jelentett, M. 365;

Ezekben és hasonló esetekben az *e: o* váltakozás annyira világos, hogy a beszélők könnyen kiérezhetik a kapcsolatot; de a szláv nyel-

*) M. rákövetkező számmal azt jelenti, hogy az illető szócsoport MEILLET szóban levő értekezésében melyik lapon található. M. természetesen sehol sem említi a magyar szót, sőt M.-nél a magyar szónak megfelelő szláv szó sem található mindig az illető csoportban, én azonban első sorban magyar szempontból kívántam értékesíteni M. összeállításait.

) Egészen mást jelent az a MEILLET értekezésében meg nem említett *topiti* ige, a melylyel *zâtony* szavunk összefügg: *topiti* immergere, *potopq* diluvium, *potopiti* demergere, *potonqti* (potopnqti*-ből!) demergi; v. ö. or. *zaton* 1. überschwemmte Gegend, 2. lange, ziemlich flache Bucht eines Flusses; ide tartozik a szlovén *zaton* is 1. Untergang der Sonne, 2. Tümpel, 3. Meerbuse, 4. Insel. — VONDRÁK magyarázata helytelen l. Vrgl. slav. Gramm. I: 340. és v. ö. BRÜCKNER Archiv f. slav. Phil. 29: 111.

vek hangfejlődése sokkal több esetben elhomályosította az eredeti viszonyt, úgy, hogy a szavak kapcsolata erősen meglazult. Mielőtt azonban olyan esetekre térek át, a melyekben az *e: o* a szláv nyelvekben átalakult, hadd álljon itt egy pár eset, a melyben az *e: o* megmaradt ugyan érintetlenül, de az egymáshoz tartozó szavak mégis elszakadtak egymástól. Hogy a *meljā* örök és a *molb* mely talán ilyen szópár, M. 373, hogy *vedro* (or. *vedro* szb. *vedro*) veder és *voda* víz édes testvérek (és hogy az *ūdra*-ból lett *vydra* vidra is közel rokonuk), M. 342, hogy *lemešb* lemezvas (rég. magyar, *lemes* l. Nyr. 31: 172.) csak olyan viszonyban áll a *lomiti* törni igéhez, M. 367, hogy *postelja* teríték és *stolb* asztal-szék (l. Asbóth Szláv jöv. I. az *asztal* szó alatt) talán összefüggnek egymással, M. 374, vagy hogy épenséggel a régi szerb forrásokból ismert *sebrb* «paysan, cultivateur» összefügg-e a *svoboda* szabad szóval, M. 342;*) mind erről semmit sem tud a beszélő. A *sebrb*: *svobodb* voltaképp már átvezetett bennünket arra a területre, a hol a szláv hangfejlődés pusztításait észlelhetjük, mert az *e: o* igaz megmaradt, de a *sebrb*-ben; ha összetartozik a *svobodb* szóval, elveszett egy *v*, illetőleg *u*, egészen úgy mint a szláv *sestra* szóban, v. ö. ném. *Schwester*, gót *swistar* szkr. *svasū* (accus. *svasāram* instr. *svasrū*.) Fönt azt hallottuk, hogy *ženq* gyakorítója *goniti*, de hogy a *ženq*-t a közös jelentésen kívül az infinitivusában még meglevő *g* (*gmati*) is biztosította a *goniti*-től való elszakadás ellen, de ha mind az alak mind a jelentés széttépte a régi szájakat, a változatlanul megmaradt tőhangzóknak nem volt annyi erejük, hogy a szavakat összetartsák. Hogy a *čeljadi*, *δεραπεια* «(ce mot désigne l'ensemble des domestiques)» — v. ö. m. család és cseléd — *kolēno* *φυλή* egyrészt a **čelrb*-ből lett *člērb* «membre» meg *kolēno* «genou» másrészt összetartoznak-e, a mint MEILLET mondja, 375. l., vagy hogy a *kolēno* «Knie, Geschlecht» csak egy szó és hogy hozzá nem csak a *čeljadi* állítandó, hanem a *čelo* homlok is meg az orosz *čelo-rēkr* (ób. *človēkr*)

*) Érdekes, hogy MIKLOSICH, a ki pedig a *svobodb* szóval való kapcsolatra nem is gondol, szöfejtő szótárában így állapítja meg a régi szerb *sebrb* jelentését: «plebejus, jedoch frei, nicht rab». Külömben igaz elég mostohán bánt e szóval: a megfelelő orosz szót, a mely pedig egészen új távlatot nyit meg előttünk, nem említi, a szlovén nyelvből pedig, tehát anyanyelvéből egy soha nem létezett *sreber* alakot idéz, a mely azután a tudomány nagyobb dicsőségére belekerült a nagy PLETERŠNIK-féle szlovén szótárba, pedig hát ez már a MIKLOSICH-féle Lexicon paläoslovenicum-ban sem volt más, mint a HABDELICH szótárából kiirt *szeber*-nek toll-vagy sajtóhiba által való elferdítése.

ember, a mint ezt VONDRÁK Vgl. slav. Gramm. 262. tanítja. azon vitatkozhatnak a tudósok, az élő beszéd nem tud már semmit sem arról, volt e itt valaha kapcsolat a *kel*-ből lett *čel*- és a *kol*- közt.

De a legtöbb esetben maga az eredeti *e : o* váltakozása szűnt meg a szláv nyelvekben, az összetartozó esetek hosszú sora csupa apró egymáshoz nem is hasonlító csoportokra foszlott és így természetesen nagyon veszített erőben: a beszélő tudatából egyre jobban tűnedezett az ilyen összetartozás érzése. Igaz, hogy ha mássalhangzó előtt álló *en*-, *em*-ből *ę* ellenben csak olyan helyzetben levő *on*-, *om*-ból *q* (ejtsd *ō*) lett, akkor voltaképp megint csak *e : o* váltakozik egymással és könnyű volt kiérezni, hogy *blędq blęsti* *πλανᾷσθαι, φλυναρεῖν* és *bląditi* *πλανᾷσθαι* illetőleg *bladъ* 'inconduite, adultère' hasonló viszonyban áll mint *redq : voditi* s több effélék, l. M. 368. és v. ö. a *beléndes* : *bolond* szavainkkal, de az élő szláv nyelvek közül már csak a szlovénben maradtak meg az idetartozó szópárok a régi keretben, a mennyiben ott *ę*-nek *e*, *q*-nak pedig *o* felel meg, a többi élő szláv nyelvekben a hangtani fejlődés teljesen szétértépte az *ę : q* féle eseteket az *e : o*-félétől, *ę : q* helyett a bolgárban *e : ѣ*, a szerbben *e : u*, az oroszban *ja : u* áll egymással szemben és hasonló kizökkenést tapasztalunk a többi szláv nyelvekben is, még a lengyelben is, a melynek pedig van még ma is *ę* *q* hangja, csak hogy mennyire nem hangzik a régi helyén, azt mutatja akár mindjárt a *blądъ* mása, mely ugyan *bląd* a lengyelben is — de csak a nominativusban, genitivusa már *blędu*! De nem mindig őrizte meg épen az ób. nyelv leghívebben a régi váltakozás képét. Az oroszban a *steregu* őrzők 2. sz. *sterežes* és *storožū* ör *storoža* őrség nagyon szépen tükröztetik az eredeti *e : o* váltakozást, csakúgy mint a lengyel *strzege* *strzeżesz* : *stróż* (ill. *stróža*), de az óbolgárban a helyett azt találjuk, hogy *stręga* *stręžeši* : *strazъ* (ill. *straza* 'strázsa'!), M. 384, és a többi déli szláv nyelvekben meg a cseh-tót-ban is ilyen esetekben eredetileg ez volt a viszony, — a csehben igaz a hajdan egyforma alakokat is szétértépte a későbbi fejlődés: az ób. *stręga* infinitivusa *stręšti*, míg a csehben a megfelelő alakok *strěhu* *strěci*! Egészen olyan, mint *stręšti* : *straza* között a viszony, *po-vręsti* 'lier' és *po-vrazъ* (v. ö. m. *póráz*!) között, M. 385. — itt is eredetileg *e : o* állt egymással szemben, az ób. *po-vrazъ*-nak az oroszban *po-vorožъ* 'lien', a lengyelben *po-wroz* 'kötél' felel meg, de már a præsensben más fokon találjuk a gyökeret (*po-vręza*) és minthogy ez a gyöngült alak behatolhatott kiegyenlítés következtében az infinitivusba, az eredeti *e : o* váltakozás az élő nyelvekben még ezen az úton is elmosódhatott. Az orosz *storoža*, lengyel *stróža*, délszláv *straza*, tót *stráža*, cseh *stráže* mind olyan ősalakra vezetendők

vissza, a melyben *-or-* hangzott a mai *-oro- -ro- -ra-* (< **rō-*) helyén; hogy ez a tarka fejlődés mikép bonyolódott le, azt nem sikerült eddig kielégítő módon megmagyarázni, de azt tudjuk, hogy *-or-* csak ha mássalhangzó elé került, ment keresztül az ilyen változásokon, mivel a szláv nyelvek valamikor zárt szótagoktól irtóztak, ha n g z ó előtt álló *-or-* azonban megmaradt. Így tehát elképzelhető, hogy az egy gyökérből hajtott hol *e* hol *o* fokozatban álló képzeteket ez a hangtani sajátosság is szétszakította. A *veriga veruga* láncz és *zavorъ* závár még tisztán mutatják ez eredeti viszonyt és ha a beszélő még sem érzi a kettő között levő kapcsolatot, annak oka másban rejlik, de *veriga er-*jével szemben a hozzá tartozó ige infinitivusában az óbolgárban *rê-t* találunk (*vrêti claudere za-vrêti concludere* — a praesens gyöngült alakot mutat *vrъg*) a *za-vorъ* *or-*jával szemben pedig *ra-t* az ugyan abból a gyökérből hajtott *rrata* ajtó, kapu-ban, M. 379. Igaz hogy a jelentésfejlődés — láncz závár ajtó — még jobban elszakította itt a szavakat, mint a hangfejlődés és mind ehhez hozzájárult még a népetymologia bomlasztó hatása: a *za-voriti* csukni igével szemben álló *ot-voriti* nyitni igét korán *ot-tvoriti* csinálni-ból alakult összetételnek kezdtek érezni és lett a régi a *za-vorъ* szóval olyan szoros kapcsolatban álló *za-voriti* igéből — *za-troriti*!

Az *e: o* váltakozást tükröző *porrêsti: porrazъ* mellett fönt egy *porrъza* praesentst találtunk, *za-vrêti*-nek, a mely *za-vorъ* és **vorta*-ból lett *vrata*-val áll szemben, praesense *za-vrъg*; hasonlókép a **merti*-ből lett *mrêti* halni (v. ö. *morъ λοιμός u-moriti άποχτείναι*) praesense *mrъg*, ehhez pedig csatlakozik *srъ-mrъtъ* halál, *mrъtrъ* holt (v. ö. m. *morotra* holtvíz), M. 378. Az *e* fokozat hiányozhatik is a sorból: *-mrъznъti* (szerb *mrznuti* fagyni): *mrazъ χρύσταλλος* v. ö. a régi m. *zûz-maráz* összetételt, a melyből csak később lett *zûzmara*), *mraziti* geler, M. 385. A *mrъznъti: mrazъ*, *mrъknъti* besötétedni: *mrakъ* sötétség-féle váltakozáson, annyira fönn nem akad a szláv nyelvérzék*), hogy a régi *sraka* szarka egyes szláv nyelvben *svraka* alakot öltött, mert a népetymologia kapcsolatba hozta a *svrъcati* «siffler» igével, M. 386. Más esetekben nem az *e*, hanem az *o* fokozat hiányzik a sorból, ilyen a *srъdъce* szív: *srêda μέσον* (v. ö. szerda «Mittwoch»!), M. 386, *dvъrъ* ajtó: *dvorъ* udvar, M. 382, és talán szb. *krd*, szlov. *krdel* *krdelo* troupeau: ób. *êrêda* csorda, M. 386, ha az itt szembeállított szópárok összetartozását a beszélők nem is érzik már. Szép teljes sort tüntet föl a *četver*-ből magyarázható *četvrê-* (ób. *četvrê-nogъ τετραποῦς*

*) Ilyen a *pražiti: pražiti* viszonya is, a melyeket M. nem említ, v. ö. m. *perzel*: régi *parádzs* (a *parádzs* ebből való elvonás!).

or. *četvere-nog**) szemben a *četvero* gyűjtőszámnévvel és kétféle gyenge fokkal: *četvrtъ* negyedik (*četvrtъkъ* csütörtök) és *četyre* négy, M. 381. k.

De jóval erősebb változásokat is találunk, még pedig már a közös szlávságban: az indog. *i ei oi* sornak a szlávban mássalhangzók előtt *ъ i ê* hangzók előtt *ъ ѓ ѓ* felel meg, a régi *e: o* változásnak tehát itt már semmi nyoma — v. ö. *бѣжѣ* ütök: inf. *biti* (vagy *bičъ*, a melyből a ném. *Peitsche* lett): *bojъ* ütközet, baj (bajt vívni!), M. 345; *лѣпѣти* tapadni; *лѣпъ* «glu» lép (lépre menni), M. 351. Minthogy a régi *k* az *oi*-ből lett *ê* előtt *c*-vé, az *ei*-ből lett, *i* előtt pedig *č*-vé lett (l. Nyelvtudomány I: 106. k.), lehetséges, hogy *cěna*, v. ö. gör. *ποινή*, és *čînъ* (v. ö. m. *csín*, Nyr. 28: 481—491.) szorosan összefüggnek egymással: «ainsi v. sl. *cěna* 'prix' en regard de gr. *τεῖσιν*, *τιν(F)ω*; le v. sl. *čînŭ* *τράξις ἀξία* 'présente sans doute le degré *e* de la même racine (cf. skr. *cinóti* etc.), sans qu'aucune parenté des deux mots soit sensible en slave.» M. 348. Minthogy idg. *i*-nek *ъ* felel meg a szlávban nem pedig *î*, a mely *î*-ből vagy *ei*-ből keletkezett (a szóvégén *oi*-ből is) és más okból is meglep *rinъti* «pousser, mettre en mouvement» szemben *rojъ* raj főnévvel, M. 347, hasonló viszonyt mutatna *povinъti se* *ὑποταγῆναι* és a *vojeroda* vajda szó első részével összefüggő *vojъ* «armée», de összetartozásuk nem bizonyos, M. u. o. A *čstъ*: *čisti* *τιμῶν σέβασθαι* *i*: *ei* váltakozásra megy vissza, a *čstъ* *τιμῶν* főnév a hasonló képzésekben várható gyöngébb fokon mutatja a hangzót, M. 349. A szláv *čstъ*-ből magyarázta MIKLOSICH a m. *tiszt* szót (ugyanazzal a disszimilatióval *čstъ* *-a* *o > tiszta*!), én rámutattam arra, hogy a Zographosban a főnév *čistъ* alakban jelenik meg (Asbóth szláv szók 40. l.), de nyomban hozzátettem, hogy ez egészen magában álló és váratlan alak. Ma hajlandó vagyok ebben a *čistъ*-ben tollhibát vagy olvasási hibát látni: a szó a Zographosban mindössze egyszer fordul elő még pedig genitivusban, a mely az eredeti kéziratban még helyesen *čstŭ* lehetett, minthogy azonban az az *i* jel, a mely a Zographosban az *ъ* helyét elfoglalta, már t. i. a 20-as számértékű *i*, hasonlít az *ъ* glagolita jeléhez, minthogy a *čstъ*-nek infinitivusa *čisti* is zavarólag hathatott, a másoló *čstŭ* helyett azt írta hogy *čisti*. A főnév nem fordul elő csak ezen az egy helyen, de egy belőle képezett *čstŭinъ* *ἐντιμος* pretiosus melléknév előfordul kétszer. Luk. 7:2. és 14:8, és egészen helyesen *ъ*-vel van írva. Arra sem szabad hivatkozni, hogy de hiszen a szláv infinitivus semmi egyéb mint egy *i* tövű nőnemű főnévnek ragozott alakja, a *čisti* inf.

*) VONDRÁK Vgl. slav. Gr. 308. *četvero*-ból magyarázza.

tehát a *čistъ* főnév ragozott alakja, mert tudvalevő dolog, hogy a szláv infinitivus tőhangzója a supinum (*čistъ*) hatása alatt változott meg. Mindössze azt mondhatnók, hogy a magyar *pisztráng* szóban is *i*-t találunk a szláv *ъ*-vel szemben (l. MEILLET 350 *pišq* a. és ASBÓTH szláv szók 27.), de hát a *pisztráng* szó alakját eddig nem sikerült megmagyaráznunk, ámbár kétségtelen, hogy szláv.

Az *u* (*ū*): *eu*:*ou* illetőleg *w* (*uw*): *ew*:*ow* sorban az *e*:*o* fokot a szlávban alig lehet egymástól megkülönböztetni, *eu* rendszeren összefolyt *ou*-val szláv *u*-ban, csakúgy mint *ew* és *ow* szláv *or*-ban, csak a világos esetek analógiája tanít bennünket arra, hogy *kryti* (szláv *y* = idg. *ū*) fedni-hez tartozó *krovъ* fedél főnév vagy akár a *po-kryti* befedni betakarni-hoz tartozó *po-krovъ* meg kicsinyítője *po-krovъci* (v. ö. m. *pokrócz*!) valóban régi *o*-t tartalmaznak és nem *e*-t, M. 359, vagy hogy a *ryti* ázni igével kapcsolatos *rovъ* árokban is régi az *o*, M. 359, abban a *rovъ*-ban, a mely MIKLOSICHOT teljes életében abban a téves hitben tartotta, hogy a tősgyökeres magyar *rovás* szó szláv alkotás! Még világosabbnak látszik az a *kovati kovq* igénél vagy mondjuk a *kovaci* kovács, *o-kovъ* «πέδα, compes» (v. ö. m. *akó*!) főneveknél, hisz ha az *or* itt *ew*-ből lett volna, az előtte álló *k* okvetetlenül *č*-vé változott volna, de mivel az *e* fok hiányzik, a szláv *o* pedig régi *a*-nak is megfelelhet és a rokon nyelvek sem adnak kellő útmutatást egészen biztosat nem mondhatunk az itt mutatkozó *o* természetéről; egyébiránt *or* egészen szabályosan váltakozik a szláv nyelvekben *u*-val, úgy mint akár idg. *ow*:*ou*, a præsens egy. 1. sz. nem csak *kovq* hanem *kujq* is lehet, az oroszban mindig *kuju* a szerbben *kujem* és a kovácsot az orosz *kuznec*-nak hívja; ez a *kuznec* egy elavult *kuznъ*-ból származik, a melyen mindenféle kovácsmunkát, vasalást értettek, de az orosz *kuznъ* mellett találunk az egyházi nyelvben *кѣзнь τέχνη μηχανήμα*, sőt *кѣзнь* alakot is (*ъ* = idg. *u*, *y* = *ū*), M. 355. Hasonló sort tüntet föl *dъchnъti* «sonffler», az élő szláv nyelvekből egészen biztosan kikövetkeztethető **dъchъ**, a mely valószínűleg a mi *doh* szavunkban él, l. ASBÓTH Szláv szók 38, *dychati*, *duša* (< **duchja*) *ψυχή*, M. 362, csak hogy természetesen nem találhatunk ide tartozó szóban *or*-ot, mert az csak hangzó előtt állhat. *Brъsnъti* «gratter» alatt M. egyebek közt a *brysati* iterativumot és *u*-val az *ubrusъ sou-dъriovъ*-t említi, 361. l., a m. *abrosz* egy másik igekötővel összetett *obrusъ*-ból való, amaz eredetileg azt jelenti, hogy «letöröl», ez meg hogy «körültöröl».

*) M. jobban tette volna, ha a lengyel és cseh *dech* helyett a bolgár *dъch* szót idézte volna; itt említhető a magy. *ndtha* is, a mely valószínűleg **nadъcha*-ból lett.

De ismertetésem már is hosszúra nyúlt, csak sietve említek még egy pár szláv eredetű magyar szót, melyeket ez értekezés egy-egy szláv szócsoporthoz beleilleszt: *izgága* 334, *ebéd : jászol = oběd : jaslí* (M. szerint eredeti *ē : ō* váltakozással) 336; *ábráz* 387, (*rězati* vágni; *obrazъ* megint *ē : ō* — a *rězati*-val kicsit merészen hoztuk kapcsolatba a m. *rész* szót l. Nyr. 30: 555—559. l.); *istáp**) 339; *pad* 341; *lapát* 343, *rozsa* 363; *ablak* 374; *rab* 383; *csoroszla* 384; *szapora* 387; *paraszt* 388. — az *ō* fokot mutató *stati* odaállani-val összefügg a *postavъ* (v. *ō. posztó!*) és a *stativa* esztováta, osztováta, is; *korász* 389. L. még a *po : pa-* (*po-tokъ* patak: *pa-gkъ* pók) 343, *sъ : sę-* (*sъręsta* szerencse: *sę-sědъ* szomszéd) 367, *vъ : q-* váltakozását u. o. (ez az *q-* tükröződik a m. *ontok* «bélfonal»-ban = *qъkъ* — v. *ō. tьkati* szőni, *tьkačъ* takács — és az *ontora* szavakban l. ASBÓTH szláv szók 37.).

MEILLET munkájának érdeme főleg a világos csoportosításban áll, újat nem tartalmaz, de így is rendkívül becses és magyar nyelvészre különösen érdekes, mivel pedig M. jól ismeri a szláv nyelveket, első sorban az óbolgárt, teljesen megbízható is. Hogy a szókezdő *ób. i-t ji-*vel írja át és nem *i-*vel, csak úgy mint az *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* című nagyobb művében nekünk szokatlan és alig helyeselhető, külömben is akad itt-ott egy kis hibácska p. o. a *vatra* szó bizonyosan nem ősrégi a szláv nyelvekben, l. 370. l., hanem az oláh nyelvből került az oláhokkal érintkező szlávokhoz l. Nyelvtudomány 1: 154 és VONDRÁK Vgl. slav. Gram. 1: 182, a *styděti sę aischýveshai*: *studъ aischъnъ*, csoportot, 369. l. talán nem lett volna szabad elválasztani az *u-stynęti* «se refroidir»: *studentъ* *φυχρός*-féletől, 362 l., csakúgy mint a 385. l. a *mrъzěti*: *o-mraziti* sę csoportban rá lehetett volna arra a kapcsolatra mutatni, a mely közte és a *po-mrъzęti*: *mrazъ*, *mrziti* félével valószínűleg fönnáll, hisz abban semmi föltűnő sincs, ha az «utálat»-ot a szláv valamitől való «fűzés»-sal fejezi ki. De ezek elvégre apróságok, a melyeket inkább azért említek, hogy tanújelét adjam annak, mennyire lekötötte a jeles szerző értekezése figyelmemet elejétől végig.

ASBÓTH OSZKÁR.

*) MELICH az *istáp* szót német eredetűnek tartja, de kétségtelen, hogy lehet akár szláv is; én csak azért utalok a szláv *stapъ* magyarázatára, mert szlavista létemre tiltakoznom kell a megbotránkoztató dilettantismus ellen, a mely KLUGE szótárának legújabb kiadásában is a *Stab* ezikkben nyilvánul.

Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen. Von *Karl Brugmann* und *August Leskien*. Zweiter unveränderter Abdruck. Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner. 1907.

Ügyes gondolat volt a strassburgi Trübner-czégtől együttesen kiadni a jelenkor két olyan kiváló nyelvtudósának mint Brugmannnak és Leskiennek nézeteit a világnyelv kérdéséről. A nyári esperantokongresszus megint időszerűvé tette a világnyelvek szokszor felvetett és sokszor elvetett problémáját s mert ezúttal nem fizikusok és filozófusok döntik el e különösképpen általános nyelvtudományi kérdést, talán nem lesz érdektelen ez igen tartalmas és igen érdekes füzetnek bemutatása.

A szász tudományos Akadémia (Königl. Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften) a folyó év elején felszólította jeles tagjait: Brugmann Károlyt és Leskien Ágostont, hogy mondjanak véleményt a világnyelvi törekvésekről. A munkát e két tudós úgy osztá meg, hogy Brugmann általános kritikáját adja a világnyelvi törekvéseknek, Leskien pedig igen alaposan megbírálja — szigorú nyelvtudományi szempontból — a ma legjobban elterjedt világnyelvi kísérletet, az esperantót. E két értekezés adja a czímül írt füzet tartalmát.

Brugmann igen szellemesen és könnyen megírt dolgozatában kifejti, hogy mely okok vezettek ama végső gondolatra, hogy egy új mesterséges nyelvet kell gyártani a nemzetközi érintkezés segédeszközéül. Elmondja a volapük-mozgalom fellendülését és hirtelen elhanyagolását; a világnyelvi propagandák útjait és eszközeit; s rámutat arra a valóban sajátos és gondolkodásra készítő jelenségre, hogy az eddigi mozgalmakban a legkevesebb szerepet éppen azok játszották, a kik a legjobban ismerik a nyelv életét és a világnyelvi törekvések értékét — t. i. a nyelvészek. A hangadók — filozófusok, chemikusok voltak (Couturat, Ostwald stb.). Csak két nyelvész híve egy ilyen világnyelvi mozgalomnak s írt is ilyen szellemben e kérdésről: Schuchardt és Müller Miksa. De az utóbbi komoly figyelembe nem jöhet, nemcsak azért, mert évtizedeken át nem haladt fejlődő tudományunkkal, hanem mert e kérdésben önmagával ellenkezésbe jutott. Papi áldásával kísérté útnak a volapüköt s midőn ennek divatja megszűnt, lelkiismeretfurdalás nélkül jelentette ki, hogy az összes világnyelvek között az esperanto a legkiválóbb. Schuchardt maga csak elvileg helyesli e törekvéseket és Baudouin de Courtenay és Jespersen fonetikusok is csak az eszmét helyeslik és csak a kerítés mögül nézik a nyelvalkotó chemikusok lázas munkáját.

Majd fölveti Brugmann a fogás kérdést: kinek kell egy ilyen

világnyelv? A tudománynak? A tudomány nem vetheti el a nemzeti irodalmak eddigi alkotásait, nekünk, ha azonnal meg is szűnhetnének élni a többi nyelvek, a mult alkotásait tovább kellene tanulmányoznunk s akkor az új világnyelv azt jelentené: a meglévő nyelvekhez tanulj meg még egyet! Pedig a világnyelv alkotásának az volna egyik főcélja, hogy a sok időt megemésztő idegen nyelvi studiumokat kiküszöbölje. Talán a kereskedelemnek érdeke az új világnyelv? Annak se! Ha valaha az új nyelv használatba kerülne hivatalosan, a kereskedőknek két nyelven kellene vezetni könyveiket. A mindennapi élet is kevés hasznát látná. A mit az ember idegen földön utaztában sehogyse tud hangosan kifejezni, azt egy régesrég nemzetközi világnyelvvel ki tudja szükség esetén fejezni, ott a jelnyelv, a Gebärdensprache. S talán olyan könnyűk ezek a nyelvek? Olyan gyorsan lehet őket megtanulni? Leskien úgynevezett nehéz nyelveket tanult világléteében: szláv nyelveket, melyeknek alapos elsajátítása valóban nehéz munka. Tud olaszul, francziául, latinul és mégis pl. az esperanto elsajátítását nehezebbnek érzi még a szláv nyelveknél is. Nem csoda. Ha azt akarom mondani esperanto nyelven: «Mellékelje kérem, a számlát és fogadja őszinte üdvözléte[i]met» — körülbelül így fejezem ki magamat: *Bonvolu aldoni la facturon kaj akcepti majn sincerajn salutojn*. A ki németül (*majn*), görögül (*kaj*), román nyelveken (a többi) nem tud, kíváncsi vagyok, milyen könnyen jut el e mondat megszerkesztéséig. S a ki tud, az folyton német vagy más nyelvű szavakat fog keverni az esperantóba, a hol a próféta, Samenhof, véletlenül francziákat kotyvasztott bele; annál tehát éppen az a baj, hogy *tudja* az összekevert nyelveket.

S végül az ujonnan alkotandó világnyelv gondolatának legnagyobb ellensége az a nem sok, de biztos tudás, a mit az általános nyelvtudomány hosszas fejlődésében a nyelv életéről megállapított. Ma már csak a tájékozatlan tagadja, hogy számos okok miatt a nyelv élete folytonos változás. A nyelv öröklése nemzedékről nemzedékre, a földrajzi elszigetelődés, a népek érintkezése stb. stb. folytonos hullámozást okoznak a nyelv életében s nincs hatalom, mely ezt megakadályozhatná. *Ha valaha akadna diktátor vagy szövetség a földön, mely máról-holnapra új nyelvet hozna be az emberi társadalomba, az az új nyelv egy perczig se maradna változatlan. Legfeljebb csak újra előlről kezdődnék az emberi nyelv fejlődésének története s néhány év múlva új nyelvjárások, néhány század múlva új nyelvek képződnének s a fejlődésnek e megismétlése a haladást évszázadokkal visszavetné.* Brugmann egy ilyen világnyelvet még bizonyos nemzetközi frásos közlekedésre s ezt is szűkebb körben, pl. a kereskedelem-

ben képesnek tart. Azt mondja: fiat experimentum Nem hisszük, hogy ennek a kísérletnek sok eredménye volna. A kereskedők a nemzetközi érintkezésre külön levelezőket tartanak, ezek ha sok nyelvet tanulnak, tehetik, hiszen e tudás lesz az a tőke, mely életfentartásukhoz a kamatot meghozta. Minthogy felesleges: ne fiat experimentum!

Az elvi kérdések magaslatáról — honnan bajos éppen azért a dolgok mélységébe ellátni — Leskien leszáll a ténybírálat szilárd területére s fölveti a kérdést: nyelvtudományi szempontból mit ér az esperanto? Sorra veszi e nyelv hangjait, szó- és mondatnani jelenségeit, hogy aztán igen negatív természetű eredményeit kimondja.

A mi a hangokat illeti, feltűnően sok az esperantóban a *ĉ* (magyar *cs*) és a *ĝ* (magy. *dzs*). Ámde a német nyelvben ez a *ĝ* hang egyáltalán nem fordul elő, a *ĉ* is csak szavak belsejében, szó elején soha. Pedig e nyelv szerkesztője főgondolatául azt hangsúlyozta, hogy a meglévő nyelvi anyagból (germán, román) szerkeszté az ő világnyelvét. Az esperanto tele van diftongusokkal (*au, eu, ai, ei, oi, ui*). Mit tegyen ezekkel a franczia, kinek nyelve direkt kerüli a diftongusokat? Hogyan ejtse az angol a gyönyörűséges *knabo* (ném. *knabe*) szót, holott ő szó elején *kn* helyett csak *n*-et mond? Tele van az esperanto efféle hangcsoportokkal: *kju, kia, kie, tiu*, stb. Nyilvánvaló, hogy ezekből mihamar *kju, kja, kje, tju* lesz. Ezek valóságos gombái a nyelvi élet gyors erjedésének.

Leskien a hangsúly, a ragozás, a mondatnani jelenségek alapos bírálata után a következő eredményre jut: Az esperanto papirnyelv. Szerzőjének sejtelve sincs a nyelvi élet legelemibb törvényeiről. Az iskolai nyelvtan szabályaiból indulva ki, kísérlete nem sikerült s vele a világnyelv kérdése egyáltalán nem tekinthető megoldottnak. És mi hozzá tehetjük: ha a föld legnagyobb nyelvésze s legügyesebb nyelvalkotó művésze egy életet szentelne effajta munkának, akkor se lenne belőle semmi. Nemcsak ez apró hibák, nemcsak az esperanto értéktelensége jelzik előre e törekvések csődjét. Évezredes fejlődés eredménye az emberi nyelv úgy a hogy különféle formáiban ma élünk vele. Életének ilyenén való átalakítása a túltengő emberi önérzetnek leghiúbb ábrándjaihoz tartozik.

RUBINYI MÓZES.

Die Sprache. Von *Fritz Mauthner*. Frankfurt am Main. Literarische Anstalt Rütten und Lœning. Die Gesellschaft. Sammlung sozial-psychologischer Monographien. Herausgegeben von *Martin Buber*. 1X. Bd. 120 l.

E könyvecske szerzője sajátos alakja a német irodalomnak. Pályája a modern írói pályáknak megfordítottja: nem «tudásból» lett

ujságíró, hanem ujságíróból lett «tudós.» Néhány éve három kötetes nagy munkát adott ki nyelvkritikai elméletéről s bár a szakajtó szinte egyhangúlag napirendre tért e mű felett, a régi barátok valóságos nyelvtudományi glóriát fontak nyelvészszé «magasztosult» társuk homloka köré s a mű első kötete meg is jelent már második kiadásban. S hogy így már klasszikussá vált Mauthner, mi sem természetesebb, hogy megcsinálta saját elméletének népszerűsítő kiskatáját, azt a munkát, mely ez ismertetés tárgya.

Valóban alig láttunk még olyan sajátos nyelvtudományi könyvet, mint ez. Pompás, pazar szedés; igen ízléses iniciálék; az ujságírás fordultatos stílusának összes sziporkázó ötletei; minden oldalon legalább egy önállósult mondatrész; személyes élű csipkedések; az első személynek beteges hangsúlyozása; néhány ismert adata a néplélektannak; a Grimm-féle szótár egy-két cikke hiányosan és mégis feleresztve az erőltetett és nagyzó kijelentések tömkelegében (l. pl. a *Gegenstand* szó tárgyalását) — ime ez a munka külső-belső képének tán kissé kíméletes jellemzése.

A gondolatmenetéről bajos számot adni. Az ember azt várná, hogy Mauthner főművének alapgondolatát kapjuk itt népszerűsítve: a nyelv gondolatainknak csak tökéletlen kifejező eszköze, mert a szók, a kifejezések jelentése igen ingadozó, bizonytalan. E gondolat elő is kerül itt (19. l.) de nem ez a vezérlő ideája.

Abból indul ki, hogy Wundtot gúnyolja, támadja, meg az egész néplélektani irányt. Néplélek szerinte nincsen, hanem a nyelv a népek életében az, a mi az egyén életében az agy. A nyelv egy *sensorium commune*. Ez csak kép persze, maga M. is elismeri, de ő azt mondja, jó kép, mert nem szerénytelen: nem is akar egyéb lenni, mint egy kép. Csakhogy az a bökkenő, hogy a néplélektan maga se hisz a néplélek sajátos életében, személyesített alakjában. De mindez nem gátolja a nagy logikust abban, hogy néhány lappal odébb, még metafizikaibb fogalmat dobjon be a tárgyalásba, a népléleknek igazán lehetetlen nevű ikerpárját, «röviden»: *die gemeinsame Seelensituation der Kulturvölker*.

A kulturnépek e közös lelki állapotának legkirívóbb elemei a kölcsönzés által keletkezett fordítások (*Lehnübersetzung*). E kétségtelenül szellemes névvel valami értelmest, valami ternüészetest állít a szerző, hiszen a kulturális érintkezések nagy nyelvi eredményeire utal. Világos tehát, hogy túlzásával azonnal lerontja gondolata magvának helyességét. A nyelv élete nem egyéb, mint csupa *Lehnübersetzung*. Minden a világon *Lehnübersetzung*. Majd jó idő, mikor a nyelvrokonság fogalma el lesz feledve s mindent *Lehnübersetzung*-gal fognak

magyarázni. Nevet ad az idegen fogalmak olyatén módon való kifejezésének, hogy meglévő szók új jelentésárnyalattal alkalmaztatnak. Ez a *bastardierter Bedeutungswandel* (v. ö. «Geist des römischen Rechts», «a törvény szelleme» kifejezésekben a *Geist, szellem* finom jelentésváltozását).

De már elébb, a népleleknek, születése előtt való kivégzése előtt, egy merész stiláris bukfenczczel áttért a — világnyelv kérdésére. S itt meglepő dolgot tapasztalunk. Bizton várjuk, hogy ez az ember valami szenvedélyes volapükbajnok lesz. De M. nem azért zseniálisan excentrikus, hogy minden nyelvvel kapcsolatos hóbortnak hódoljon. Neki nem kell semmiféle világnyelv. Érvei a világnyelv irodalmának fegyvertárából vannak véve, de be vannak bujtatva a M. stílusának tarka ruháiba.

Mikor M. nyelvésznek indult, úgy véljük, úgy járt, mint némely modern utazó. Messze földre térnek ezek, új népeket vélnek felfedezni, új szokásokat, új intézményeket s mikor hazatérnek s egy kicsit olvasni kezdenek, fájó szívvel látják, hogy emlékeiket már megírták száz évvel elébb. Kiszínezik hát élményeiket a stílus virágaival. A Mauthner könyve azok közé a könyvek közé tartozik, melyeknek elolvasása kellemes, könnyű, valósággal szórakoztató munka. Szellemi sziporkák röpködnek bennük, nehéz fogalmak perdülnek könnyűeknek látszó mondatokban. S mikor leteszszük e könyveket, rémülten látjuk, hogy a szóvirágok rútul becsaptak bennünket: nem tanultunk belőlük semmit.

R. M.

Felix Krueger: Beziehungen der experimentellen Phonetik zur Psychologie. (Separatabdruck aus dem Bericht über den II. Kongress für experimentelle Psychologie in Würzburg, 1906.) Leipzig, Barth. 1907.

Victor A. Reko: Über einige neuere Versuche mit Sprechmaschinen. Wien. Selbstverlag des Verfassers. 1906. — Ugyanaz: **Phonetische Untersuchungen über die Edison- und die Berlinerschrift.** Öst.-ung. Phonographen Zeitschrift. 1907. No. 3—7.

A kísérletező fonétika évről-évre mind nagyobb tért hódított s mind több meg több eszközzel, készülékkel ismerkedhetünk meg, melyeknek segítségével a kutatók a beszélésnek fiziológiai feltételeit igyekeznek megvilágítani. Új tudományok vagy új módszerek terjedésének kezdő korszakaiban mindig megfigyelhetünk némi túltengést, erőszakos terjeszkedést a régibb ismeretek és módszerek rovására. A kísérletező fonétika is a gyors növésnek e gyermekéveit éli s művelői szívesen állítják szembe a csak megfigyelő, leíró fonetikával, melyet

alsóbb-rangúnak tartanak. A kísérletező fonétikának egyik érdemes művelője, G. PANCONCELLI-CALZIA (Marburg) nagyon lenézi a nem kísérletező fonétikusokat*) s az ő tudományával (Experimentalphonetik) szemben eleminek nevezi (Elementarphonetik) a csak megfigyelő és leíró fonétikát s nemcsak abban lát különbséget a két eljárás között, hogy ők a tények pontos megismerése céljából készülékeket is használnak, hanem szerinte a különbség mélyebben gyökerezik, még pedig a módszerben és a logikai eljárásban.

A még mindig küzdő felek túlzásaival szemben KRUEGER előadása, melyet a pszichológusok würzburgi kongresszusán tartott, nagyon szépen világítja meg a kísérletező fonétika fontosságát, eljárásmódjait s összefüggését a pszichológiai kutatással. A kísérletező fonétika feladata, szerinte, a nyelvi jelenségek hangalakjának pontos vizsgálata. (Die exakte Untersuchung der lautlichen Seite der sprachlichen Erscheinungen.) Ez azonban nemcsak a kísérletező fonétika feladata, hanem általában a fonetikáé. S ép ezért nem helyes, ha külön tudmánynya teszszük a kísérletező fonétikát s szembe állítjuk a nem kísérletező, leíró vagy elemi fonetikával. A cél mindig a beszéd hangalakjának minél pontosabb vizsgálata. A vizsgálat első lépése az önfigyelés és mások megfigyelése. Azonban bármily gyakorlott a kutató ebben a megfigyelésben, igen gyakran nem képes megfigyelni a beszéd gyorsan változó sajátosságait; a szem és a fül nem alkalmas eléggé a finomabb különbségek felfogására, a gyorsan egymást kergető jelenségek megértésére. A beszédnek sok részlete elvész a hallgató előtt és egyébként is gyakran ki vagyunk téve a botlásnak, tévedésnek. Ezeken a hiányokon akarunk segíteni a készülékek, a különböző megfigyelő eszközök használatával. Tehát a kísérletezés csak pótlása a megfigyelés tökéletlenségének, az eszközök kiegészítői érzékszerveinknek. S ép ezért nem is tekinthetjük külön tudománynak a kísérletező fonétikát, hisz a fonétikusnak mindig kísérletekhez kell fordulnia, ha a puszta megfigyelés nem elégíti ki. Tulajdonképp két eljárásmóddal van dolgunk, melyek egymást kiegészítik: a mi megfigyelésünk hiányait egészítik ki a készülékek, s viszont e készülékek adatait a mi megfigyeléseink segítségével értjük csak meg

*) *Instrumentalphonetik oder Experimentalphonetik?* Eine methodologische Frage. (Die neueren Sprachen XV: 121.) Jespersen, a kit Panconcelli-Garzia szintén «elementarphonetiker»-nek nevez, «instrumentalphonetiker»-nek akarta nevezni a kísérletező fonétikát. Ez ellen védekezik Panconcelli-Garzia ebben a cikkben, mert e névben módszerének lekicsinylését látja.

és magyarázzuk. Kísérletezhetünk a legegyszerűbb eszközökkel: egy csontpálczikával, ha a nyelv helyzetét akarjuk megismerni, egy fényesre csiszolt késpengével, ha a lágú íny működését vizsgáljuk az orrhangok ejtése alkalmával. Máskor meg a legbonyolultabb és legfinomabb eszközökhöz kell fordulnunk, ha meg akarjuk ismerni a hangképzés minden finomságát. A fonétikusnak minden kínálkozó eszközt meg kell ragadnia, ha reméli, hogy felvilágosítást szerezhet általa a hangképzés rejtelseiről. Így jut szerephez a kísérletező fonétikában, mint látni fogjuk, a fonográf és grammofon, valamint a röntgenezés is.)*

Krueger előadása két részre oszlik: az elsőben a kísérletező fonétika módszereit ismerteti, míg a második részben azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mikép függnek össze a fonétikai kísérletek a pszichológiai kutatással. — A fonétikai kutatás, tehát a kísérletezés is, két csoportba osztható. Vagy a hangok keletkezését, vagyis a beszédszervek működését vizsgáljuk, vagy pedig a beszéd közben képzett hangok akusztikai sajátásaival foglalkozunk. A kísérleteknek első csoportja tehát arra szolgál, hogy a hangképzésnek minden egyes részletét megfigyeljük s ha lehet, feljegyezzük. Erre a célra szolgál a tüdő működését, tehát a lélekzetvételt, továbbá a gégefő mozgását, az arcizmok, különösen az ajak működését, a hangszalagok rezgését s a száj és orrüreg egyes részeinek működését ellenőrző és feljegyző készülékek. Tehát mindezek fiziologiai kérdések. Ugyanis mi arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy az egyes hangok képzésében a beszélőszerveknek mely részei vesznek részt és hogyan működnek e részek. A kísérletek második csoportja a kiejtett hanggal foglalkozik s ennek fizikai sajátságait elemzi. Erre a célra szolgál első sorban a közvetlen akusztikai megfigyelés, s a fül megfigyelésének támogatása egyes egyszerűbb készülékek segítségével, milyen pl. a hangvilla. Megpróbálkoztak egyesek a beszédhangok létrehozásával fizikai úton; ez azonban eddigelé nem sikerült. A hangok elemzésének pontosabb módszerei: 1. az optikai módszer, melynek segítségével a hangrezgést átalakítják látható mozgássá, s ez aztán képen felfogható és állandósítható. Elterjedtebb és hasznosabb 2. a grafikai módszer, midőn a hangrezgéseket alkalmas készülékek segítségével közvetlenül feljegyezhetjük; ezek a rezgések azután mérhetők és mindenféle szem-

*) A röntgen-fotografia segítségével próbálják felvenni a szájüreg alakját és a nyelv helyzetét az egyes hangok képzése alkalmával. L. E. A. Meyer, *Röntgenographische Lautbilder*. (Medizinisch-päd. Monatschrift für die gesamte Sprachheilkunde. XVII: 225.)

pontból tanulmányozhatók. Újabban mind nagyobb szerep jut 3. a fonografikus módszernek,*) midőn a fonográf vagy grammfon segítségével feljegyzett beszédanyag szolgál az elemzés alapjául.

Krueger előadásának második fele kiválogatja a kísérletező fonétika feladatai közül azokat, melyek összefüggnek a beszéd pszichológiai elemzésével. A fonétika pszichológiai problémáit is két szempontból kell figyelembe venni: egyrészt szó van a beszédhangok képzésének, másrészt e hangok felfogásának, megértésének pszichológiai feltételeiről. A pszichológiai fonétika nem indulhat ki abstraktiókból (hang, szótag stb.), hanem az összefüggő, élő beszéd elemzésével kell foglalkoznia. Az élő beszéd vizsgálatának főleg négy szempontból kell történnie: a hangszín, a hang erőssége, az egyes hangok időtartama s a hang magassága szempontjából. Előadásában azután sorra vizsgálja Krueger, hogy az eddigi kísérletek hogyan világítják meg pszichológiai szempontból az élő beszédet s kijelöli, hogy milyen irányban kell e kísérleteket folytatni és kiegészíteni.

A fonográf és grammfon mind fontosabb segédeszköze lesz a fonétikai kutatásnak. Reko fent említett dolgozataiban e kutatás módjairól beszél s számot ad saját kísérleteinek fontosabb eredményeiről is. Ő ugyan első sorban a nyelvtanulás gyakorlati célját tartja szem előtt, s főleg arról szól, hogy mikép lehet ezeket a készülékeket az idegen nyelvek tanulásának megkönnyítésére felhasználni, e mellett azonban fonétikai kérdések tanulmányozásától sem zárkózik el. Az ő ösztönzésére ez év elején egy kísérletező fonétikai intézet is alakult Bécsben (*Institut für experimentelle Phonetik und Phonautographie*), melynek célja első sorban nyelvi anyagnak rendszeres, fonografikus felvétele és gyűjtése. Később bizonyosan gondoskodni fognak a gyűjtött anyag tudományos feldolgozásáról is.

A fonografikus felvételre kétféle készülék használható: a tulajdonképeni fonográf és a grammfon. A fonográf a hanghullámokat hengerre vési, a melyen a felvevő tű függőleges irányban mozog, tehát a nyomok hegy és völgy módjára vésődnek a viaszba; a grammfon lemezre vési a hanghullámokat s rajta a felvevő tű vízszintes irányban mozog, tehát a henger felületére írja a hullámvonalakat. Tudományos célú vizsgálatokra a grammfon alkalmasabb, a beszéd felvétele viszont a fonográf segítségével könnyebb.

Reko ez értekezéseiben kifejti, hogy milyen fonétikai tanulságokat vonhatunk le a hangrezgések nyomainak vizsgálatából. Megfigyelései közül csak egyet akarok külön kiemelni, mint legérdekesebbet.

*) L. Scripture eljárását, Nytud. I: 67.

A grammofon segítségével történő fonetikai megfigyelést érdekessé teszi az a körülmény, hogy a készülék mozgásának idejét tetszés szerint gyorsíthatjuk vagy lassíthatjuk. Elindította a készüléket úgy, hogy percenként 100 körforgást tett s belemondott egy értelmes, tiszta német *a* hangot. Ha már most a készülékkel hallatjuk ezt a hangot, ugyanolyan sebességű forgás mellett ugyanazt az *a* hangot halljuk. Ha azonban a forgás sebességét növeljük, a hang megváltozik, s percenként 145 forgásnál már *e* ($= \bar{e}$)-t hallunk, tovább gyorsítva 180 forgásnál nem egészen tiszta *i*, 190 forgásnál egészen tiszta halk *i* hallható. Ha pedig lassítjuk a henger forgását egész 60 körforgásig, a mély hangokat halljuk, még pedig ebben a sorrendben: *ä* ($= \text{a}$), *o*, *u*, miközben a legfinomabb hangárnyalatokon megy keresztül ez a magánhangzó. Ez a megfigyelés igen fontos a magánhangzók természetének megítélése szempontjából.*) Láthatjuk tehát, hogy a hangok akusztikai sajátosságainak megítélése szempontjából is igen sokat várhatunk még a fonografikus felvételek tanulmányozásától.

BALASSA JÓZSEF.

O. Jespersen: Modersmålets fonetik. (Az anyanyelv fonetikája.)

Köbenhavn. Det Schubothske Forlag. 1906.

H. Forchhammer: How to learn Danish. Gyldendalske Boghandel.

Köbenhavn. 1906.

A dán nyelv kiejtésének tanulmányozásában eddig jóformán csakis Sweetnek évtizedekkel ezelőtt megjelent munkájára (*Danish Pronunciation*) voltunk utalva. Most egyszerre két munkáról számolhatunk be, melyeknek mindegyike a dán nyelv kiejtésével foglalkozik. Jespersen könyve az ő fonetikájának népszerű, könnyebben érthető átdolgozása. Az volt a célja, a mint az előszóban maga elmondja, hogy az is foglalkozhassék anyanyelve hangtanával, a kinek az ő nagyobb munkája nagyon is terjedelmes vagy nagyon tudományos. Tehát arra törekedett, hogy könyve alkalmas legyen magántanulásra is azok számára, a kik nem rendelkeznek mélyebb nyelvtudományi ismeretekkel. A könyv beosztása egyezik a fonetikáéval, azonban egyes szakaszokat céljának megfelelően teljesen átdolgozott.

A bevezetésben a hangtan feladatával és céljaival foglalkozik kiterjeszkedve a hangtan gyakorlati alkalmazására is az idegen nyelv-

*) Rekonak *e* megfigyelése arra indította a *Phonographische Zeitschrift* szerkesztőségét, hogy pályadíjat tűzzön ki ez érdekes jelenség magyarázatára. A pályadíjakat két műnek ki is adták, azonban ez értekezések még nem jelentek meg.

vek és az anyanyelv tanításában; azután szól a hangokról és a betűkről s végül a helyes kiejtés kérdését is tárgyalja, még pedig a dán nyelv szempontjából. A fonétika tárgyalásában ugyanazt az eljárást követi, mint nagyobb művében: a beszéd legkisebb elemeiből indul ki, a hangok egyes részeiből (*lyddele*: Lautteile) indul ki, egyenként tárgyalva a beszélő szervek működését, azután tér át az egyes hangok vizsgálatára (*enkeltlyd*: der einzeln Laut) s végül az összefüggő beszéd vizsgálatára (*lydföjning*: Lautfolge). Végül néhány összefüggő szöveget is nyújt a kiejtés pontos feltüntetésével.

Forchhammer könyve egészen gyakorlati célú; szerzője azoknak szánta, a kik az élő dán nyelvet akarják megtanulni. A hangtani rész világosan és röviden tárgyalja az egyes hangok ejtése módját s azután összeveti az írásmódot is a kiejtéssel. A hangtani tájékoztatás után mindjárt beszélgetések következnek, melyek bevezetik a tanulót a mindennapi élet körülményeibe. A szöveg mellett mindig ott van a pontos fonétikus átírás. Azután néhány olvasmány következik; ezekben a kiejtést már csak ott jelöli meg a szerző, a hol szükség van rá. Végül egy, néhány lapra terjedő rövid nyelvtan tájékoztatja a tanulót. A szövegekhez alkalmazkodó kis szótár is közli minden egyes szó ejtése módját. Ez a két könyv nagyon megkönnyíti a fonétikai szempontból annyira érdekes dán nyelv tanulmányozását.

BALASSA JÓZSEF.

Freeman M. Josselyn Ir. A. B.: *Étude sur la phonétique italienne.* Paris, Albert Fontemoing, 1900.

JOSSELYN első dolgozata az olasz hangtan köréből (az olasz nasalisációról) a ROUSSELOT-féle *La Parole* 1899-iki évfolyamában (p. 602) jelent meg. Ebben az újabb munkájában az olasz hangtannak csaknem összes kérdéseire kiterjeszkedik; igaz, hogy inkább csak felveti a problémákat, a nélkül, hogy megfejtésükhöz elegendő és eléggé megbízható kísérleti anyagot gyűjtött volna. Kissé kevesebb talán több lett volna.

Nyolcz egyén kiejtését figyelte meg, a kik közül kettő siennai, a többi hat treduzio-i (Emilia), florenczi, perugiai, umbriai, római és sicziliai volt, s így mérései főképen a középolaszországi kiejtést tükröztetik.

Kár, hogy a szerzőnek csak kisebb méretű, tengelye mentén el nem tolódó VERDIN-féle regisztráló készülék állott rendelkezésére, s így kénytelen volt egyes izolált szavak felvételére szorítkozni. A spirális felvétel mellett egy papirosköpönyegre 16—20 szó is kényelmesen elfér

s ezáltal a készülék folytonos megindításával s megállításával járó zavaró momentum úgyszólván teljesen ki van küszöbölve.

A mérések eredményei közül a következőket emelhetjük ki:

Az olasz *o*-nak és *e*-nek rendszerint két, egy nyiltabb és egy zártabb variánsát szokták megkülönböztetni. JOSSELYN kimutatja, hogy az ilyenféle szavakban, mint *popolo*, *credere*, a nyiltság tekintetében három pontosan megkülönböztethető *o*, illetőleg *e* típus van: *popolo*, *krederé*.*) Az olasz magánhangzók sorozata így alakul meg; palatalis sor *a*, *á*, *ε*, *e*, *é*, *i*, *í*; labialis sor *o*, *o*, *ó*, *u*, *ú* (p. 22).

Az affricáták componensei JOSSELYN szerint *t* + *ʃ*, illetőleg *d* + *j*, tehát pl. *tʃelo*, *dʒente* (cielo, gente); az összefoglalásban már csak annyit mond, hogy a második elem sohasem *ʃ*. A magam megfigyeléséből csak a *tʃ* és *dʒ* variánsokat ismerem; e mellett — különösen gyerekeknél — gyakran hallottam *tʃ* és *dʒ* ejtést is.

Érdekes, hogy a tremuláns *r* mellett a spirantikus változat is el van terjedve, nemcsak a szó kezdetén, hanem egyéb helyzetben is. „... Une variété — írja JOSSELYN p. 88 — qui correspond très bien à ma prononciation americaine de *r* dans certaines positions.» A szerző szerint ez a «fricativ» *r* teszi érthetővé a román nyelvekben olyan gyakori *l*: *r*: *n* váltakozást.

«A dentipalatalis mássalhangzó egyszerű mássalhangzó s lényegesen különbözik a cons. + *j* kapcsolatoktól» (p. 173). Nem új igazság, de a 98. lapon közölt ügyes stomatoscopikus rajzok nagyon alkalmasak arra, hogy a *n*: *nj*, *l*: *lj* képzésmódok közötti különbséget ad oculos bizonyítsák. Külömben a toscanai dialectusban megvan a hajlandóság a *nj*, *lj* ejtésre; színpadról gyakran hallani pl. *sinjor*-t *sinjor* helyett.

Legtöbb új és érdekes megfigyelés van a 9. fejezetben (p. 127—145), a melyben a szerző a különböző hangcsoportokat vizsgálja a nasalitás és a nasalis rezonancia szempontjából. Legerősebb a nasalis consonans hatása a következő vocalisra, különösen emphatikus beszédben. «Színpadon — írja J. — olyan *no*-t is hallottam, a mely alig különbözött a francia *non* ejtésétől.» Éppen így az emphatikusán ejtett *mai* vocalisai — még a közbeszédben is — gyakran erősebben nasalisak, mint maga a szókezdő *m*. A nasalis rezonancia kérdésért azóta ROUSSELOT (Principes de phonétique expérimentale, II. 524—

*) Azóta BARTOLI (Di una metafonesi nel veneto di Muggia. Festgabe für ADOLFO MUSSAFIA, p. 289—308.) kimutatta, hogy ez a hármasság a hangsúlyos szótagban is előfordul: capodisztriai *testa*, trieszti *testa*, muggiai *tēsta*; éppen így: *dove*, *dove*, *dōve*.

582) — JOSSELYN eredményeit is felhasználva — bővebben és rendszerebben fejtegette, s erre a kérdésre J. könyve kapcsán nincs okunk kitérni.

A 10. fejezet főképen a quantitás kérdéseivel foglalkozik; inkább csak rámutat néhány fontosabb kérdésre s az eredményeket maga a szerző sem tartja teljesen megbízhatóknak.

A szerző egy újabb munkája, «Étude sur la phonétique espagnole», már sajtó alatt van. GOMBOCZ ZOLTÁN.

Stammbaum der indogermanischen Völker und Sprachen.

Von *Ludwig Wilser*. Costenoble, Jena 1907. 38 l. 1 M.

Az értekezés szerzője HOOPS «Die Heimat der Indogermanen» czímen tartott előadása ellen polemizálva fejti ki a maga álláspontját. Hoops nézete velejében azonos GEIGER régi nézetével, a mely szerint az őshaza közép és nyugati Németország — és pedig azért, mert a «világos typus» lényegében idg. népekre szorítkozik s a germánoknál maradt meg legtisztábban. Tényleg azonban a tacitusi és a népvándorlás korabeli germán typus csak a skandináviai félszigeten, főleg a mai Svédországban maradt fenn. A germán őshaza tehát nem — mint újabban STEINHAUSEN vitatja — az Északi tenger melléke, sem — mint A. KOCK hiszi — a Keleti tenger északi és déli partvidéke, hanem kizárólag a skandináviai félsziget déli része, nevezetesen Schonen (Skåne) tartomány. Ez esetben a logika törvényei szerint az összes többi idg. népek őshazája is a nagy nord félsziget, a honnan három nagy folyamban özönlöttek elő. A nyugati népfolyam ágyában legelőször a sicanusok és siculusok keltek útra, utánuk a marsusok, volscusok, sabinok, latinok, oscusok, umberek, kelták, gallok, belgák, kimberek. A keleti folyam három ágra szakadt: az egyik a litván-thrák-hellén, a második a szláv-vend-ind, a harmadik a sarmát-skytha és a persa-iráni. A középső folyam a germán, a mely négy főágra oszolva legutoljára tört elő. — Az értekezés egyébként is bővelkedik meglepő és új kijelentésekben: az etruscusok idg. népek s főleg a hellénekhez állanak közel; a svábok és alemannok különböző törzsek; a Baioarii nem a markomannok utódai, hanem egy a 6. században északról bevándorolt új törzs stb.

E részleteket mellőzve magát a «legyezőalakú» törzsfát teljesen elhibázottnak kell tartanunk. Mit mondjunk olyan állításokhoz, hogy a görög nem a latinhoz áll közelebb, hanem a litvánhoz (10), hogy a germánnal közelebbi összefüggésben áll nemcsak a lituszláv, hanem a thrák is (12.), hogy az árja (indo-persa) összefüggés fölvetelnek nincs alapja (17.), hogy az európai skythák nyelve a germán és persa

között áll (16.) stb.? S ez állítások nyelvi bizonyítékaiként legfőlebb néhány lexikális egyezés és phonetikai naivságok szerepelnek. A törzsfa tehát hasznavehetetlen, de az a gondolat, hogy a germán és idg. őshaza Svédország déli része, komolyabb megfontolásra érdemes. Az az ellenvetés, a melyet KRETSCHMER (Einl. 60.) nyomán tenni lehetne, hogy t. i. északi Európa a diluviális időben glecserekkel és belföldi jéggel volt borítva s tehát lakhatatlan volt — nem állja meg a helyét, mert északi Európa a jégkor megszűnte után igen korán nyerhette bevándorlás útján lakosságát. WILSER maga ezt mondja: az észak-európai faj (*Homo europæus*) csak a jégolvadás óta volt a skandináviai félszigeten letelepülve s folytatja a *Homo priscus* (*race de Crô-Magnon*) fajtát, a mely a palæolith folyamán főleg nyugati Európában élt; ha ez a faj európai földön nem keletkezett, akkor csak még északibb, ma már lakhatatlan, örök jég vagy tengerár borította vidékekről vándorolhatott be, mert Ázsiában és Afrikában ma sincs hozzá fogható fejlett faj (28.). E bevándorlás gondolatához v. ö. HÖRNES, *Urg. d. Menschheit*, 45. SOPHUS MÜLLER, *Urg. Europas*, 16. Többé-kevésbé W. álláspontjához közel állanak ma SWEET, HOOPS, HELM HIRT, MUCH stb. Megjegyzem még, hogy SCHRADER, a ki mindig erősen kardoskodott a délorosz steppék mellett, legújabban (*Sprachvergl. u. Urg. II.*³ 514.) ezt a nevezetes kijelentést teszi: »Vielleicht ist es indessen vorsichtiger, zunächst statt von ‚Ursitzen,‘ ‚Urheimat‘ usw. . . . nur von ‚Ausgangsländer‘ der Indogermanen zu sprechen und es erst von einer weiteren Betrachtung abhängig zu machen, ob diese ‚Ausgangsländer‘ zugleich auch als die ‚Urheimat‘, d. h. als der geographische Bereich angesehen werden müssen, in dem sich die idg. Sprach- und Völkerverwandtschaft *gebildet* hat.» Nem akar-e ez közeledés lenni vagy legalább nem lehetne-e ezen az alapon az ellentétek kiegyeztetésére gondolni?

SCHMIDT JÓZSEF.

Tót és magyar szótár. *Loos József* nyomán szerkesztette *Dr. Pechány Adolf*, állami főreáliskolai tanár Budapesten. I. rész: Tót-magyar szótár. II. rész: Magyar-tót szótár. Budapest, Lauffer Vilmos-féle könyvkiadóhivatal.

E sorok írója több adatokkal kimutatta, hogy az irodalmi tót nyelvben nagyon sok a cseh elem s a Loos-féle szótárról szintén adatok alapján megállapította, hogy annak a szóanyaga egyharmad részben — cseh. («Potreba nového slovníka slovenského a maďarského», Budapest, 1891.) Ez természetes, mert Loos tudatosan az irodalmi nyelv szóanyagára támaszkodott. De az új szótárírónak *nem lett volna szabad Loos nyomdokaiba lépni*, mert azt sem a tudományos, sem a

gyakorlati élet nem kívánja, hogy a szótár az elcseheseedett irodalmi tót nyelvnek tegyen szolgálatot a honi tót nyelv rovására. E felfogásban osztozkodnak az olyan írók is, mint ŠKULTÉTY József, a turócz-szentmártoni «Slovenské Pohľady» szerkesztője (lásd az ez évi évfolyam 251—252, 314—319. lapjait), a kinek szláv érzelmeiről senki se kételkedik. Osztozkodnak e felfogásban mindazok, a kik értik a tót irodalmi fejlődés szellemét s tudják, hogy itt nem csehellenes gyűlöletről van szó.

Az új szótárírónak első és legfőbb kötelessége, hogy a tót szóanyagot a cseh szóanyagtól elválassza s a szótárban a cseh anyagot az átmeneti időre nézve, mint idegenszerűséget kellőképp megjelölje.

Az ilyen szótár hasznára válnék a tudománynak is, de a gyakorlati életnek is. Pechány úr szótárából a honi tót nyelv legközönségesebb szavai hiányoznak, lásd a Slov. Pohľady idézett lapjait, s megfordítva olyan cseh szavakat találunk benne, a minőket a tót nép egyáltalában nem ismer.

Egy szóval szerencsétlen gondolat volt, hogy a Loos-féle szótárnak a nyomán készült az új tót és magyar szótár. *A tót szótári anyagot a tót nép nyelvéből kell meríteni.* Igaz, hogy az ez irányban folytatott kutatások nincsenek befejezve, illetve a tót népnyelv anyaga nincs eddig közzétéve, de ez nem menti a szerző eljárását. A tót népnyelv szótári anyaga köréből már eddig is jelentős gyűjtések vannak, de dr. Pechány úr teljesen ignorálta az iverágó irodalmat. Ezt megállapította róla ŠKULTÉTY József úr is a szótárról írt bírálatban.

Még nagyobb hiba az, hogy dr. Pechány úr nem készült el kellően a szótárírássra. Csak a II. rész első oldaláról mutatom be a helytelenségeket: «A, (artic.) ten, tá, to.» Itt a szerző a magyar névelőt a tót mutató névmással fordítja; nem tudja a beszédrészek közt a különbséget!

«Abrakol va., křmif, obrokovať. Helytelen magyarázat, mert «abrákot» csak a lovak kapnak, a křmif-nak bővebb jelentése van: etetni. Azaz «abrákol» csak «obrokovať» (inkább «obročif») s csak a lovakra vonatkozik; «etet» azonban: «křmif» s az összes állatokra mondják.

«Abroncsvas, s., železná obruč.» — Ez utóbbi, železná obruč, vasabroncsot jelent, de nem abroncsvasat!

«Aczélož, va., zaoceľif.» — Ez utóbbi megaczélož s nem aczélož. A szerző nem tudja a legelemibb dolgokat az igeképzésből. Aczélož = ocelif!

Ezek az első oldalon a főhibák. De van még ott 10—15 kisebb-nagyobb hiba; egyesek csak alakiak, de nagyobb részük pontatlan

magyarázatokon alapul. P. o. ilyenek: *ácsorgás* csak *postáranie* s soha nem «*povaľovanie*» (= lézengés), vagy «*túlanie* sa» (= csavargás). Pechány úr az *ácsorgást* mind a három tót szóval magyarázza! Hasonlóképp rosszul vannak magyarázva: *ácsmű* (az t. i. nem *sруб*, mint P. úr mondja), *abroncszat* (nem: *взба!*), *ábránd* (nem: *blúznenie*, mam!), *abrakolatlan* (nem: *nekírmený*), *abrakolás* (nem: *kírmenie!*), *ábra* (nem: *vzorka*, *nákres!*), *ablakos* (nem: *sklenár*; ez üveges!) stb. Helyesen így kell azokat magyarázni: *ácsmű* = *tesársky výrobok*; *abroncszat* = *obručie*; *ábránd* = *fantázia*, *snenie*; *abrakolatlan* = *neobročný*; *abrakolás* = *obročenie*; *ábra* = *obraz* (*vzorka* = *minta*, *nákres* = *rajzvázlat*); *ablakos* = *obločiar*, csak átvitt értelemben *sklenár*. Az alaki hibák közül csak egyet emelek ki. Az *a*, az névelőt egy helyen mint együvé tartozót együtt kellett volna megemlíteni s a másik helyen csak utalással élni, esetleg mindkét helyen mindkét alakot kellett volna megmagyarázni. Az már felfogás dolga. Ha a szerző az *az-t* úgy is mint névelőt s úgy is mint mutató névmást egy jelige alatt magyarázza, a szó kétféle jellegét így kellett volna feltüntetni: 1. tótban nem fordíthatók; 2. *ten*, *tá*, *to*; *onen*, *ona*, *ono*. Pechány úr a fordíthatlan névelőt *ten*, *tá*, *to* névmással fordította s a névmástól elszikkasztotta a *ten*, *tá*, *to* magyarázatot. De az *az-t* két jelige alatt kellett volna helyesen beiktatni s az az névmásnál az *amaz-ra* is kellett volna a szótárhasználó figyelmét fordítani. Ezek a megjegyzések a magyar-tót rész 1. lapjára vonatkoznak, összesen 449 lapja van e résznek.

Sajnálatraméltó dolog, hogy a szerző nem méltatta figyelemre a magyar nyelvre vonatkozó irodalmat se. *Jő*, *jön* alatt ilyen «magyar» szólásokat magyaráz a tótoknak: *méregbe jó*, *napfényre jön*, *sokba jön*, *kedvem jött*. Mindössze négy szólást említ a *jön* igénél s mind a négy — rossz, magyartalan. Manapság így beszélünk magyarul: *méreg fogta el*, *napfényre került*, *sokba kerül*, *kedvem kerekedett v. szottyant*.

A Loos-féle szótár a 40 évelőtti nyelvviszonyokat tükrözi vissza, de azóta nagyot változott a dolgok rendje. A Loos-féle szótár nyomán most már nem lehet szótárt írni. A tót és magyar szóanyag önálló és átható feldolgozására van szükség az idevágó szakirodalom kimerítő ismerete alapján. Dr. PECHÁNY úr nem számolt ezekkel a körülményekkel, sőt a mint láttuk, a szótárírás elemi ismereteit se szerezte meg magának, ez okból a műve sem a tudományosság, sem a gyakorlati élet szempontjából nem üti meg az irodalmi mértéket s az a tót és magyar szótárírás terén nem haladást, hanem visszaesést jelent.

CZAMBEL SAMU.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Paul és Wundt a nyelv eredetéről.

A kik WUNDTnak néhány évvel ezelőtt megjelent nagy nyelvlélektani munkáját s a nyomában támadt vitatkozó irodalmat elolvasták bizonyára kíváncsian várták a HERBART-STEINTHAL-féle nyelvlélektani irány legkiválóbb képviselőjének, a *Prinzipien der Sprachgeschichte* szerzőjének választát. Ez a kíváncsiság annál jogosabb volt, mert WUNDT kissé bőbeszédű, de tévedéseiben is érdekes s mindig gondolatkeltség fejtetésekkel nem egy ponton részt ütött azon a nyelvlélektani rendszeren, a melyet PAUL, a Herbart-féle lélektan alapján, olyan világos logikával s vaskövetkezetességgel épített fel.

Az az előadás, a melyet PAUL HERMANN az Allgemeiner deutscher Sprachverein 1907. jan. 12-i müncheni ülésén tartott (s a mely a *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* 1907. 13—14. számaiban meg is jelent), némileg csalódást keltett. Nem sok új van benne; nagyjában a *Prinzipien*³ 2. és 9. fejezeteiben kifejtetteket ismétli; csak a hangalak és jelentés kapcsolatának, az onomatopoesisnek tárgyalásánál tér ki röviden WUNDT felfogására is. Ez adott alkalmat WUNDTnak arra, hogy a *Beilage* 1907. 40. számában «*Schallnachahmungen und Lautmetaphern in der Sprache*» czímen a *Die Sprache*² 317—59. lapjain kifejtett elméletét rövidebben s talán világosabban összefoglalja. W. gondolatmenete a következő.

Az úgyn. hangutánzó szavaknak csak egy része olyan természetű, hogy a hang és a jelentés közvetlen kapcsolatára gondolhatnánk (pl. ném. *bimmeln*, *bammeln*), míg egy más részüknél nyilvánvalólag nem *hangnak* az utánzásával, hanem más érzékterületekre tartozó benyomásoknak *hanggal* való utánzásáról lehet csak szó (pl. ném. *bau-meln*, *bummeln*). Közelesik már most az a gondolat, hogy az első csoportnál is a hangutánzás az objectív folyamatot a hangalakhoz fűző associatív viszonynak nem eredete, hanem csak eredménye. Külömben is ösztönszerű cselekvésről lévén szó, valamely hangbenyomás

szándékos utánzására vagy más érzéki benyomásnak valamely hangképpel való szándékos összekapcsolására úgy sem gondolhatunk. Hiszen a külső benyomás közvetlenül nem is a hangsort, hanem a beszélő szervek ösztönszerű mozgását váltja ki, nem azért képezzük ezt vagy amazt a hangsort, mert az objectív benyomáshoz hasonlóknak tetszik, hanem megfordítva, ez a hasonlóság a beszélő szervek működésének szükségképeni eredménye.

Erős külső benyomás a beszélő szerveket ösztön-, vagy ha úgy tetszik reflexszerű működésre indítja; e működés a mimikai mozgások általános kategóriája alá tartozik, s a többi utánzó jeltől csak abban különbözik, hogy mindig a kísérő érzelmi hangulatot kifejező beszédhanggal kapcsolatos, a melynek ismét épen a mimikai mozgás adja meg sajátos articulációját és modulációját. Ez a *hangjel* (lautgebärde) — nem csak a beszélő, hanem a hallgató előtt is — az objectív ingerrel éppen úgy adäquatnak tűnik föl, mint a hogy pl. a siketnéma adäquatnak érzi a rámutató v. ábrázoló jelet azzal a tárggyal, a melyre a társa figyelmét fel akarja hívni. Legvilágosabb ez a beszédsszervek működésének (pl. evés, szopás, szívás, nyalás, fúvás), valamint maguknak a beszélő szerveknek megnevezéseiben. A nélkül, hogy Wundt a konkrét példák felsorolásának sikamlós területére követnők, el kell ismernünk e magyarázat általános valószínűségét, annyiaval is inkább, mert az említett esetekben még PAUL is, bár különben Wundt-tal szemben rendszerint a nyelvtörténeti szempont kizárólagos jogosságát hangoztatja, megengedi az efféle lélektani magyarázat jogosságát is.

Sok éleselműséggel védi Wundt az általánosabb értelemben vett onomatopoeitikus szóalakoknak azt a másik csoportját, a melyet idézett művében, a stilisztikából vett kifejezéssel, «természetes hangmetaforák» néven tárgyal.

A hang és jelentés ebben az esetben is természetes és közvetlen kapcsolatban van, de associációjuk az érzelmi hangulat közösségéből fakad. A hangalak és a jelentés kapcsolatának metaforikus természetét W. szerint csak akkor tehetjük fel, ha 1. elegendő számú eset áll rendelkezésünkre, lehetőleg nem rokon nyelvekből, s ha 2. számos analog esetben ki tudjuk mutatni a hang- és jelentésvariációk korrelatív kapcsolatát. A hangmetaforák tipikus példájaként Wundt az *apa* és az *anya* nevezeteit említi, a melyek a különböző nyelvekben *pa*, *ap*, *ta*, *at*, illetőleg *ma*, *am*, *na*, *an*, jellemző tőszótagot tüntetnek fel, a nélkül, hogy a hasonló alakok történeti kapcsolatára gondolhatnánk. Az említett típusoknál — jegyzi meg W. — «ist zugleich ein lautunterschied ausgeprägt, nach welchem dem stärkeren geschlecht der stärkere, dem schwächeren der schwächere laut entspricht» (!).

Vagy pl. a mutató névmásoknál, ikerszavaknál, helyhatározószóknál a nagyobb távolság, erő s intenzívebb cselekvés képzete rendszerint a mélyhangú (*az, kavár, karom, ott*), a kisebb távolság, erő stb. képzete a magashangú alakpárhoz (*ez, kever, köröm, itt*), kapcsolódik.

A WUNDT-féle nyelveredet-elméletnek kétségtelenül meg van az az előnye a régebbi elméletekkel szemben, hogy következetesebb. W. szigorúan ragaszkodik ahhoz az alapgondolathoz, hogy a nyelv a kifejező mozgások körébe tartozik, s fejlődése foka megfelel a tudat fejlődési fokának. A külső benyomás affectust kelt, az affectus mozgásra indítja a testet, a fejtartás, az arcz mimikája, a kar s a beszélő szervek mozgása az affectus kifejezőivé lesznek. Az a hangsor tehát, a mely a beszélő szervek mozgásával szükségképen együtt jár, a külső benyomással csak indirect kapcsolatban van. Eleinte a hangsor megértését a kísérő jelek könnyítik meg, magasabb fejlődési fokon a jelek elmaradnak s a jelentés a hangsorba localisálódik.

E gondolatmenet helyességétől vagy helytelenségétől egészen független kérdés, hogy vajjon WUNDT a példák megválasztásában szerencsés-e vagy sem. A történeti irány hívei talán valószínűtlennek fogják tartani, hogy a mai szóalakokon, a melyek még a legprimitívebb nyelvekben is évezredes fejlődés eredményei, a nyelvteremtő pszichikai erők működését demonstrálhassuk. De ebben az esetben, ha igazságosak akarunk lenni, azt is el kell ismernünk, hogy a WUNDT-felhozta példák czáfolata, a mi a szakembernek sok esetben bizony nem nagy fáradságába kerülne, nem érv WUNDT okoskodásának helyessége ellen.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Glotta czímmel új nyelvtudományi folyóirat indult meg a göttingai Vandenhoek und Ruprecht czég kiadásában. Programja: a filológiai és nyelvtudományi módszereknek egyesítése, illetve e két iránynak egymás szolgálatába való állítása. A latin és görög nyelvtudományos kultusza lesz a folyóirat feladata filológiai és nyelvtörténeti szempontok egyesítésével. A bécsi Paul KRETSCHMER s a boroszlói Franz Skutsch szerkesztik majd az új folyóiratot. Amaz a görög tárgyú, emez a latin tárgyú dolgozatoknak lesz irányítója, bírálója, szerkesztője. A folyóirat megalapítása igen érdekes nyelvtudománytörténeti jelenség: két út találkozása ez, melyek eddig egymással parallel haladtak, egymással alig törődtek. E két út az indogermanistika s a «classica philologia».

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsul; a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Barna Ferdinánd. A hangsúlyról a magyar nyelvben	—60
— A határozott és határozatlan mondatról	—40
— A mordva nép házassági szokásai	—60
— A mordva nép pogány istenei és ünnepi szertartásai	1.—
— A mordvaiak történelmi viszonyosságai	—40
— A mutató névmás hibás használata	—20
— A votják nép multja és jelene	—60
— A votjakok pogány vallásáról	—40
— Egy szavazat a nyelvújítás ügyében	1.—
— Kapcsolat a magyar és szuomi irodalom között	—20
— Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban	—60
— Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél	—50
— Ósvallásunk főistenei	—80
— Ósvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai	—60
— Vámbéry Armin »A magyarok eredete« cz. műve néhány főbb állításának bírálata	1.20
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és paleológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóí után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanferfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis »A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet« czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugrieis comparate.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználtása	—20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arvid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Hallasz Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó-jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a künök	—60
— A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30

Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— A lalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz II. rész	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Ki-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népkölt. si gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1 —
Gróf Kun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiráták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az 6-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szenci-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és időző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Eleteképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medvéünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guar-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemlektár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Érly-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.